

AVRASYA ETÜDLERİ

d e r g i s i ■

57 / 2020-1

AVRASYA ETÜDLERİ/EURASIAN STUDIES

Yıl Year: 26 • Sayı Issue: 57 (2020/1) • ISSN 1300-1604

TİKA Adına Sahibi/Owner

Dr. Serdar ÇAM / Bakan Yardımcısı

Yayın Kurulu/Editorial Board

Serkan KAYALAR
Prof. Dr. Birol ÇETİN
Dr. Zülküf ORUÇ
Tolga KESKİN

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü/Managing Director

Dr. Zülküf ORUÇ

Editör/Editor In Chief

Prof. Dr. Birol ÇETİN

Editör Yardımcıları/Assistant Editors

Filiz TOPALOĞLU
Nurçin YILDIZ
Selda TEKİN
Mesude USLU

Tasarım/Design: Fatma ULUYOL

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Birol AKGÜN	• Türkiye Maarif Vakfı
Prof. Dr. Mehmet AKKUŞ	• Ankara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Bülent AKYAY	• Trakya Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa BALCI	• Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi
Prof. Dr. Kudret BÜLBÜL	• Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Rıdvan CANIM	• Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer ÇAHA	• Sabahattin Zaim Üniversitesi
Prof. Dr. Uğur DOĞAN	• Yıldız Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet DOĞAN	• Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Hamit ERSOY	• Sabahattin Zaim Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ	• Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Ramazan GÖZEN	• Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN	• Trakya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şükrü İNAN	• İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Ramazan KAPLAN	• Yükseköğretim Kurumu (YÖK)
Doç. Dr. Aşkın KOYUNCU	• Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr. Bekir Berat ÖZİPEK	• İstanbul Medipol Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz SAMUR	• Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf TEKİN	• Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN	• Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Nasuh USLU	• Sabahattin Zaim Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet UZUN	• Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Ekrem YILDIZ	• Kırıkkale Üniversitesi

YAYININ İDARE ADRESİ/EDITORIAL OFFICE

TİKA, GMK Bulvarı No:140 Çankaya-ANKARA

Telefon/Phone: +90 (312) 939 70 00 • **Faks/Fax:** +90 (312) 939 75 15-16

E-posta/E-mail: avrasyaetudleri@tika.gov.tr

Genel ağ/Web: www.avrasyaetudleri.com

HAZIRLIK/PREPARATION

Uluslararası Piri Reis Kültür Ajansı www.pirireisajans.com

info@pirireisajans.com

Telefon/Phone: +90 (312) 446 21 56

BASKI/PRINT

Baskı Tarihi/Print Date: Temmuz 2020

Baskı Yeri/Print Address: Pelin Ofset Matbaacılık

Avrasya Etüdleri hakemli bir dergidir.

TÜBİTAK/ULAKBİM SBVT tarafından taranmakta ve dizinlenmektedir.

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı tarafından yılda iki kez yayımlanır.

Dergide ifade edilen görüş ve fikirler yalnızca yazarlarına aittir;

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığının düşünce ve

politikasını yansıtan metinler olarak değerlendirilemez.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

HÜSEYİN EMİROĞLU - DİLEK AĞA 5-31	ÜÇÜNCÜ DÜNYA KAVRAMI ÜZERİNE TARTIŞMALAR VE ÜÇÜNCÜ DÜNYACILIĞIN ÇEVRE SORUNLARI BAĞLAMINDA SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ DISCUSSIONS ON THE CONCEPT OF THE THIRD WORLD AND SUSTAINABILITY OF THE THIRD WORLDISM IN THE CONTEXT OF ENVIRONMENTAL PROBLEMS
SEYMUR AĞAZADE 33-54	İHRACATIN ÇEŞİTLENDİRİLMESİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: GEÇİŞ EKONOMİLERİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR ÇALIŞMA EXPORT DIVERSIFICATION AND ECONOMIC GROWTH: AN EMPIRICAL STUDY ON TRANSITION ECONOMIES
ŞÜKRÜ İNAN - SEMA GÖKÇE BİBER 55-88	ULUSAL EKONOMİK GÜCÜN ÖLÇÜLMESİ: JEOKONOMİK GÜÇ ENDEKSİ MEASUREMENT OF NATIONAL POWER WITH GEOECONOMIC POWER INDEX
ÖNDER CANVEREN 89-119	BİRLEŞMİŞ MİLLETLER YOLSUZLUKLA MÜCADELE SÖZLEŞMESİNİN SINIRLARI: BATI BALKAN ÜLKELERİNDE YOLSUZLUKLA MÜCADELE POLİTİKALARININ KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ THE LIMITS OF THE UNITED NATIONS CONVENTION AGAINST CORRUPTION: COMPARATIVE ANALYSIS OF THE ANTI-CORRUPTION POLICIES IN THE WESTERN BALKAN COUNTRIES
ALİ FAİK DEMİR - YUSUF GÖKHAN ATAK 121-152	ERDOĞAN'IN VE MERKEL'İN SURİYELİ MÜLTECİ KRİZİNE YAKLAŞIMLARI: LİDERLERİN ÖNCELİKLERİ VE UYGULAMALARI ÇERÇEVESİNDE KARŞILAŞTIRMALI ANALİZ ERDOĞAN'S AND MERKEL'S APPROACHES TO THE SYRIAN REFUGEE CRISIS: A COMPARATIVE ANALYSIS WITHIN THE FRAMEWORK OF THE PRIORITIES AND THE PRACTICES OF THE LEADERS
HALİS AYHAN 153-178	BİR UYGARLIK İMECESİ OLARAK BOSNA SAVAŞI'NIN BATI'SI THE WEST OF BOSNIA WAR AS A COLLECTIVE CIVILIZATION WORK
SEVİNÇ ALKAN ÖZCAN 179-196	ROMA, İSTANBUL VE MOSKOVA ARASINDA UKRAYNA'DAKİ KİLİSELER SORUNUNUN KÖKENLERİ THE ROOTS OF UKRAINIAN CHURCH QUESTION BETWEEN ROME, ISTANBUL AND MOSCOW
FAHRİ MADEN 197-223	MORA İSYANI SIRASINDA SAKIZ VE MEHMET EMİN VAHİT PAŞA'NIN SAKIZ VAK'ASI ADLI ESERİ THE CHIOS DURING THE MORA REVOLT AND THE BOOK CALLED CHIOS EVENT OF MEHMET EMİN VAHİT PASHA
HASAN ACAR - ABDULVAHAP KILIÇ 225-253	BERKÛK DÖNEMİ SİYASİ OLAYLARI VE MEMLÛK DEVLETİ'NİN SOSYOPOLİTİK YAPISININ DEĞERLENDİRİLMESİ POLITICAL EVENTS OF BERKÛK PERIOD AND EVALUATION OF SOCIOPOLITICAL STRUCTURE OF THE MAMLUK STATE

TİKA UZMANLIK TEZLERİ

ABDULKADİR ABUKAN
255-256

GÜNEY AFRİKA ÜLKELERİNİN (GÜNEY AFRİKA CUMHURİYETİ, NAMİBYA, BOTSVANA, ESVATİNİ VE LESOTHO) KALKINMA GÜNDEMİNİN İNCELENMESİ VE TİKA'YA ÖNERİLER

GAMZE ATAK ABUKAN
257-259

SAHRA ALTI AFRİKA'DA TEKNİK VE MESLEKİ EĞİTİM ÜZERİNE BİR İNCELEME: USAID - GIZ VE TİKA ÖRNEKLERİ

KİTAP TANITIM YAZISI

ÖMER GÜNDOĞDU
261-263

KIYAMETİN EŞİĞİNDE ABD, HİNDİSTAN VE PAKİSTAN SARMALI

ÜÇÜNCÜ DÜNYA KAVRAMI ÜZERİNE TARTIŞMALAR VE ÜÇÜNCÜ DÜNYACILIĞIN ÇEVRE SORUNLARI BAĞLAMINDA SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ

DISCUSSIONS ON THE CONCEPT OF THE THIRD WORLD AND
SUSTAINABILITY OF THE THIRD WORLDISM IN THE CONTEXT OF
ENVIRONMENTAL PROBLEMS

HÜSEYİN EMİROĞLU* - DİLEK AĞA**

ABSTRACT

In this study, the attitudes and strategies of the Third World within the UN platforms regarding environmental problems are analyzed. By focusing on the agenda items about environmental problems and the attitude of the developing countries, a dimension of the current discussions regarding the continuity, significance and suitability of the thought of the Third World, the concept of the Third World, is addressed. The concept of the Third World, which has a dynamic nature, is used by many segments of the society in many fields. In order to establish an empirical ground, the attitude of the Third World countries in the United Nations after the dissolution of the bipolar system on the agenda items on environmental problems are discussed. If the Third World era has come to an end, then it is not an element of the current global politics. On the other hand, if evident solidarity can be distinguished in the environmental policies of the developing countries, this means that the Third World holds its actuality. After the Rio Conference held in 1992, the Third World has not only demonstrated similar interests in environmental issues, but also used G77 as a coordination mechanism.

Keywords: Third World, Non-Aligned Movement, Group of 77, United Nations, Environmental Problems, North-South.

ÖZ

Bu çalışmada BM platformlarında Üçüncü Dünya ülkelerinin çevre sorunları karşısındaki davranışları ve stratejileri analiz edilecektir. Çevre sorunlarına ilişkin gündem maddelerine ve gelişmekte olan ülkelerin tutumlarına odaklanarak, Üçüncü Dünya kavramının, Üçüncü Dünya düşüncesinin sürekliliği, anlamlılığı, uygunluğu üzerine güncel tartışmaların bir boyutu ele alınacaktır. Dinamik bir niteliğe sahip olan Üçüncü Dünya kavramı birçok alanda birçok kesim tarafından kullanılmaktadır. Ampirik bir zemin oluşturabilmek için iki kutuplu sistemin dağılmasının ardından çevre sorunlarına ilişkin gündem maddelerinde Birleşmiş Milletler'de Üçüncü Dünya ülkelerinin davranışları ele alınacaktır. Eğer Üçüncü Dünya devri son bulduysa o zaman günümüzde küresel politikaya ilişkin bir unsur değildir. Öte yandan gelişmekte olan ülkelerin çevre politikalarında tanımlanabilir, belirgin bir dayanışma ayırt edilebiliyorsa bu Üçüncü Dünya'nın güncelliğini koruduğu anlamına gelmektedir. 1992 yılında gerçekleştirilen Rio Konferansı'nın ardından çevre sorunlarında Üçüncü Dünya benzer çıkarlarını ortaya koymakla kalmamış aynı zamanda G77'yi bir koordinasyon mekanizması olarak kullanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Üçüncü Dünya, Bağılantısızlar Hareketi, 77'ler Grubu, Birleşmiş Milletler, Çevre Sorunları, Kuzey-Güney.

* Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9980-1083>

** Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5614-6012>

Makale Atf Bilgisi: EMİROĞLU Hüseyin, AĞA Dilek (2020). Üçüncü Dünya Kavramı Üzerine Tartışmalar ve Üçüncü Dünyacılığın Çevre Sorunları Bağlamında Sürdürülebilirliği, *Avrasya Etüdüleri*, 5-31.

Gönderim Tarihi: 20.02.2020 Kabul Tarihi: 08.05.2020

GİRİŞ

Ülkeleri gelişmiş pazar ekonomisi, merkezi planlanmış ekonomi ve gelişen pazar ekonomisi şeklinde üç kategoriye ayıran 1950 ve 1960'ların basit sınıflandırma şeması, 1970'lerin ilk yarısında patlak veren petrol kriziyle değişmeye başlamıştır. 1980'lerin ilk yarısında başlayan borç krizi ve bazı gelişmekte olan ülkelerin izledikleri başarılı sanayileşme stratejilerinin de etkisiyle ülkelerin birçok farklı şekillerde kategorize edildiği görülmektedir. Bazı analistler Üçüncü Dünya (ÜD) ülkeleri, Dördüncü Dünya ülkeleri, Beşinci Dünya ülkeleri şeklinde bir sınıflandırma yoluna giderken, bazıları petrol üreticisi olmayan ülkeler ve petrol ihraç edenler; düşük gelirli ekonomiler ve orta gelirli ekonomiler; yeni sanayileşen ülkeler ve en az gelişmiş ülkeler şeklinde ayrımlara gitmişlerdir. Coğrafi bölgeler arasındaki ve içindeki gelir düzeylerindeki fark her ne kadar 1970-80'li yıllarda artmaya başlasa da çeşitlilik, kavram ortaya atıldığı andan itibaren belirgindi. Bir başka deyişle 1950-60'larda dahi aynı gelişmişlik seviyesinde olan ülkeleri kapsayan bir ÜD kavramından söz etmek mümkün değildi. ÜD kavramı ilk ortaya çıktığı andan itibaren birçok yönden eleştirilse, yerine alternatifler konulmaya çalışılsa da on yıl gibi kısa bir süre içerisinde küresel tanınırlığa ulaşmıştır.

Bir olgu adlandırılırken en az iki koşulu sağlaması gerektiği genel kabul görmektedir. Bunlardan birincisi, ismin kısa ve öz olması; ikincisi ise, olabildiğince bilgilendirici, net ve hedeflenen anlamı verebilmesidir. Yani iyi bir isim, ifade etmek istediği anlamı kısa ve basit bir şekilde ortaya koyabildir. Bu çerçevede gelişme seviyelerindeki farklılıklara göre ayrılmış bir dünya bağlamında ÜD kavramı, çok kısa olmasa da en azından fikir verici ve anlamlıdır. Kavram az gelişmişlik sorununu uluslararası bağlamda ele almakta ve küresel bir sorun olarak açık bir şekilde ifade edebilmektedir. Nitekim günümüzde de birçok alanda birçok kesim tarafından kullanılmaktadır. 2009 yılında Marcin Wojciech Solarz'ın Izabella Lecka ve Robert Arthur ile birlikte ÜD kavramının geçerliliğe, uygunluğuna ilişkin gerçekleştirdiği bir ankette¹ -sonuçlar belirleyici olmasa da- kavramın dünyanın çeşitli bölgelerinden gençler arasında dolaşımda olduğu ve dünyanın yapısına ilişkin söylemlerde hâlâ geçerli olduğu ortaya konulmuştur. ÜD'nin bu niteliği kavramın analiz edilme gerekliliğini beraberinde getirmektedir.

1 Katılımcılardan az gelişmiş ülkeleri isimlendirmek için 'ÜD', 'gelişmekte olan ülkeler' ve 'Güney' olmak üzere toplamda üç seçenektan birini seçmeleri ya da üç seçeneğin de bazı nedenlerden dolayı uygun olmadığını düşünmeleri durumunda başka bir öneride bulunmaları istenmiştir. On sekiz Alman öğrenciden on üçü gelişmekte olan ülke, üçü Güney, iki tanesi de ÜD'yi seçmiştir. Polonya'da on altıdan onu gelişmekte olan ülkeler, beşi ÜD'yi seçerken bir öğrenci de gelişmekte olan piyasalar ismini önermiştir. Birleşik Arap Emirlikleri'ndeki elli dokuz katılımcıdan yirmi dördü gelişmekte olan ülkeler, on sekizi ÜD, ikisi Güney seçeneklerini seçerken, on beşi de konu hakkında herhangi bir fikrinin olmadığını ifade etmiştir.

Çalışmada çevre sorunlarına ilişkin gündem maddelerine ve gelişmekte olan ülkelerin tutumlarına odaklanarak, ÜD kavramının, ÜD düşüncesinin sürekliliği, anlamlılığı, uygunluğu üzerine tartışmalar ele alınacaktır. Bu çerçevede çalışmanın ÜD kavramı, ÜD düşüncesi ve küresel çevre gündeminin analizini birlikte ele alan, iki ayrı fakat iç içe geçmiş iddiası vardır. Bunlardan ilki, ÜD kavramının dinamik bir yapıya sahip olduğunun, İkinci Dünya'nın dağılmasının ardından anakronistik bir niteliğe bürünmediğinin ve kurumsal bir varlık olarak ÜD'nin gerçekliğinin ortaya konulmasıdır. Diğeri ise, ÜD kavramının politik geçmişine ilişkin tartışmalara rağmen, küresel çevre sorunlarının analizi bağlamında geçerliliğini koruduğudur. Çalışmada özellikle de Soğuk Savaş'ın ardından çevre meselelerinde ÜD ülkelerinin tutarlı ve etkili bir çıkar grubu olarak örgütlendikleri, çevrenin Güney işbirliğine temel oluşturduğu iddia edilmektedir. Bununla bağlantılı olarak, 77'ler Grubu'nun (G77) teknik meselelerde siyasi niteliğe sahip Bağlantısızlar Hareketi'nden (BH) çok daha etkin olduğu ve çevre sorunlarının yapısı göz önünde bulundurulduğunda ivmenin BH'den ziyade G77'yi göstermesi olasıdır.

Çalışma üç kısımdan oluşmaktadır. ÜD gibi kavramların dünya hakkında düşünme yollarını ifade ettiği, somutlaştırdığı ve hatta dünyayı biçimlendirdikleri ifade edilebilir. Dünya hakkında konuşma ve düşünme şeklimiz uluslararası sistemdeki davranışlarımızı ve aldığımız konumları etkilemektedir. Bu çerçevede çalışmanın ilk kısmında öncelikle, ÜD kavramının kökeni, tanımı ve kullanım biçimlerinin evrimine yer verilecektir. Süreç içerisinde farklı kavramlar farklı zamanlarda ortaya çıktığı ve farklı endişelere karşılık olarak üretildiği için tarihsel olarak anlaşılması gerekmektedir. Ardından Soğuk Savaş döneminde ÜD kavramının bu ülkeleri tanımlayan diğer kavramlarla kıyaslandığında, uluslararası düzlemde dayanışma içerisinde hareket etmelerini olumlu yönde etkilediği varsayımı göz önünde bulundurularak, Üçüncü Dünyacılığın yükseliş ve gerileme süreçlerine yer verilecektir. Son olarak, İkinci Dünya'nın dağılmasının ardından ÜD kavramına yöneltilen eleştirilere yer verilecektir.

Çalışmanın ikinci kısmının odağı, 1970-80'lerden itibaren Birleşmiş Milletler'de (BM) gündeme gelen farklı nitelikteki birçok mesele ile karşılaştırıldığında çevre sorunlarında ÜD ülkelerinin tutumlarının farklı bir seyir izlediğinin ortaya konulmasıdır. Devletler arasındaki ekolojik karşılıklı bağımlılığın, yaygın egemenlik yapılarını ve güç dengesini etkilediği ileri sürülmektedir. Bilindiği gibi 15. ve 16. yüzyıllarda coğrafi keşifler ile başlayan sanayi devrimi ile hız kazanan yaygınlaşan biçimi değişen sömürgecilik, yirminci yüzyılda dünya çapında bir olgu haline gelmiştir. Bu süreçte dünya güçlü-zayıf, gelişmiş-az gelişmiş şeklinde bölünmüştür. Bunlar arasındaki en bariz karşıtlık, günümüzde de olduğu gibi, yoksulluk ile zenginlik arasındaki ayrımdır. Bu ötekileştirilen, dışlanan

devletlerin küresel çevre sorunları bağlamındaki davranışları, stratejileri irdele-
necektir. Kuşkusuz sömürgecilik ve emperyalizm deneyimleri, ÜD ülkelerinin
gelişmiş ülkelerden çok daha farklı bir süreç geçirmelerine neden olmuş, onlara
farklı bir sosyo-ekonomik karakter ve çevre miras bırakmıştır.

Böylelikle çalışmanın ilk iki kısmının, İkinci Dünya'nın ortadan kalkmasına
rağmen, ÜD kavramının ve Üçüncü Dünyacılığın Soğuk Savaş'ın ötesine geçerek,
çağdaş uluslararası sistemde de varlığını sürdürdüğü iddiasını temellendirmesi he-
deflenmektedir. ÜD ülkelerinin çevre sorunları karşısında şüphecilikten aktif dü-
zeyde katılıma evrilen davranışları da bunu desteklemektedir. Soğuk Savaş'ın ardın-
dan ortaya çıkan yeni dünya düzeninde Kuzey-Güney meselesine ilişkin çalışmalar
incelendiğinde, Kuzey ile Güney ülkeleri arasındaki anlaşmazlık konularının belli
noktalarda² yoğunlaştığı gözlemlenmektedir. BM düzleminde İkinci Komite kapsa-
mında değerlendirilen çevre meseleleri bunların içerisinde en az politik ve ideolojik
niteliğe sahip olduğu için diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu bağlamda ÜD kavra-
mının günümüzde de varlığını devam ettirdiğine ilişkin ortaya atılan argümanla-
rın bir kısmı Üçüncü Dünyacılığın yeniden canlandırılması ihtiyacı düşüncesi ile
ilişkilidir. Bu ise günümüzde ekonomik ve politik eşitsizliğin devam etmesi ve ÜD
kavramının belirli bir yaşam formuna atıfta bulunmasından temellenmektedir.

Bu çerçevede çalışmanın üçüncü kısmında Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardın-
dan BM platformlarında çevre sorunlarına ilişkin belirli gündem maddelerinde
ÜD ülkelerinin davranışlarına yer verilecektir.

ÜÇÜNCÜ DÜNYA KAVRAMININ KÖKENİ, TANIMI VE KULLANIM BİÇİMLERİNİN EVRİMİ

ÜD kavramı ilk defa 1952 yılında *L'Observateur*'de yayımlanan *Trois Mon-
des, Une Planete* (Üç Dünya, Bir Gezegen) başlıklı kısa bir makalede Fransız
demograf ve iktisat tarihçisi Alfred Sauvy tarafından kullanılmıştır.³ Sauvy kav-
ramı oraya atarken, Fransız rahip ve siyaset adamı Emmanuel Joseph Sieyes'in
(1748-1836)⁴ *Tiers État* (Üçüncü Sınıf) kavramıyla analogi kurmuştur.⁵ Sieyes

2 Ön plana çıkanlar şunlardır; küresel çevresel değişimi, barış ve güvenlik için Kuzey tarafından ortaya çıkarılan ve desteklenen Batı merkezi dünya sistemi, Kuzey'in silahların kontrolü ve yayılmasının önlenmesi konusundaki yaklaşımı, Batı menşeli insan hakları ve demokrasi.

3 Jennifer Wenzel, "Remembering the Past's Future: Anti-Imperialist Nostalgia and Some Versions of the Third World", *Cultural Critique*, No. 62, (Winter-2006), p. 9; Marcin Wojciech Solarz, "Third World: The 60th Anniversary of a Concept that Changed History", *Third World Quarterly*, Vol. 33, No. 9, 2012, p. 1561.

4 Bknz. William Sewall, *A Rhetoric of Bourgeois Revolution: The Abbe Sieyes and What is the Third Estate?*, Duke University Press, Durham, 1994, pp. 6-20; Philippe Raynaud-Stephane Rials, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, çev. İsmail Yerguz vd., İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 1022.

5 Leslie Wolf-Phillips, "Why 'Third World'?: Origin, Definition and Usage", *Third World Quarterly*, Vol. 9, No. 4, (October-1987), p. 1312.

kavrama Ocak 1789'da *Qu'Est-Ce Que Le Tiers État* (Üçüncü Sınıf Nedir?) ismiyle yayımlanan ve Fransız İhtilali'ne gidilen süreçteki en etkili dokümanlardan birisi olarak kabul edilen⁶ kitapçığın girişinde şu şekilde yer vermiştir; “*Tiers État* nedir? Her şey. Şimdiye kadar siyasi düzen içerisinde ne olmuştur? Hiç. Ne istemektedir? Bir şey olmak”.⁷

Sauvy az gelişmiş ülkeleri tanımladığı ilk paragrafta ÜD teriminin sosyoekonomik anlamına atıf yapmıştır. Bu da ÜD'nin sosyoekonomik boyutunun siyasi bağlamından daha sonra ortaya çıkmadığı anlamına gelmektedir. Sauvy ayrıca ÜD düşüncesini Soğuk Savaş ile ilişkilendirerek kavrama siyasi-uluslararası bir anlam atfetmiştir. Bu bağlamda ÜD, bloklar arası rekabetin yaşandığı ortamda pasif bir alan, iki bloğun bir arada var olması yolunda bir nevi engel ve kurbandı. Sieyes'in tanımlamasının “Bir şey olmak.” kısmı ise ÜD'nin farklı bir siyasi-uluslararası yorumuna zemin hazırlamıştır. Bu ÜD'nin çağdaş uluslararası sistemde üçüncü bir etki alanı haline gelme arzusu olarak açıklanabilir.⁸ Bu analogi bağlamında, ÜD kavramının kullanılması ihmal, sömürü ve köklü değişiklik düşüncelerine ek olarak, ‘Bağlantısızlık’ fikrine de zemin hazırlamıştır.⁹ Ayrıca önceden Avrupa siyasetinde hükümetler ve devletlerden ziyade siyasi hareketler ve azınlık partileri tarafından kullanılan kavram, Fransız siyasal sistemindeki unsurların sorunları ile yeni bağımsızlığını kazanan devletlerin Moskova ve Washington arasında ‘üçüncü yollarını’ bulma mücadelelerinde karşılaştıkları sorunlar arasında paralellik kurulmaya başlamasıyla da, kaçınılmaz olarak, ‘üçüncü güç’ siyasetine öncülük etmiştir. Böylelikle ‘üçüncü güç’ bir Avrupa kategorisi olmaktan çıkmış, devlet düzeyinde bir olgu haline gelmiştir.¹⁰

1955 yılında toplanan Bandung Konferansı küresel siyasette bir üçüncü gücü/ yolu oluşturan ve kuran ilk girişim olma özelliğine sahip olmakla birlikte, ÜD'nin ortaya çıkışını sembolize etmektedir.¹¹ Konferans, ÜD düşüncesini netleştirerek, bu düşünceyi temel alan çeşitli hareketlere ve girişimlere çıkış noktası olmuştur. Konferansın ardından ÜD düşüncesi, Amerika Birleşik Devletleri merkezli Birinci Dünya ile Sovyet merkezli İkinci Dünya arasında ortaya çıkan Soğuk Savaş

6 Sewell, *a.g.e.*, ss. 1-2.

7 Eski Fransız toplumu geleneksel olarak üç *état*'dan oluşmuş sayılıyordu. Kilise mensupları Birinci Sınıf, feodal, asalet unvanlarına sahip olan soylular İkinci Sınıf, geriye kalan tüm vatandaşlar da Üçüncü Sınıf kategorisine dahildi. Genel meclis ya da danışma organı olarak da ifade edilen *États-Généraux* ülke meselelerini ele alma gerekliliği doğduğunda bu üç sınıfın temsilcilerinden oluşurdu. Emmanuel-Joseph Sieyes, *Üçüncü Sınıf Nedir?*, çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005, s. 7; Sewell, *a.g.e.*, s. 4.

8 Solarz, *a.g.m.* s. 1563.

9 Wolf-Phillips, *a.g.m.* p. 1312.

10 Peter Worsley, “How Many Worlds?”, *Third World Quarterly*, Vol. 1, No. 2, 1979, p. 101.

11 Mark T. Berger, “After the Third World? History, Destiny and the Fate of Third Worldism”, *Third World Quarterly*, Vol. 25, No. 1, 2004, p. 10.

ortamında, bağımsızlıklarını kazanan ve herhangi bir tarafa dâhil olmak istemeyen ulus devletler arasında birbirlerine destek olma ve birlik sağlama temelinde yaygınlaşmaya başlamıştır.¹²

Soğuk Savaş bağlamında ele alındığında, ÜD'nin köken itibarıyla ne anlama geldiği açıktır; tarafsızlık ve fakir ülkelerin dünyası. Fakirliklerinin temel nedeni ise hemen hemen hepsinin sömürgeleştirilmiş olmalarıdır.¹³ Bu konjonktürde ÜD kapitalist ya da sosyalist olarak nitelenmeyen, geride kalan bütün devletler için bir toplanma alanı haline gelmiştir.¹⁴ Devletlerin egemenlik nitelikleri çok çeşitli olsa da bağımsızlıklarını yeni kazanmış olmaları bağımsızlıklarına filli ya da sözüm ona müdahalelere karşı çok hassas olmalarına neden olmuştur. Bu bağlamda 'üçüncü' rakamı (ve benzer şekilde 'dünya' kelimesi) 'diğer', 'farklı', 'bağımsız', 'egemen' kavramlarıyla da ilişkili olduğu için önem arz ediyordu. Bundan dolayı ÜD kavramı, eşit statü iddiasının yanı sıra iki güçlü askeri-siyasi blok ile ilişkilerinde egemenlik, bağımsızlık ve farklılık anlamına da geliyordu. Dolayısıyla ÜD ifadesinin küresel Güney'in bağımsızlık, egemenlik ve eşitliğe ilişkin beklentilerini de karşılaması kavramı daha cazip hale getirmiştir.¹⁵

ÜD kavramı, '*Tiers État*' ile bağlantısının bir sonucu olarak da beklenen bağımsızlık, egemenlik ve eşitlik iklimine uygundur. '*Tiers État*' 18. yüzyıl Fransasında özgürlük, eşitlik ve birlik talep ederken, 150 yıldan daha uzun bir süre sonra da ÜD, ÜD bölgelerindeki ülkelerin iç ve uluslararası durumları için özgürlük yani dekolonizasyon; süper güçler karşısında egemen devletler olarak eşitlik; geri kalmışlıklarının ve yoksulluklarının üstesinden gelebilmek için birlik beraberlik gibi öncelikli taleplerini de karşılamaktadır. Bu talepler küresel Güney ülkelerinin yeni elde ettikleri bağımsızlıklarını geliştirebilmeleri ve güçlendirebilmeleriyle de doğrudan bağlantılıydı. Bu bağıntı, gelişmekte olan ülkeler topluluğunda ÜD kavramının benimsenmesini ve yaygınlaşmasını kolaylaştırmıştır.¹⁶

ÜD'nin yaygınlaşma hızı ile evrensel olarak bilinen ve anlaşılabilen bir kavram olarak kabul edilmeye başlandığı zamana ilişkin bir uzlaşma yoktur. Bununla birlikte, 1950'lerin ikinci yarısından itibaren gazetecilik alanında ve akademik metinlerde yer vermeye başlanmış ve yaklaşık on yıl gibi kısa bir süre zarfında küresel tanınırlığa ulaşmıştır.¹⁷ Bu süreçte kavram ÜD'nin önde gelen siyasi

12 Mark T. Berger, "The Real Cold War Was Hot: The Global Struggle for the Third World", *Intelligence and National Security*, Vol. 23, No. 1, 2008, p. 113.

13 Worsley, a.g.m. p. 102.

14 Arif Dirlik, "Spectres of the Third World: Global Modernity and the End of the Three Worlds", *Third World Quarterly*, Vol. 25, No. 1, 2004, p. 135.

15 Solarz, a.g.m. p. 1564.

16 Solarz, a.g.m. pp. 1564-1565.

17 Worsley, a.g.m. pp. 103-104; Berger, "The Real...", p. 113; Solarz, a.g.m. p. 1564; Wolf-Phillips, a.g.m. pp. 1316, 1319.

liderleri tarafından da ele alınmış ve kavrama gelişmekte olan ülkelerin oluşturdukları organizasyonlarda yapılan konuşmalarda yer verilmeye başlanmıştır.¹⁸ ÜD düşüncesi Kuzey-Güney çatışmasını destekleyerek, Doğu-Batı çatışması arka plana atmaya çalışan bağlantısız ulus devletler arasında birlik, beraberlik oluşturabilmek için kullanılmıştır.¹⁹

Soğuk Savaş tansiyonunun düşmeye başlaması, 1960'larda ve 1970'lerin başlarında yeni bağımsız egemen devletlerin sayısının artmasıyla, 'üçüncü güç' terimi yeni bir anlamı daha karşılamaya başlamıştır. ÜD, Sauv'y'nin kullanımındaki özü ön plana çıkararak, tarafsızlığın yerine yok sayma, sömürü ve devrim potansiyeliyle çok daha güçlü bir şekilde ilişkilendirilmeye başlanmıştır. Bağlantısızlık, dünyanın fakir ülkelerinin birliği için pozitif bir güç haline gelmiştir.²⁰ Bu süreç, söylem gibi algılsa da sadece bir akademik sınıflandırma ya da konuşma kategorisinden ibaret değildir. Az gelişmiş ülkeler arasındaki siyasi uluslararası bağlantılar etkin ve kurumsallaşmıştır. Bu süreçte Asya-Afrika grubu fiilen bir kolektivite olarak ortaya çıkmış ve uluslararası alanda etki doğurmaya başlamıştır.²¹

Tek başlarına gelişmiş dünya ile olan ilişkilerinde zayıf taraf olmaları, politika oluşturma sürecini etkilemedeki yetersizlikleri, önem arzuları güçsüz devletlerin koalisyon oluşturmaları için güçlü bir uyarıcı işlevi görmüştür.²² Bu süreçte BM zayıf devletlerin endişelerini, çıkarlarını açık bir şekilde ifade edebildikleri ve aynı paydada toplayabildikleri bir platform olarak önemli rol oynamıştır. O zamana kadar aralarında herhangi bir etkileşim olmayan, birçok gelişmekte olan ülke ortak çıkarlarını keşfedebilmiştir. ÜD ülkelerinin tartışmalı konularda farklı ve bireysel yaklaşımlarını sürdürdükleri takdirde, gündem maddelerini ya da gündeme getirilen meselelerin sonuçlarını etkileme ihtimalleri yoktur. Koalisyon politikaları herhangi bir meselede zaferi garanti etmese de etkileme olasılığını arttırmaktadır. Aslında devletler ne kadar zayıflarsa o kadar birlik eğilimi içerisinde olurlar. Böylelikle zayıf ülkeler, mutlak başarısızlıklarını arada sırada da olsa zafer kazanma ihtimaline dönüştürebilmektedirler. ÜD koalisyonu, her durumda kazanan değil, yenilgi riskini minimize eden bir koalisyondu.²³

Uluslararası alandaki yapısal farklılıklar koalisyon ihtimaline nasıl zemin hazırlamışsa, BM de koalisyonun belirgin bir olasılık haline gelme sürecini

18 Berger, "The Real...", p. 114.

19 Berger, "After...", p. 9; Wolf-Phillips, *a.g.m.* p. 1313.

20 Wolf-Phillips, *a.g.m.* p. 1313.

21 Worsley, *a.g.m.* p. 103.

22 Marc Williams, "Re-Articulating the Third World Coalition: The Role of the Environmental Agenda", *Third World Quarterly*, Vol.14, No. 1, 1993, p. 9; Brian Clive Smith, *Understanding Third World Politics: Theories of Political Change and Development*, Palgrave Macmillan, New York, 2003, p. 19; Solarz, *a.g.m.* p. 1565.

23 Keisuke Iida, "Third World Solidarity: The Group of 77 in the UN General Assembly", *International Organization*, Vol. 42, No. 2, (Spring-1988), p. 379; Williams, "Re-Articulating...", pp. 9-10.

etkilemiştir.²⁴ ÜD'nin Genel Kurul'da birlikte oy kullanması, bu devletlerin güçleri ile kıyaslanamayacak ölçüde etki doğurabilmelerinin, gündemi şekillendirebilmelerinin önünü açmıştır.²⁵ Doğu-Batı anlaşmazlıklarından ziyade kalkınma sorunlarına daha fazla önem veren BH üçüncü bir oy verme davranışı ortaya koymuş, gündemi kendi çıkarları çerçevesinde şekillendirmeye başlamıştır. O zamandan itibaren BM'nin ana gündem maddelerinden biri sömürgecilik olmuştur. Sömürgecilik dalgasının ardından 1970'lerde uluslararası eşitsizlik sorunu, ÜD'nin Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen talepleri doğrultusunda gündemi şekillendirmiştir.²⁶ Nitekim, Üçüncü Dünyacılığın altın çağı olarak nitelendirilen 1970'li yıllarda²⁷ ÜD ekonomisi gelişmekte olan ülkeler arasında yeni bir ortak kimlik duygusu ve amaç birliği yaratma ve temsil etme çabasıyla yoğun bir şekilde kullanılmıştır.²⁸ 1970'lerin sonlarında ÜD ülkelerinin uluslararası alandaki eşitsizliklere karşı harekete geçme konusundaki artan gücü, Genel Kurul'daki oy dağılımlarında da açık bir şekilde görülmektedir.²⁹ 1980'lerde ise Üçüncü Dünyacılık genel olarak düşüş dönemine girmiştir.³⁰

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle İkinci Dünya Savaşı sonrası döneminin terminolojisi birçokları tarafından sorgulanmaya başlanmıştır.³¹ Bazı hareketler, hükümetler ve yorumcular tarafından ÜD yeniden canlandırılmaya ve yeni bir yön verilmeye çalışılırken; bazıları tarafından da ÜD kavramının uygunluğunu ve ÜD düşüncesinin geçerliliğini yitirdiği iddia edilmiştir.³²

Sauvy'nin ÜD söylemindeki 'üçüncü' sıfatı sıra sayısını ifade etmektedir. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle İkinci Dünya'nın yokluğunda üçe kadar saymanın mümkün olmadığı ve küreselleşmenin birleştirici gücünün dünyalar arasındaki sınırları ortadan kaldırdığına ilişkin yorumlar yapılmıştır.³³ ÜD kavramının büyük ölçüde anakronistik bir niteliğe büründüğü ileri sürülmüştür.³⁴ Buna karşılık

24 Williams, "Re-Articulating...", p. 10.

25 Mehmet Gönülöbol, *Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1975, s. 242.

26 Walter Antonio Desiderá Neto, "The Evolution of Mercosur Behaving as an International Coalition, 1991-2012", *Contexto Internacional*, Vol. 38, No. 2, (May/August-2016), p. 605.

27 Berger, "After...", p. 10.

28 Wolf-Phillips, *a.g.m.* p. 1318.

29 Immanuel Wallerstein-Terence K. Hopkins, *Geçiş Çağı: Dünya Sisteminin Yörüngesi (1945-2025)*, çev. Nuri Ersoy, Avesta Yayınları, İstanbul, 2000, s. 48.

30 Berger, "After...", p. 9.

31 Williams, "Re-Articulating...", p. 7.

32 VickyRandall, "Using and Abusing the Concept of the Third World: Geopolitics and the Comparative Political Study of Development and Underdevelopment", *Third World Quarterly*, Vol. 25, No. 1, 2004, p. 44; Marc Williams, "The Third World and Global Environmental Negotiations: Interests, Institutions and Ideas", *Global Environmental Politics*, Vol. 5, No. 3, (August-2005), p. 51; Berger, "After...", p. 9; Solarz, *a.g.m.* p. 1561; Dirlik, *a.g.m.* p. 131; Wenzel, *a.g.m.* p. 8.

33 Arif Dirlik, *The Postcolonial Aura: Third World Criticism in the Age of Global Capitalism*, Westview Press, Boulder, 1998, p. 146; Williams, "Re-Articulating...", p. 7; Solarz, *a.g.m.* pp. 1562, 1566.

34 Randall, *a.g.m.* p. 43.

ÜD'ye hâlâ rağbet edilmesine ilişkin bazı yazarlar, paradoksal olarak kavramın, eleştirel bir dilsel forma sahip olduğu ve negatif ilişki biçimleriyle ilintili olduğu için günümüzde birçok kesim tarafından kullanılmaya devam edildiğini ifade etmişlerdir. Üç sayısı sadece hiyerarşide birinciden alt seviyede olan ve bundan dolayı daha geri kalmış, zayıf bir sıralamayı değil aynı zamanda önemsizliği, sıradanlığı ve daha aşağı bir nitelikte olmayı simgeleyen üçüncü sınıfa ait olmakla ilişkilendirilmektedir. Bu sıfatlar, uluslararası toplumun bu kısmının en derin karakteristik özelliği olan yüksek gelişme eksikliğini vurgulamaktadır. Bu nedenle ÜD terimi filiyatta Kuzey-Güney bölünmesinin özünü de ifade etmektedir.³⁵ Günümüzde ÜD tipi kategori, ekonomik ve siyasi eşitsizlik eksenine olmaya devam eden özelliklere dikkat çekmektedir. Birçok küreselleşme teorisyeni de ÜD'nin ya da Güney'in coğrafi anlamda tanımlanmış 'bir'den ziyade, dünya çapında bir sosyal kategori haline geldiğini ifade etmiştir. ÜD bir trenddir, tamamlanmış bir süreç değildir.³⁶

ÜD'nin anakronistik bir niteliğe büründüğünü ileri sürenlere ilişkin bir diğer husus ise 1989-91 yılları arasında dünya komünist sisteminin dağılması bağlamında ÜD kavramının geçerliliği meselesidir. Sistem her ne kadar dağılmış olsa da günümüzde komünist devletlerin bir listesini yapmak mümkündür. Diğer bölgelerde yapılan araştırmalarda da sosyalizm bir devlet sistemi olmaktan çıkarsa da insanların zihinlerinde varlığını devam ettirdiği ortaya konulmuştur. Bazı yazarlar, 1980'lerin sonunda komünist ülkelerin çoğu sistemi reddetse de geniş çaplı komünizm deneyimlerinin uzun bir süre daha bu ülkelerin gelişme yönlerini etkilemeye devam edeceğinden, eski sosyalist ülkelerin ayrı bir grup olarak ele alınmaları gerektiğini iddia etmişlerdir. Bu çerçevede İkinci Dünya görece varlığını devam ettirdiği için Sauvy'nin ÜD söylemindeki sıra sayısının ifade eden 'üçüncü' sıfatı geçerliliğini korumaktadır. Buradan hareketle ÜD kavramının geçerliliğini koruduğu ve kavramın dünyanın yapısına ve gelişmeye ilişkin konularda kullanılması gerektiğini ifade eden görüşler söz konusudur.³⁷

ÜD'ye ilişkin bir diğer husus, kavramın BH'nin ne olacağına ilişkin yapılan ilk toplantıdan önce dolaşımında olduğudur. Bandung'dan sonra ÜD, bağımsızlığını yeni kazanan gelişmekte olan ülkelerin "bir şey olmak" yörüngesine yeniden yön vermeyi hedeflemiştir. Kavram, sonrasında ezilenlerin birliğine ve alternatif geleceklerin oluşturulması için ütopyik bir özlem kaynağı olarak hizmet etmiştir.³⁸ Bu bağlamda, bazı yazarlara göre ÜD düşüncesi, geri kalmış bölgelerin içerisinde

35 Solarz, a.g.m. p. 1567.

36 Shangrila Joshi, "Understanding India's Representation of North-South Climate Politics", *Global Environmental Politics*, Vol. 13, No. 2, (May-2013), p. 130; Randall, a.g.m. p. 43.

37 Solarz, a.g.m. pp. 1568-1569.

38 Dirlik, a.g.m. p. 134; Wenzel, a.g.m. p. 10.

buldukları sınırlılıkların ötesine geçmeleri gerekliliği fikrini de bünyesinde barındırmaktadır.³⁹ ÜD'nin bu versiyonunun geleceğe yönelik bir takım unsurlar içermesi, kavramın günümüzde neden hâlâ kullanılmaya devam edildiğine ve ÜD'nin nasıl bir beklenti içerisinde olduğuna işaret etmektedir.⁴⁰

ÜD kavramının yapısal zeminini kaybetmesine rağmen hâlâ akademik metinlerde, siyasi söylemlerde ve basında kullanılmaya devam edilmesinde yeni bir dünya düzenini karşılama konusundaki isteksizlik, entelektüel alışkanlık, eylemsizlik, geçmişe duyulan özlem, kavramın bir kolay çağırma aracı olması gibi nedenler de öne sürülmektedir.⁴¹ Ancak, ÜD'ye yönelik bu minvaldeki eleştiriler, her ne kadar kavramın temel problemlerini ortaya koysa da onun yerine uygun bir alternatif sunamamaktadır ve uluslararası alandaki önemli değişikliklerin kavramın içeriğine olan etkilerini göz ardı etmektedir.⁴² ÜD, sömürgecilik gibi terimlerle benzer bir şekilde, pozitivist algının ötesine geçerek, içerisinde bulunduğu konjonktürden bağımsız bir mevcudiyet kazanmıştır.⁴³ Bu bağlamda, Üçüncü Dünyacı söylem, potansiyel olarak güçlü bir retorik ve toplanma noktası sağladığı için bazıları kavram ile ilişkilendirilen değerleri korumak ve sürdürülebilmek için terimi muhafaza etmenin hâlâ önemli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu devletlerin tek başlarına gelişmiş dünya ile olan ilişkilerinde zayıf taraf olmaları kaçınılmaz olduğu ve dayanışmalarını korumaları gerektiği için ülke grubunun dağılması ve ÜD hakkında konuşmayı bırakmanın dezavantajlı olabileceği söylenmiştir. Bir ÜD düşünürü tarafından ÜD, mantıklı bir kavram ve esnek, zorluklarla karşılaşması durumunda onun üstesinden gelebilecek bir kategori şeklinde tanımlanmış, kavramın geçerliliğinin sorgulanmasının ise zararlı ve yanıltıcı olduğu ifade edilmiştir. 'Üçüncü' sıfatının bu ülkelerin diğerlerinden daha alt bir seviyede ya da bir takım sayısal ortalamaların altında olması değil, Asya, Afrika ve Latin Amerika bölgelerindeki ülkelerin birbirlerinden farklı, kendilerine özgü bir çok özelliğe sahip oldukları anlamına geldiği vurgulanmıştır.⁴⁴

Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından Üçüncü Dünyacı söyleme ilişkin yapılan vurgulardan birisi de iki kutuplu sistemin dağılmasıyla ÜD ülkeleri arasındaki zenginlik, kalkınmışlık seviyesi, tarihi miras ile sosyal ve ekonomik farklılıkların belirmeye başladığına ilişkindir.⁴⁵ Ancak ÜD kavramı dünya düzenindeki

39 Berger, "After...", p. 31.

40 Wenzel, *a.g.m.* p. 10.

41 Faruk Sönmezdoğan, "Bağılantısız Üçüncü Dünya'dan Çevre Ülkelerine", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No. 41, (Ekim-2009), s. 1; Dirlik, *a.g.e.* s. 146.

42 Dirlik, *a.g.e.* s. 146.

43 Dirlik, *a.g.m.* s. 132.

44 Randall, *a.g.m.* p. 44; Smith, *a.g.e.*, p. 19.

45 Sophie Bessis, "Üçüncü Dünya'nın Bugünkü Hali", çev. Burak Gürbüz, *Üçüncü Dünya'nın Sonu mu*, der. Serge Cordellier, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 46.

bu değişimlerle değil, 1980'lerin uluslararası ekonomik düzensizliğinde ülkeler arasındaki farklılıkların artmasıyla bu bağlamda tartışmaya açılmıştır. Ortaklık ve tamamlayıcılıktan ziyade farklılık ve uyumsuzluğun Güney'deki yeni ekonomik gerçekliği ifade ettiği algısı ön plana çıkmaya başlamıştır. Coğrafi bölgeler arasındaki ve içindeki gelir düzeylerindeki fark 1970-80'li yıllarda açılmaya başlamış olsa da aynı ekonomik kalkınma seviyesinde olan ülkeleri kapsayan bir ÜD düşüncesi hiçbir zaman doğru olmamıştır.⁴⁶ Dahası BH içerisinde bağlantısızlığın kurumsallaştırılması ÜD koalisyonunda homojenliğin olmadığını da açık bir şekilde göstermektedir. Çeşitlilik ÜD'nin kaçınılmaz bir özelliğidir ve ülkeler arasındaki dayanışmanın sabit kalması mümkün değildir.⁴⁷

Sauvy'nin İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Sieyes'in *Tiers État*'i ile analogi kurduğu gibi, Soğuk Savaş'ın ardından bazı yazarlar da küresel sisteme yönelik tepkilerle Sieyes'in *Tiers État*'ının şikayetleri ve talepleri arasında analogi kurmuşlar, günümüzde küreselleşmenin mevcut biçimine karşı olan tepkilere aynı açıdan bakılabileceğini ifade etmişlerdir.⁴⁸ ÜD ülkelerinin karakteristik problemleri olarak tanımlanan ve ÜD liderlerini dayanışmaya yönelten sorunlar da iki kutuplu sistemin dağılmasıyla, önceki döneme kıyasla farklılaşsa da, sonlanmamıştır.⁴⁹ Ülkelerin kalkınma süreçlerindeki deneyimlerindeki başarısızlıklar, içerisinde buldukları belirsiz ortam ve geleceklerinin öngörülemezliği genel olarak benzerliklerini temsil etmektedir.⁵⁰ Günümüzde ÜD kavramına ilişkin en temel açıklama ise ekonomik ya da sosyoekonomik niteliktedir ve az gelişmişlik olgusuna odaklanmaktadır. Dolayısıyla ÜD yaygın olarak yetersiz hayat standardına sahip, fakir, gelişmemiş ülkeler anlamına gelmektedir. Buna karşılık kavramın kökenine ilişkin yapılan tartışmalarda, ÜD'yi üçüncü güç/yol terimleriyle ilişkilendiren politik geçmişinin de anlaşılır bir biçimde baskın olduğu görülmektedir.⁵¹

ÜÇÜNCÜ DÜNYA ÜLKELERİNDE ÇEVRE BİLİNCİNİN GELİŞİMİ VE ÇEVRE GÜNDEMİNİN YENİDEN TANIMLANMASI

ÜD'nin bir parçası olarak kabul edilebilecek az gelişmiş ülkelerin sadece çok küçük bir azınlığının geçmişinde sömürgecilik tecrübesi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, sömürgecilik ve emperyalizm dünyanın hemen hemen her bölgesinde siyasi kurumları ve süreçleri derinden etkilemiştir.⁵² ÜD'nin çevresel

46 Williams, "Re-Articulating...", pp. 7-8.

47 Williams, "The Third...", p. 51

48 Michael Hardt-Antonio Negri, *Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi*, çev. Barış Yıldırım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011, pp. 285-286.

49 Smith, a.g.e., p. 21.

50 Smith, a.g.e., p. 19.

51 Solarz, a.g.m. p. 1563.

52 Smith, a.g.e., pp. 1-2.

sorunlarının gelişimi siyasi süreçleriyle ilişkili olduğu için sorunların çözümü de siyasi araçlarla mümkündür. Politik ekolojistlere göre, günümüzde Afrika, Asya ve Latin Amerika bölgelerinde insan ve çevre arasındaki karşılıklı etkileşimin niteliği sömürgecilik dönemlerine dayanan uzun bir gelişim sürecinin ürünüdür ve ÜD'nin çevresel sorunları basit bir teknik politika planıyla üstesinden gelinemeyecek kadar karmaşık ve derin niteliktedir.⁵³ Sömürgecilik dönemlerinde şekillenen ve günümüzde de geçerliliğini koruyan ticaret hadleri, ÜD ülkelerinin ağır çevresel hasara ve maliyete neden olan birincil nitelikteki malların ihracatında uzmanlaşmalarına zemin hazırlamıştır.⁵⁴ Burada ön plana çıkarılmak istenen nokta, bu ifadelendirmeye toplumları homojenleştirmenin yerine, aralarındaki farklılıkların bilincinde olarak, onların ortak deneyimlerini ve bunların çevresel sonuçlarını vurgulamaktır.⁵⁵

Çevreye ilişkin siyaset her ne kadar 19. yüzyıla sanayileşme dönemine kadar götürülse de çevre siyaseti, sınıai topluma tepki olarak gündeme gelmiş ve 1960'lı yıllara kadar önemli bir sorun olarak ortaya çıkmamıştır.⁵⁶ BM'nin ilk yıllarında da çevre sorunları üzerinde çok durulmamıştır. Mesele ilk olarak 1968 yılında İsveç tarafından Ekonomik ve Sosyal Konsey'in (Economic and Social Council-ECOSOC) gündemine getirilmiştir.⁵⁷ Akabinde, İsveç'in insan çevresiyle ilgili problemleri ele almak için uluslararası bir konferans düzenlenmesini talep eden karar tasarısı Genel Kurul gündemine dahil edilmiş ve 1972 yılında konferansın gerçekleştirilmesine ilişkin 3 Aralık 1968 tarihli 2398 sayılı karar alınmıştır.⁵⁸ Bu gelişme BM faaliyetlerine yeni bir boyutun eklenmesi anlamına gelmektedir.⁵⁹

2398 sayılı kararın kabulünden 1972'de Stockholm'de toplanan BM İnsan Çevresi Konferansı'na kadar geçen süreçte gerek çevre meselelerinin ele alındığı Genel Kurul ve ECOSOC toplantılarında ÜD ülke temsilcilerinin söylemlerinde gerekse alınan kararlarda ÜD ülkelerinin konferans öncesinde gündemi kendi endişelerini yansıtabilecek şekilde belirlemek istedikleri görülmektedir. Bu stratejinin temelinde kuşkusuz çevrenin yük olmayacak şekilde kalkınma süreçlerine bağlanması gerekliliği vardı. Ekolojik politikalar ulusal kalkınma çerçevesinde dâhil

53 Raymond L. Bryant, "Beyond the Impasse: The Power of Political Ecology in Third World Environmental Research", *Area*, Vol. 29, No. 1, (March-1997), pp. 8-10.

54 Kathryn Hochstetler, "South-South Trade and the Environment: A Brazilian Case Study", *Global Environmental Politics*, Vol. 13, No. 1, (February-2013), pp. 34-35.

55 Dirlik, a.g.m. s. 136.

56 Andrew Heywood, *Küresel Siyaset*, çev. Nasuh Uslu-Haluk Özdemir, Adres Yayınları, Ankara, 2013, s. 456.

57 Richard N. Gardner, "The Role of the UN in Environmental Problems", *International Organization*, Vol. 26, No. 2, (Spring-1972), p. 237.

58 United Nations Department of Public Information (UN-DPI), *Yearbook of the United Nations (YUN)1968*, UN, New York, 1971, pp. 473-477.

59 Gardner, a.g.m., p. 237.

edilmeliydi. Bu da ÜD ülkelerinin sadece bu yolla ekonomik ve sosyal kalkınma önceliklerini koruyabilecekleri düşüncesinden ileri geliyordu. Ülkelerin uluslararası çevre problemlerinde kendilerine özgü bir statü tanımlama istekleri 2398 sayılı kararda da açık bir şekilde görülmektedir. Bu süreçte ÜD'nin gelişmiş ülkelerin insan çevresi sorunlarına ilişkin bilgi ve tecrübelerinden yararlanabileceği de gündeme gelmiştir. Ancak temel amaç, sadece kendi çıkarları doğrultusunda gündemi şekillendirmek değil, ekonomik kalkınmaları ile uyumlu bir çevre yaklaşımının da açık bir şekilde ortaya konulmasıdır. ÜD ülkelerine göre yapılacak herhangi bir düzenleme bir taraftan devletlerin eşit olmayan gelişme seviyelerini yansıtırken, öte yandan egemen eşitlik ilkesine dayanmalıydı. Bu da ortak sömürgecilik geçmişlerinin bileşiminin bir ürünüdür.⁶⁰

Stockholm'e hazırlık sürecinde ÜD'nin çevre krizleri konusunda uyarılması ve konferansa aktif katılımın sağlanabilmesi amacıyla ÜD bölgelerinde seminerler düzenlenmiştir.⁶¹ Bu girişimler ÜD ülkelerini sivil toplum grupları ve BM'nin çeşitli bölümleri ile birlikte önemli bir işbirliği modeline teşvik etmiştir.⁶² Bunun bir tetikleyicisi de ÜD ülkelerinin çevre sorunlarının sanayileşmiş ülkelerin faaliyetlerinden kaynaklandığı ve onların sorunları olduğu yönündeki düşünceleriydi. Ancak hazırlık sürecinin bu yaklaşımlarını önemli ölçüde değiştirdiği ifade edilebilir.⁶³ Netice itibarıyla konferansa hazırlık süreci başarılı olmuş, ÜD'nin büyük bir kısmı konferansa katılmıştır.⁶⁴

60 A/PV.1733, General Assembly, 23rd session: 1733rd plenary meeting, http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/302965/A_PV.1733EN.pdf?sequence=1&isAllowed=y, Erişim:18.01.2016; E/SR.1632, ECOSOC official records, 47th session: 1632nd meeting, http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/305384/E_SR.1632EN.pdf?sequence=1&isAllowed=y, Erişim: 20.01.2016;Joao Augusto Castro, "Environment and Development: The Case of the Developing Countries", *International Organization*, Vol. 26, No. 2, (Spring-1972), s. 413; A/PV.1834, General Assembly, 24th session: 1834th plenary meeting, http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/295697/A_PV.1834EN.pdf?sequence=1&isAllowed=y, Erişim: 18.01.2016; E/SR.1719, ECOSOC official records, 29th session: 1719th meeting, http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/305403/E_SR.1719EN.pdf?sequence=1&isAllowed=y, Erişim: 20.01.2016; A/PV.1918, General Assembly, 25th session:1918th plenary meeting, http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/139110/A_PV.1918EN.pdf?sequence=1&isAllowed=y, Erişim: 20.01.2016; A/PV.2026, General Assembly, 26th session: 2026th plenary meeting, https://digitalibrary.un.org/record/736382/files/A_PV.2026-EN.pdf, Erişim: 20.01.2016; Williams, "Re-Articulating...", s. 17; YUN-1968, s. 474; UN-DPI, YUN-1969, UN, New York, 1972, ss. 389-393; UN-DPI, YUN-1970, UN, New York, 1972, s. 452; UN-DPI, YUN-1971, UN, New York, 1974, pp. 307, 311-313.

61 A. LeRoy Bennett-James K. Oliver, *Uluslararası Örgütler İlkeler ve Meseleler*, çev. Nasuh Uslu, BB101 Yayınları, Ankara, 2015, s. 406.

62 Gardner, a.g.m., s. 243.

63 Brian Johnson, "The United Nations Institutional Response to Stockholm: A Case Study in the International Politics of Institutional Change", *International Organization*, Vol. 26, No. 2, (Spring-1972), pp. 259-260, 268; Castro, a.g.m., p.412.

64 Maurice F. Strong, "The United Nations and the Environment", *International Organization*, Vol. 26, No. 2, (Spring-1972), p. 172.

ÜD'nin, özellikle de 1971 yılı itibariyle, BM platformlarında çevre meselelerindeki tutumları büyük oranda benzeşmeye başlamıştır. Konferansın ardından daimî organlarda yaptıkları konuşmalarda ÜD liderlerinin konferansın başarıyla gerçekleştirildiğini düşündükleri görülmektedir. Konferansa ilişkin alınan kararlardaki tutumları da bu söylemlerini destekler niteliktedir.⁶⁵ Bu davranışlar, ÜD'nin çevre meselelerindeki tutumlarının şüphecilikten kurtulmaya başladığı ve çevre sorunlarının farkına varmaya başladıkları anlamına gelmektedir. Aynı zamanda ulusal çaba ve uluslararası işbirliği yoluyla da bu sorunlara çözüm bulma olasılığını kabul ettikleri anlamına gelmektedir.⁶⁶

BM İnsan Çevresi Konferansı'na hazırlık süreci ve konferans uluslararası ilişkilerin çevresel boyutuna yeni bir ivme kazandırmıştır.⁶⁷ Konferansta küresel çevre bilincinin tohumları atılmıştır. ÜD bölgelerinde de yoksulluk devam ettikçe, bu ülkelerde çevrenin korunmasının mümkün olamayacağı açık bir şekilde görülmüştür.⁶⁸ Bu süreçte ÜD ülkeleri kendi aralarında tam bir uyum içerisinde hareket etmeseler de⁶⁹ gelişmiş ülkelerin çekimser ya da olumsuz tutum takındığı gündem maddelerinde onların karşısında genellikle ortak bir tutum takındıkları⁷⁰ görülmektedir. Birleşmiş Milletler Çevre Programı'nın (United Nations Environment Programme-UNEP) yıllık faaliyetlerine değinen; çevre konusunda uluslararası iş birliğine vurgu yapan; genel olarak dünya çapında çölleşme ile ilgili, özel olarak da Sudano-Sahelian bölgesindeki çölleşmeyle mücadele için hazırlanan eylem planının uygulanması ve finanse edilmesine ilişkin; insan sağlığına ve çevreye zararlı maddeler ile ilgili; Afrika'daki çevre ve kalkınma sorununu ele

65 E/SR.1840, ECOSOC official records, resumed 53rd session: 1840th meeting, <https://digitallibrary.un.org/record/825025?ln=en>, Erişim: 01.09.2019; A/PV.2112, General Assembly, 27th session: 2112th plenary meeting, <https://digitallibrary.un.org/record/748906?ln=en>, Erişim: 01.09.2019; UN-DPI, *YUN-1972*, UN, New York, 1975, pp. 323-324,330-334,337.

66 Castro, *a.g.m.*, p. 413; Williams, "Re-Articulating...", p. 15.

67 Williams, "Re-Articulating...", p. 17.

68 Avitij Gupta, *Üçüncü Dünya Ülkelerinde Çevre ve Kalkınma*, çev. Şükrü Alpogut, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 1993, s. 105-106.

69 Barınacak yer ve insan yerleşimlerinin devletler tarafından nasıl finanse edileceğini ortaya koyan kriterlerin yer aldığı ve gelişmekte olan ülkelerin rolüne de atf yapan 13 Aralık 1973 tarihli *3130 sayılı*; iki ya da daha fazla devletin paylaştığı ortak doğal kaynakların korunması ve sömürülmesinin engellenmesi için etkin bir iş birliği sistemi oluşturulmasına ilişkin 13 Aralık 1973 tarihli *3129 sayılı* karar; şimdiki ve gelecekteki nesiller için doğanın korunması amacıyla devletlerin tarihsel sorumluluğuna vurgu yapan 30 Ekim 1980 tarihli *35/8 sayılı* karar; doğanın korunması konusunda devletlerin tarihsel sorumluluğuna ilişkin 27 Ekim 1981 tarihli *36/7 sayılı* Genel Kurul kararları Üçüncü Dünya arasındaki görüş farklılıklarına örnek teşkil etmektedir.

70 19 Ağustos 1976 tarihli Beşinci Bağılantısız Ülkeler Hükümet Başkanları Konferansı'na ve 17-22 Mayıs 1980 tarihlerinde İslamabad'da yapılan İslam Konferansı çıktılarına atf yapılan, savaşların maddi kalıntılarının temizlenmesine ilişkin 5 Aralık 1980 *35/71 sayılı*; sağlığa ve çevreye zararlı ya da zararlı olma ihtimali olan materyallere karşı önlem alınması ve gelişmekte olan ülkelerin bu konuda desteklenmesine ilişkin 17 Aralık 1982 tarihli *37/137 sayılı*; savaş kalıntılarına ilişkin 19 Aralık 1983 tarihli *38/162 sayılı*; Genel Sekreter'in yasaklanmış kimyasal maddeler konulu raporu çerçevesinde hazırlanan 18 Aralık 1984 tarihli *39/229 sayılı* Genel Kurul kararlarında bu durum açık bir şekilde gözlemlenmektedir.

alanlar; önemli çevresel problemlerinin üstesinden gelebilmeleri için geliştirmekte olan ülkelerin ek kaynağa ihtiyacı olduğunu vurgulayanlar; uluslararası topluma çölleşme ve kuraklıktan etkilenen ÜD'ye yardım etme çağrısında bulunan gündem maddelerine ilişkin karar tasarılarının hazırlanması, BM platformlarına getirilmesi ve kabul edilmesi süreçlerinde ÜD ülkelerinin ortak politika pozisyonuna ulaşabildikleri görülmektedir.⁷¹

1980'li yılların ortalarında Afrika özelinde çölleşme önemli bir sorun haline gelmiş olsa da diğer ÜD bölgelerindeki ülkeler için çevre problemleri BM platformlarında çok aktif bir şekilde harekete geçmelerini gerektirecek kadar önemli görünmüyordu.⁷² Ancak, aynı dönemde yaşanan çevresel felaketler dünya genelinde çevre problemleri konusundaki farkındalığın artmaya başlamasına neden olmuştur. 1-6 Eylül 1986 tarihleri arasında Zimbabwe'de yapılan Sekizinci Bağlantısız Ülkeler Başkanları Konferansı'nda yayınladıkları deklarasyonda ÜD, çevresel bozulmanın artarak devam etmesinden duydukları endişeyi dile getirmiş ve ekolojik olarak dengeli bir kalkınma politikası ihtiyacı üzerinde durmuşlardır. 2000 yılı ve sonrası için hazırlanan çevre perspektifine ilişkin belgelerin de 1987 yılında Genel Kurul gündeminde ele alınması gerektiğini ifade etmişlerdir. Bunun temel nedeni, çevre sorunlarının BM çatısı altında ele alınmasını istemeleridir.⁷³ Nitekim 1980'lerin sonlarında küresel çevre sorunları BM platformlarında yoğun bir şekilde yer almaya başlamıştır.

38/161 sayılı karar ile kurulan BM Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından hazırlanan Brundtland Komisyonu Raporu 11 Aralık 1987 tarihinde Genel Kurul'da oy birliğiyle kabul edilmiştir.⁷⁴ Sürdürülebilir kalkınma kavramını ortaya koyan rapor, mevcut politikaların hem gezegen hem de dünyanın gelecekteki ekonomik refahı için sürdürülemez olduğunun altını çizmiştir.⁷⁵ 1988 yılında BM daimî organlarında çevre meselelerinin hem kapsamı genişlemiş hem de çok daha yoğun bir şekilde ele alınmaya başlanmıştır. Genel Kurul toplantılarında, çevre konusunda uluslararası iş birliği, az gelişmiş ülkelere ek kaynak sağlanması, gelişmiş ülkelere çevre fonuna daha fazla katkı yapmaları, zehirli ve tehlikeli

71 UN-DPI, *YUN-1973*, UN, New York, 1976, s. 371-375; UN-DPI, *YUN-1980*, UN, New York, 1983, s. 716, 723-726; UN-DPI, *YUN-1981*, UN, New York, 1985, s.813-816,830-831, 836; UN-DPI, *YUN-1982*, UN, New York, 1986, s. 1010-1012; 1016-1020; UN-DPI, *YUN-1983*, UN, New York, 1987, s. 770,777-779, 787; UN-DPI, *YUN-1984*, UN, New York, 1988, s. 743, 752-754; 757, 759-762; UN-DPI, *YUN-1974*, UN, New York, 1977, s. 438-440, 575-576; UN-DPI, *YUN-1975*, UN, New York, 1978, s. 435-437, 441-444; UN-DPI, *YUN-1977*, UN, New York, 1980, s. 506; UN-DPI, *YUN-1978*, UN, New York, 1981, s. 542-543; UN-DPI, *YUN-1979*, UN, New York, 1982, s. 690-692, 696-697.

72 Satishkumar Belliethathan-Charles Roger, "Africa in the Global Climate Change Negotiations", *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, Vol. 16, No. 1, (February-2016), p. 95.

73 UN-DPI, *YUN-1986*, UN, New York, 1990, s. 647,653.

74 UN-DPI, *YUN-1987*, UN, New York, 1992, s. 681.

75 Williams, "Re-Articulating...", p. 19.

ürünler ile atıkların dolaşımı meselelerine ilişkin ECOSOC ve Genel Kurul'da alınan kararların hepsinde G77 taslakları baz alınmıştır.⁷⁶

1989, çevre ve kalkınma arasındaki ilişkinin, diğer çevre sorunlarına nazaran BM platformlarında öncelik haline geldiği yıldır. Kuzey hükümetleri çevre ve kalkınmayı bağdaştıran bir konferans yapılmasını istemeseler de ÜD'nin gündemi yeniden tanımlamadaki başarısı, bu bağlantının görmezden gelinmesi halinde büyük bir uluslararası konferansın gerçekleşmesini imkânsız hale getirmiştir.⁷⁷ Bu durum ÜD'nin yoksulluk ve kalkınmanın konferans gündeminde ön planda olması gerektiği konusunda oldukça koordineli hareket ettiği anlamına gelmektedir.⁷⁸ Nitekim, çevre ve kalkınma meselelerinin ele alınması için konferans düzenlenmesi ile ilgili karar tasarısı ECOSOC'da ele alınmasının ardından 22 Aralık 1989 tarihinde Genel Kurul'da kabul edilmiştir.⁷⁹

1992 yılında Rio'da yapılması planlanan BM Çevre ve Kalkınma Konferansı'na kadar çevre ve kalkınma arasındaki ilişki G77'nin tasarıları doğrultusunda birçok kez BM gündemine getirilmiş ve kararlar alınmıştır.⁸⁰ Bu süreçte, zehirli ve tehlikeli ürünler ile atıkların dolaşımı, çevre ve uluslararası ticaret, küresel iklimin korunmasına dair kararların alınma süreçlerinde de belirleyici aktör G77 olmuştur.⁸¹ Deniz seviyesinin yükselmesi ile okyanus ve deniz kaynaklarını konu alan kararlarda ise genellikle küçük ada devletleri ön plana çıkarken,⁸² çölleşme meselelerinde Afrika ülkeleri çok daha aktif rol oynamıştır.⁸³

BM Çevre ve Kalkınma Konferansı, 3-14 Haziran 1992 tarihleri arasında Rio'da toplanmıştır. Konferans başlar başlamaz gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasında görüş farklılıkları ortaya çıkmıştır.⁸⁴ Gelişmiş ülkeler çevre sorunlarına odaklanırken, gelişmekte olan ülkeler kalkınmanın geliştirilmesini vurgulamışlardır.⁸⁵ Böylelikle çevre meselelerinde, 1972 yılında yapılan Stockholm Konferansı da dâhil olmak üzere, süreç içerisinde pekişen Kuzey-Güney ayrımı Rio Konferansı ve

76 UN-DPI, *YUN-1988*, UN, New York, 1994, s. 452-462.

77 Williams, "Re-Articulating...", p. 19; UN-DPI, *YUN-1989*, UN, New York, 1997, s. 417.

78 Adil Najam, "Dynamics of the Southern Collective: Developing Countries in Desertification Negotiations", *Global Environmental Politics*, Vol. 4, No. 3, (August-2004), p. 146.

79 *YUN-1989*, s. 422-426.

80 *YUN-1989*, s. 452; UN-DPI, *YUN-1990*, UN, New York, 1999, s. 526; UN-DPI, *YUN-1991*, UN, New York, 1992, s. 489.

81 *YUN-1989*, s. 436; *YUN-1990*, s. 528; *YUN-1991*, s. 490.

82 *YUN-1989*, s. 442; *YUN-1990*, s. 532.

83 *YUN-1989*, s. 443-446; *YUN-1991*, s. 499-502; A/C.2/44/L.33, Development and international economic cooperation, desertification and drought: Plan of Action to Combat Desertification: draft resolution, https://digitallibrary.un.org/record/78088/files/A_C.2_44_L.33-EN.pdf, Erişim: 10.06.2017; E/1991/C.1/L.4, Second phase of the Special Programme of the International Fund for Agricultural Development for Sub-Saharan African Countries Affected by Drought and Desertification: draft resolution, <https://digitallibrary.un.org/record/126095?ln=en>, Erişim: 11.06.2017.

84 Ayşegül Kaplan, *Küresel Çevre Sorunları ve Politikaları*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 1999, s. 124-125.

85 Bennett-Oliver, a.g.e., p. 411.

sonrasında BM platformlarında artarak devam etmiştir.⁸⁶ BM Çevre ve Kalkınma Konferansı'nın ardından Genel Kurul, 22 Aralık 1992 tarih 47/190 sayılı kararlar konferansın sonuçlarını onaylayan kararı oy birliğiyle kabul etmiştir.⁸⁷

ÜD ülkeleri başlangıçta çevre sorunlarının gündeme getirilmesini gelişmiş ülkelerin komplosu olarak görme eğiliminde oldukları için şüpheyle yaklaşmışlardır. Ancak Stockholm'den Rio Konferansı'na kadar geçen süreçte bu şüphecilik yerini aktif bir role bırakmıştır.⁸⁸ Ülkelerin birlikte hareket etmelerini sağlayan, onları gelişmiş ülkelerden ayıran ve BM platformlarında meseleler görüşülürken öne çıkan belli başlı unsurlar ise şunlardır; çevre meselelerinin kalkınma odaklı ele alınmasını istemeleri, çevresel programlar için gelişmiş ülkeler tarafından az gelişmiş ülkelere ek mali kaynakların sağlanması, teknoloji transferi, yeni çevre kurallarını bölgelerinde uygulamak için uzun süre istemeleri ve yol gösterici bir ilke olarak, ortak fakat farklılaşmış sorumlulukların kabul edilmesi.⁸⁹

SOĞUK SAVAŞ'IN ARDINDAN KÜRESEL ÇEVRE SORUNLARINDA ÜÇÜNCÜ DÜNYA ÜLKELERİNİN TUTUMLARI

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle BM daimî organlarında Doğu-Batı ayrımı ortadan kalkmış, özellikle de çevre meselelerinde Kuzey-Güney tartışması ön plana çıkmıştır.⁹⁰ 1990'larda, özellikle de 1993 yılından sonraki süreçte, ÜD ülkeleri G77 liderliğinde BM platformlarında çevre meselelerinin büyük bir kısmında önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Bundan sonra bir müzakere grubu olarak G77, çevre görüşmelerini kendi üyeleri açısından daha yönetilebilir hale getirmiştir.⁹¹ Çalışmanın bundan sonraki kısmında Soğuk Savaş'ın sona ermesinden 2010 yılına kadar BM daimî organlarında ÜD ülkelerinin çevre meseleleri karşısındaki davranışları ortaya konulacaktır.

Soğuk Savaş'ın ardından BM'de karar tasarılarının hazırlanması, gündeme getirilmesi, kabul edilmesi sürecinde ÜD ülkelerinin çevre sorunlarının birçok boyutunda ortak politika pozisyonuna ulaştıkları ve çevre gündeminde belirleyici aktör oldukları görülmektedir.

Bunlardan biri Rio Konferansı'nda alınan kararların yaygınlaştırılması ve ÜD ülkelerinin çoğunluğu oluşturduğu UNEP Yönetim Konseyi raporlarının gündeme getirilmesi ve değerlendirilmesi gündem başlığıdır. 2010 yılına kadar geçen

86 Joshi, *a.g.m.*, p. 131.

87 UN-DPI, *YUN-1992*, UN, New York, 1993, s. 670.

88 Williams, "Re-Articulating...", p. 15.

89 Jon Barnett, "The Worst of Friends: OPEC and G77 in the Climate Regime", *Global Environmental Politics*, Vol. 8, No. 4, (November-2008), p. 5; Williams, "The Third...", p. 56.

90 Neto, *a.g.m.*, p.605.

91 Williams, "The Third...", p. 54.

süreçte karar tasarılarının hazırlanması, İkinci Komite'ye getirilmesi, şekillendirilmesi ve Genel Kurul'a sunulup kabul edilmesinde⁹² ana aktör G77'dir.⁹³

G77'nin ortak pozisyon aşamasına ulaştığı bir diğer gündem maddesi ise şimdiki ve gelecekteki nesiller için küresel iklimin korunmasının önemi ve bu konudaki gelişmelerdir. 1993'de BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi Genel Kurul'a G77 ve Çin tarafından getirilmiş ve yapılan görüşmelerin ardından 21 Aralık 1993'de kabul edilmiştir.⁹⁴ 1994'de küresel iklim meselesi G77 adına Ceza-yir,⁹⁵ 1996'da ise BH adına Kolombiya ve G77 adına Kosta Rika tarafından Genel Kurul'a sunulmuştur.⁹⁶ 1997'de G77 ve Çin tarafından hazırlanan tasarı Tanzanya, 1999 yılında da Guyana tarafından Genel Kurul'a sunulmuştur.⁹⁷ 2000'li yıllardaki kararların⁹⁸ kabul edilme süreçlerinde de aynı durum geçerlidir.⁹⁹

92 21 Aralık 1993 tarihli 48/190 sayılı, 19 Aralık 1994 tarihli 49/113 sayılı, 20 Aralık 1995 tarihli 50/110 sayılı, 1998 ve 2000 yıllarında UNEP Yönetim Konseyi'nin raporları çerçevesinde kabul edilenler ve 2000 sonrasında UNEP'in yıllık olağan oturumları ile özel oturumlarına ilişkin raporlara ilişkin kararların oluşum süreçleri bunu açık bir şekilde göstermektedir.

93 A/C.2/48/L.46, Dissemination of the principles of the Rio Declaration on Environment and Development: draft resolution, https://digitallibrary.un.org/record/177269/files/A_C.2_48_L.46-EN.pdf, Erişim: 02.06.2017; UN-DPI, YUN-1993, UN, New York, 1994, s. 808; A/C.2/49/L.17, Dissemination of the principles of the Rio Declaration on Environment and Development: draft resolution, https://digitallibrary.un.org/record/165847/files/A_C.2_49_L.17-EN.pdf, Erişim: 02.06.2017; UN-DPI, YUN-1994, UN, New York, 1995, s. 935; A/50/618/Add.6, Report of the 2nd Committee, https://digitallibrary.un.org/record/202019/files/A_50_618_Add.6-EN.pdf, Erişim: 02.06.2017; UN-DPI, YUN-1995, UN, New York, 1997, s. 1068; A/53/609/Add.6, Report of the 2nd Committee, https://digitallibrary.un.org/record/265649/files/A_53_609_Add.6-EN.pdf, Erişim: 02.06.2017; UN-DPI, YUN-2000, UN, New York, 2002, s. 967; A/56/561/Add.8, Environment and sustainable development: report of the 2nd Committee, <https://digitallibrary.un.org/record/454753?ln=en>, Erişim: 17.09.2019; A/C.2/65/L.43, Report of the Governing Council of the UNEP on its 11th special session: draft resolution, <https://digitallibrary.un.org/record/693614?ln=en>, Erişim: 17.09.2019.

94 YUN-1993, s. 810.

95 A/C.2/49/L.9, Protection of global climate for present and future generations of mankind: draft resolution, https://digitallibrary.un.org/record/165536/files/A_C.2_49_L.9-EN.pdf, Erişim: 02.06.2017.

96 A/C.2/51/L.6, Protection of global climate for present and future generations of mankind: draft resolution, https://digitallibrary.un.org/record/222993/files/A_C.2_51_L.6-EN.pdf, Erişim: 02.06.2017.

97 A/52/629/Add.3, Report of the 2nd Committee, https://digitallibrary.un.org/record/247925/files/A_52_629_Add.3-EN.pdf, Erişim: 02.06.2017; A/54/588/Add.4, Report of the 2nd Committee, https://digitallibrary.un.org/record/404253/files/A_54_588_Add.4-EN.pdf, Erişim: 02.06.2017.

98 21 Aralık 2001'deki 56/199 sayılı, 20 Aralık 2002'deki 57/257 sayılı, 23 Aralık 2003'deki 58/243 sayılı, 22 Aralık 2004'deki 59/234 sayılı, 22 Aralık 2005'deki 60/197 sayılı, 20 Aralık 2006'deki 61/201 sayılı, 10 Aralık 2007'deki 62/86 sayılı, 26 Kasım 2008'deki 63/32 sayılı, 7 Aralık 2009'daki 64/73 sayılı, 20 Aralık 2010'daki 65/159 sayılı karar.

99 A/56/561/Add.6, Report of the 2nd Committee, <https://digitallibrary.un.org/record/454627?ln=en>, Erişim: 17.09.2019; A/C.2/57/L.43, Report of the 2nd Committee, <https://digitallibrary.un.org/record/481868?ln=en>, Erişim: 17.09.2019; A/C.2/59/L.13, Protection of global climate for present and future generations of mankind: draft resolution, <https://digitallibrary.un.org/record/533917?ln=en>, Erişim: 17.09.2019; A/C.2/60/L.23, Protection of global climate for present and future generations of mankind: draft resolution, <https://digitallibrary.un.org/record/560266?ln=en>, Erişim: 17.09.2019; A/C.2/61/L.24, Protection of global climate for present and future generations of mankind: draft resolution, <https://digitallibrary.un.org/record/585803?ln=en>, Erişim: 17.09.2019; A/C.2/62/L.12, Protection of global climate for present and future generations of mankind: draft resolution, <https://digitallibrary.un.org/record/610802?ln=en>, Erişim: 17.09.2019; A/C.2/63/L.15, Protection of global climate for present and future generations of mankind: draft resolution, <https://digitallibrary.un.org/record/640516?ln=en>, Erişim: 17.09.2019; A/C.2/64/L.39, Protection of global climate for present and future

Bir diğer gündem maddesi biyoçeşitliliğin korunması ile ilgilidir. Biyoçeşitlilik, küresel çevre politikalarında gelişmiş ülkeler ile ÜD'yi ayırıştıran birçok meseleyi ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. Gelişmiş ülkeler biyoçeşitlilik meselesinde çevreci bir duruş sergilerken; gelişmekte olan ülkeler, fikri mülkiyet, finansman ve teknoloji transferine odaklanmaktadır. Gelişmiş ülkeler biyoçeşitliliğin ortak miras yönünü, gelişmekte olan ülkeler ise doğal kaynaklar üzerindeki egemenlik sorununu vurgulamaktadırlar. ÜD ülkeleri, korunacak biyoçeşitliliğin büyük bir kısmı gelişmekte olan ülkelerin sınırları içerisinde yer aldığı için bu kaynaklar üzerindeki kontrol haklarını savunmak için birleşmişlerdir. Ayrıca gelişmekte olan ülkeler, sanayileşmiş dünyadaki ticari şirketlerin kendi kaynaklarını sömürdüklerini iddia ederek bu sömürüyü telafi etmeleri gerektiğini ve Kuzey hükümetlerinin de kaynaklarını kullanabilmelerine yardımcı olacak teknolojiyi sağlamaları gerektiğini ileri sürmektedirler. Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi 1992'de kabul edilmiş olsa da Biyoçeşitlilik boyutu zayıf kalmıştır. Bundan dolayı ÜD, Sözleşme'nin müzakere evresinde benimsediği ilkeleri BM platformlarında ön plana çıkarmaya devam etmektedir.¹⁰⁰ 1993 yılı itibarıyla BM platformlarında biyolojik çeşitliliğin korunmasına ilişkin alınan kararların¹⁰¹ içeriklerinde, şekillenme süreçlerinde ÜD'nin etkinliği ve G77'nin ortak politika pozisyonu açık bir şekilde görülmektedir.¹⁰²

Çevre sorunlarına ilişkin bir diğer gündem maddesi ise deniz ve okyanusların kullanımı ve sürdürülebilirliğidir. Biyoçeşitlilik meselesinin aksine deniz ve okyanus sorunlarında birbirleriyle çatışan daha fazla çıkar grubunun varlığı söz konusudur. ÜD 1982'de imzalanan BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin hazırlanma

generations: draft resolution, <https://digitallibrary.un.org/record/671465?ln=en>, Erişim: 17.09.2019; A/C.2/65/L.33, Protection of global climate for present and future generations of humankind: draft resolution, <https://digitallibrary.un.org/record/693253?ln=en>, Erişim: 17.09.2019.

100 Williams, "The Third...", p. 51.

101 1994 tarihli 49/119 sayılı, 1995 tarihli 50/111 sayılı, 1996 tarihli 51/182 sayılı, 1997 tarihli 52/201 sayılı, 1998 tarihli 53/190 sayılı, 1999 tarihli 54/221 sayılı, 2000 tarihli 55/201 sayılı, 2001 tarihli 56/197 sayılı, 2002 tarihli 57/260 sayılı, 2003 tarihli 58/212 sayılı, 2004 tarihli 59/236 sayılı, 2005 tarihli 60/202 sayılı, 2006 tarihli 61/204 sayılı, 2007 tarihli 62/194 sayılı, 2008 tarihli 63/219 sayılı, 2009 tarihli 64/203 sayılı, 2010 tarihli 65/161 sayılı Genel Kurul kararları.

102 A/C.2/49/L.25/Rev.1, Convention on Biological Diversity: draft resolution, https://digitallibrary.un.org/record/170028/files/A_C.2_49_L.25_Rev.1-EN.pdf, Erişim: 02.06.2017; YUN-1995, s. 1073-1074; A/C.2/51/L.5, Convention on Biological Diversity: draft resolution, https://digitallibrary.un.org/record/222992/files/A_C.2_51_L.5-EN.pdf, Erişim: 02.06.2017; UN-DPI, YUN-1997, UN, New York, 2000, s. 1050; UN-DPI, YUN-1998, UN, New York, 2001, s. 990; UN-DPI, YUN-1999, UN, New York, 2001, s.987; YUN-2000, s. 974-976; A/56/561/Add.4, Report of the 2nd Committee, <https://digitallibrary.un.org/record/454608?ln=en>, Erişim: 17.09.2019; UN-DPI, YUN-2002, UN, New York, 2004, s. 1046; UN-DPI, YUN-2003, UN, New York, 2005, s. 1052; UN-DPI, YUN-2004, UN, New York, 2006, s. 1054; UN-DPI, YUN-2005, UN, New York, 2008, s. 1149; UN-DPI, YUN-2006, UN, New York, 2009, ss. 1223-1225; UN-DPI, YUN-2007, UN, New York, 2010, s. 1063-1064; UN-DPI, YUN-2008, UN, New York, 2012, s. 1159; A/C.2/64/L.29, Convention on Biological Diversity: draft resolution, <https://digitallibrary.un.org/record/670635?ln=en>, Erişim: 17.09.2019; UN-DPI, YUN 2010, UN, New York, 2014, s. 1023-1025.

ve onaylanma süreçlerinde bir blok olarak hareket etse de 1990'ların sonlarına kadar ve hatta 2000'lerin başlarında da BM platformlarında işbirliği içerisinde hareket etmemişlerdir. Balık stoklarına ve avlanmaya,¹⁰³ okyanus ve denizlerin sürdürülebilirliğine ilişkin¹⁰⁴ karar alma süreçlerinde bu durum açık bir şekilde görülmektedir.¹⁰⁵ Gelişmekte Olan Küçük Ada Devletlerinin Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı'nda alınan kararların uygulanmasına ilişkin G77 ve Çin adına Guyana tarafından İkinci Komite'ye sunulan tasarı, 22 Aralık 1999'da Genel Kurul'da Sürdürülebilir Kalkınma Bağlamında Karayip Denizi Bölgesinde Entegre Yönetim Yaklaşımının Desteklenmesi başlığı altında kabul edilmiştir.¹⁰⁶ Gelişmekte olan küçük ada devletlerinin sürdürülebilir kalkınması için hazırlanan eylem planına ilişkin tasarı 2000'de G77 ve Çin adına Nijerya tarafından BM'ye sunulurken, 2008 yılında bu görevi Antigua Barbuda üstlenmiştir.¹⁰⁷ İleriki yıllarda da Karayip Denizi bölgesinin sürdürülebilir kalkınmasına ilişkin kararların şekillenme süreçleri incelendiğinde¹⁰⁸ de bir müzakere grubu olarak G77'nin aktif rol oynadığı görülmektedir.¹⁰⁹

1990'ların başlarına kadar G77 düzleminde çölleşme sorunlarına karşı ÜD ülkeleri arasında etkin bir koordinasyon görülmezken, özellikle de 44/228 sayılı kararın ardından G77, sorunun Afrika'dan ziyade Güney sorunu olarak gündeme alınmasını sağlamıştır. Bu süreçte Kuzey'in tutumu Güney birliğine yol açmış, çölleşme "gelişmekte olan ülke sorunu" haline gelmiştir.¹¹⁰ Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından "Şiddetli Kuraklık ve/ya da Çölleşmeden Etkilenen Ülkelerde BM Çölleşmeyle Mücadele Sözleşmesinin Uygulanması, Özellikle de Afrika'da" gündem başlığı altında alınan yirmi civarında kararda da bu durum açık bir şekilde görülmektedir. Kararların şekillenme süreçlerinde belirleyici aktör G77'dir.¹¹¹

103 BM himayesinde balık stoklarını konu alan bir konferans düzenlenmesine ilişkin 47/192 sayılı karar; düzenlenen konferans ve balık stoklarına ilişkin gelişmelerin yer aldığı 48/194 sayılı karar; balık stoklarının korunması ve yönetimi ile ilgili gelişmelerin yer aldığı 49/121 sayılı karar; balıkçılık faaliyetlerinin dünya çapında denizlerde yaşayan kaynakların ve bunların sürdürülebilir kullanımı üzerindeki etkisini vurgulayan 49/118 sayılı karar, avlanmaya ilişkin 50/25, 51/36, 52/29, 53/33 ve 57/142 sayılı kararlar.

104 Deniz ve okyanusların sürdürülebilirliğine ilişkin uluslararası koordinasyon ve işbirliğini konu alan 54/33 sayılı karar.

105 Bennett-Oliver, a.g.e., pp. 413-418; UN-DPI, YUN-1992, UN, New York, 1993, p. 689; YUN-1993, pp. 817, 1083-1084, YUN-1994, pp. 948-949; UN-DPI, YUN-1996, UN, New York, 1998, pp. 969; YUN-1997, p. 1062; YUN-1998, s. 995; YUN-1999, pp. 994-995; YUN-2002, pp. 1058-1061.

106 YUN-1994, s. 995; A/54/588/Add.6, Report of the 2nd Committee, https://digitallibrary.un.org/record/404371/files/A_54_588_Add.6-EN.pdf, Erişim: 02.06.2017

107 YUN-2000, s. 983; YUN-2008, s. 1168.

108 G77 ve Çin adına 2002'de Venezuela, 2004'de Katar, 2006'da Güney Afrika, 2010'da Yemen tarafından İkinci Komite'ye sunulmuştur.

109 YUN-2002, s. 1056-1057; YUN-2004, s. 1061-1063; YUN-2006, s. 1243-1245; YUN-2008, s. 1168-1170.

110 Najam, a.g.m. s. 134,146.

111 YUN-1993, s. 816; YUN-1994, s. 945-947; YUN-1995, s. 1075-1076; YUN-1996, s. 960; YUN-1997, s. 1053; YUN-1998, s. 991; YUN-1999, s. 989; YUN-2000, s. 967-968; UN-DPI, YUN-2001, UN, New York, 2003, s. 960-961; YUN-

Gündem başlığından da anlaşılacağı gibi kararların bölgesel eklere sahip olması, G77 içindeki farklı çıkarları karşılamak için yeni bir mekanizma ortaya koyarken, Afrika Eki'ne öncelik verilmesi Afrika ülkelerinin istedikleri önceliği onlara veriyordu. Bu yenilikçi çözüm bir kazan-kazan formülüdür. Bir taraftan Afrikalıların önceliklerini vurgularken, öte yandan çölleşmenin küresel niteliği kabul edilerek, meselenin çözümüne ilişkin çok yönlü bölgesel mekanizmaların yürürlüğe girmesi sağlanmıştır.¹¹²

SONUÇ

ÜD kavramı, belirli fikirlerin, anlamların, umutların, yanılsamaların, duyguların taşıyıcısı olmaya devam etmektedir. Belirli tarihsel şartlarda, entelektüel bir ortamda doğan ideolojik bir kavramdır. Bilim insanlarının, gazetecilerin, eleştirmenlerin ve hatta sıradan kişilerin dünyanın çok büyük bir bölümünü ayırt etmeye, adlandırmaya, karakterize etmeye çalıştığı analitik bir kategoridir. Terimin anlamı başlangıçta çeşitli unsurlardan oluşmaktaydı. Bunlardan siyasi, uluslararası karaktere sahip olanların geri dönülemez bir şekilde geçmişte kalmasıyla sosyal, ekonomik faktörlere dayanan bir yorum ortaya çıkmıştır. ÜD'nin algılanma şekli kesinlikten çok uzaktır. Günlük kullanımda klişeler için bir temel, zihinsel bir kısayol olarak işlev görmektedir. Yaklaşık yetmiş yıl önce ortaya atılan ÜD, kısa bir süre içerisinde küresel tanınırlığa ulaşmıştır. Yirminci yüzyılda öne çıkan kavramlardan biri haline gelmiştir. ÜD geçmişte, içerisinde bulunduğumuz zamanda ve gelecekte dünyanın büyük bir kısmına ilişkin görüşlerimizi, düşüncelerimizi ifade etmemize yarayan bir araç olmuştur ve yoğun eleştirilere rağmen olmaya da devam etmektedir. Kavram, dünya ulusları arasında hâlâ devam eden ekonomik ve siyasal eşitsizliği ifade etmek için gereklidir. Bu eşitsizlik eksenini göz önünde bulundurduğunda, aynı zamanda sembolik tanımlamanın odak noktası olarak önemli bir toplanma alanı sağlamaktadır. Bununla birlikte hangi terim¹¹³ kullanılırsa kullanılsın, bilim adamları, politikacılar ve vatandaş grupları arasında bir uzlaşının olması mümkün görünmemektedir.

Çalışma iki tema üzerinden ele alınmıştır; ÜD ve çevre sorunları. ÜD kavramının dinamik bir yapıya sahip olduğu ortaya konulmuştur. Kavramın dinamiğinin, sistemsel değişiklikler karşısında kendisini dönüştürme ya da adapte etme direncine ve kapasitesine sahip olmasından ileri geldiği saptanmıştır. ÜD

2002, s. 1048; YUN-2003, s. 1053-1054; YUN-2004, s. 1055; YUN-2005, s. 1151; YUN-2006, s. 1226-1227; YUN-2007, s. 1065-1066; YUN-2008, s. 1161-1163; UN-DPI, YUN 2009, UN, New York, 2013, s. 1023-1024; YUN-2010, s. 1026-1027.

112 Najam, *a.g.m.* pp. 136,142.

113 'Kuzey-Güney' ikilemi içerisinde 'Güney', 'merkez-çevre' diziliminde 'çevre' ve 'gelişmiş-gelişmekte olan' ikilisinden 'gelişmekte olan'.

kavramının, Üçüncü Dünyacı söylemin, az gelişmiş ülkelerin çevre müzakere-lerinde gelişmiş ülkeler karşısında dayanışmalarına olumlu etkisinin olabileceği tespit edilmiştir. ÜD koalisyonunun, dayanışmasının varlığı ve sürdürülebilirliği gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında anlaşmazlık konusu olan temel meselelere bağlıdır. ÜD ülkelerinin karakteristik problemleri olarak tanımlanan ve ÜD liderlerini dayanışmaya yönelten sorunlar, iki kutuplu sistemin dağılmasıyla önceki döneme kıyasla farklılaşsa da sonlanmamıştır. Bu süreçte kesintisiz bir şekilde boyun eğdirilmiş halklar için daimî bir bağımlılık söz konusudur. 19. yüzyılda ve sonrasında sanayileşmesini tamamlayan ve bunun dışında kalan ülkeler arasındaki ilişki şekli farklı biçimlere bürünse de kesintiye uğramadan devam etmiştir. Ortak tutum, gelişmiş dünyanın doğrudan bir karşılığıdır. ÜD'nin çevre yaklaşımları Kuzey'den farklıdır ve kendi ekonomik durumlarını yansıtmaktadır.

Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında, ÜD diplomatlarının söylemlerine bakıldığında, genel olarak gelişmiş ülkelerce ihmal edildikleri ve küçümsendikleri algısının hâkim olduğu görülmektedir. Zayıflık ve güçsüzlük algısının bir sonucu olarak ÜD işbirliği, bu ülkelerin bağımsızlıklarını ve çıkarlarını birlikte koruma gerekliliği üzerine bina edilmiştir. 1970'lere gelindiğinde ise ÜD ekonomisi gelişmekte olan ülkeler arasında yeni bir ortak kimlik duygusu ve amaç birliği yaratma ve temsil etme çabasıyla yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bu ÜD'nin siyasal bağımsızlık aşamasından sonra ekonomik bağımsızlığını elde etme mücadelesidir. Bağlantısız Ülkeler Başkanları Konferansı gündeminin süreç içerisinde ekonomik meselelere yoğunlaşmaya başlaması bu değişimi destekler niteliktedir. 1980'lerde ÜD ülkelerinin hem kendilerini ilgilendiren meselelerde hem de bunları kavrayıp, değerlendirmelerindeki artan farklılaşma neticesinde Üçüncü Dünyacılık genel olarak düşüş dönemine girmiştir. Bunun istisnasının da çevre sorunları olduğu açık bir şekilde görülmüştür. Bu bağlamda çevre, Güney işbirliğinin artması için temel oluşturulabilecek tek alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradan açık bir şekilde anlaşıldığı gibi tek bir ortak tutum yoktur. Üçüncü Dünyacılık temaya ve uluslararası sistemin yapısına göre değişken, dinamik bir niteliğe sahiptir.

1970-80'li yıllarda dünyanın çeşitli bölgelerinde patlak veren çevre sorunlarının da etkisiyle, çevrecilik ÜD için bir tercih değil kalkınmanın ana unsurlarından biri olarak görülmeye başlanmıştır. Bu süreçte ÜD ülkeleri açısından Kuzey-Güney eksenli çevre görüşmelerinde davranışlarını şekillendiren temel unsur olmuştur. Gelişmiş ülkelerin çekimsiz tutumlarına ya da vetolarına rağmen BM'de çevre gündemine başarılı bir şekilde yön vermişlerdir. Çevresel tahribatın artmasına paralel olarak 1980'lerin sonlarında BM platformlarında çevre meselelerinin kapsamı genişlemiş ve çok daha yoğun bir şekilde ele alınmaya başlanmıştır. 1990'larda ise BM'nin çevre gündemi G77'nin kurumsal çatısı altında

ÜD ülkelerinin belli çıkarları, endişeleri çerçevesinde oluşturulmaya başlanmıştır. Bu çerçevede ÜD ülkelerinin Stockholm Konferansı'ndan günümüze kadar geçen süreçte, çevre sorunları karşısındaki tutumlarının diğer birçok meseleden çok daha farklı bir seyir izlemiştir. Stockholm Konferansı'nın ardından ÜD ülkelerinde çevre meseleleri karşısındaki davranış biçimlerinden de açık bir şekilde görüldüğü gibi bir farkındalık oluşmaya başlamıştır. Bu durum Rio Konferansı'na kadar geçen süreçte çevreye ilişkin gündemlere farklı düzeylerde katılım şeklinde kendisini göstermiştir. Rio'nun ardından ise çevre sorunlarında ortak bir ÜD pozisyonu net bir şekilde görülmektedir. ÜD sadece benzer çıkarlarını ortaya koymakla kalmamış aynı zamanda G77'yi bir koordinasyon mekanizması olarak kullanmıştır. Nitekim Rio Konferansı'ndan sonraki süreçte çevreye ilişkin birçok gündem başlığında ÜD ülkelerinin yaklaşımları da bunu desteklemektedir.

KAYNAKÇA

Kitaplar ve Makaleler

- Barnett, Jon, "The Worst of Friends: OPEC and G-77 in the Climate Regime", *Global Environmental Politics*, Vol. 8, No. 4, (November-2008).
- Belliethathan, Satishkumar-Roger, Charles, "Africa in the Global Climate Change Negotiations", *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, Vol. 16, No. 1, (February-2016).
- Bennett, A. LeRoy-Oliver, James K., *Uluslararası Örgütler İlkeler ve Meseleler*, çev. Nasuh Uslu, BB101 Yayınları, Ankara, 2015.
- Berger, Mark T., "After the Third World? History, Destiny and the Fate of Third Worldism", *Third World Quarterly*, Vol. 25, No. 1, 2004.
- Berger, Mark T., "The Real Cold War Was Hot: The Global Struggle for the Third World", *Intelligence and National Security*, Vol. 23, No. 1, 2008.
- Bessis, Sophie "Üçüncü Dünya'nın Bugünkü Halî", çev. Burak Gürbüz, *Üçüncü Dünya'nın Sonu mu?*, der. Serge Cordellier, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- Bryant, Raymond L., "Beyond the Impasse: The Power of Political Ecology in Third World Environmental Research", *Area*, Vol. 29, No. 1, (March-1997).
- Castro, Joao Augusto, "Environment and Development: The Case of the Developing Countries", *International Organization*, Vol. 26, No. 2, (Spring-1972).
- Dirlik, Arif, "Spectres of the Third World: Global Modernity and the End of the Three Worlds", *Third World Quarterly*, Vol. 25, No. 1, 2004.
- Dirlik, Arif, *The Postcolonial Aura: Third World Criticism in the Age of Global Capitalism*, Westview Press, Boulder, 1998.

- Gardner, Richard N., "The Role of the UN in Environmental Problems", *International Organization*, Vol. 26, No. 2, (Spring-1972).
- Gönlübol, Mehmet, *Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1975.
- Gupta, Avitij, Üçüncü Dünya Ülkelerinde Çevre ve Kalkınma, çev. Şükrü Alpagut, Kabalca Yayınevi, İstanbul, 1993.
- Hardt, Michael-Negri, Antonio, *Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi*, çev. BanşYıldırım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011.
- Heywood, Andrew, *Küresel Siyaset*, çev. Nasuh Uslu-Haluk Özdemir, Adres Yayınları, Ankara, 2013.
- Hochstetler, Kathryn, "South-South Trade and the Environment: A Brazilian Case Study", *Global Environmental Politics*, Vol. 13, No. 1, (February-2013).
- Iida, Keisuke, "Third World Solidarity: The Group of 77 in the UN General Assembly", *International Organization*, Vol. 42, No. 2, (Spring-1988).
- Johnson, Brian, "The United Nations Institutional Response to Stockholm: A Case Study in the International Politics of Institutional Change", *International Organization*, Vol. 26, No.2, (Spring-1972).
- Joshi, Shangrila, "Understanding India's Representation of North-South Climate Politics", *Global Environmental Politics*, Vol. 13, No. 2, (May-2013).
- Kaplan, Ayşegül, *Küresel Çevre Sorunları ve Politikaları*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 1999.
- Najam, Adil, "Dynamics of the Southern Collective: Developing Countries in Desertification Negotiations", *Global Environmental Politics*, Vol. 4, No. 3, (August-2004).
- Neto, Walter Antonio Desiderá, "The Evolution of Mercosur Behaving as an International Coalition, 1991-2012", *Contexto Internacional*, Vol. 38, No. 2, (May/August-2016).
- Randall, Vicky "Using and Abusing the Concept of the Third World: Geopolitics and the Comparative Political Study of Development and Underdevelopment", *Third World Quarterly*, Vol. 25, No. 1, 2004.
- Raynaud, Philippe-Rials, Stephane, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, çev. İsmail Yerguz vd., İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Sewell, William, *A Rhetoric of Bourgeois Revolution: The Abbe Sieyes and What is the Third Estate?*, Duke University Press, Durham, 1994.
- Sieyes, Emmanuel-Joseph, *Üçüncü Sınıf Nedir?*, çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.
- Smith, Brian Clive, *Understanding Third World Politics: Theories of Political Change and Development*, Palgrave Macmillan, New York, 2003.
- Solarz, Marcin Wojciech, "Third World: The 60th Anniversary of a Concept that Changed History", *Third World Quarterly*, Vol. 33, No. 9, 2012.
- Sönmezoğlu, Faruk, "Bağlantısız Üçüncü Dünya'dan Çevre Ülkelerine", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No. 41, (10 -2009).
- Strong, Maurice F., "The United Nations and the Environment", *International Organization*, Vol. 26, No. 2, (Spring-1972).

- Wallerstein, Immanuel-Hopkins, Terence K., *Geçiş Çağı: Dünya Sisteminin Yörüngesi (1945-2025)*, çev. Nuri Ersoy, Avesta Yayınları, İstanbul, 2000.
- Williams, Marc, "Re-Articulating the Third World Coalition: The Role of the Environmental Agenda", *Third World Quarterly*, Vol. 14, No. 1, 1993.
- Williams, Marc, "The Third World and Global Environmental Negotiations: Interests, Institutions and Ideas", *Global Environmental Politics*, Vol. 5, No. 3, (August-2005).
- Wenzel, Jennifer, "Remembering the Past's Future: Anti-Imperialist Nostalgia and Some Versions of the Third World", *Cultural Critique*, No. 62, (Winter-2006).
- Wolf-Phillips, Leslie, "Why 'Third World'?: Origin, Definition and Usage", *Third World Quarterly*, Vol. 9, No. 4, (October-1987).
- Worsley, Peter, "How Many Worlds?", *Third World Quarterly*, Vol. 1, No. 2, 1979.

Birleşmiş Milletler Belgeleri

- A/C.2/44/L.33, Development and international economic co-operation, desertification and drought: Plan of Action to Combat Desertification: draft resolution, https://digitallibrary.un.org/record/78088/files/A_C.2_44_L.33-EN.pdf, Erişim: 10.06.2017.
- A/C.2/48/L.46, Dissemination of the principles of the Rio Declaration on Environment and Development, draft resolution, https://digitallibrary.un.org/record/177269/files/A_C.2_48_L.46-EN.pdf, Erişim: 02.06.2017
- A/C.2/49/L.9, Protection of global climate for present and future generations of mankind: draft resolution, https://digitallibrary.un.org/record/165536/files/A_C.2_49_L.9-EN.pdf, Erişim: 02.06.2017
- A/C.2/49/L.17, Dissemination of the principles of the Rio Declaration on Environment and Development: draft resolution, https://digitallibrary.un.org/record/165847/files/A_C.2_49_L.17-EN.pdf, Erişim: 02.06.2017
- A/C.2/49/L.25/Rev.1, Convention on Biological Diversity: draft resolution, https://digitallibrary.un.org/record/170028/files/A_C.2_49_L.25_Rev.1-EN.pdf, Erişim: 02.06.2017
- A/C.2/51/L.5, Convention on Biological Diversity: draft resolution, https://digitallibrary.un.org/record/222992/files/A_C.2_51_L.5-EN.pdf, Erişim: 02.06.2017
- A/C.2/51/L.6, Protection of global climate for present and future generations of mankind: draft resolution, https://digitallibrary.un.org/record/222993/files/A_C.2_51_L.6-EN.pdf, Erişim: 02.06.2017
- A/C.2/57/L.43, Report of the 2nd Committee, <https://digitallibrary.un.org/record/481868?ln=en>, Erişim: 17.09.2019
- A/C.2/59/L.13, Protection of global climate for present and future generations of mankind: draft resolution, <https://digitallibrary.un.org/record/533917?ln=en>, Erişim: 17.09.2019
- A/C.2/60/L.23, Protection of global climate for present and future generations of mankind: draft resolution, <https://digitallibrary.un.org/record/560266?ln=en>, Erişim: 17.09.2019
- A/C.2/61/L.24, Protection of global climate for present and future generations of mankind: draft resolution, <https://digitallibrary.un.org/record/585803?ln=en>, Erişim: 17.09.2019

- A/C.2/62/L.12, Protection of global climate for present and future generations of mankind: draft resolution, <https://digitallibrary.un.org/record/610802?ln=en>, Erişim: 17.09.2019
- A/C.2/63/L.15, Protection of global climate for present and future generations of mankind: draft resolution, <https://digitallibrary.un.org/record/640516?ln=en>, Erişim: 17.09.2019
- A/C.2/64/L.29, Convention on Biological Diversity: draft resolution, <https://digitallibrary.un.org/record/670635?ln=en>, Erişim: 17.09.2019
- A/C.2/64/L.39, Protection of global climate for present and future generations: draft resolution, <https://digitallibrary.un.org/record/671465?ln=en>, Erişim: 17.09.2019
- A/C.2/65/L.33, Protection of global climate for present and future generations of humankind: draft resolution, <https://digitallibrary.un.org/record/693253?ln=en>, Erişim: 17.09.2019
- A/C.2/65/L.43, Report of the Governing Council of the UNEP on its 11th special session: draft resolution, <https://digitallibrary.un.org/record/693614?ln=en>, Erişim: 17.09.2019
- A/PV.1733, General Assembly, 23rd session: 1733rd plenary meeting, http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/302965/A_PV.1733EN.pdf?sequence=1&isAllowed=y, Erişim: 18.01.2016
- A/PV.1834, General Assembly, 24th session: 1834th plenary meeting, http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/295697/A_PV.1834EN.pdf?sequence=1&isAllowed=y, Erişim: 18.01.2016
- A/PV.1918, General Assembly, 25th session: 1918th plenary meeting, http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/139110/A_PV.1918EN.pdf?sequence=1&isAllowed=y, Erişim: 20.01.2016
- A/PV.2026, General Assembly, 26th session: 2026th plenary meeting, https://digitallibrary.un.org/record/736382/files/A_PV.2026-EN.pdf, Erişim: 20.01.2016
- A/PV.2112, General Assembly, 27th session: 2112th plenary meeting, <https://digitallibrary.un.org/record/748906?ln=en>, Erişim: 01.09.2019
- A/50/618/Add.6, Report of the 2nd Committee, https://digitallibrary.un.org/record/202019/files/A_50_618_Add.6-EN.pdf, Erişim: 02.06.2017
- A/52/629/Add.3, Report of the 2nd Committee, https://digitallibrary.un.org/record/247925/files/A_52_629_Add.3-EN.pdf, Erişim: 02.06.2017
- A/53/609/Add.6, Report of the 2nd Committee, https://digitallibrary.un.org/record/265649/files/A_53_609_Add.6-EN.pdf, Erişim: 02.06.2017
- A/54/588/Add.4, Report of the 2nd Committee, https://digitallibrary.un.org/record/404253/files/A_54_588_Add.4-EN.pdf, Erişim: 02.06.2017
- A/54/588/Add.6, Report of the 2nd Committee, https://digitallibrary.un.org/record/404371/files/A_54_588_Add.6-EN.pdf, Erişim: 02.06.2017
- A/56/561/Add.4, Report of the 2nd Committee, <https://digitallibrary.un.org/record/454608?ln=en>, Erişim: 17.09.2019.
- A/56/561/Add.6, Report of the 2nd Committee, <https://digitallibrary.un.org/record/454627?ln=en>, Erişim: 17.09.2019
- A/56/561/Add.8, Environment and sustainable development: report of the 2nd Committee, <https://digitallibrary.un.org/record/454753?ln=en>, Erişim: 17.09.2019

- E/SR.1632, ECOSOC official records, 47th session: 1632nd meeting, http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/305384/E_SR.1632EN.pdf?sequence=1&isAllowed=y, Erişim: 20.01.2016
- E/SR.1719, ECOSOC official records, 29th session: 1719th meeting, http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/305403/E_SR.1719EN.pdf?sequence=1&isAllowed=y, Erişim: 20.01.2016
- E/SR.1840, ECOSOC official records, resumed 53rd session: 1840th meeting, <https://digitallibrary.un.org/record/825025?ln=en>, Erişim: 01.09.2019
- E/1991/C.1/L.4, Second phase of the Special Programme of the International Fund for Agricultural Development for Sub-Saharan African Countries Affected by Drought and Desertification: draft resolution, <https://digitallibrary.un.org/record/126095?ln=en>, Erişim: 11.06.2017
- UN-DPI, *YUN; 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010.*

İHRACATIN ÇEŞİTLENDİRİLMESİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: GEÇİŞ EKONOMİLERİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR ÇALIŞMA*

EXPORT DIVERSIFICATION AND ECONOMIC GROWTH: AN EMPIRICAL STUDY ON TRANSITION ECONOMIES

SEYMUR AĞAZADE**

ABSTRACT

Using panel data methods this paper investigates the effect of export diversification on economic growth in 25 transition economies for the period from 1995 to 2016. In the growth models, which include investments, labor force and export-related variables, it is concluded that the effect of export diversification on the economic growth is negative. It is thought that, these result is mainly due to the argument that in the vast majority of these countries the export structure and the export diversification are mainly based on the low value-added, resource-based, unprocessed or low-processed products. Therefore, in order to have stable growth rates and to be affected less by the price and demand fluctuations of the resource-based or primary products, these countries are expected to diversify their export to include high value-added or medium- and high-tech products.

Keywords: Export Diversification, Economic Growth, Transition Economies, Panel Data Methods.

ÖZ

Bu çalışmada 1995-2016 yıllarına ait veri ve panel veri yöntemleri kullanılarak ihracatın çeşitlendirilmesinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi 25 geçiş ekonomisi örneğinde incelenmiştir. Yatırımlar, işgücü ve ihracata ilişkin değişkenlerin de yer aldığı büyüme modellerinde ihracatın çeşitlendirilmesinin büyüme üzerindeki etkisinin negatif olduğu yönünde sonuçlara ulaşılmıştır. Bu sonucun, araştırma konusu olan ülkelerin büyük bir çoğunluğunda ihracat yapısının ve çeşitlendirmenin ağırlıklı olarak düşük katma değerli, kaynak temelli, işlenmemiş veya düşük düzeyde işlenmiş ürünlere dayanıyor olmasından kaynaklanabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle, söz konusu ülkelerin istikrarlı büyüme oranlarına sahip olmaları ve uluslararası piyasalarda kaynak temelli veya birincil ürünlerin fiyatlarında veya bunlara yönelik talepte ortaya çıkan dalgalanmalardan daha az etkilenmeleri için ihracat sepetlerini yüksek katma değerli veya orta ve yüksek teknoloji yoğunluklu ürünleri içerecek şekilde geliştirmeleri gerektiği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İhracatın Çeşitlendirilmesi, Ekonomik Büyüme, Geçiş Ekonomileri, Panel Veri Yöntemleri.

* Bu çalışma 22-23 Ağustos 2016 tarihlerinde Gostivar-Makedonya'da düzenlenen 14. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulan "Sovyet Cumhuriyetlerinde İhracat Çeşitlendirilmesinin Ekonomik Büyüme Etkisi" başlıklı bildirisinin önemli derecede genişletilmiş şeklidir.

** Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi,
seymur.agazade@alanya.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5484-5189>

Makale Atf Bilgisi: AĞAZADE Seymur, (2020). İhracatın Çeşitlendirilmesi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Geçiş Ekonomileri Üzerine Ampirik Bir Çalışma, *Avrasya Etüdleri*, 33-54.

Gönderim Tarihi: 02.11.2018 Kabul Tarihi: 26.05.2020

1. Giriş

Gelişmekte olan ülkelerin geleneksel olarak ihraç ettikleri, birincil veya temel düzeyde işlenmiş ve genellikle doğal kaynaklara ya da tarıma dayalı ürünlerin yanı sıra işlenmiş ve daha ileri aşama imalat sanayi ürünlerini de ihraç etmeleri istikrarlı büyüme oranlarına sahip olmaları ve bunu uzun dönemde sürdürebilmeleri açısından önem taşımaktadır. Diğer yandan, geleneksel iktisadi yaklaşım ise uluslararası işbölümü ve uzmanlaşmanın önemini vurgulamakta, bu yolla sağlanabilecek üretkenlik artışı ile ticaret avantajlarının altını çizmektedir. Dolayısıyla geleneksel iktisadi yaklaşım, ihracatta yoğunlaşma lehine ve çeşitlendirme aleyhine argümanlar ileri sürmektedir. İhracatın çeşitlendirilmesinin ekonomik büyümeyi destekleyici sonuçlara neden olduğunu ileri süren teorik yaklaşımlarda ise, çeşitlendirmenin ihracat gelirlerini artırması ve daha istikrarlı bir yapıya kavuşturması, ekonomik yapıyı değiştirmesi, dışsallıklara neden olması, öğrenme ve yayılma etkilerini ortaya çıkarması, üretim sürecinde sektör içi ve sektörler arası yeni bağlantılara oluşturması gibi mekanizmalardan yararlandığı görülmektedir. Örneğin Wilhelms'e (1967) göre ihracatın çeşitlendirilmesi ihracat gelirlerinde istikrar artışına ve bundan dolayı gelir düzeyi ve ekonomik aktivitede aşırı dalgalanmalar için daha düşük riskin mevcut olmasına neden olmaktadır. Buna ilave olarak, ihracat gelirlerini artırabileceğinden dolayı ihracatın çeşitlendirilmesi, istikrarlı ekonomik büyümenin sağlanmasına katkı yapacaktır. Bu görüşten hareketle, ihracatta yoğunlaşma düzeyinin yüksek olmasının ihracat gelirlerinde istikrarsızlık için zemin oluşturabileceği ve özellikle tarım ürünleri, emtia ve dünya enerji fiyatlarında ortaya çıkan dalgalanmaların, ihracatı temelde bu ürünlere bağımlı olan ülkelerde önemli makroekonomik sorunların yaşanmasına neden olabileceği ifade edilebilir.

İhracatın çeşitlendirilmesi ürün çeşitlendirmesi ve pazar çeşitlendirmesi şeklinde olabilir. Ürün çeşitlendirmesi de yatay ve dikey çeşitlendirme olmak üzere iki farklı şekil arz etmektedir. Yatay çeşitlendirme aynı üretim aşamasında olan ürünlerin ölçөгünü veya miktarını artırma şeklinde ifade edilebilir. Örneğin, çeşitlendirmenin sadece temel ürünlerle sınırlandırılarak gerçekleştirilmesi bir yatay çeşitlendirme şeklidir. Dikey çeşitlendirmede ise, üretim sürecinin farklı aşamalarındaki ürünlerin ihraç edilmesi söz konusudur. Ham madde ihracatı, yarı mamul mal ihracatı ve mamul mal (tamamlanmış ürün) ihracatı dikey çeşitlendirmeye örnektir¹. İhracatta pazar çeşitlendirmesi ise, dünyanın farklı bölgelerine veya ülkelerine ihracatı ifade etmek için kullanılır. Bu çalışmada, ihracatın çeşitlendirilmesi ürün çeşitlendirmesi anlamında kullanılmıştır.

1 Christian Wilhelms, "Export Diversification in Latin America", *Intereconomics*, 2(2), (1967), p. 46.

İhracatın çeşitlendirilebilmesi için, doğal olarak, öncelikle yurtiçi üretimin çeşitlendirilmesi gerekmektedir. Ürün çeşitliliğinin artırılmasının teorik olarak verimlilik, ekonomik büyüme ve ihracat üzerinde pozitif etkiye neden olacağı beklenmekle birlikte^{2,3} ekonominin yapısal özelliklerinden kaynaklanan çeşitli sorunlar bunun karşısında engel teşkil edebilir. Üretimin çeşitlendirilmesinin, temel olarak imalat sanayide daha yaygın olarak gerçekleştirilmesinin mümkün olduğu bilinmektedir. Ülke ekonomisinin tarıma dayalı veya ülkenin hammadde, maden veya enerji tedarikçisi konumunda olması ve imalat sanayinin geri kalmışlığı çeşitlendirme önündeki önemli engellerdendir. Diğer yandan, mülkiyet hukukuna ilişkin çeşitli sorunlar ile bu sorunları etkin bir şekilde çözen yasal ve kurumsal yapının mevcut olmaması veya yasal ve kurumsal yapının yüksek işlem maliyetlerine neden olması farklı ürünlerin üretimini mümkün kılan tesis yatırımları veya girişimleri için engel teşkil edebilmektedir.

Bunun yanı sıra, birçok firma çoğunlukla iç piyasaya yönelik üretim sürecinde uluslararası piyasada rekabet edebilecek düzeyde olmak üzere etkin bir şekilde üretim yapabilmeyi öğrenmekte veya ürünlerinin kalitesini geliştirebilmektedir. Üretkenliğin bu şekilde artırılabilmesi önemli derecede derinliğe sahip bir iç piyasa gerektirebilir. İç pazarın yetersiz olması firmaların rekabet gücü kazanmaları bakımından engel teşkil edebilmektedir. Bu durumda, sınırlı bir piyasa ile karşı karşıya olan firmaların, ölçek ekonomilerinden, dışsal ekonomilerden ve öğrenme etkilerinden faydalanma olanağı muhtemelen daha sınırlı olur. Arrow'un (1962) firmaların üretim süreci için öne sürdüğü yaparak öğrenme fikri de düşük üretim hacminden dolayı etkinlikteki artışların zayıf veya sınırlı düzeyde kalacağını desteklemektedir. Bu bağlam ve çeşitlendirmenin imalat sanayi ürünlerinde mümkün olabilirdiğinin daha olası olduğu birlikte düşünüldüğünde, ihracatın çeşitlendirilmesi yeterli düzeyde bir iç talebi veya nispeten yüksek bir gelir düzeyini de gerektirmektedir. Bunu destekler nitelikte Krugman (1980) da artan getirilerin varlığında benzer faktör donanımlarına sahip ülkelerin, geniş yurtiçi piyasaya sahip oldukları malları ihraç etme eğiliminde olduklarını göstermiştir.

İhracatın çeşitlendirilmesinin ekonomik büyümeye katkı sağlayabileceği Singer-Prebisch Hipotezinden hareketle de ifade edilebilir. Singer (1950) ve Prebisch (1950) çalışmalarına dayanan bu hipotez, uzun dönemde mamul malların birincil mallar (hammadde veya emtia) cinsinden fiyatının artacağından hareketle ticaret hadlerinin mamul mal ihraç eden ülkeler lehine ve hammadde veya emtia ihraç

2 Gene M. Grossman ve Elhanan Helpman. "Product Development and International Trade", *Journal of Political Economy*, 97(6), 1989, pp. 1261-1283.

3 Grossman, Gene M. ve Elhanan Helpman. "Quality Ladders in the Theory of Growth", *The Review of Economic Studies*, 58(1), 1991, pp.43-61.

eden ülkeler aleyhine değişeceğini öngörmektedir. İhracatın çeşitlendirilmesinin daha çok mamul mallar cinsinden mümkün olduğu varsayımıyla, ticaret hadlerindeki iyileşmeden dolayı Singer-Prebisch hipotezden ihracatın çeşitlendirilmesinin ekonomik büyümeyi destekleyici sonuçlara neden olacağı anlaşılmaktadır.

Ülkenin ihracat gelirlerinde belirsizliği ifade eden ihracat istikrarsızlığı ise ihraç edilen mal hacmindeki belirsizlikten değil, daha çok ihracat fiyatları veya ticaret hadlerindeki belirsizlikten kaynaklanmaktadır. İhracat istikrarsızlığının da bu istikrarsızlığın yaşandığı ülkelerde makroekonomik sorunlara neden olması beklenir. İhracat üssünü çeşitlendirmelerine ve emtia fiyatlarına ilişkin finansal riskten korunma araçları kullanmalarına rağmen ülkelerin ihracat istikrarsızlığı problemin elimine etmede başarılı olabildikleri söylenemez. İhracat üssünün çeşitlendirilmesinin uzun dönemde güvence sağlayıcı nitelikte olabilmesine karşın ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğünü zayıflatıcı muhtemel etkilerinden dolayı arzu edilmez olabilir. Riskten koruma araçları ise, emtia fiyatlarındaki dalgalanmalardan dolayı gelişmekte olan ülkelerin önemli derecede maruz kaldıkları sorunlara sınırlı derecede çözüm getirebilmektedirler. Bu nedenle emtia üreticisi gelişmekte olan ülkelere ihracat istikrarsızlığının önemli derecede ihracatın çeşitlendirilememesinden kaynaklandığını ifade etmek mümkündür⁴. İhracat istikrarsızlığı makroekonomik istikrarı etkileyebileceğinden dolayı ihracatta çeşitlendirmeyi gerçekleştirilmeyen ülkelere toplam talebin istikrarsız bir yapıda olması beklenebilir. Bu durum özellikle uzun vadeli yatırımların gerçekleştirilmesi için gerekli olan planlama ufkunu daraltarak yatırımları azaltıcı sonuçlara neden olmanın ötesinde mevcut tasarrufların kullanımına yönelik tercihlerde de etkin olmayan sonuçlara neden olabilmektedir.

İhracatın çeşitlendirilmesinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisine yönelik teorik açıklamalarda dışsallıklar da önemli bir yere sahiptir. Şöyle ki, ihracatın çeşitlendirilmesi ile birlikte yeni üretim tekniklerinin uygulanması bilgi taşınması, yeni örgütsel ve girişimcilik becerilerinin kazandırılması ve sermaye oluşumu teşvikleri gibi dışsallıklara neden olabilir⁵. Yeni sektörlerle yönelik olan ihracatta yatay çeşitlendirme ihracata yönelik sektörlerin yabancı müşterilerle ilişkileri ve uluslararası rekabete maruz kalmaktan kaynaklanan dinamik öğrenme faaliyetleri de ekonominin geneli için pozitif dışsallıklar meydana getirebilir. Birincil ürünlerden daha ileri aşama imalat sanayi ürünlerine yönelik dikey çeşitlendirme ise birincil ürünlerin genellikle güçlü taşmalara neden olmaması sebebiyle ekonomik

4 Atish D. Ghosh ve Jonathan David Ostry, Export Instability and the External Balance in Developing Countries, Staff Papers (International Monetary Fund), 41(2), (1994), pp. 214-215.

5 Fahim Al-Marhubi, "Export Diversification and Growth: An Empirical Investigation", Applied Economics Letters, 7(9), (2000), p.559.

büyümeye katkı sağlayıcı nitelikte olabilir⁶. Hirschman'ın (1958) imalat sanayi için ileri sürdüğü güçlü önsel ve gerisel üretim bağlantıları argümanı da, çeşitlendirilmiş ihracat yapısının endüstrilerin kurulmasında ve gelişmesinde bir teşvik unsuru olabileceğini desteklemektedir.

Yukarıda ihracatın çeşitlendirilmesinin ekonomik büyümeyi destekleyici sonuçlara neden olacağını ifade eden farklı teorik görüşler açıklanmaya çalışıldı. Fakat uluslararası ticareti açıklamaya yönelik David Ricardo'nun Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi ve karşılaştırmalı üstünlüğün kaynağını ülkelerin faktör donanımlarına bağlayan Heckscher-Ohlin Teoremi ihracatın çeşitlendirilmesi ve ekonomik büyüme ilişkisinde yukarıda ifade edilen yaklaşımların sonuçlarından farklı ve oldukça güçlü bir teorik çerçeve sunmaktadır. Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları malları üretmek ve bu malları ihraç etmekle ve karşılaştırmalı olarak maliyette dezavantajlı oldukları malları ise üretmeyip ithal etmekle avantaj sağlayacaklarını öngörmektedir. Bu görüşten, ihracatın çeşitlendirilmesinin her durumda büyümeyi destekleyici sonuçlara neden olmayacağı çıkarsaması yapılabilir. Çünkü Heckscher-Ohlin Teoremine göre bir ülke örneğin doğal kaynak, toprak veya işçi miktarı ve kalitesi bakımından daha üstün donanıma sahipse bunların yoğun şekilde kullanıldığı ürünlerin üretilmesiyle karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olacaktır. Karşılaştırmalı üstünlüğün olmadığı malların üretilmesi ve ihraç edilmesi ise ülkeyi daha kârlı bir duruma getirmeyecektir. Bunun ötesinde, Adam Smith'ten beri iktisatçılar işbölümü ve uzmanlaşmanın faydalarına inanmaktalar. Bu inanış dikkate alındığında ihracatın çeşitlendirilmesinin ihraç edilen her ürün için ancak yeterli düzeyde bir uzmanlaşmayla birlikte ihracatçı ülke için faydalı sonuçlara neden olabileceği anlaşılmaktadır.

Fakat Rodrik'in (2006) ihracatta uzmanlaşmanın farklı boyutlarını da ortaya koymaktadır. Buna göre ihracatın ağırlıklı olarak düşük katma değerli ürünlerden oluşması durumunda bu uzmanlaşma ekonomik büyümeye önemli bir katkı sağlamayacaktır. Çin ihracatını inceleyen Rodrik (2006) ihracat hacminin veya emek yoğun ihracatta karşılaştırmalı üstünlüğe göre uzmanlaşmanın değil de yoksul ve emek faktörünün bol olduğu bir ülkede üretilebileceği beklenmeyen gelişmiş ve yüksek üretkenlikle üretilen ürünlerin ihracatının Çin'in ekonomik büyümesinde etkili olduğunu ifade etmiştir⁷. Bu görüşü destekler nitelikte Chenery (1979) de birincil ürünlerde uzmanlaşma stratejisinin üç önemli zorluğun yaşanmasına neden olacağını belirtmektedir. Bunlar büyümenin birkaç sektörde yoğunlaşması,

6 Dierk Herzer & Felicitas Nowak-Lehmann D., "What Does Export Diversification do for Growth? An Econometric Analysis", *Applied Economics*, 38(15), (2006), p.1825.

7 Dani Rodrik, "What's So Special About China's Exports?", *China & World Economy*, 14(5), (2006), p. 3-4.

yabancı yatırımlara sürekli bağımlılık ile ücret ve gelir artışından sonra gelişmiş imalat sanayi ürünleri ihracatına ilişkin sorunlardır⁸.

İhracatın çeşitlendirilmesinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini doğrudan konu eden veya buna ilişkin çıkarımların olduğu yaklaşımlardan hareketle yukarıda ana hatları ile ifade edilen teorik tartışmada farklı argümanlardan hareketle farklı sonuçlara varıldığı görülmektedir. Bu sonuçlar, ihracatın çeşitlendirilmesinin özellikle ihracat gelirlerini artırmak ve bunu daha istikrarlı bir yapıya kavuşturmakla ekonomik büyümeye katkı yapacağını ileri süren görüş ile çeşitlendirmenin kaynak dağılımında etkin olmayan sonuçlara ve uzmanlaşma üzerinde olumsuz etkilere neden olmakla ekonomik büyümeyi zayıflatacağını ileri süren görüş olmak üzere temelde iki kategoride ifade edilebilir. Bu çalışma, yukarıda belirtildiği gibi farklı teorik sonuçların olduğu bu konuyu geçiş ekonomileri örneğinde ele almakta ve ihracatın çeşitlendirilmesinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini panel veri yöntemlerini kullanarak araştırmaktadır. Bilindiği gibi, geçiş ekonomileri kavramı daha önce merkezi planlı sistemle yönetilen, fakat bu sistemin çökmesi ile birlikte serbest piyasa sistemini uygulamaya koyan ülkeler için kullanılmaktadır. Uygulamalı literatüre bakıldığında, ihracatın çeşitlendirilmesinin bu ülkelerin ekonomik performansları üzerindeki etkisinin ele alındığı çalışmaların mevcut olmadığı görülmektedir. Bunun yanı sıra, konuya ilişkin teorik yaklaşımlarda ileri sürülen görüşlerin birbirinden farklılaştığı gibi uygulamalı çalışmalarda da farklı sonuçlara varıldığı görülmektedir. Sonuçlanmamış teorik tartışmaya ilişkin muhtemel katkısının yanı sıra bu çalışma konuyu geçiş ekonomileri örneğinde ele alan ilk çalışma olması bakımından da önem taşımaktadır.

Çalışma kapsamındaki geçiş ekonomilerinin Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı'nca (UNCTAD) yayınlanan ve Lall (2000) ürün sınıflandırmasına dayanan ihracat yapıları incelendiğinde bu ülkelerden büyük çoğunluğunun temelde birincil ürünler, kaynak temelli ürünler ve düşük teknoloji yoğunluklu ürünler ihraç ettikleri görülmektedir. Bu ülkelerden Doğu Avrupa'da yer alan birkaçına ait ihracat yapısında ise özellikle son yıllarda orta teknoloji yoğunluklu ürünlerin payının da belirli bir düzeye geldiği anlaşılmaktadır. Araştırma dâhilindeki ülkelerin önemli bir kısmında ise orta teknoloji yoğunluklu ürünlerin payı ihmal edilebilir derecede düşüktür. Özellikle eski SSCB üyesi bazı geçiş ekonomilerinde birincil ürünlerin veya kaynak temelli ürünlerin payının ise çok yüksek olduğu görülmektedir.

Bu çalışmada, geçiş ekonomilerinde ihracatın çeşitlendirilmesinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin analiz edilmesinde kullanılan model ise panel veri

8 Hollis Burnley Chenery, *Structural Change and Development Policy*, New York: Oxford University Press, (1979), p.35.

sabit etkiler yöntemidir. İlgili model seçim testlerinin uygulanması ile terci edilen bu yaklaşımda modele ait hata terimleri ve bağımsız değişkenlerin korelasyonlu olduğu varsayılmaktadır. Bu yaklaşıma ilişkin temel varsayımların geçerliliğinin incelenmesi sonucu modelin, Driscoll ve Kraay (1998) tarafından önerilen dirençli standart hataların dikkate alınması ile tahmin edilmesine karar verilmiştir.

Çalışmanın sonraki bölümleri ise şu şekilde düzenlenmiştir. Takip eden bölüm ihracatın çeşitlendirilmesinin ve bununla ilişkilendirilebilecek olan bazı diğer değişkenlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ele alan çalışmaların inceleme sonuçlarını kapsamaktadır. Ardından üçüncü bölümde 25 geçiş ekonomisinde ihracatın çeşitlendirilmesinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini test etmek için kullanılan model ve veri seti tanıtılmıştır. Dördüncü bölüm çalışmanın uygulama kısmını oluşturmaktadır. Bu bölümde araştırma yöntemi açıklanmış ve tahmin sonucu elde edilen bulgular sunulmuştur. Son olarak, beşinci bölümde bulgular doğrultusunda çalışma sonuçları verilmiş ve değerlendirmeler yapılmıştır.

2. Literatür

İhracatın çeşitlendirilmesinin ekonomik büyümeye olan etkisinin araştırıldığı ampirik çalışmalarda birbiri ile farklılık gösteren sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Örneğin Al-Marhubi (2000), Herzer ve Nowak-Lehmann (2006) ve Aditya ve Acharyya (2013) ihracatın çeşitlendirilmesinin ekonomik büyüme için önemli rol oynadığı yönünde bulgular elde etmişlerdir. Francis, Iyare ve Lorde (2007), tarım ürünlerinde ülkelere göre farklılaşabilen sonuçlara ulaşmışlardır. Türkiye'ye ilişkin yapılan Çeviker ve Taş (2011) ve *Acaravcı ve Kargı (2015) çalışmalarında ise ihracatın çeşitlendirilmesi ve büyüme arasında herhangi bir ilişkinin olmadığı bulunmuştur.* Uygulamalı çalışmalarda elde edilen sonuçların yanı sıra ihracatın çeşitlendirilmesine ilişkin kullanılan göstergelerin ve analiz yönteminin de farklılık gösterdiği görülmektedir.

Michaely (1958) çalışmasında konunun dolaylı şekilde ele alındığı görülmektedir. Çalışmada önce 44 ülkeye ait veriler kullanılarak ihracat ve ithalat için ürünler bazında ve coğrafi Gini yoğunlaşma katsayısını hesaplamıştır. Ardından hesaplanan bu katsayılar ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ve ülke büyüklükleri ile karşılaştırılmıştır. Bunun sonucunda ihracatta ürün düzeyinde yoğunlaşmanın az gelişmiş ülkelerde daha yüksek olduğu görülmüştür. Ayrıca, bu göstergenin küçük gelişmiş ülkelerde büyük gelişmiş ülkelere nispeten daha yüksek olduğu, az gelişmiş ülkelerde ise bunun tersine bir durumun söz konusu olduğu gözlemlenmiştir. Pazar düzeyinde yoğunlaşmanın ise az gelişmiş ülkelerde gelişmiş ülkelere nispeten daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bunlarla birlikte, gelişmiş ve az gelişmiş küçük ülkeler için yoğunlaşma katsayısı da büyük ülkelere nispeten daha yüksek bulunmuştur.

Ali, Alwang ve Siegel (1991) ihracatı ağırlıklı olarak kahve, çay ve tütün gibi tarım ürünlerine bağlı olan üç Afrika ülkesi; Malawi, Tanzania ve Zimbabve için ihracat artışını ve sürdürülebilirliğini ele alırken ihracatın çeşitlendirilmesinin bu ülkeler için uygun bir çözüm olup olmadığını sorgulamışlardır. Çalışmada yatay çeşitlendirme için üç farklı gösterge dikkate alınmıştır. Bunlar ihracat dağılımını yansıtan yoğunlaşma endeksi, ihracat dağılımının istikrarsızlığını yansıtan portföy varyansı ve ülkenin gelişmişlik düzeyini yansıtan tarımsal ihracatın toplam ihracattaki payı değişkenleridir. Dikey çeşitlendirme ise tarım ve tarım dışı sektörler arasında ileri ve geri bağlantıların oluşumu incelenerek ölçülmüştür. 1961-1987 yıllarına ait verilerin kullanıldığı çalışmada yatay çeşitlendirmenin ülkelerin ihracat gelirlerini azalttığını ve bunu daha da istikrarsızlaştırdığını bulunmuştur. Bu nedenle Ali ve diğerleri (1991), yatay çeşitlendirmenin etkilerinin anlaşılabilmesi için fiyat tahminlerinin, karşılaştırmalı üstünlüklerin, ekonomideki yapısal değişimin ve uyarılma maliyetlerinin dikkate alınması gerektiğini ifade etmişlerdir. Fakat bunun aksine, dikey çeşitlendirmenin ise ihracat artışı ve istikrarı bakımından ve ayrıca tarım dışı sektörlerin gelişimi açısından daha yüksek potansiyel taşıdığı belirtilmiştir.

Ghatak, Milner ve Utkulu (1997), Malezya'nın 1955-1990 yıllarına ait verileri ile koentegrasyon ve hata düzeltme modeli dâhilinde nedensellik tekniklerini kullanarak ihracat ve ihracat kompozisyonunun büyüme üzerindeki etkisini incelemişlerdir. GSYH ve ihracat hariç GSYH için tahmin edilen büyüme modellerinde fiziki ve beşeri sermaye değişkenlerinin yanı sıra imalat sanayi, yakıt ve yakıt hariç birincil ürünler ihracatı değişkenleri de yer almıştır. Çalışmada ihracatın GSYH ve ihracat hariç GSYH'nin Granger nedeni olduğuna ve bunun temelde imalat sanayi ihracatından kaynaklandığına ilişkin sonuçlar elde edilmiştir.

De Piñeres ve Ferrantino (1997), Şili'nin 1962-1991 yıllarına ait yaptıkları çalışmada iki basamaklı ihracat verilerinden spesifik ihracat endüstrilerinin gelenekselliğine, ihracatın çeşitlendirilme derecesine ve ihracat profilinde yapısal değişime ilişkin göstergeler elde etmişlerdir. Araştırmacılar birikimli ihracat deneyim fonksiyonunun 7 yıllık varyansı, ihracat kompozisyonunda değişim ve ihracatta uzmanlaşmanın statik bir göstergesi şeklinde 3 farklı değişken hesaplamışlar ve Şili büyüme oranı ve ihracat artış oranı için denklemler tahmin etmişlerdir. Yaptıkları tahminler ihracatta uzmanlaşma değişkeninin büyümeyi ve ihracat artış oranını pozitif yönde etkilediğine ilişkin sonuçlar sunmuştur. Bunun yanı sıra, çalışmada ihracat kompozisyonunda değişim değişkeninin büyüme üzerindeki etkisinin zayıf ve ihracat geleneğinde değişim değişkeninin ise herhangi bir etkiye sahip olmadığı yönünde sonuçlar elde edilmiştir.

Greenaway, Morgan ve Wright (1999) ise, ihracat kompozisyonunun büyüme üzerindeki etkisini büyüme modelinde yakıt, gıda, metaller, diğer birincil ürünler,

makine, tekstil ve diğer imalat sanayi ürün ihracatlarını dikkate alarak incelemişlerdir. 69 ülkenin 1975-1993 yıllarına ait verilerin kullanıldığı çalışmada GMM yöntemine göre tahmin edilmiş büyüme denklemlerinde başlangıç gelir düzeyi, başlangıç eğitim düzeyi, ticaret hacmi, nüfus, yatırım değişkenleri de yer almıştır. De Piñeres ve Ferrantino'nun (1997) aksine Greenway ve diğerlerinin (1999) tahmin sonuçları ihracatın yanı sıra ihracat kompozisyonunun da büyüme için önemli olduğunu göstermektedir.

Al-Marhubi (2000), ihracatın çeşitlendirilmesinin büyüme üzerindeki etkisini 91 ülkenin 1961-1988 yıllarının ortalama kişi başına düşen GSYH'si için yatay kesit verilerine dayanan ve EKK yöntemine göre tahmin edilen model çerçevesinde incelemiştir. Modelde başlangıç gelir düzeyi, eğitim düzeyi, yatırımlar, dış açıklık ve imalat sanayinin ihracattaki payı diğer açıklayıcı değişkenlerdir. Ülkelerin ihraç ettikleri ürün sayıları, ihracatın diğer ülkelere göre farklılaşma endeksi ve ihracatta yoğunlaşma endeksi ihracatın çeşitlendirilmesine ilişkin çalışmada kullanılan göstergeleridir. Al-Marhubi'nin (2000) EKK tahmin sonuçları ihracatın çeşitlendirilmesinin ekonomik büyümeyi desteklediği şeklinde çıkmıştır. Çalışmada, yatırımların GSYH oranı için tahmin edilen modellerde de ihracatın çeşitlendirilmesindeki artışın ihracatı artırdığına yönelik sonuçlar elde edilmiştir.

Lederman ve Maloney (2003) ihracatta yoğunlaşma, endüstri-içi ticaret ve doğal kaynak zenginliği gibi değişkenleri ticaret yapısının göstergeleri olarak dikkate alarak ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Çalışmada, endüstri-içi ticaret Grubel-Lloyd (1975) endeksi ile ve ihracat yoğunlaşması Herfindahl endeksi ile ölçülmüştür. Sistem GMM yönteminin kullanıldığı analizlerle 65 ülkenin 1975-1999 dönemine ait verilere dayanılarak beşer yıllık ortalamalar için panel veri ve 20 yıllık ortalamalar için yatay kesit tahminleri yapılmıştır. Fiziki ve beşeri sermayeye ilişkin kontrol değişkenlerinin dâhil edildiği büyüme modellerinin tahmin sonuçları doğal kaynak zenginliğinin büyümeyi pozitif yönde, ihracat yoğunlaşmasının ise negatif yönde etkilediğini göstermiştir. Araştırmacılar endüstri-içi ticaretin de büyümeyi desteklediğine ilişkin sonuçlar elde etmişlerdir. Fakat bunun endüstri-içi ticaretin teorinin öngördüğü gibi verimlilik artışı sağlamasından mı, yoksa çeşitlendirmeye neden olmasından mı kaynaklandığına ilişkin sorunun cevaplanmadığını ifade etmişlerdir.

Şili için bir diğer çalışma ise Herzer ve Nowak-Lehmann (2006) tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada Cobb-Douglas tipi bir üretim fonksiyonu çerçevesinde Johansen koentegrasyon, hata düzeltme modeli ve dinamik EKK teknikleri kullanılmıştır. 1962-2001 dönemini kapsayan çalışmada ihracatın çeşitlendirilmesi ihracatçı sektörlerin sayısı ve sanayi ihracatının toplam ihracata oranı ile ölçülmüştür. Çalışma sonuçları iki değişken arasında koentegrasyon ilişkisinin

olduğunu ve ihracatın çeşitlendirilmesinin ekonomik büyüme için önemli bir etken olduğunu desteklemiştir. Çalışmada, ihracatın çeşitlendirilmesine ilişkin göstergelerden ihracatçı sektörlerin sayısındaki artışın büyüme üzerindeki etkisinin çok daha güçlü olduğu bulunmuştur. Dikey çeşitlendirmenin Şili’de güçlü temellerinin olmasına karşın, bu çeşitlendirmenin kaynak temelli ürünlere dayanmasından dolayı bunun bir tezat teşkil ettiği vurgulanmıştır.

Agosin (2007) ise, çalışmasında 8 Uzakdoğu ve 17 Latin Amerika ülkesinin 1980-2003 yıllarına ait veriler kullanılmış olup panel EKK yöntemi ve araç değişken tekniğini uygulamıştır. İhracatın çeşitlendirilmesinin büyüme üzerindeki etkisi, üretim ve ihracat yapısına yeni faaliyetler eklemekle ileri teknoloji ülkelerini yakalamayı içeren ve ihracatın çeşitlendirilmesini karşılaştırmalı üstünlüğün genişlemesinin bir belirtisi olarak gören bir model dâhilinde incelenmiştir. Çalışmada, ihracatın çeşitlendirilmesinin göstergesi olarak Herfindahl Hirschman Endeksinin birden farkı kullanılmıştır. Kontrol değişkenlerinin de yer aldığı modelde ihracatın çeşitlendirilmesinin ve bunun kişi başına ihracat artış oranı ile etkileşim değişkeninin büyümeyi açıklamada yüksek derecede anlamlı olduğu bulunmuştur. Bu çalışmada başlangıç yılına ait gelir düzeyi, başlangıç yılına ait GSYH yüzdesi olarak ticaret hacmi, GSYH yüzdesi olarak gayri safi sabit sermaye yatırımları ve hukukun üstünlüğü endeksi büyüme denklemindeki kontrol değişkenleridir.

Hesse (2008), Doğu Avrupa ülkeleri ile petrol ihraç eden ülkeler hariç 99 ülkeyi kapsayan çalışmasında 1961-2000 yıllarına ait veri seti kullanmıştır. Genişletilmiş Solow modeli dâhilinde satın alma gücü paritesine göre düzeltilmiş kişi başına düşen GSYH büyümesi için oluşturulan regresyon denklemleri panel sistem GMM yöntemine göre tahmin edilmiştir. Tahminlerde kısa dönemli iş çevrimlerinin etkilerinden kaçınmak için değişkenlere ait beşer yıllık ortalama değerler kullanılmış ve araştırma verileri 99 ülke için 8’er gözleme indirilmiştir. Başlangıç gelir düzeyi, beşeri sermaye düzeyi (eğitim süresi), nüfus artış oranı, tasarruflar ve ihracatta yoğunlaşma düzeyi ve dışa açıklığın ekonomik büyümeyi açıklayıcı değişkenler olarak yer aldığı modeller petrol ihracatçısı, Batı Avrupa ülkeleri için ve OECD hariç ülkeler için de tahmin edilmiştir. Hesse (2008) de ihracatta yoğunlaşmanın ekonomik performans için zarar verici olduğu yönünde sonuçlar elde etmiştir. Petrol ihracatçısı, Batı Avrupa ve OECD hariç ülke gruplarında bu etkinin daha güçlü olduğu bulunmuştur.

Naudé ve Rossouw (2011) Brezilya, Çin, Hindistan ve Güney Afrika’nın (BCIS) 1962-2000 yıllarına ait veriler kullanarak Granger nedensellik testi uygulamış ve ayrıca her bir ülke için uygulamalı genel denge modelleri çerçevesinde konuyu ele almışlardır. Çalışmada, Çin ve Güney Afrika için kişi başına düşen gelir ve ihracat uzmanlaşması arasında U şeklinde güçlü, Hindistan için ise daha

zayıf bir ilişki olduğu bulunmuştur. Brezilya için ise bu ilişkinin doğrusal olduğu yani daha yüksek gelir düzeyinin daha yüksek ihracat çeşitlendirmesine eşlik ettiği görülmüştür. Granger nedensellik testlerinde ise Brezilya, Çin ve Güney Afrika için ihracatın çeşitlendirilmesinden kişi başına düşen GSYH'ye doğru, Hindistan için ise tersi yönde bazı bulgulara ulaşılmıştır.

Aditya ve Acharyya (2013) gelir düzeyi gecikmesi, yatırımlar, ihracat ve altyapıya ilişkin kontrol değişkenlerinin yer aldığı büyüme modelinde 65 ülkenin 1965-2005 dönemi için ihracatın çeşitlendirilmesinin ve ihracat kompozisyonunun etkisini araştırmışlardır. İhracatın çeşitlendirilmesinin göstergesi olarak Hirschman'ın yoğunlaşma endeksi ve ihracat kompozisyonunun veya dikey çeşitlenmenin bir göstergesi olarak ise imalat sanayi ihracatında yüksek teknolojik ürün ihracatının payı değişkenleri kullanılmıştır. Çalışmada aynı zamanda ihracatın, imalat sanayi ihracatının ve bunun artış oranı ile aynı göstergelerin dünya ortalamasından büyük olup olmadığına ilişkin kukla değişkenler ve etkileşimli değişkenler de dikkate alınmıştır. 65 ülkenin tamamı ve 4 alt grup için panel sistem GMM yöntemi ile yapılan tahminlerde ihracatın çeşitlendirilmesinin ve ihracat kompozisyonunun büyümenin önemli belirleyicilerinden oldukları bulunmuştur. Ayrıca, belirli bir yoğunlaşma düzeyinden sonra uzmanlaşmanın büyüme üzerindeki etkisi daha güçlü çıkmıştır.

Konuyu Türkiye ekonomisinin 1995-2012 dönemi için araştıran Acaravcı ve Kargı (2015), ARDL sınır testi yaklaşımını ve Granger nedensellik testlerini kullanmışlardır. Kişi başına düşen gelir düzeyi için oluşturulan büyüme modelinde açıklayıcı değişken olarak kişi başına sabit sermaye yatırımları, dışa açıklık oranı ve ihracatın dünya ihracatından ne derecede farklılaştığını gösteren bir endeks yer almıştır. Araştırmacılara ait bulgular ihracatın farklılaşması ile ekonomik büyüme arasında koentegrasyon ve nedensellik ilişkisinin olmadığını bulmuşlardır.

3. Model ve Veri Seti

Bu çalışmada 25 geçiş ekonomisi⁹ için ihracatın çeşitlendirilmesinin büyüme üzerindeki etkisi aşağıdaki kapalı fonksiyonla ifade edilen büyüme modeli çerçevesinde incelenmiştir:

$$y_{i,t} = F(k_{i,t}, l_{i,t}, e_{i,t}, h_{i,t})$$

(1) Burada $y_{i,t}$ i ülkesinin t yılına ait büyüme oranını ifade etmektedir. $k_{i,t}$ yatırımları, $l_{i,t}$ işgücü hacmindeki artışı, $e_{i,t}$ ihracat artışını ve $h_{i,t}$ ise ihracatın çeşitlendirme derecesini göstermektedir.

9 Arnavutluk, Bosna ve Hersek, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Letonya, Litvanya, Macaristan, Hırvatistan, Polonya, Romanya, Slovakya, Slovenya, Azerbaycan, Beyaz Rusya, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Rusya, Tacikistan, Türkmenistan ve Ukrayna

Büyüme tahminlerinde ülkelerin 1995-2016 dönemine ait yıllık verileri kullanılmıştır. Çalışmada ekonomik büyüme iki farklı gösterge ile ölçülmüştür. Bunlar GSYH büyüme oranı (GRW) ve kişi başına düşen GSYH artış oranıdır (GRWPC). Yatırımlar (INV) GSYH yüzdesi olarak gayri safi sermaye oluşumu ile ifade edilmiştir. Emek artış oranı (LAB) göstergesi işgücündeki yıllık yüzde değişimdir. Büyüme denkleminde yer alan ihracat değişkenine (EXP) ait gösterge de sabit fiyatlarla toplam ihracattaki artışı ifade etmektedir. Çalışmada büyüme üzerinde etkisi araştırılan değişken olan ihracatın çeşitlendirilmesi normalleştirilmiş Herfindahl Hirschman Endeksi (HHI) ve ayrıca ihraç edilen ürün sayısı (NUM) ile ölçülmüştür. İhracatta yoğunlaşmayı ifade eden HHI aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır:

$$HHI = \frac{\sqrt{\sum_{i=1}^n \left(\frac{x_i}{x}\right)^2} - \frac{1}{\sqrt{n}}}{1 - \frac{1}{\sqrt{n}}}$$

(2) Burada x_i i malının veya mal grubunun ihracatını, X ise ülkenin toplam ihracatını ifade etmektedir. Formülde yer alan n ihraç edilen ürün veya mal grubu sayısını göstermektedir. HHI 0 ile 1 arasında değerler alabilmektedir. Endeksin 0'a yakın değer alması ihracatın çok sayıda mal arasında homojen bir şekilde dağıldığını yani çeşitlendirme derecesinin yüksek olduğunu, 1'e yakın değer alması ise ihracatın birkaç mal üzerinde yoğunlaştığını yani çeşitlendirme derecesinin düşük olduğunu ifade etmektedir. Çalışmadaki veriler UNCTAD ve Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri (WB WDI) veri tabanından alınmıştır.

4. Yöntem ve Bulgular

4.1. Panel Veride Yatay Kesit Bağımlılığının İncelenmesi

Panel veri tahminlerinde verinin birimler arasında korelasyonlu olmadığı varsayılmaktadır. Fakat bu varsayımın sağlanmaması modele ilişkin hata terimlerinin ilişkili olmasına ve dolayısıyla etkin olmayan model parametrelerine ve bunlara ilişkin geçersiz test istatistiklerine neden olabilmektedir. Panel birim kök testleri de birimler arasında yatay kesit bağımlılığına ilişkin farklı varsayımlar içermektedir. Bu nedenle, çalışmada büyüme için oluşturulan modellerin tahmininde kullanılacak olan değişkenlerin durağanlık özelliklerinin incelenmesine geçmeden önce değişkenlerde birimler arası korelasyonun olup olmadığı incelenmiştir. Yatay kesit bağımlılığının incelenmesine yönelik olarak ve özellikle panel verinin yatay kesit boyutunun zaman boyutundan büyük olması ($N > T$) durumu için Pesaran (2004) CD testini önermiştir. Ele aldığımız örnekte panelin yatay kesit ve zaman boyutu sırasıyla 25 ve 22'dir. Pesaran (2004) CD testinde yatay kesit bağımlılığının olmadığını ifade eden temel hipotez yatay kesit bağımlılığının

varlığını ifade eden alternatif hipoteze karşın sınanmaktadır. Pesaran (2004) yatay kesit bağımlılığının incelenmesi için ikili korelasyon katsayılarının ortalamasına dayanan aşağıdaki istatistiği önermektedir:

$$CD_P = \sqrt{\frac{2}{N(N-1)} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_j^N i+1 \hat{P}_{ij}}$$

(3) Burada $\hat{P}_{ij}$ panelde yer alan i ve j birimlerinin hata terimleri arasındaki korelasyon katsayısını ifade etmektedir.

Pesaran (2004) CD testine ilişkin sonuçlar Tablo 1’de görüldüğü gibidir. Buna göre CD test istatistikleri tüm değişkenler için $\hat{P}_{ij}$ korelasyon katsayısının sıfıra eşit olduğunu yani yatay kesit bağımlılığının olmadığını ifade eden temel hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddetmektedir. Bu durumda, $\hat{P}_{ij}$ korelasyon katsayılarının sıfırdan farklı olduğu yani ilgili değişken için birimler arası korelasyonun var olduğunu ifade eden alternatif hipotez kabul edilmektedir.

Tablo 1: Yatay Kesit Bağımlılık Testi Sonuçları

Değişkenler	Pesaran CD istatistiği
GRW	23,96*
GRWPC	24,43*
INV	11,89*
LAB	3,25*
EXP	48,96*
HHI	6,90*
NUM	50,06*

Not: * simgesi ilgili istatistiğin %1 düzeyinde anlamlı olduğunu ifade etmektedir.

4.2. Durağanlık Analizi

Yukarıda sonuçları ifade edilen Pesaran (2004) CD testine ait bulgular değişkenlerde panel birimleri arasında korelasyonun varlığına işaret etmektedir. Bu nedenden dolayı, büyüme denkleminin tahmininde kullanılacak olan bu değişkenlerin durağanlık özelliklerinin incelenmesinde yatay kesit bağımlılığını dikkate alan birim kök testlerinin uygulanması gerekmektedir. Bu çalışmada, değişkenlerin durağanlık özellikleri Pesaran (2007) tarafından geliştirilen yatay kesit ADF (CADF) birim kök testi uygulanarak incelenmiştir.

Pesaran'ın (2007) CADF testine ait temel model ADF (Genişletilmiş Dickey ve Fuller, 1981) birim kök testine ait denklemlerinin paneldeki gecikmeli yatay kesit ortalamalar ile genişletilmiş şeklidir. Burada panel birimleri arasındaki korelasyon gecikmeli yatay kesit ortalamaları ve bunların birinci farkları ile dikkate alınmaktadır. Modele ilişkin hata terimlerinde, gecikmeli yatay kesit ortalaması ve birinci farkına ilişkin faktör yapısında otokorelasyon sorunu olması durumunda bağımlı değişkene ve yatay kesit ortalamalarının birinci farkına ait gecikmeler ilave edilmektedir. Bu şekliyle genişletilmiş CADF regresyon denklemi aşağıdaki gibi ifade edilebilir¹⁰:

$$\Delta y_{it} = a_i + b_i y_{it-1} + c_i \bar{y}_{t-1} + \sum_{j=0}^p d_{ij} \Delta \bar{y}_{t-j} + \sum_{j=1}^p \delta^{ij} \Delta y_{i,t-j} + e_{it}$$

(4) Burada $\bar{y}_t$ tüm N gözlemlerin zamana göre ortalamasıdır. Durağanlık testinin sonuçları panelde yer alan her bir birim için b katsayısına ilişkin hesaplanan t istatistiğine göre ayrı ayrı değerlendirilebilmektedir. Bu istatistiklerin ortalaması şeklinde ($\frac{1}{N} \sum_{i=1}^N CADF_i$) hesaplanan $CIPS$ istatistiği elde edilmektedir. CADF testindeki hipotez testleri ise şu şekilde ifade edilebilir. Sıfır hipotezi paneldeki her bir yatay kesite ait verinin birim kök içerdiği yani $H_0: b_i=0$ şeklindedir. Alternatif hipotez ise verinin en az bir panel birimi için birim kök içermediği yani $H_1: b_i < 0 \ i=1, 2, \dots, N_1; b_i = 0 \ i = N_1 + 1, N_1 + 2, \dots, N$ şeklindedir. Teste ilişkin kritik değerler ise Pesaran (2007) çalışmasında verilmiştir¹¹.

Değişkenlerin durağanlık özelliklerinin incelenmesi amacıyla uygulanan Pesaran (2007) CADF testi istatistikleri Tablo 2'de sunulmuştur. Tabloda ifade edildiği gibi HHI ve NUM hariç diğer tüm değişkenler için tüm CADF modellerden sıfır hipotezi reddedilmiştir. HHI değişkeni için ise serinin birim kök içerdiğini ifade eden sıfır hipotezi trend içeren model hariç diğer iki modelde reddedilmiştir. Teste ilişkin sıfır hipotezi NUM değişkeni için ise sabit ve ayrıca trend içeren modellerde reddedilmektedir. Bunlarla birlikte, tüm değişkenlerin seviyelerinde durağan olduklarına ve büyüme tahminlerinde değişkenlerin seviyelerindeki değerlerinin kullanılmasına karar verilmiştir.

Tablo 2: Birim Kök Testlerine Ait Sonuçlar

	Sabit	Trend	Sabitsiz ve trendsiz
GRW	-3,377*	-3,334*	-3,153*
GRWPC	-3,390*	-3,210*	-3,266*

10 Hashem M. Pesaran, "A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-section Dependence", Journal of Applied Econometrics, 22(2), (2007) pp.269-283.

11 Seymur Ağazade, "Doğu Avrupa Geçiş Ekonomilerinde Rekabet ve Gelir Düzeyi İlişkisi", Rekabet Dergisi, 17(2), (2016), s.135.

INV	-2,096***	-2,980*	-1,719**
LAB	-3,249 *	-3,727*	-2,940 *
EXP	-3,841*	-4,245 *	-3,668*
HHI	-2,391*	-2,319	-1,859*
NUM	-2,917*	-3,197 *	-1,267

Not: *, ** ve *** işaretleri ilgili değişkenlerin sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

4.3. Panel Veri Tahmin Yönteminin Seçimi

Bilindiği gibi panel veriye dayanan regresyon denklemlerinin tahmini farklı yöntemlere göre yapılabilir. Bu çalışmada, 1 numaralı eşitlikle ifade edilen büyüme denkleminin tahmini için uygun panel veri yöntemini belirleyebilmek amacıyla F ve Hausman testlerine başvurulmuştur. GRW ve GRWPC değişkenleri için oluşturulan ve ihracatın çeşitlendirilmesinin HHI ve NUM değişkenleri ile ölçüldüğü modellere ait analizler yapılmıştır. Model seçim testlerine ait sonuçlar Tablo 3'te sunulmuştur. Burada Model 1 ve Model 2 GRW değişkeni için tahmin edilmiş denklemler olup bunlarda ihracatın çeşitlendirilmesi sırasıyla HHI ve NUM değişkenleri ile temsil edilmiştir. Model 3 ve Model 4 ise GRWPC için tahmin edilen denklemlerdir. Panel veri için klasik modelin geçerli olup olmadığı kısıtlı ve kısıtsız modellere ait F istatistikleri yardımıyla incelenebilmektedir. Bu testte, temel hipotezde birim etkilerin geçerli olmadığı ifade edilmektedir. Alternatif hipotez ise birim etkilerinin olduğu şeklindedir. Tabloda ifade edildiği gibi her iki büyüme değişkenine ait modele ilişkin F istatistiği sıfır hipotezini %1 düzeyinde reddetmektedir. Bu, büyüme denklemleri için klasik model tahmin sonuçlarının geçerli olmadığına işaret etmektedir.

Hausman (1978) testi ise panel veri sabit etkili model ve tesadüfi etkili model arasında seçim yapmak için ilgili literatürde yaygın şekilde kullanılmaktadır. Bu iki yöntem arasındaki en önemli fark birim etkiler ile bağımsız değişkenler arasında korelasyonun olup olmamasına ilişkindir. Temelde ifade edilen korelasyonun incelenmesine dayanan bu teste ait sıfır hipotezi modelin hata terimleri ile bağımsız değişkenlerinin korelasyonsuz olduğunu ve dolayısıyla tesadüfi etkiler yönteminin geçerli olduğunu ifade etmektedir. Alternatif hipotezde ise hata terimleri ve bağımsız değişkenlerin korelasyonlu olduğu ifade edilmektedir. Bu durumda da sabit etkili model sonuçları geçerlidir. Tabloda her iki büyüme değişkenine ait modeller için Hausman istatistikleri verilmiştir. Bu istatistik tüm modellerde sıfır hipotezini %1 anlamlılık düzeyinde reddetmektedir. Bu sonuca dayanarak çalışmada ihracatın çeşitlendirilmesinin büyüme üzerindeki etkisi sabit etkili modeller çerçevesinde ele alınmıştır.

Tablo 3: Panel Tahmin Yöntemi Seçimine İlişkin F Testi ve Hausman Testi Sonuçlar

	istatistiği	istatistiği
Model 1	1,77**	18,722*
Model 2	1,67**	28,218*
Model 3	2,00*	19,086*
Model 4	2,13*	35,130*

Not: *, ve ** ilgili istatistiklerin sırasıyla %1 ve %5 düzeyinde anlamlı olduğunu gösterir.

4.4. Sabit Etkili Modele İlişkin Temel Varsayımların İncelenmesi

Panel veri modelleri ile yapılan tahminler hata terimlerine ilişkin bazı varsayımlara dayanmaktadır. Bu varsayımlar modele ait hata terimleri için birim içi ve birimler arasında değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyonun olmamasıdır. Bu çalışmada büyüme için oluşturulan modellerde birimlere göre değişen varyans sorunu değiştirilmiş Wald testi kullanılarak incelenmiştir. Wald testinde sıfır hipotezinde hata terimlerinin varyansının birimlere göre sabit olduğu ifade edilmektedir. Test istatistiği ise $w = \sum_{i=1}^N \frac{(\hat{\sigma}_i^2 - \sigma^2)^2}{var_i}$ şeklinde hesaplanmakta olup X^2 dağılımı göstermektedir¹². Otokorelasyon sorununun incelenmesi ise Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın (1982) Durbin-Watson (DW) ve Baltagi ve Wu'nun (1999) yerel en iyi değişmez (LBI) testlerine dayanmaktadır. Bilindiği gibi otokorelasyon sorunu tahmin edilen parametrelere ait standart hataların küçük olmasına ve etkinlik sorununa neden olmaktadır. Belirtilen testlerde model AR(1) hata terimleri kullanılarak sabit etkiler yöntemine göre tahmin edilmektedir. DW ve LBI istatistiklerinin 2'den küçük olması pozitif otokorelasyon sorununun varlığını ifade etmektedir^{13, 14}. Yukarıda da ifade edildiği gibi panel veri tahmin yöntemlerinde hata terimlerinin aynı zamanda panel birimleri arasında da bağımsız olduğu varsayılmaktadır. Hata terimlerinin birimler arasında korelasyonlu olması da model parametrelerinin tutarlı fakat etkin olmamalarına ve bunlara ilişkin standart hataların sapmalı olmasına neden olabilmektedir. Bu çalışmada, büyüme modellerinde birimler arası korelasyon sorununun incelenmesi için daha önce açıklanmış olan Pesaran (2004) CD testi uygulanmıştır.

Sabit etkiler yöntemine göre tahmin edilen büyüme modellerinde değişen varyans, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığının incelenmesine ilişkin test sonuçlar

12 Ferda Yerdelen Tatoğlu, Panel Veri Ekonometrisi, Beta Basım, İstanbul, (2012), s.208-210.

13 Badi H. Baltagi, Econometric Analysis of Panel Data, 5th ed. UK: John Wiley and Sons Ltd., (2013), pp. 101-110.

14 Tatoğlu 2012, s.213-214.

Tablo 4'te verilmiştir. Bu sonuçlara göre Wald ve Peseran (2004) CD istatistikleri tüm modellerde %1 düzeyinde anlamlıdır. Otokorelasyon sorununun incelenmesine yönelik değiştirilmiş DW ve LBI istatistikleri de 2'den hayli küçük bulunmuşlardır. Dolayısıyla büyüme için oluşturulan modellerde değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arasında yatay kesit bağımlılığı sorunlarının var olduğuna karar verilmiştir. Bu nedenle büyüme denklemlerinin tahmininde Driscoll ve Kraay'ın (1998) değişen varyans ve otokorelasyon problemlerinin varlığında da uygulanabilen ve yatay kesit bağımlılığını dikkate alan yaklaşımı kullanılmıştır.

Tablo 4: Değişen Varyans, Otokorelasyon ve Yatay Kesit Bağımlılığına İlişkin Testler

	Değiştirilmiş Wald istatistiği	Değiştirilmiş DW istatistiği	LBI istatistiği	CD istatistiği
Model 1	1637,08*	0,9277	1,1596	13,050*
Model 2	1558,18*	0,9333	1,1686	12,623*
Model 3	1731,50*	0,9095	1,1399	13,111*
Model 4	1613,05*	0,9323	1,1642	12,385*

Not: * simgeleri ilgili istatistiğin %1 düzeyinde anlamlı olduğunu gösterir.

4.5. Büyüme Denklemi Tahmin Sonuçları

Büyüme denklemlerinin Driscoll ve Kraay (1998) yaklaşımına göre tahmin sonuçları Tablo 5'te verilmiştir. Tablodan da görüldüğü üzere INV ve EXP değişkenlerine ait katsayılar tüm modellerde pozitif ve %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. GSYH büyümesi için tahmin edilen Model 1 ve Model 2'de INV değişkenine ait katsayılar yaklaşık olarak 0,22 ve 0,24'tür. Kişi başına düşen GSYH artışı için tahmin edilen Model 3 ve Model 4'te ise bu değişkene ait katsayılar yaklaşık olarak 0,21 ve 0,23'tür. EXP değişkenine ait katsayılar ise tüm modellerde yaklaşık olarak 0,12 düzeyindedir. LAB değişkenine ait katsayı ise sadece Model 2'de ve ancak %10 düzeyinde anlamlı çıkmıştır.

Bu çalışmanın temel amacına ilişkin bulgular ise HHI ve NUM değişkenlerinin katsayılarından hareketle ortaya konulmuştur. HHI değişkenine ait katsayı Model 1'de yaklaşık olarak 7,07 ve istatistiksel olarak %5 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. GRWPC için tahmin edilen ve Model 3 ile ifade edilen denklemde ise HHI değişkenine ait katsayı anlamlı bulunamamıştır. NUM değişkenine ait her iki modeldeki katsayı ise yaklaşık olarak -0,04 olup istatistiksel olarak %5 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 5: Sabit Etkiler Yöntemi Driscoll ve Kraay (1998) Yaklaşımı Tahmin Sonuçlar

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
INV	0,2213 (4,87)*	0,2389 (4,50)*	0,2094 (4,71)*	0,2308 (4,47)*
LAB	0,0950 (0,98)	0,1390 (1,87)***		
EXP	0,1204 (6,40)*	0,1165 (5,51)*	0,1235 (6,63)*	0,1187 (5,68)*
HHI	7,0719 (2,06)**		5,0784 (1,45)	
NUM		-0,0396 (-2,17)**		-0,0447 (-2,41)**
Sabit	-4,5188 (-3,13)*	4,5629 (1,68)	-3,7182 (-2,59)**	5,8240 (2,09)**
R ²	0,3277	0,3345	0,3220	0,3359
F(4,24)	33,37*	22,52	26,78	21,25

Not: Parantez içindeki sayılar Driscoll ve Kraay (1998) standart hatalarına göre t istatistiklerini *, ** ve *** simgeleri ise ilgili istatistiğin sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğunu gösterir.

5. Sonuç ve Değerlendirme

25 geçiş ekonomisinin 1995-2016 yıllarına ait veriler ile panel veri yöntemlerinin kullanıldığı bu çalışmada GSYH ve kişi başına düşen GSYH artış oranları için büyüme denklemleri tahmin edilerek ihracatın çeşitlendirilmesinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi incelenmiştir. Yatırımlar, işgücü ve ihracat değişkenleri büyüme modellerinde dikkate alınan diğer açıklayıcı değişkenlerdir. Çalışmada HHI ve ihraç edilen ürün sayısı değişkenleri ihracatın çeşitlendirmesinin göstergeleri olarak dikkate alınmıştır. İhracatta yoğunlaşma derecesini ifade eden HHI endeksi sıfır ile bir arasında değişmekte olup endeks değerinin yüksek olması ihracatta çeşitlendirme derecesinin düşük olduğu anlamına gelmektedir.

Her iki büyüme göstergesi için tahmin edilen modellere ilişkin temel varsayımların incelenmesi ile değişen varyans ve otokorelasyon problemlerinin varlığında da uygulanabilen ve aynı zamanda yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Driscoll ve Kraay (1998) yaklaşımının kullanılmasına karar verilmiştir. Dirençli standart hatalara dayanan tahmin sonuçları geçiş ekonomilerinde ihracatın

çeşitlendirilmesinin büyüme oranlarını negatif yönde etkilediğine işaret etmektedir. Şöyle ki, HHI değişkeninde 0,1'lik bir artışın reel GSYH büyüme oranında yaklaşık olarak 0,71'lik bir artışa neden olduğu görülmüştür. İhracatın çeşitlendirilmesinin HHI veya dönüştürülmüş farklı versiyonları ile ölçüldüğü Lederman ve Maloney (2003), Agosin (2007) ve Hesse (2008) gibi çalışmalarında ise bu bulgudan farklı olarak çeşitlendirmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif olduğunu destekleyen sonuçlar alınmıştır. İhracatın çeşitlendirilmesi ihraç edilen ürün sayısı şeklinde dikkate alındığında ise bu sayıda ortaya çıkan bir adetlik bir artışın ise hem reel GSYH büyüme oranında hem de kişi başına düşen reel GSYH artış oranında yaklaşık olarak 0,04'lük bir azalmaya neden olduğu bulunmuştur. İhracatın çeşitlendirilmesine ilişkin farklı göstergelerin dikkate alındığı ilgili literatürle karşılaştırıldığında bu çalışmadan farklı olarak ihracatın çeşitlendirilmesinin genellikle pozitif etkiye sahip olduğu yönünde sonuçlar elde edilmiştir. Fakat bunula birlikte ülkelerin ihracat yapılarının burada önemli olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki, tarım ürünleri ihraç eden ülkeler için Ali ve diğerleri (1991) tarafından yapılan çalışmada da yatay çeşitlendirmenin ihracat gelirlerini azalttığı ve bunu daha da istikrarsızlaştırdığı görülmektedir.

Çalışmada tahmin edilen büyüme denklemleri yatırımların ve ihracatın da büyümeyi desteklediğini göstermiştir. Şöyle ki, GSYH yüzdesi olarak ifade edilen yatırımlarda görülen yüzde birlik bir artışın 0,22 ile 0,24 aralığında olmak üzere büyüme oranlarını artırdığı görülmüştür. İhracat artış oranındaki yüzde birlik bir artışın büyüme oranlarını artırıcı etkisi ise yaklaşık olarak 0,12 düzeyinde olmuştur.

Araştırmaya konu olan ülkelerin ihracat yapılarına bakıldığında, bu ülkelerin büyük bir çoğunluğunda, bu yapının ağırlıklı olarak birincil ürünler, kaynak temelli işlenmemiş ve/veya temel düzeyde işlenmiş ürünlerden ya da başka bir ifade ile düşük katma değerli ürünlerden oluştuğu görülmektedir. Ayrıca, ihracatın çeşitlendirilmesinde görülen iyileşmelerin de temelde bu nitelikteki düşük katma değerli ürünlerin ihracat sepetine eklenmesi veya sepette düşük paya sahip olanların miktarlarının artırılması ile gerçekleştirilebildiği düşünülmektedir. Daha önce merkezi planlı ekonomik sisteme sahip olmalarından dolayı geçiş ekonomilerinin, iyimser bir yaklaşımla bile en azından büyük bir çoğunluğunun teknolojik ve yenilik yetenek birikimi bakımından da zayıf bir donanıma sahip oldukları dikkate alındığında, araştırma döneminde ihracatın çeşitlendirilmesinde görülen artışın yüksek üretkenlikle üretilen ürünlerin ihracatı ile pek de mümkün olmayacağı anlaşılmaktadır. Bu nedenlerden dolayı, ihracatın çeşitlendirilmesinin ekonomik büyümeyi zayıflatması yönünde çalışmada elde edilen sonuçların bu ülkelerde ihracatın çeşitlendirilmesinin mevcut karşılaştırmalı üstünlükleri ve kaynak tahsisindeki etkinliği zayıflatmasından veya ilave uyarılma maliyetlerine neden olmasından kaynaklanabileceği

düşünülmektedir. Bundan dolayı, ihracatın çeşitlendirilmesinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerine yönelik değerlendirmelerde ihracatın çeşitlendirilmesinin yüksek katma değerli ürünlere yönelik olup olmadığının dikkate alınması ve ihracatın çeşitlendirilmesine yönelik politika tedbirlerinde de bu hususun göz önünde bulundurulması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Acaravcı, Ali ve Gülbeyaz Kargı. "Türkiye'de İhracatın Çeşitlendirilmesi ve Ekonomik Büyüme", *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 1(1), 2015, s.1-16.
- Ağazade, Seymur. "Doğu Avrupa Geçiş Ekonomilerinde Rekabet ve Gelir Düzeyi İlişkisi", *Rekabet Dergisi*, 17(2), (2016), s. 120-146.
- Aditya, Anwasha ve Rajat Acharyya. "Export Diversification, Composition, and Economic Growth: Evidence from Cross-country Analysis", *The Journal of International Trade & Economic Development*, 22(7), 2013, pp.959-992.
- Agosin, Manuel R. *Export Diversification and Growth in Emerging Economies*, Departamento de Economía Universidad de Chile Serie Documentos de Trabajo N 233, 2007.
- Ali, Ridwan, Jeffrey Alwang ve Paul B. Siegel. *Is Export Diversification the Best Way to Achieve Export Growth and Stability? A Look at Three African Countries. Policy, Research, and External Affairs Working Papers WPS 729*, Washington, DC: World Bank, 1991.
- Al-Marhubi, Fahim. "Export Diversification and Growth: An Empirical Investigation", *Applied Economics Letters*, 7(9), 2000, pp.559-562.
- Arrow, Kenneth J. "The Economic Implications of Learning by Doing", *The Review of Economic Studies*, 29(3), 1962, pp.155-173.
- Baltagi, Badi H. *Econometric Analysis of Panel Data*, 5th ed., John Wiley and Sons Ltd., UK. 2013.
- Baltagi, Badi H. ve Ping X. Wu. "Unequally Spaced Panel Data Regressions With AR(1) Disturbances", *Econometric Theory*, 15 (6), 1999, pp.814-823.
- Bhargava, A., L. Franzini ve W. Narendranathan. "Serial Correlation and the Fixed Effects Model", *The Review of Economic Studies*, 49(4), 1982, pp.533-549.
- Chenery, Hollis Burnley. *Structural Change and Development Policy*. New York: Oxford University Press. 1979.
- Çeviker, Abdülatif ve İsmail Taş. "Türkiye'de İhracat Çeşitlendirmesi ve Büyüme İlişkisi", *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 3(2), 2011, s. 1-10.
- De Piñeres, Sheila Amin Gutiérrez ve Michael Ferrantino. "Export Diversification and Structural Dynamics in the Growth Process: The Case of Chile", *Journal of Development Economics*, 52(2), 1997, pp.375-391.
- Dickey, David A. ve Wayne A. Fuller. "Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root", *Econometrica*, 49(4), 1981, pp.1057-1072.

- Driscoll, John C. ve Aart C. Kraay. "Consistent Covariance Matrix Estimation with Spatially Dependent Panel Data", *The Review of Economics and Statistics*, 80(4), 1998, pp.549-560.
- Francis, Brian, Sunday Osaretin Iyare ve Troy Lorde. "Agricultural Export-Diversification and Economic Growth in Caribbean Countries: Cointegration and Error-Correction Models", *The International Trade Journal*, 21(3), 2007, pp.229-256.
- Ghatak, Subrata, Chris Milner ve Utku Utkulu. "Exports, Export Composition and Growth: Cointegration and Causality Evidence for Malaysia", *Applied Economics*, 29(2), 1997, pp.213-223.
- Ghosh, Atish R. ve Jonathan David Ostry. Export Instability and the External Balance in Developing Countries, *International Monetary Fund Staff Papers*, 41(2), 1994, pp.214-235.
- Greenaway, David, Wyn Morgan ve Peter Wright. "Exports, Export Composition and Growth", *Journal of International Trade & Economic Development*, 8(1), 1999, pp.41-51.
- Grossman, Gene M. ve Elhanan Helpman. "Product Development and International Trade", *Journal of Political Economy*, 97(6), 1989, pp.1261-1283.
- Grossman, Gene M. ve Elhanan Helpman. "Quality Ladders in the Theory of Growth", *The Review of Economic Studies*, 58(1), 1991, pp.43-61.
- Grubel, Herbert ve P. J. Lloyd. *Intra-Industry Trade, Theory and Measurement of International Trade in Differentiated Products*. Halsted Press-John Wiley and Sons Ltd, New York. 1975.
- Hausman, Jerry A. "*Specification Tests in Econometrics*", *Econometrica*, 46(6), 1978, pp.1251-1271.
- Herzer, Dierk ve Felicitas Nowak-Lehmann D. "What Does Export Diversification do for Growth? An Econometric Analysis", *Applied Economics*, 38(15), 2006, pp.1825-1838.
- Hesse, Heiko. *Export Diversification and Economic Growth*, The World Bank Commission on Growth and Development Working Paper 21, 2008.
- Hirschman, Albert O. *The Strategy of Economic Development*, Yale University Press, New Haven, 1958.
- Krugman, Paul. "Scale Economies, Product Differentiation, and the Pattern of Trade", *The American Economic Review*, 70(5), 1980, pp.950-959.
- Lall, Sanjaya. "The Technological Structure and Performance of Developing Country Manufactured Exports, 1985-98", *Oxford Development Studies*, 28(3), 2000, pp.337-369
- Lederman, Daniel ve William F. Maloney. *Trade Structure and Growth*, The World Bank Policy Research Working Paper 3025, 2003.
- Macbean, A. I. ve D. T. Nguyen. "Commodity Concentration and Export Earnings Instability: A Mathematical Analysis", *The Economic Journal*, 90(358), 1980, pp.354-362.
- Michaely, Michael. "Concentration of Exports and Imports: An International Comparison", *The Economic Journal*, 68(272), 1958, pp.722-736.
- Naudé, Wim ve Riaan Rossouw. "Export Diversification and Economic Performance: Evidence from Brazil, China, India and South Africa", *Economic Change and Restructuring*, 44(1-2), 2011, pp.99-134.
- Pesaran, M. Hashem. *General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels*, Cambridge Working Papers in Economics 0435, 2004.

- Pesaran, M. Hashem. "A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-section Dependence", *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 2007, pp.265-312.
- Prebisch, Raul. *The Economic Development of Latin American and Its Principal Problems*, (Lake Success, NY: United Nations, Department of Economic Affairs). Reprinted in *Economic Bulletin for Latin America*, 1962, 7, 1-22. 1950.
- Rodrik, Dani. "What's so Special About China's Exports?", *China & World Economy*, 14(5), 2006, pp.1-19.
- Singer, Hans W. "The Distribution of Gains between Investing and Borrowing Countries", *American Economic Review*, 40(2), 1950, pp.473-485.
- UNCTAD. *International Trade in Goods and Services, Trade Structure by Partner, Product or Service-category*, <https://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx>, Erişim: 03.02.2019.
- Tatoğlu, Ferda Yerdelen. *Panel Veri Ekonometrisi*, Beta Basım, İstanbul, 2012.
- Wilhelms, Christian. "Export Diversification in Latin America", *Intereconomics*, 2(2), 1967, pp.46-48.
- World Bank. *World Development Indicators*, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, Erişim: 03.02.2019.

ULUSAL EKONOMİK GÜCÜN ÖLÇÜLMESİ: JEOEKONOMİK GÜÇ ENDEKSİ*

MEASUREMENT OF NATIONAL POWER WITH GEOECONOMIC
POWER INDEX

ŞÜKRÜ İNAN** - SEMA GÖKÇE BİBER***

ABSTRACT

Power analysis for comparing and measuring the power of nations has gained an important place in the study of international relations with the increasing competition between states. Especially during the Cold War, the struggle between the two superpowers brought to the forefront power analysis based on political and military indicators, and the place and importance of the economy in international political economy was ignored. However, developments after 1990 made it increasingly necessary to use economic indicators in power analyzes.

In this study, national power analysis is redefined with the economic approach under the heading of Geoeconomic Power Index (GPI) and economic policies applied by nations; neo-mercantilism, neo-imperialism, neo-liberal institutionalism and hegemony strategies. The index values for each strategy are determined and the geoeconomic powers of the 64 countries are identified. With the geoeconomic power index, it is possible to determine on which strategies the countries focus for obtaining power and their place in the power ranking..

Keywords: National Power, Economic Power, Geoeconomic Power, Geoeconomic Power Index.

ÖZ

Ulusların gücünün karşılaştırılması ve ölçülmesine yönelik güç analizleri devletlerarası rekabetin artmasıyla birlikte uluslararası ilişkiler çalışmalarında kendine önemli bir yer edinmiştir. Özellikle Soğuk Savaş yıllarında iki süper güç arasındaki savaşım, politik ve askeri göstergelere dayalı güç analizlerini ön plana çıkarmış ve ekonominin uluslar arası ekonomi politikteki yeri ve önemi göz ardı edilmiştir. Ancak 1990 sonrası gelişmeler, güç analizlerinde gittikçe artan oranda ekonomik göstergelerin kullanılmasını zorunlu kılmıştır.

Bu çalışmada ulusal güç analizi ekonomik yaklaşımla Jeoekonomik Güç Endeksi (JGE) başlığı altında yeniden tanımlanmakta ve ulusların uyguladığı ekonomi politikaları; neo-mercantilizm, neo-emperyalizm, neo-liberal kurumsalcılık ve hegemonya stratejileri çerçevesinde ele alınmaktadır. Her bir strateji için endeks değerleri oluşturularak belirlenen 64 ülkenin jeoekonomik güçleri ortaya konulmaktadır. Jeoekonomik güç endeksi ile hem ülkelerin güç elde etmek için hangi stratejilere ağırlık verdikleri hem de güç sıralamasındaki yerleri belirlenebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ulusal Güç, Ekonomik Güç, Jeoekonomik Güç, Jeoekonomik Güç Endeksi.

* Bu çalışma ile ilgili ayrıntılı bilgi ve verilere Dr.Öğr. Üyesi Şükrü İnan tarafından yönetilen ve Sema Gökçe Biber tarafından yazılan "Ulusal Gücün Ölçülmesi: Jeoekonomik Güç İndeksi" başlıklı Yüksek Lisans tezinden ulaşılabilir.

** Dr. Öğr.Üyesi, İnönü Üniversitesi, İİBF, İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat AD.
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0648-4718>

*** İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3984-1176>

Makale Atıf Bilgisi: İNAN Şükrü, BİBER Sema Gökçe, (2020). Ulusal Ekonomik Gücün Ölçülmesi: Jeoekonomik Güç Endeksi, *Avrasya Etüdleri*, 55-88.

Gönderim Tarihi: 04.02.2020 Kabul Tarihi: 26.05.2020

1. GİRİŞ

Ulusal Güç kavramı uluslararası ekonomi politik bir kavram olmakla birlikte devletlerarası ilişkileri analiz etmede ve devletlerin birbirlerine göre durum ve konumlarını ölçme çerçevesinde uzun bir süre soyut politik bir kavrama dönüşmüş ve ulusal gücün ekonomik özü, kaynakları ve özellikle etkisi göz ardı edilmiştir. Politik bir aktör olarak devlet, ulusal ve uluslararası alanda gücün elde edilmesi ve bunun uygulanmasından sorumlu olarak ulusal gücü politik bir kavrama dönüştürmektedir. Ancak gerek devletin varlığının oluşmasında ve gerekse varlığını koruması ve etkisinin artırılmasında *ekonomi* temel unsurlardan biridir. Bu gerçeklik F. Ratzel ve R. Kjellén tarafından da vurgulanmasına rağmen *ekonominin* uluslararası alanda gücün elde edilmesinde, korunmasında ve diğer ulusların gücünün azaltılmasındaki etkisi dönemsel gelişmelere bağlı olarak askeri ve politik güce oranla zayıf kalmıştır. Ratzel “devletin etki kazanma aracı olarak devletin, ekonomik temellerinin güçlendirilmesi ve ticaretle geliştirilen ilişkiler çerçevesinde politikaya öncülük etmek” olarak ifade etse de devletlerin temelde coğrafyaya bağlı olduğunu, nüfusunun artması ve toprağının genişlemesi ile gücünün artabileceğini *Lebensraum*¹ kavramı ile özetlemektedir.² Benzer biçimde devleti yaşayan bir organizma olarak nitelendiren Kjellén de devleti oluşturan temel faktörler olarak Jeopolitik, Ekopolitik, Sosyopolitik, Demopolitik ve Kratopolitik³ olarak sıralamaktayken bunlar içinde jeopolitik ön plana geçmiş ve ekonomi politik kavramı geri plana düşmüştür. Oysa A. Smith “her ülkenin siyasal ekonomisinin ana amacı, o ülkenin zenginliği ve gücünü arttırmaktır”⁴ diyerek ekonominin, ulusal zenginlik ve ulusal gücün ana kaynağı olduğunu belirtmektedir.

Ekonominin ulusal gücün temel kaynağı olduğu yolundaki temel görüşler kendini ulusal güç hesaplamalarında da göstermektedir. Ulusal gücü tek değişken çerçevesinde analiz eden çalışmalarda bu durum net bir biçimde ortaya çıkmaktadır (Tablo 1). Bununla birlikte ulusal gücün en önemli değişkenleri doğrudan veya dolaylı olarak yine ulusal ekonomiye; ulusal ekonominin kapasite ve gücü de gittikçe artan oranda uluslararası ekonomik ilişkilere dayanmaktadır.

1 Woodruff D. Smith, “Friedrich Ratzel and the Origins of Lebensraum.” *German Studies Review* Vol. 3, No. 1, p. 53.

2 Friedrich Ratzel, *Politische Geographie*, Mühni: Oldenbourg Yayınları, 1923.

3 Rudolf Kjellén, *Der Staat als Lebensform*. Leipzig: S. Hirzel Verlag, 1917, 43. Christian Abrahamsson, “On the Genealogy of Lebensraum” *Geographica Helvetica*, Vol. 68, 2013, pp 41-42.

4 Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, (Çev. H. Derin), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 403. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Feedbooks, 1776, p.203.

Tablo 1: Seçilmiş Tek Değişkenli Güç Endeksleri

	Endeks Tipi	Endeks Adı
K. Davis	Ekonomik	Ulusal Gelir
C. Hitch ve R. Mckean	Ekonomik	Gayrisafi Milli Hasıla
B. Russett ve O.Morgistern	Ekonomik	Toplam yakıt ve enerji tüketimi
Organsky	Ekonomik	Gayrisafi Milli Hasıla
J. Goldstein	Ekonomik	Gayrisafi Milli Hasıla
I. Claud ve K. Deutsh	Askeri	Askeri kuvvet
N. Alcock ve A. Newcombe	Askeri	Askeri harcamalar ve kuvvet
G. Modelski ve W. Thompson	Askeri	Donanma kuvvetleri miktarı

Kaynak: *Seyed Hadi Zarghani, Measurement of National Power: Definitions, Functions, Measurement. Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2010), 55.*

Ulusların kapasite, yeterlilik ve etki etme derecelerini belirlemeye yönelik ulusal güç analizleri yapılması ve endeks oluşturulması 1765 yılına kadar gitmektedir. Süssmilch'in nüfus ve alana bağlı olarak ulusal gücü ölçülebilir bir kavram olarak formüle etmesinden günümüze kadar birçok güç endeksi gücün değişen algı ve ifadesine bağlı olarak yeniden formüle edilmektedir⁵.

Güç kavramı birçok uzman tarafından farklı biçimlerde tanımlansa da, kavram üzerinde ortak görüşler belirlemekte ve temel sorun gücün unsurları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Richard K. Ashley "güç kavramının ikili anlamı çerçevesinde, başkalarını etkileme kapasitesini; güce sahip olmak ve bu yetkinliğin diğerleri tarafından tanınmasını da güçlü olmak biçiminde"⁶ tanımlarken, Joseph Frankel'e göre ulusal güç "diğerlerinin psikoloji ve davranışları üzerinde etki yapabilme kapasitesidir"⁷. Karl Deutsch, gücü "çatışmalarda üstün gelme yeteneği ve engellerle başa çıkabilmek"⁸ olarak tanımlamaktadır. Michael Sullivan'a göre ise "güç uluslar arası politika açısından temel öneme sahiptir. Çünkü güç büyüklük, büyüklük etki ve etki de diğer ülkeleri etkilemek demektir"⁹. Robert Keohane

5 Ulusal gücün ölçülmesi ile ilgili daha fazlası için; Karl Hermann Höhn, "Geopolitics and the Measurement of National Power." PhD dissertation, University of Hamburg, 2011.

6 Richard K. Ashley, The Poverty of Neorealism. *International Organization*, Vol. 38, No.2, 1984, p.272.

7 Joseph Frankel, *International Relations*, New York: Oxford University Press, p.1964.

8 Karl W. Deutsch, "On the Concepts of Politics and Power." *Journal of International Affairs*, Vol. 21, No. 2, 1967, p. 236.

9 Michael P. Sullivan, *Power in Contemporary International Politics* Columbia: University of South Carolina Press, 1990, s.76'dan Aktaran: Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, 2. Baskı; İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995, s.135.

ve Joseph Nye'a göre ise, "Güç, bir aktörün diğerine, normalde yapmayacakları bir şeyi yaptırabilme yeteneği"dir ve bu anlamda gücün karşılıklı ilişkisini vurgulamaktadırlar.¹⁰ Gücün ilişkisel yönü açısından denetleme ve etki kavramları ön plana çıkmaktadır. Denetimin önemi üzerinde Hans Morgenthau gücü, "insanın, diğer insanların düşünce ve eylemleri üzerindeki denetimi"¹¹; George Modelski ise, "uluslararası eylemin gerçekleştirilebilmesi için gerekli olan kaynakların denetimi"¹² olarak görmektedir. Dahl güç kavramını "başkalarının aksi takdirde yapmayacaklarını yaptırma yeteneği"¹³ olarak tanımlamaktadır.¹⁴ Farklı tanımlamalardan da anlaşıldığı gibi göreceli bir kavram olan güç, kapasite, etki, denetleme ve karşılaştırmalı ilişki unsurları ile değerlendirilebilmektedir. Bu unsurlar çerçevesinde ulusun gücün oluşumunu sağlayacak öğelerin belirlenmesi, yani ulusal kapasitenin artırılmasını ve ulusal gücün uluslararası etkisini arttıracak öğelerin belirlenmesi önem kazanmaktadır.

Bu çerçevede Morgenthau ulusal gücün öğelerini coğrafya, doğal kaynaklar, endüstriyel kapasite, silahlı kuvvetler (özellikle teknoloji, liderlik, silahlı güçlerin nicelik ve niteliği), nüfus, ulusal karakter, ulusal moral ve diplomasi ile hükümetin niteliğini hiçbir faktörü birbirinden daha önemli görmeden sıralamaktadır¹⁵. Waltz'a göre ise ulusal gücün öğeleri; nüfus büyüklüğü, alan boyutu, kaynak yeteneği, ekonomik kapasite, askeri güç, siyasi istikrardır. Temel olarak ulusal gücün kaynağını oluşturan bu öğeler "gücün" yukarıdaki tanımlar çerçevesinde kullanılmasını sağlayacak potansiyeli gerçekleştiren temeli, yani bir diğerine göre daha güçlü olmayı ve diğeri üzerinde etki kurabilmeyi ifade etmektedir¹⁶. Brooks ve Wolfort'da daha geniş tabanlı bir yaklaşımla maddi gücü askeri, ekonomik ve teknolojik kapasiteye odaklanmaktadır¹⁷. Dönemler itibarıyla yapılan güç analizleri ve oluşturulan endekslere bakıldığında ilk dönemlerdeki güç analizlerinin kapsamı oldukça sınırlıdır ve 18. yüzyıl sonuna kadar devletin refah ve gücünün nüfusla doğru orantılı olduğu konusunda fikir birliği vardır. 1960 ve sonrasında yapılan

10 Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, 2. Baskı; İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995, s. 135-136.

11 Hans Morgenthau, "Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace", New York: Alfred A. Knoph, 1967, s.26'dan Aktaran: Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, s.136.

12 Georg Modelski, *A Theory of Foreign Policy*, New York: Preager, 1962,p.59'dan Aktaran: Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, s. 136.

13 Robert A. Dahl, *Who Governs? Democracy and Power in an American City*, New Haven, Conn.: Yale University Press, 1961'dan aktaran: Joseph S. Nye, "The Changing Nature of World Power", *Political Science Quarterly*, Vol. 105, No. 2, 1990, p.177.

14 Daha fazlası için: Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*,2. Baskı; İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995, s. 135-138.

15 Hans Morgenthau, "Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace", New York: Alfred A. Knoph, 1978.

16 Kenneth Waltz, *Theory of International Politics*, New York: McGraw-Hill, 1979, p.131.

17 Stephen G. Brooks ve William C. Wohlforth, "The Rise and Fall of the Great Powers in the Twenty-first Century: China's Rise and the Fate of America's Global Position," *International Security*, Vol. 40, No. 3 (Winter 2015/16), p.16.

analizlerin daha kapsamlı olduğu görülmektedir bunun nedeni ise veri toplama ve bilgi işlem kapasitesinde görülen artış ve teknolojik değişimdir. Dolayısı ile sadece alan ve nüfusa dayalı güç analizleri yerine ulusun yaşam kalitesini, diğer toplumlar üzerindeki algısını ölçmeye yönelen güç analizleri, kritik kütle yanında ekonomik, sosyal, kültürel birçok değişkeni de kullanmaya başlayacaktır.

Tablo 2: Seçilmiş Güç Endeksleri ve Kullanılan Değişkenler

Kişi	Yıl	Endeks ve Temel Değişkenleri
Süssmilch	1765	$Güç = Nüfus^2 / Alan$
Friedensburg	1936	Askeri Güç = Hammadde Arz Potansiyeli × Nüfus
Wright	1955	Askeri Potansiyel = Nüfus × Enerji Üretimi
German	1960	$G = N (L + P + I + M)$ G = Ulusal Güç; N = Nükleer kapasite; L = Alan; P = Nüfus; I = Endüstriyel temel; M = Askeri büyüklük
Fucks		Fiili güç = $(p^{1/3} \times st + 3 \times p^{3/1} \times e) / 4$ p = Nüfus; st = Çelik üretimi (ABD1960 = 100); e = Enerji üretimi (ABD1960 = 100)
Shinn	1969	$Pt = 0.37 \times POP^{0.41} \times GNP^{0.62} \times MIL^{0.28}$ Pt = Toplam Güç; POP = Nüfus; GNP = Kişibaşı GSMH; MIL = Askeri harcamaların GSMH içindeki payı
Cline	1975 1994	$Pp = (C + E + M) \times (S + W)$ Pp = Algılanan güç; C = Kritik Kütle = Nüfus + Alan; E = Ekonomik Kapasite; M = Askeri Kapasite; S = Stratejik Amaç; W = Ulusal İrade
Beckmann	1984	$Güç = (steel + pop \times pol\_stab + engy + nuc\_weap) / 4$ steel = Dünya toplam çelik üretimindeki payı; pop = Dünya toplam nüfusundaki payı; pol_stab = Politik istikrar puanı; engy = Dünya toplam enerji üretimindeki payı; nuc_weap = Nükleer silah payı
Singer / Bremer / Stuckey	1972	$CINC = (\%ME + \%MP + \%IS + \%NRG + \%UP + \%TP) / 6$ %ME = Dünya toplam askeri harcamalarındaki payı; %MP = Dünya toplam askeri personel payı; %IS = 1816–1895: Dünya demir üretimindeki payı, 1896–present: Dünya çelik üretimindeki payı; %NRG = Dünya toplam enerji tüketimindeki payı; %UP = Dünya toplam kent nüfusundaki payı; %TP = Dünya toplam nüfusundaki payı

Kadera & Sorokin	2004	$GINC = (\%ME \times \%MP \times \%IS \times \%NRG \times \%UP \times \%TP)^{1/6}$ <p>%ME = Dünya toplam askeri harcamalarındaki payı; %MP = Dünya toplam askeri personel payı; %IS = 1816–1895: Dünya demir üretimindeki payı, 1896–present: Dünya çelik üretimindeki payı; %NRG = Dünya toplam enerji tüketimindeki payı; %UP = Dünya toplam kent nüfusundaki payı; %TP = Dünya toplam nüfusundaki payı</p>
Organski & Kugler	1978	Ulusal Güç = (GSMH + Dış Yardımlar) × Vergi Gayreti

Kaynak: Karl Hermann Höhn, “Geopolitics and the Measurement of National Power.” PhD dissertation, (University of Hamburg, 2011).

1960 ve 1970’li yıllarda ülkelerin kapasitelerini değerlendirmeye yönelik çok sayıda güç endeksi oluşturulsa da endeksler belli yıllarla sınırlı kalmış ve güncellenmemiştir¹⁸. Bunlardan sadece *Composite Index of National Capability* (CINC) günümüzde de ülkelerin maddi kapasitelerini karşılaştırmalı olarak ölçmek çerçevesinde kullanılmaktadır. 1963 yılında *Correlates of War* (COW) Projesi çerçevesinde Singer vd. tarafından geliştirilen CINC endeksi demografi, ekonomi ve askeri alandaki altı bileşenden oluşmaktadır. 1990 sonrası yeni dünya düzeninde öne çıkan ülkeler tarafından da güç analizleri ve endeksleri oluşturulmaya başlanmıştır. Bu anlamda Çin ve Hindistan kökenli endeksler ile sert güçle birlikte yumuşak gücü de ön plana çıkartan yeni ulusal güç endeksleri oluşturulmuştur. Bunlardan *Comprehensive National Power* (CNP) yükselen Çin’in dünyadaki yerini ve gelecekle ilgili beklentileri ölçmek için birçok Çinli akademisyen tarafından oraya konulan, tek bir formülasyonu olmayan, *Comprehensive National Strength* (CNS)’in farklı yönleri ile değerlendirilebilen¹⁹ ve farklı bileşenlerden oluşabilen bir endekstir. Sert güç yanında yumuşak güç öğelerini de içermektedir. CNP’yi uyarlayarak kendi güvenlik durumunu ortaya çıkarmak için Hindistan Ulusal Güvenlik Konseyi Sekreteryası (NSCS) tarafından 30 ülke için oluşturulan *National Security Index* (NPI) güvenliği sadece askeri güç kapasitesi ile değil sosyo-ekonomik, teknolojik ve ekonomik yeterliliklere dayandırmaktadır²⁰. Sert gücün uygulanma ve etki derecesinin azalmasıyla birlikte yumuşak güç öğelerinin ön plana geçmesi, son dönemde ulusların güçlerinin karşılaştırılmasında kullanılan

18 Carsten Rauch, “Challenging the Power Consensus: GDP, CINC, and Power Transition Theory”, *Security Studies*, Vol. 26, No. 4, p. 646.

19 Wuttikorn Chuwattananurak, “China’s Comprehensive National Power and Its Implications for the Rise of China: Reassessment and Challenges”, 23-25 June 2016, p. 3.

20 P. K. Singh, Y. K. Gera, Sandeep Dewan, *Comprehensive National Power: A Model for India*, New Delhi: Vij Books India Pvt Ltd, 2013, pp.55-56.

endekslerde bu öğelerin ağırlığını arttırmaktadır. National Power Index (NPI) yine ulusların gücünü değerlendirme ve küresel etki kapasitesini ekonomik, askeri, diplomatik, teknolojik ve popülerite öğeleri ile ölçmektedir²¹.

Bu endeksler yanında Lowy Institute tarafından özellikle Asya'daki ekonomik dönüşümün küresel güç dengeleri üzerindeki etkisini analiz etmek amacı ile *Asia Power Index*, Asya Pasifik bölgesindeki 25 ülkeyi 114 gösterge ve 8 tematik ölçü ile değerlendirmektedir²². Benzer biçimde Elcano Royal Institute tarafından hazırlanan *Elcano Global Presence Index* de 110 ülkenin küresel varlıklarını temelde ekonomi, savunma ve yumuşak güç öğeleri boyutunda ortaya koymaktadır²³. Ayrıca sadece yumuşak güce odaklanmış olan *Softpower30* da 30 ülkenin dış dünyadaki algılarını dijitalleşme, kültür, girişimcilik, eğitim, işbirliği ve siyasal kurumlar başlıkları altında anketlerle değerlendirmektedir²⁴.

Günümüzde ise hem ulusal gücün kaynağı hem de uluslararası alanda etki etme kapasitesi daha çok ekonomik araçlara yönelmiştir. Dolayısı ile günümüzde jeopolitiğin jeoekonomiye dönüşümü de bu süreci özetlemektedir. Jeoekonomik dönemde artık ulusal gücün oluşumunda ulusal ekonomiden ziyade uluslararası ekonomi önemli hale gelmiştir. Bu durum da gücün kaynakları ve etki kapasitesi açısından bir paradoks oluşturmaktadır. Zenginliğin kaynağı sadece ulusal üretim olmayıp uluslararası ekonomik, finansal ve ticari araçlar çerçevesinde gerçekleşmektedir. Bu bağımlılık ilişkisi ülkeleri sahip oldukları kaynak ve potansiyellere bağlı olarak uluslararası alanda farklı stratejilere yönlendirmekte ve jeoekonomik gücün uluslararası etkisi, stratejilerin ülkelere sağladığı zenginlik ve ekonomik kapasitenin artırılması ve bunun diğer ülkeler üzerindeki olumlu ve olumsuz yansımaları ile kendini göstermektedir.

“Jeoekonomik yaklaşımda orduların yerlerini ekonomik verimlilik ve üstün teknoloji ürünü mallar, üslerin ve cephelerin yerlerini pazarlar almaktadır. Ekonomik etkileşimin karşılıklı fayda boyutu ihmal edilmemekle birlikte, ekonomik ilişkiler “barış içinde savaş” çerçevesinde ele alınmaktadır”²⁵

Dolayısı ile günümüzde ulusal güç kavramı; Kennedy'nin von Horgink'ten aktardığı “Bir ulusun bugün için güçlü ve zengin olup olmaması, gücünün ve

21 <https://nationranking.wordpress.com/2011/03/06/2011-npi/>, Erişim: 10.07.2019

22 Lowy Institute, *Asia Power Index*, 2018. <https://power.lowyinstitute.org/> Erişim: 31.07.2019.

23 Iliana Olivie ve Manuel Gracia, *Elcano Global Presence Report 2018*, Madrid: Real Instituto Elcano, 2018, pp.10-11.

24 Jonathan McClory, *Soft Power 30, A Global Ranking of Soft Power 2018*, (Portland Pr Limited, 2018). <https://softpower30.com/>, Erişim Tarihi: 31.07.2019.

25 Ümit Özdağ, “Jeopolitiktan Jeoekonomiye”, *Jeoekonomi*, Cilt 1, Sayı 1, Avrasya Bir Vakfı ve Avrasya Merkez Yayınları, Ankara, 1999, s. 5-6. Ayrıca daha fazlası için; Edward Luttwak, *Turbo Capitalism*, London: Orion Business Books, 1999, pp.134-138.

zenginliğinin büyüklüğüne ya da sağlamlığına değil; esas olarak, komşularının aynı şeylere kendisinden daha çok ya da daha az sahip olmasına bağlıdır”²⁶ sözünün ötesinde anlam taşımaktadır. Devletleri güçlü veya zengin yapan diğerlerine göre sahip olunanların fazlalığından değil sahip olunanlar çerçevesinde uygun strateji belirleyebilme ve *komşularının* sahip olduklarını kendi ulusal gücüne ve zenginliğine dönüştürebilme yeteneğine sahip olmaktır. Bu çerçevede güç “başkalarını etkileyebilme” ve “dilediğini yapabilme ve diğerlerine yaptırabilme” den öte; sürecin ve değişimlerin kapasite artışına ve güce dönüşmesini sağlayacak öze sahip olunmasında yatmaktadır.

2. JEOEKONOMİK GÜÇ ENDEKSİ

Ulusal gücün hesaplanması amacıyla oluşturulan güç endekslerindeki temel sorun, ulusların gücünü yansıtan endekste kullanılan değişkenlerin belirlenmesi ve bu değişkenlerin bütün ülkeler için kıyaslanabilir sağlam verilerden oluşmasıdır. Değişkenlerin belirlenmesindeki tercihler ulusların kapasite ve etki derecelerinin de değişiklik göstermesine neden olmaktadır. Nye’in “güç, aşk gibidir; yaşanması, tanımlanması veya ölçülmesinden daha kolaydır”²⁷ ifadesinde olduğu gibi ulusların gücünün ölçülmesindeki zorluğu aşmak amacıyla Jeoekonomik Güç Endeksi (JGE) ulusların gücünün oluşumu ve etkisinin günümüzde daha çok ekonomik araçlarla gerçekleştirildiği tezinden yola çıkarak yeni bir ulusal güç endeksi ortaya koymaktadır. Ayrıca jeoekonomik gücün oluşma ve uygulanma stratejileri; hegemonya, neo-emperyalizm, neo-merkantilizm ve liberal kurumsalcılık²⁸ etrafında somutlaştırılabilmekte ve bu stratejiler çerçevesinde ulusal güçlerin toplam jeoekonomik kapasiteleri değerlendirilebilmektedir. JGE sadece ulusların gücünün karşılaştırmasını yapmamakta aynı zamanda ulusal gücün değişiminin ekonomik karakterini ve büyük güçlerin yükseliş ve düşüşlerindeki ekonomik güç değişimlerini ve uygulanan ekonomik stratejilerin etkisini ortaya koymak açısından diğer endekslerden ayrılmaktadır. Ancak devletlerin uyguladığı ekonomik stratejilerin birbirlerinin güç ve kapasitelerine etkileri ve ulusal jeoekonomik gücün devletlerarası etkileşimi ele alınmamış ve jeoekonominin temel unsurlarından birisi olan ülke coğrafyasının konum etkileri analize dahil edilmemiştir.

26 Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, (Çev. B.Karanakçı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2002, s.21.

27 Joseph S. Nye, “The Changing Nature of World Power”, *Political Science Quarterly*, Vol. 105, No. 2, 1990, p. 177.

28 Mikael Wigell, “Conceptualizing Regional Powers Geoeconomic Strategies: Neo-Imperialism, Neo-Mercantilism, Hegemony, And Liberal Institutionalism”, *Asia Europe Journal*, Vol. 14, 2016.

2.1. Jeoekonomik Temel Endeks

Jeoekonomik güç endeksinin oluşturulmasında öncelikle jeoekonomik güç oluşturabilecek ülkelerin belirlenmesi çerçevesinde ülkelerin temel güç parametrelerinden olan nüfus, alan, GSYİH, askeri personel ve doğumda yaşam beklentisi büyüklükleri kullanılarak geleneksel güç analizlerindeki temel göstergeler kullanılmıştır. Bu göstergeler ulus gücünün coğrafi temel parametreleri olarak jeoekonomik faktörler olmamakla²⁹ birlikte ulusun ekonomik faktörlere dayalı güç oluşturma ve uygulamasındaki temeli oluşturmaktadır. *Dünya Bankası'na* (IBRD) göre de nüfus, alan, milli gelir gibi temel göstergeler ülke ekonomilerinin büyüklüğü ile ilgili temel ölçütlerdir ve ülkenin sahip olduğu kaynaklar ve kaynak potansiyeli göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu göstergelerden hiçbiri tek başına anlamlı olmasa da bir arada kullanıldığında ülkenin sahip olduğu potansiyeli büyük oranda ortaya koyabilmektedir. Ülkenin sahip olduğu alanın genişliği, yer altı ve yerüstü kaynaklarına sahip olma, büyük bir nüfusu barındırabilme, savunma yeteneklerinin artması, ekonomik faaliyetlerin çeşitliliği gibi etkenleri jeoekonomik güç potansiyelini de beraberinde getirmektedir. Nüfus, ülkeler açısından dün olduğu gibi bugün de önemli bir güç kaynağıdır; merkantilistlere göre “bir ülkenin en büyük hazinesi, iyi beslenmiş insan sayısı”dır³⁰. Günümüzde de iyi eğitilmiş bir nüfus üretim faaliyetleri açısından önemli bir güç kaynağı ve yüksek gelir ile de tüketimle ulusal ve uluslararası ekonomik faaliyetleri hızlandıran önemli bir etkidir. Satınalma Gücü Paritesine göre ülkelerin toplam GSYİH ise jeoekonomik gücün temelini oluşturmaktadır. Askeri personel sayısı, ülkenin zenginliğinin korunması ve uluslararası alanda çıkarlarının savunulması açısından temel güç öğelerinden biridir. Doğumda yaşam beklentisi ise ülkenin ekonomik, sosyal ve siyasal açıdan ulaştığı refah düzeyini göstermesi açısından önemlidir.

29 Sören Scholvin ve Mikael Wigell, “Power Politics By Economic Means: Geoeconomics As An Analytical Approach And Foreign Policy Practice”, *Comparative Strategy*, Vol. 37, No. 1, p.78.

30 Gülten Kazgan, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1980, s. 29.

Tablo 3: Jeoekonomik Temel Endekste Kullanılan Göstergeler ve Hesaplanması

	Değişken	Açıklama	Kaynak
J E O T E M E L E N D E K S	Alan (SA)	Yüzey alanı, ülkenin iç kısımlarındaki su ve bazı kıyı su yolları da dahil olmak üzere bir ülkenin toplam kara alanıdır.(km ²)	Dünya Bankası
	Nüfus (TP)	Toplam nüfus, yasal statüsüne veya vatandaşlığına bakılmaksızın ülkede yaşayanların tümünü kapsamaktadır. Değerler yıllortası ortalamasıdır. (Kişi Sayısı)	Dünya Bankası
	GSYİH (GDPPPP)	Satınalma Gücü Paritesine göre ülkelerin toplam GSYİH cari uluslararası dolar cinsindedir. GDP, PPP (current international \$)	Dünya Bankası
	Askeri Personel (MP)	Silahlı kuvvetler personel sayısı, paramiliter güçler de dahil olmak üzere ülkenin sahip olduğu toplam aktif askeri personeldir.	Dünya Bankası
	Doğumda Yaşam Beklentisi (LaB)	Doğumda beklenen yaşam süresi; yeni doğan bebeğin, doğumu sırasında geçerli olan ölüm oranı çerçevesinde yaşayacağı yıl sayısıdır. (Toplam yıl) LaBendeks= /5	Dünya Bankası
	Ülke Endeks Değeri ₂₀₁₆	$(\text{Değişken}_{\text{ülke}} - \text{Değişken}_{\text{min}}) / (\text{Değişken}_{\text{max}} - \text{Değişken}_{\text{min}})$	
	JTE₂₀₁₆	[TPI+SAI+GDP_{PPP}I+MPI+(LaBI/5)]/5	

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Dünya Bankası 2016 verileri çerçevesinde 217 ülke/ekonomik bölgenin (Hong Kong, Makao vb.) Tablo 4’de ifade edildiği gibi hesaplanması ile aritmetik ortalamanın üzerinde kalan 64 ülke jeoekonomik güç oluşturabilme kapasitesine sahip ülkeler olarak varsayılmıştır. Bu 64 ülkenin belirlenmesi ile jeoekonomik güç kapasitesi olmayan ülkeler analizin dışında bırakılarak *güçlü ülkeler* çerçevesinde kıyaslamalar yapmak daha anlamlı sonuçlar vermektedir.

Tablo 4: Jeoekonomik Temel Endekse Giren Ülkeler ve Endeks Değerleri (2016)

Temel Endeks Sırası	Jeoekonomik Temel Endekse Giren Ülkeler	SA ^{endeks}	TP ^{endeks}	GDP ^{endeks}	MP ^{endeks}	LaB ^{endeks}	Jeoekonomik Temel Endeks
1	China	0,5593	1,0000	0,6009	0,9040	0,1508	0,6430
2	United States	0,5750	0,2346	1,0000	0,4523	0,1658	0,4855
3	India	0,1923	0,9605	0,1221	1,0000	0,1033	0,4756
4	Russian Federation	1,0000	0,1047	0,0690	0,4877	0,1220	0,3567
5	Brazil	0,4980	0,1506	0,0963	0,2447	0,1462	0,2272
6	Canada	0,5840	0,0263	0,0825	0,0226	0,1881	0,1807
7	Australia	0,4527	0,0176	0,0649	0,0193	0,1893	0,1488
8	Indonesia	0,1118	0,1894	0,0501	0,2266	0,1072	0,1370
9	Japan	0,0221	0,0921	0,2657	0,0875	0,1985	0,1332
10	Korea, Dem. People's Rep.	0,0070	0,0184	0,0000	0,4927	0,1226	0,1282
11	Pakistan	0,0466	0,1401	0,0150	0,3139	0,0904	0,1212
12	Egypt, Arab Rep.	0,0586	0,0694	0,0179	0,2802	0,1213	0,1095
13	Mexico	0,1149	0,0925	0,0578	0,1127	0,1561	0,1068
14	Iran, Islamic Rep.	0,1021	0,0582	0,0225	0,1888	0,1489	0,1041
15	Korea, Rep.	0,0059	0,0372	0,0760	0,2126	0,1864	0,1036
16	Germany	0,0209	0,0597	0,1867	0,0600	0,1779	0,1010
17	France	0,0321	0,0485	0,1324	0,1026	0,1879	0,1007
18	Italy	0,0176	0,0440	0,0998	0,1197	0,1896	0,0941
19	Turkey	0,0459	0,0577	0,0464	0,1717	0,1477	0,0939
20	United Kingdom	0,0142	0,0476	0,1423	0,0503	0,1798	0,0869
21	Algeria	0,1393	0,0294	0,0085	0,1064	0,1497	0,0867
22	Vietnam	0,0194	0,0686	0,0110	0,1751	0,1508	0,0850

23	Colombia	0,0668	0,0353	0,0150	0,1613	0,1392	0,0835
24	Argentina	0,1626	0,0318	0,0298	0,0353	0,1528	0,0825
25	Saudi Arabia	0,1257	0,0234	0,0346	0,0843	0,1403	0,0817
26	Thailand	0,0300	0,0499	0,0221	0,1524	0,1449	0,0799
27	Spain	0,0296	0,0337	0,0664	0,0663	0,1914	0,0775
28	Myanmar	0,0396	0,0384	0,0034	0,1721	0,0912	0,0689
29	Bangladesh	0,0086	0,1182	0,0119	0,0741	0,1275	0,0681
30	Kazakhstan	0,1594	0,0129	0,0074	0,0236	0,1264	0,0659
31	Venezuela, RB	0,0533	0,0229	0,0000	0,0915	0,1402	0,0616
32	Peru	0,0752	0,0230	0,0103	0,0529	0,1429	0,0609
33	Ukraine	0,0353	0,0326	0,0050	0,0979	0,1213	0,0584
34	Congo, Dem. Rep.	0,1371	0,0571	0,0019	0,0450	0,0481	0,0578
35	Poland	0,0183	0,0275	0,0253	0,0598	0,1582	0,0578
36	Morocco	0,0261	0,0256	0,0056	0,0824	0,1481	0,0576
37	Nigeria	0,0540	0,1349	0,0217	0,0670	0,0098	0,0575
38	Chile	0,0442	0,0130	0,0134	0,0408	0,1710	0,0565
39	Israel	0,0013	0,0062	0,0171	0,0618	0,1888	0,0550
40	Ethiopia	0,0646	0,0743	0,0039	0,0462	0,0842	0,0546
41	Philippines	0,0175	0,0749	0,0164	0,0555	0,1066	0,0542
42	Sri Lanka	0,0038	0,0154	0,0044	0,1023	0,1448	0,0541
43	Sudan	0,1099	0,0287	0,0051	0,0416	0,0781	0,0527
44	Singapore	0,0000	0,0041	0,0166	0,0495	0,1912	0,0523
45	Sweden	0,0262	0,0072	0,0276	0,0102	0,1875	0,0517
46	Greece	0,0077	0,0078	0,0103	0,0487	0,1803	0,0510
47	Netherlands	0,0024	0,0123	0,0417	0,0138	0,1832	0,0507
48	Malaysia	0,0193	0,0226	0,0159	0,0448	0,1449	0,0495
49	Afghanistan	0,0382	0,0251	0,0010	0,1083	0,0731	0,0491
50	Norway	0,0225	0,0038	0,0199	0,0080	0,1894	0,0487
51	Switzerland	0,0024	0,0061	0,0359	0,0070	0,1918	0,0486

52	Iraq	0,0254	0,0270	0,0092	0,0701	0,1113	0,0486
53	Syrian Arab Rep.	0,0108	0,0134	0,0000	0,1031	0,1141	0,0483
54	Libya	0,1029	0,0046	0,0017	-0,0001	0,1241	0,0466
55	Romania	0,0139	0,0143	0,0101	0,0500	0,1431	0,0463
56	Portugal	0,0054	0,0075	0,0110	0,0249	0,1809	0,0459
57	Finland	0,0198	0,0040	0,0128	0,0081	0,1849	0,0459
58	Belgium	0,0018	0,0082	0,0251	0,0113	0,1800	0,0453
59	South Africa	0,0713	0,0406	0,0159	0,0272	0,0675	0,0445
60	Hong Kong SAR, China	0,0001	0,0053	0,0172	-0,0001	0,2000	0,0445
61	Austria	0,0049	0,0063	0,0210	0,0075	0,1794	0,0438
62	New Zealand	0,0157	0,0034	0,0102	0,0030	0,1839	0,0432
63	Cuba	0,0064	0,0083	0,0000	0,0253	0,1723	0,0425
64	Ireland	0,0041	0,0034	0,0164	0,0030	0,1838	0,0421

Kaynak: *Yazarlar tarafından hesaplanmış ve oluşturulmuştur.*

Jeoekonomik Temel Endeks'teki (JTE) 64 ülkenin temel değişken değerleri arasında büyük farklılıklar olmasına karşılık, birbirinden oldukça farklı özelliklere sahip ülkelerin endekste kendilerine yer bulmaları, jeoekonomik gücün temelini, kritik kütle değerlerinin tek başına anlamlı olmamasını ifade etmektedir. Yüzey alanı en fazla olan Rusya Federasyonu ve en az alana sahip ülkelerden biri olan Singapur; dünyanın en fazla nüfusa sahip ülkesi ÇHC ve en az nüfuslu ülkelerinden Yeni Zelanda; GSYİH açısından ABD ve Afganistan; askeri personel sayısı bakımından Hindistan ve kendi askeri gücü olmayan Hong Kong, devlet otoritesine bağlı askeri gücü bulunmayan Libya; doğumda yaşam beklentisinin en yüksek olduğu Hong Kong ve Japonya ile en düşük ülkelerden Nijerya, Jeoekonomik Temel Endeks'te temsil edilmektedir.

Ayrıca jeoekonomik açıdan dünya ekonomi politikğinde aktif rol oynayamayan Küba ve ekonomik olmaktan çok politik ve askeri alanda etkili olan Kuzey Kore, devlet özelliğini kaybetmiş Libya ve Afganistan gibi ülkelerin de temel endekse dahil olması jeoekonomi politikalarının etkinliği ve etkinsizliği açısından karşılaştırma yapma ve analiz edebilme olanağı sunmaktadır.

2.2. Jeoekonomik Endeks

Jeoekonomik güç potansiyeline sahip 64 ülkenin jeoekonomik güç elde etme ve uygulamada kullandıkları stratejilerin belirlenmesi amacı ile de Jeoekonomik Güç Endeksi 4 alt strateji endeksine ayrılmış ve her alt endekste endeksin temel özelliklerini gösterebilecek değişkenler için de alt endeksler hesaplanmıştır. Seçilen değişkenler ülkelerin uyguladıkları temel jeoekonomik stratejilerin temel özelliklerini gösterebilen temel ve ulaşabilir veriler kullanılmaktadır. Büyük oranda tek bir veri seti olarak Dünya bankası verileri ağırlıklıdır. Endeksin oluşturulması, kullanılan değişkenler ve hesaplanması Tablo 5'te gösterilmektedir.

Jeoekonomi, en basit tanımlamayla ulusal ekonominin stratejik kullanımı ile uluslararası ekonomiden en yüksek düzeyde yararlanabilme ve ulusal refahı arttırabilme çabasıdır. Dolayısı ile her ülkenin sahip olduğu ekonomik kapasite ve gelişmişlik düzeyi çerçevesinde uluslararası ekonomik ilişkilere yaklaşımı ve ekonomi politikası birbirinden farklılık göstermektedir. Wigell bölgesel güçlerin uygulayabileceği jeoekonomik stratejileri Neo-Merkantilizm, Liberal Kurumsalcılık, Neo-Emperyalizm ve Hegemonya çerçevesinde ele almıştır ve ona göre bu 4 stratejiden biri aracılığıyla jeoekonomik bölgesel güç elde edilebilmektedir³¹. Bu çalışmada da endeks bu 4 strateji temelinde farklı güç potansiyeline sahip ülkelerin karşılaştırılabilmesi amacı ile sadece büyük güçler³² kapsamında ele alınmıştır ki *büyük güçler* sıralaması sürekli değişim halindedir. Bu nedenle jeoekonomik potansiyel oluşturabilme kapasitesine sahip ülkeler analize dahil edilmeye çalışılmıştır. Jeoekonomik Güç Endeksi'nin oluşturulmasında Neo-Merkantilist Güç alt endeksi kapsamında 4, Neo-Emperyalist Güç alt endeksi kapsamında 5, Hegemonik Güç alt endeksinde 5, Neo-Liberal Kurumsalcı Güç alt endeksinde 6 olmak üzere toplam 20 gösterge yer almaktadır. Belirlenen ülkelerin 2016 yılı verileri temel alınarak hesaplamalar yapılmıştır.

31 Mikael Wigell, *Conceptualizing Regional Powers Geoeconomic Strategies: Neo-Imperialism, Neo-Mercantilism, Hegemony, And Liberal Institutionalism*.

32 Luttwak güç sınıflandırmasını tarihin treni olarak adlandırmış ve bu treni üç vagona ayırmıştır. "Son vagona en verimsiz ve en yozlaşmış devlet bürokrasilerine sahip olan fakir ülkeler vardır. Bu ülkeler kendi vatandaşlarını baskı altına alan, sınırları dışında savaşabilme kapasitesi olmayan ve jeo-ekonomik hareket alanları olmayan devletlerdir. Ortadaki vagonlar kısmen gelişmiş olan ülkelere oluşmaktadır ve birbirleri ile savaşabilecek kapasiteleri olmasına rağmen jeo-ekonomik politikaları devam ettirememektedirler. Bu hükümetler yerel endüstrilerini çeşitli yollarla korumaya ve geliştirmeye çalışmaktadır. Trenin ilk vagonlarında ise savaşçı etkili bir şekilde sürdürme kabiliyetine sahip büyük güçler bulunmaktadır. Fakat bu devletlerin halkı ve kültürü savaşlara alerjiktir ve hepsi savaşın amaçlarını jeoekonomik yollarla sürdürmeyi tercih ederler." Luttwak'a göre sadece büyük ekonomik güçler jeoekonomik stratejileri uygulayabilme yeteneği ve kapasitesine sahiptir. Edward Luttwak, *Turbo Capitalism*, London: The Orion Publishing Group Ltd, 1999, pp.137-138.

Tablo 5: Jeoekonomik Güç Endeksi'nde Kullanılan Değişkenler ve Hesaplanması

	STRATEJİ ALT ENDEKSLERİ	ALT ENDEKSLER	DEĞİŞKENLER - AÇIKLAMARI ve HESAPLANMASI	KAYNAK
J E O E K O N O M İ K G Ü Ç E N D E K S İ	NEO-MERKANTİLİST GÜÇ ENDEKSİ (n-MP _{INDEX})	Toplam Rezerv Endeksi (R _I)	<p>Toplam Rezervler: Ülkelerin Toplam Rezervleri, parasal altın, Özel Çekme Hakları (SDR), IMF'de tutulan rezerv varlıklarından ve ülke para otoritelerinin denetimindeki dövizlerden oluşmaktadır. Veriler cari ABD doları cinsindedir.</p> $(R_{I_t}) = (R_{I_t} - R_{I_{tmin}}) / (R_{I_{tmax}} - R_{I_{tmin}})$	Dünya Bankası
		Toplam Mal İhracatı Endeksi (EX _{MP} I)	<p>Mal İhracatı: Cari ABD doları cinsinden ülkeden dış dünyaya gerçekleşen toplam mal ihracatının f.o.b. değeridir.</p> $(EX_{MP_tI}) = (EX_{MP_tI} - EX_{MP_{tmin}}) / (EX_{MP_{tmax}} - EX_{MP_{tmin}})$	Dünya Bankası
		Net Dış Ticaret Fazla Endeksi (NFT _S I)	<p>Net Dış Ticaret Fazlası: Mal İhracatı ile ülkenin dış dünyadan cari ABD doları cinsinden gerçekleştirdiği Mal İthalatının c.i.f. değeri arasındaki farktır.</p> $NFT_{S_tI} = (NFT_{S_tI} - NFT_{S_{tmin}}) / (NFT_{S_{tmax}} - NFT_{S_{tmin}})$	Dünya Bankası
		Tarife Endeksi (TR _{MP} I)	<p>Mamul Mallara Uygulanan Gümrük Tarife Oranı: Mamul mallara uygulanan ağırlıklı ortalama gümrük tarifesi oranını yüzde olarak ifade etmektedir. Tarife oranı ne kadar yüksekse endeks değeri de o ölçüde yüksek olmaktadır.</p> $TR_{MP_tI} = [(TR_{MP_tI} - TR_{MP_{tmin}}) / (TR_{MP_{tmax}} - TR_{MP_{tmin}})] / 100$	Dünya Bankası
	$n-MP_{INDEX} = (R_I + EX_{MP}I + NFT_S I + TR_{MP}I) / 4$			

J E O E K O N O M İ K G Ü Ç E N D E K S İ	NEO- EMPERYALİST GÜÇ ENDEKSİ (n-IP _{INDEX})	Yabancı Yatırım Stoku Endeksi (FDI _{OSI})	Dışa Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırım Stoku: Yerleşik yatırımcıların yabancı ülkelerdeki özkaynakları ve girişime sağlanan kaynaklarından oluşmaktadır. $FDI_{OSI} = (FDI_{OSi} - FDI_{OSmin}) / (FDI_{OSmax} - FDI_{OSmin})$	UNCTAD
		İhracat Piyasalarına Giriş Endeksi (IEMP)	İhracat Piyasalarına Giriş Endeksi (Index Of Export Market Penetration): İhracatçı ülke ürünlerinin ithalatçı ülke piyasalarına hangi ölçüde girebildiğini göstermektedir. Endeks 0-1 arasında değer almaktadır. 1 değeri ülkenin bütün ülkelere ürünü ihraç ettiği ve tek bir ürünü ithal ettiğini ifade etmektedir. $IEMP_i = (IEMP_i - IEMP_{min}) / (IEMP_{max} - IEMP_{min})$	WITS, Dünya Bankası
		Askeri Harcamalar Endeksi (MIL _{EXP} I)	Askeri Harcamalar: Askeri harcamalar ,barış gücü harcamaları, savunma amaçlı projeler çerçevesinde Savunma Bakanlığı ve diğer hükümet kuruluşları tarafından yapılan harcamaları, askeri operasyonlar için eğitilen ve donatılan paramiliter güçlere yapılan harcamaları kapsamaktadır. Bu harcamalar, askeri ve sivil personele yapılan emeklilik ve sosyal hizmet harcamalarını, operasyon ve bakım harcamalarını, tedarik, askeri araştırma ve geliştirme ile askeri yardımları da kapsamaktadır. Dünya Bankası'nın GSYİH % si olarak verdiği değerler ABD dolarına dönüştürülmüştür. $MIL_{EXP_i} = (MIL_{EXP_i} - MIL_{EXPmin}) / (MIL_{EXPmax} - MIL_{EXPmin})$	Dünya Bankası
		Şirket Piyasa Değeri Endeksi (MC _{CUR} I)	Şirket Piyasa Değeri: Borsaya kayıtlı şirketlerin piyasa değeridir. Şirketin hisse sayısı ile piyasadaki hisse senedi fiyatının çarpımı ile hesaplanır. Veriler ABD dolarına yılsonu kuru üzerinden çevrilen yılsonu değerleridir. $MC_{CUR_i} = (MC_{CUR_i} - MC_{CURmin}) / (MC_{CURmax} - MC_{CURmin})$	Dünya Bankası
		Doğal Kaynak Rantı Endeksi (NRRİ)	Toplam Doğal Kaynak Rantı: Petrol, doğalgaz, kömür, mineral ve orman rantlarından oluşmaktadır. Dünya Bankası'nın ülkelerin GSYİH %si olarak verdiği değerler ABD dolarına dönüştürülmüştür. $NRR_i = (NRR_i - NRR_{min}) / (NRR_{max} - NRR_{min})$	Dünya Bankası
		$n-IP_{INDEX} = (FDI_{OSI} + IEMP_i + MIL_{EXP_i} + MC_{CUR_i} + NRR_i) / 5$		

J E O K O N O M İ K G Ü Ç E N D E K S İ	HEGEMONİK GÜÇ ENDEKSİ (HP _{INDEX})	GSYİH Endeksi (GDPI)	<p>Gayrisafi Yurtiçi Hasıla: Tüketici fiyatları ile GSYİH ulusal sınırlar içerisinde yerleşik üreticilerin yılsonu gayrisafi nihai üretim değeridir. Veriler ABD dolarına resmi kurlar üzerinden dönüştürülmüştür.</p> $GDPI_i = (GDP_i - GDP_{min}) / (GDP_{max} - GDP_{min})$	Dünya Bankası
		Yüksek Teknolojili İhracat Endeksi (EX _{HTECH} ^I)	<p>Yüksek Teknolojili İhracat: İleri teknoloji ürün ihracatı ileri Ar-Ge faaliyetleri sonucu üretilen, uzay-havacılık, bilgisayar, ilaç, bilimsel araç gereçler ve elektrikli makineler gibi ürünleri kapsamaktadır. Veriler cari ABD doları cinsindedir.</p> $EX_{HTECH}^I = (EX_{HTECH} - EX_{HTECHmin}) / (EX_{HTECHmax} - EX_{HTECHmin})$	Dünya Bankası
		Yüksek Teknolojili İhracat (%) Endeksi (EX _{HTECH%} ^I)	<p>Yüksek Teknolojili İhracat Yüzdesi: İleri teknoloji ürün ihracatı, ileri Ar-Ge faaliyetleri sonucu üretilen; uzay-havacılık, bilgisayar, ilaç, bilimsel araç gereçler ve elektrikli makineler gibi ürünleri kapsamaktadır. Mamul mal ihracatındaki yüzde payı ifade etmektedir.</p> $EX_{HTECH\%}^I = [(EX_{HTECH\%} - EX_{HTECH\%min}) / (EX_{HTECH\%max} - EX_{HTECH\%min})] / 100$	Dünya Bankası
		Tarife Endeksi (TR _{SM} ^I)	<p>Tüm Ürünlere Uygulanan Gümrük Tarife Oranı: Basit ortalama tarife, tarifelere tabi tüm işlem gören mallar için hesaplanan tüm ürünlere etkin uygulanan gümrük vergi oranlarının ağırlıksız ortalamasıdır. Tarife oranı ne kadar düşüğe endeks değeri o ölçüde yüksektir.</p> $TR_{SM}^I = 1 - [(TR_{SM} - TR_{SMmin}) / (TR_{SMmax} - TR_{SMmin})] / 100$	Dünya Bankası
		Ulusal Paraların Kullanım Endeksi (FEI _{CUR} ^I)	<p>Ulusal Paraların Kullanımı: Ulusal Para birimlerine göre döviz enstrümanlarının OTC ciroları, Günlük ortalamalar, ABD doları</p> $FEI_{CUR}^I = (FEI_{CUR} - FEI_{CURmin}) / (FEI_{CURmax} - FEI_{CURmin})$	BIS
$HP_{INDEX} = (GDPI + EX_{HTECH}^I + EX_{HTECH\%}^I + TR_{SM}^I + FEI_{CUR}^I) / 5$				

J E E K O N O M İ K G Ü Ç E N D E K S İ	NEO-LİBERAL KURUMSALCI GÜÇ ENDEKSİ (n-LIP _{INDEX})	IBRD Oy Gücü Endeksi (IBRD_{VP}I)	IBRD Oy Gücü: IBRD'ye üye ülkelerin kotaları dahilinde sahip oldukları oy sayılarına bağlı olarak oy güçlerini yüzde olarak ifade etmektedir. $IBRD_{VP_i} = (IBRD_{VP_i} - IBRD_{VPmin}) / (IBRD_{VPmax} - IBRD_{VPmin})$	Dünya Bankası
		IMF Oy Gücü Endeksi (IMF_{VP}I)	IMF Oy Gücü: IMF'ye üye ülkelerin kotaları dahilinde sahip oldukları oy sayılarına bağlı olarak oy güçlerini yüzde olarak ifade etmektedir. $IMF_{VP_i} = (IMF_{VP_i} - IMF_{VPmin}) / (IMF_{VPmax} - IMF_{VPmin})$	IMF
		Bölgesel Entegrasyon Endeksi (WTO_{RTA}I)	Bölgesel Entegrasyon: GATT/WTO'ya bildirilen ve yürürlükte olan Bölgesel Ticaret Anlaşmalarına taraf olan ülkelerin yıllara göre anlaşma sayıları. $WTO_{RTA_i} = (WTO_{RTA_i} - WTO_{RTAmin}) / (WTO_{RTAmax} - WTO_{RTAmin})$	WTO
		İşletmeye Başlama Süresi Endeksi (TSBI)	İşletmeye Başlamak İçin Gerekli Süre: Bir işletmenin yasal olarak faaliyete geçebilmesi için prosedürleri tamamlamak için gerekli gün sayısını ifade etmektedir. Gün sayısı arttıkça endeks değeri küçülmektedir. $TSBI_i = 1 - [(TSBI_i - TSB_{min}) / (TSB_{max} - TSB_{min})]$	Dünya Bankası
		Diplomatik Temsilcilik Endeksi (DRI)	Diplomatik Temsilcilik: Ülkelerin yurtdışındaki Elçilik, Konsolosluk ve bütün diğer diplomatik temsilciliklerini kapsamaktadır. 2016 yılı için oluşturulmuştur. Diğer yıllar için de 2016 verisi kullanılmıştır. $DRI_i = (DRI_i - DR_{min}) / (DR_{max} - DR_{min})$	Embassypages.com
		Kişi Başı GSYİH Endeksi (GDP_{PC}I)	Kişi Başı GSYİH: Toplam GSYİH'nın yıllortası nüfusa bölünmesi ile hesaplanmaktadır. Veriler cari ABD doları cinsindedir. $GDP_{PC_i} = (GDP_{PC_i} - GDP_{PCmin}) / (GDP_{PCmax} - GDP_{PCmin})$	Dünya Bankası
	$n-LIP_{INDEX} = (IBRD_{VP_i} + IMF_{VP_i} + WTO_{RTA_i} + TSBI + DRI + GDP_{PC_i}) / 6$			
$GPI = (n-MP_{INDEX} + n-IP_{INDEX} + HP_{INDEX} + n-LIP_{INDEX}) / 4$				

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Neo-Merkantilist ve Neo-Emperyalist stratejiler, dış ilişkilerin bir tarafın kazanımının diğerinin göreceli kaybı olduğunu ifade eden bir sıfır toplamı oyun olarak ele alındığı rekabetçi bir stratejik çerçeve çizmektedirler. Her iki strateji de tek taraflı bir ulusal çıkar arayışında komşu ülkeleri baskı altına almak için ekonomik gücü kullanabilmeyi içermektedir. Buna karşılık Liberal Kurumsalcı ve Hegemonya stratejileri, bölgesel güçler tarafından, ortak kazanımların ve komşu ülkelerle etkileşimlerdeki faydaların vurgulandığı, temelde işbirliği içinde olan stratejik bir çerçeve oluşturmaktadırlar. Her iki strateji de bölgesel iktidarın uzun vadeli çıkarları açısından zararlı olarak görülen zorlamalardan kaçınmaktadır. Bu iki stratejinin odak noktası, kazançların ortaklığına ve çıkarların karşılıklı akışına dayanır; bu sayede bölgesel güç, aynı zamanda kamu gücünün, tarafların aradığı çabaları sarsabilecek ortak eylem sorunlarını çözmek veya atlatmak için kamu malları sağlayıcısının rolünü üstlenebilir³³.

Neo-merkantilizm değişen koşullar çerçevesinde merkantilizmin sürekli yenilenen biçimidir. Merkantilizm dünya servetini sabit kabul ederek, bu servetlerin ulusal devlet içinde biriktirilmesine ve böylece servetle güçlü bir devlet oluşturulabileceği görüşüne dayanmaktadır. Sıfır toplamı oyun varsayımı çerçevesinde dış ticaret fazlasına odaklanan merkantilizm yoğun devlet müdahaleciliği, ihracatın artırılmasına yönelik teşvikler ve ithalatın kısıtlanmasına yönelik yüksek gümrük tarifeleri ile kendini göstermektedir. Neo-merkantilizm de sermaye hareketlerinin kontrollü kullanımı ile yurt içi tüketimin, rezervleri artırma ve sermaye gelişimini destekleme aracı olarak kısılması üzerine kurulmuştur. Bu, bir dizi seviyede korumacılığa dayanır: yerli üreticilerin korunması, tüketici ithalatının engellenmesi, yabancı şirketlerin iç pazarlara girmesini engelleyen yapısal engeller, döviz kurlarının yabancı paralara karşı manipülasyonu ve yerli şirketlerin yabancı mülkiyetindeki kısıtlamalardan oluşmaktadır³⁴.

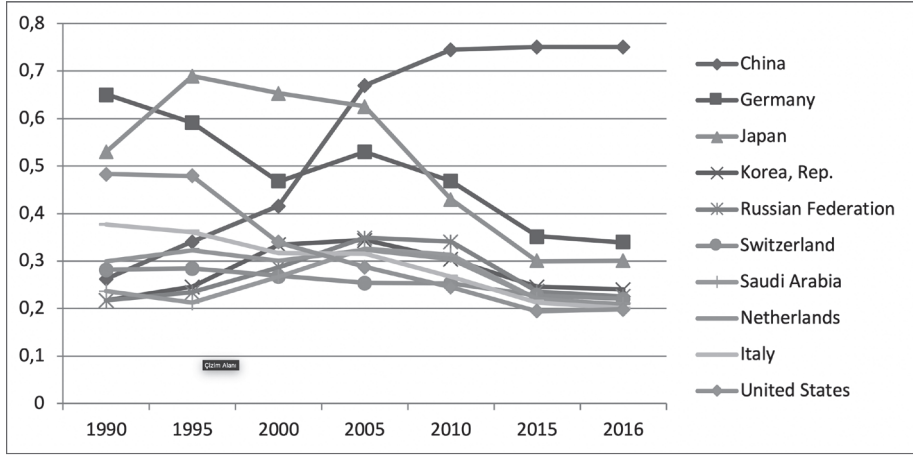
Nitekim Neo-merkantilist endekste; ithalatın ihracattan çıkarılması yoluyla elde edilen net fazlaya vurgu yapmakla birlikte yine bu endekste kullanılan tarife oranlarının yüzdesi de merkantilist görüşün temel dayanaklarından olan ithalatın sınırlandırılması yönünde olan görüşü destekler niteliktedir. Grafik 1'de ülkelerin 2016 yılı rezerv, ihracat, net fazla ve tarife verileri baz alınarak hesaplanan Neo-Merkantilist Endeks değerlerine göre ilk on ülke verilmektedir. Ülkelerin uyguladığı merkantilist politikalar sayesinde elde ettiği güç endeks değerlerine bakıldığında 1990 yılında Almanya 0,6511 puanla ilk sırada yer almaktadır. İlerleyen dönemde uyguladığı merkantilist politikalar sayesinde ilk sıraya yerleşecek olan Çin 1990 yılında 0,2625 puanla 15. sırada yer almaktadır. Buna karşın 1995 ve 2000 yıllarında Japonya ilk

33 Mikael Wigell, *Conceptualizing Regional Powers Geoeconomic Strategies: Neo-Imperialism, Neo-Mercantilism, Hegemony, And Liberal Institutionalism*, p.141.

34 Michelle Wein, Stephen J., Ezell ve Robert D. Atkinson, "The Global Mercantilist Index: A New Approach to Ranking Nations' Trade Policies" *The Information Technology & Innovation Foundation*, 2014. <http://www2.itif.org/2014-general-mercantilist-index.pdf>, Erişim: 31.01.2019.

sırada yer alırken bu süreçten sonra 2005-2010-2015-2016 yıllarında Çin güç politikasında ciddi değişimler yaparak Almanya ve Japonya'yı geride bırakarak 0,7509 puanla ilk sırada yer almıştır. Her ne kadar Almanya ve Japonya, Çin'in ardından merkantilist güçler gibi görünse de bu ülkelerin 2016 yılı toplam jeoekonomik güçleri içindeki neo-merkantilist endeks değeri toplam değer yaklaşık %22'sini oluşturmaktayken Çin'de ise %35'ini oluşturmaktadır.

Grafik 1: İlk 10 Ülkenin (2016) (n-MPINDEX) Değerlerinin Yıllar İtibariyle Değişimi

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Neo-Merkantilist stratejinin toplam Jeoekonomik Güç Endeksi içindeki payının en yüksek olduğu on ülke, Çin hariç, dışa büyük ölçüde kapalı ve iç karışıklıkların olduğu ülkelerden oluşmakta ve JGE'nin en alt sırasındaki dokuz ülkeye karşılık gelmektedir.

Neo-empyralist strateji ise kötü huylu merkantilizm olarak da ifade edilebilir. 17. yüzyıl merkantilizmi sonrası küresel liberalizmin uluslararası güç dengesini yeniden şekillendirmesi ile *empyralizm* kimine göre kapitalizmin zorunlu, kimine göre doğal, kimine göre ise ekonomi dışı aktörlerin etkisi ile ortaya çıkmaktadır. Lenin'e göre kapitalizmin empyralizme dönüşme sürecinin üç temel aşaması söz konusudur.³⁵ Birincisi serbest rekabet gelişmesinin tepe noktaya eriştiği 1860-1880 dönemidir ki bu dönemde tekeller henüz söz konusu değildir. İkincisi kartellerin hızlı bir gelişim süreci gösterdikleri 1873 bunalımı sonrası dönemdir. Üçüncüsü ise 1900-1903 bunalımı ile tekellerin hızlı bir ivmeyle geliştikleri dönemdir. Lenin'e göre bu süreç beş aşamada tamamlanmaktadır.³⁶

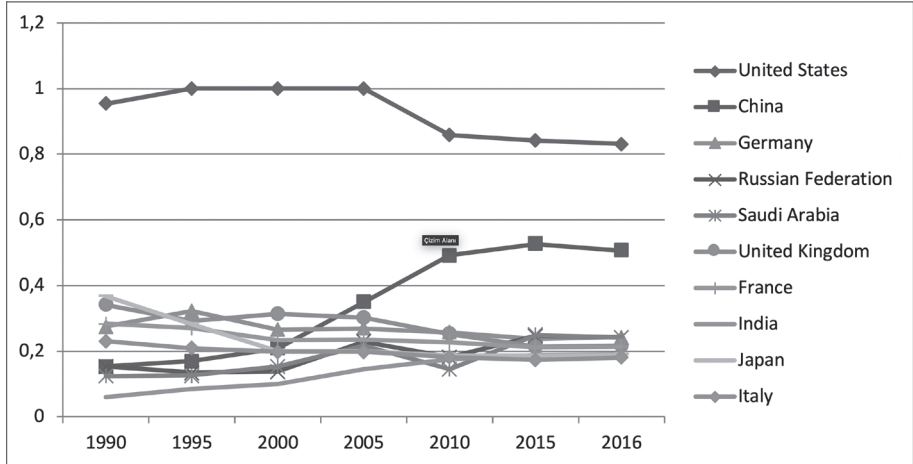
35 V.İ. Lenin, *Empyralizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, (Çev. C.Süreyya), Ankara: Sol Yayınları, 1977, s. 29.

36 V.İ. Lenin, *Empyralizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, s.116.

1. Üretim ve sermayede görülen yoğunlaşma iktisadi yaşamda kesin rol oynayan tekelleri yaratmıştır;
2. Banka sermayesi sanayi sermayeyle kaynaşmış, ve bu mali sermaye temeli üstünde bir mali oligarşi kurulmuştur;
3. Sermaye ihracı, meta ihracından ayrı olarak, özel bir önem kazanmıştır;
4. Dünyayı aralarında bölüşen uluslar arası tekелci kapitalist birlikler kurulmuştur;
5. En büyük kapitalist güçlerce dünyanın toprak bakımından bölüşülmesi tamamlanmıştır.

Neo-emperyalizm ise doğrudan askeri kontrol (emperyalizm) ya da dolaylı siyasal kontrol (hegemonya) yerine gelişmekte olan bir ülkeyi etkilemek için kullanma pratiğidir. Neoemperyalizm’de güç elde etmede kullanılan araçlar baskı içermektedir. Ekonomik güç, ticari ambargolar ve amaçlanan mali engeller gibi yaptırımların kullanılmasını ifade eder. Habson’a göre “emperyalizm serbest ticareti reddeder ve korumacılığa dayanır”³⁷. Bu korumacı yapı ulus-devlet alanı dışında daha çok alanda ekonomik ve politik denetimin yapılmasına sebebiyet vermektedir. Dolayısı ile neo-emperyalist strateji uygulayan ülkeler büyük ölçüde ekonomik ve ticari etkiyi, sahip olunan doğal kaynaklar, sermaye birikimi ve silahlı kuvvetlerin gücü üzerinden sağlamaktadırlar.

Grafik 2: İlk 10 Ülkenin (2016) (n-IPINDEX) Değerlerinin Yıllar İtibariyle Değişimi

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

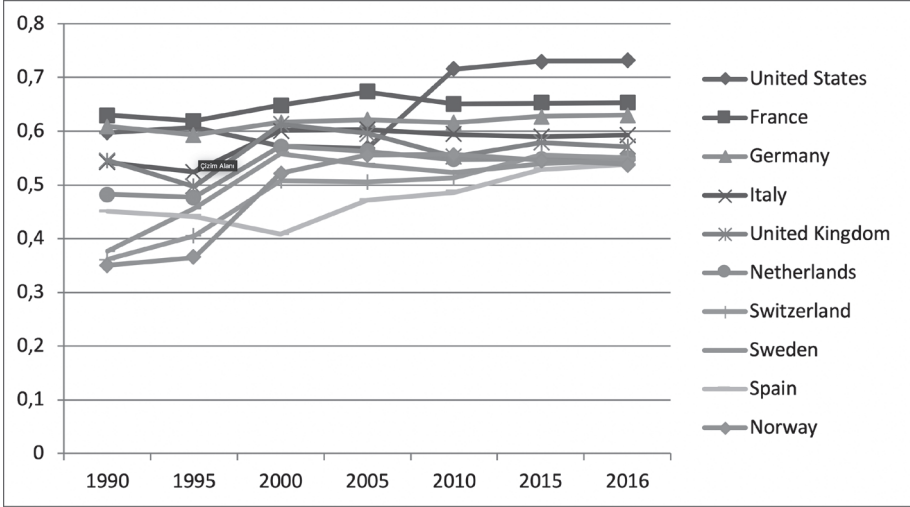
37 John A. Hobson, *Imperialism: A Study*, New York: James Pott & Co., 1902, p.72.

Grafik 2’de 2016 yılı verilerine göre ülkeden çıkan doğrudan yabancı yatırım, ihracat piyasasına giriş, askeri harcamalar, şirket piyasa değeri, doğal kaynak rantı verileri baz alınarak yapılan Neo-empyralist endeks değerlerine göre ilk on ülke yer almaktadır. Yapılan analiz sonucundan görüleceği üzere ABD tüm yıllar itibarıyla hayli yüksek puanla ilk sıraya yerleşmiştir. İlk on yılda ABD’yi Japonya, Almanya ve İngiltere takip ederken süper güç olma yolunda ilerleyen Çin 2000 yılı sonrası güç edinimi rekabetinde büyük bir atılım göstererek 0,3487 puanla ikinci sırada yer almıştır.

Liberal Kurumsalcı jeoekonomik stratejiler, daha geniş jeopolitik hedeflere ulaşmaktan çok ekonomik amaçların gerçekleştirilmesine odaklanmaktadır. Bu strateji, Neo-merkantilizmin gerçekçiliğinin aksine, karşılıklı güvencenin ve ekonomik bütünleşmenin her düzeyde güvenlik ve refah düzeyi için hayati bir zorunluluk olduğu inancına dayanan, ekonomiye yönelik bir dış politika idealizmini tercih eder. Liberal Kurumsalcı bir jeoekonomik güç, esas olarak, ulusal hedefler doğrultusunda başkalarıyla işbirliğinin gerekliliğini kabul eden, ancak “daha büyük bir yük” ve “bölgesel büyük güç” olmanın sorumluluğunu yerine getirmenin isteksizliğini gösteren bir “sivil güç” tür. Ulusal çıkar karşılıklı ekonomik istikrar ve liberal çok taraflı ortamda büyümeye dayalı ekonomik terimlerle açıklanmaktadır³⁸.

Tablo 5’te ülkelerin Dünya Bankası’ndaki oy gücü ve IMF’deki oy gücü, entegrasyon sayısı, işletmeye başlamak için gereken süre (1990-1995 yılları için veri kullanılmamıştır), diplomatik temsilcilik sayıları (bütün yıllar için 2018 yılı verileri kullanılmıştır), kişi başı GSMH verileri baz alınarak hazırlanan liberal kurumsalcı endeks değerleri ilk on ülke için yer almaktadır. Endeks değerlerine bakıldığında Fransa 1990-1995 ve 2000 yıllarında ilk sırada yer almış ve bu yıllarda Fransa’yı Almanya ve İngiltere takip etmiştir, bunda ABD’nin “İşletmeye Başlamak İçin Gerekli Süre” verilerinin 2005 yılı öncesi için var olmaması en büyük etkidir. Bu eksik veri eklendiğinde ise ABD’nin gücü artmaktadır.

38 Mikael Wigell, “Conceptualizing Regional Powers Geoeconomic Strategies: Neo-Imperialism, Neo-Mercantilism, Hegemony, And Liberal Institutionalism”, p.145.

Grafik 3: İlk 10 Ülkenin (2016) (n-LIPINDEX) Değerlerinin Yıllar İtibariyle Değişimi

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Avrupa ülkelerinin endeks değerlerinin yüksek çıkmasında, uygulanan liberal politikalar yanında ekonomik bütünleşme sayısının fazlalığı, kişi başı GSMH'nin yüksekliği ve küresel diplomaside bu ülkelerin tarihsel olarak etkinliğinin fazla olması en önemli faktörlerdir.

Hegemonik jeoekonomik stratejiler, bölgesel iktidarı sürekli olarak zorlamalara başvurmadan, ekonomik gücü bir araç olarak kullanır. Neo-empyralist stratejilerin tersine, hegemonik stratejiler, bölgesel iktidarın daha yüksek derecede kendi kendini kısıtlaması ve işbirlikçi kurumsal düzenlemeler yoluyla "daha yumuşak" tahakküm biçimleriyle karakterize edilir. Hegemonik bir jeoekonomik strateji, kamu malları için maliyetlerin orantısız bir payını taşıyan bölgesel gücü içerir. Ticaretin kolaylaştırılması, ekonomik yardım ve hegemon piyasasına erişim sağlanması gibi alt devletlere maddi menfaatler ve ödüller sağlanması da dahil olmak üzere, piyasa geliştirici önlemler hegemonik stratejilerin önemli göstergeleridir³⁹.

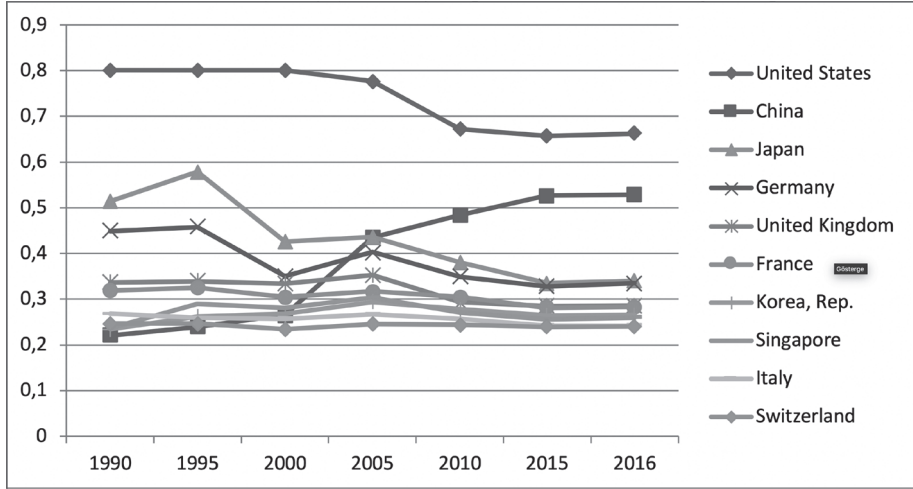
Kindleberger'e göre, dünya ekonomisinin istikrarı, bu istikrarı sağlayacak bir güce ihtiyaç duymaktadır. Bu güç ise piyasada sorun teşkil eden ürünlerin piyasaya arzını üstlenmeli, düzenli sermaye akışını ve mali sistemin kriz halinde olduğu dönemde likidite temini için indirim mekanizmalarını sağlamalıdır⁴⁰. Ayrıca

39 Mikael Wigell, "Conceptualizing Regional Powers Geoeconomic Strategies: Neo-Imperialism, Neo-Mercantilism, Hegemony, And Liberal Institutionalism", pp.144-145.

40 Charles P. Kindleberger, "Dominance and Leadership in the International Economy: Exploitation, Public Goods, and Free Rides." *International Studies Quarterly*, Vol. 25, No. 2, 1981, pp. 242-254, s.247'den aktaran Robert Gilpin, *The*

hegemon, tekel gücünü elinde bulunduran devletlerin diğer devletleri sömürmesini engellemelidir. Bununla birlikte, öncelikle serbest ticaretten zarar edecek olan devletleri de gümrük engellerinin kaldırılması konusunda cesaretlendirmelidir⁴¹. Gilpin'e göre hegemon devletin ithalatı diğer ekonomilerin büyümesini sağlayacak ve yapacağı yatırımlar büyüme için gerekli finansmanı sağlayacaktır. Teknoloji transferi ve bilgi yayılımı süreçleriyle de gelişmekte olan ekonomilere endüstrileşme ve iktisadi kalkınmada ihtiyaç duydukları teknolojiyi ve teknik üstünlüğü sağlayacaktır.⁴² Keohane'e göre ise hegemon, hammaddeler üzerinde kontrol sahibi olmalı, sermaye kaynaklarını kontrol etmeli ve yüksek değerli ürünlerin üretiminde rekabet avantajına sahip olmalıdır⁴³. Bu iki yazarın da üzerinde durduğu önemli bir konu da yüksek teknoloji ihracattır.

Grafik 4: İlk 10 Ülkenin (2016) (HP_{INDEX}) Değerlerinin Yıllar İtibariyle Değişimi

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 4'te 2016 yılı için ilk on ülkenin, toplam GSMH (İç Pazar Büyüklüğü Bağlamında), toplam yüksek teknoloji ihracat, yüksek teknoloji ihracat yüzdesi, uygulanan tarife oranı (%) ve ulusal paranın uluslararası kullanımı verileri

Political Economy of International Relations, Ankara: Kripto Yayınları, 2012, s.99.

41 Harry G. Johnson, *Trade Negotiations and The New International Monetary System*, London: Graduate Institute of International Studies, 1976, s.17-20'den aktaran Robert Gilpin, *Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası: The Political Economy of International Relations*, p. 99.

42 Robert Gilpin, *Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası*, s.100.

43 Robert O. Keohane, *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*, Princeton University Press, 1984, s.32'den aktaran Robert Gilpin, *Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası*, s. 100.

çerçevesinde elde edilen Hegemonik Endeks değerleri yer almaktadır. Tüm yıllar itibariyle ABD birinci sırada yer alırken 2010 yılına kadar ABD'yi Japonya takip ederek ikinci sırada yer almış ancak 2010 sonrası yıllarda Çin Japonya'yı geride bırakarak ikincisırada yerleşmiştir. Jeoekonomik stratejilerden Neo-merkantilizmde Çin Halk Cumhuriyeti'nin; Neo-emperyalizm ve Hegemonya'da ise ABD'nin diğerlerinden ayrıştığı gözlenmektedir, ancak son yıllarda ÇHC'nin bu iki stratejide de ABD'ye yaklaştığı ve ABD tek kutupluluğunun ÇHC tarafından tehdit edilmeye başlandığı görülmektedir. Neo-liberal Kurumsalcılık'ta ise Batı ülkelerinin ağırlığı devam etmektedir.

3. JOEKONOMİK GÜÇ ENDEKSİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Jeoekonomik Güç Endeksi (JGE) ülkelerin uyguladığı ulusal ve uluslararası ekonomi politikalarına bağlı olarak ulaştıkları güç değerini ortaya koymaktadır. Bu değerlerin temel bileşenleri Neo-merkantilist Endeks, Neo-emperyalist Endeks, Hegemonik Endeks ve Liberal Kurumsalcı Endeks'ten oluşmaktadır. Bu çerçevede elde edilen JGE değerleri ülkelerin hangi politikalarla güç elde ettiklerini ve ülkelerin temel güç kaynağının hangi politikaya dayandığını da göstermektedir. Ancak *güç* karşılıklı etkileşimi ifade eden bir kavram olduğundan çalışmada elde edilen *güç* değerleri ülkelerin birbirlerine olan etki ve etkileşimini değerlendirmektedir. Jeoekonomik Güç endeksi temel alt endekslerin aritmetik ortalaması alınarak hesaplanmaktadır:

$$GPI = (n-MPINDEX + n-IPINDEX + HPINDEX + n-LIPINDEX) / 4$$

Bu çerçevede ülkeler için elde edilen değerler Tablo 6'da gösterilmektedir. ABD 1990 yılından günümüze JGE değeri en yüksek ülke olarak jeoekonomik üstünlüğünü devam ettirmektedir. Ancak birçok sanayileşmiş ülkede de olduğu gibi ABD'de de jeoekonomik güç düşüş eğilimi göstermekte ve 1990 sonrasında gelişmekte olan ülkelerin dünya ekonomisindeki ağırlığının artması ile yeni jeoekonomik güçler ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte Irak, Küba, Libya ve Kuzey Kore ise jeoekonomik yönden tamamen güçsüz ülkeler konumundadırlar (Tablo 7).

Tablo 6: Yıllar İtibariyle Ülkelerin JGE Değerleri

Ülkeler	JGE90	JGE 95	JGE2000	JGE2005	JGE2010	JGE 2015	JGE 2016
Afganistan	0,024823	0,033255	0,137743	0,141118	0,138456	0,128066	0,124684
Algeria	0,108522	0,105398	0,156331	0,163251	0,155317	0,143978	0,14032
Argentina	0,120652	0,130415	0,16687	0,169165	0,168613	0,156403	0,155454
Australia	0,187798	0,168165	0,219029	0,231872	0,242142	0,236091	0,227545
Austria	0,233002	0,231912	0,256111	0,254039	0,248778	0,237468	0,239994
Bangladesh	0,050391	0,105757	0,115012	0,117335	0,115471	0,14223	0,139901
Belgium	0,228361	0,272284	0,274021	0,288815	0,2889	0,265241	0,263262
Brazil	0,165097	0,179189	0,174268	0,185515	0,238105	0,200313	0,206958
Canada	0,215913	0,221958	0,287603	0,286051	0,262518	0,240222	0,23909
Chile	0,130635	0,133654	0,187545	0,192607	0,198173	0,19859	0,191503
China	0,182419	0,214645	0,246382	0,398581	0,510479	0,539133	0,54073
Colombia	0,116896	0,114969	0,157661	0,155266	0,168353	0,159598	0,15701
Congo, Dem. Rep.	0,027812	0,036156	0,10263	0,104631	0,117052	0,130071	0,125951
Cuba	0,105228	0,103462	0,115379	0,112336	0,109264	0,097102	0,092873
Egypt, Arab Rep.	0,065109	0,119181	0,16191	0,168265	0,166476	0,155006	0,150285
Ethiopia	0,027853	0,094076	0,137617	0,13752	0,138528	0,12608	0,123749
Finland	0,226014	0,221814	0,249956	0,24952	0,241285	0,22766	0,226194
France	0,399697	0,397069	0,382102	0,386413	0,362072	0,335829	0,334412
Germany	0,496348	0,491326	0,422818	0,452039	0,422285	0,386145	0,386708
Greece	0,172043	0,179245	0,210612	0,206973	0,21155	0,199243	0,19697
Hong Kong	0,076904	0,143272	0,212551	0,199926	0,199307	0,197068	0,196302
India	0,150847	0,159702	0,167186	0,194074	0,232999	0,228833	0,228925
Indonesia	0,126509	0,138703	0,149525	0,148664	0,173472	0,169266	0,171934
Iran, Islamic Rep.	0,070423	0,076841	0,174005	0,17764	0,176306	0,158391	0,162247
Iraq	0,068459	0,05314	0,070254	0,100406	0,098066	0,1001	0,098511
Ireland	0,186176	0,193682	0,242565	0,243564	0,232749	0,233154	0,234001
Israel	0,133706	0,14429	0,202546	0,186144	0,181488	0,174979	0,172812
Italy	0,354136	0,338676	0,341057	0,342368	0,324717	0,304391	0,303966

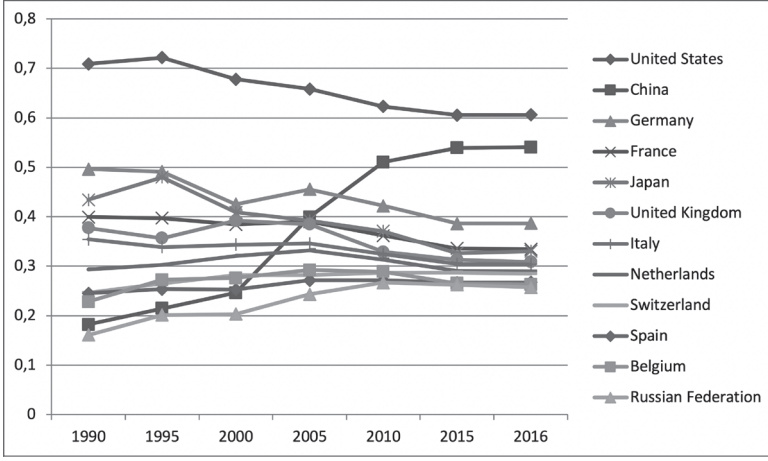
Japan	0,434455	0,480137	0,409072	0,39208	0,370883	0,326635	0,330186
Kazakhstan	0,040106	0,059953	0,157643	0,160875	0,161369	0,159641	0,154212
Korea, Dem. People's Rep.	0,033576	0,036416	0,049272	0,04832	0,046105	0,033914	0,029931
Korea, Rep.	0,177279	0,180615	0,24062	0,253723	0,249333	0,240248	0,238764
Libya	0,058821	0,108093	0,126034	0,07714	0,073417	0,088274	0,085214
Malaysia	0,129129	0,152085	0,19545	0,199156	0,199093	0,188147	0,181507
Mexico	0,161478	0,169384	0,195029	0,240294	0,219203	0,212872	0,209858
Morocco	0,106251	0,108587	0,15957	0,167869	0,161576	0,150797	0,147086
Myanmar	0,040127	0,092622	0,104641	0,106894	0,12839	0,135143	0,132513
Netherlands	0,293659	0,302827	0,318276	0,328785	0,313431	0,29034	0,289538
New Zealand	0,132	0,127728	0,174458	0,179627	0,182265	0,174405	0,171247
Nigeria	0,108583	0,114224	0,124998	0,168742	0,156186	0,142152	0,139479
Norway	0,207097	0,211779	0,263071	0,272785	0,26468	0,246276	0,240917
Pakistan	0,057574	0,113309	0,118986	0,127767	0,163055	0,152309	0,148627
Peru	0,138819	0,124574	0,144572	0,139598	0,168354	0,167666	0,164407
Philippines	0,114136	0,125485	0,170126	0,165822	0,167666	0,161158	0,158657
Poland	0,168585	0,173621	0,208406	0,213695	0,220952	0,216931	0,217964
Portugal	0,185952	0,190451	0,207855	0,210807	0,222025	0,211975	0,210044
Romania	0,166781	0,164202	0,204328	0,212697	0,211444	0,202508	0,1997
Russian Federation	0,160825	0,201351	0,202615	0,242421	0,266982	0,262471	0,257391
Saudi Arabia	0,161073	0,161735	0,205815	0,235969	0,229608	0,235483	0,231339
Singapore	0,14218	0,190505	0,234153	0,24804	0,247986	0,233717	0,230841
South Africa	0,116535	0,123366	0,16853	0,171684	0,173615	0,161013	0,159602
Spain	0,245236	0,253519	0,250245	0,268056	0,271436	0,266588	0,267317
Sri Lanka	0,109587	0,109771	0,147646	0,152006	0,14914	0,145882	0,142121
Sudan	0,038344	0,094273	0,143261	0,139519	0,138718	0,128529	0,125983
Sweden	0,260806	0,253842	0,278957	0,272086	0,261695	0,249935	0,249428
Switzerland	0,246381	0,264997	0,280267	0,279576	0,286433	0,287166	0,284825
Syrian Arab Republic	0,043936	0,044953	0,14559	0,145301	0,149372	0,129929	0,125643
Thailand	0,120029	0,149888	0,184152	0,158548	0,162516	0,14715	0,183997

Turkey	0,122798	0,136283	0,187728	0,207188	0,211184	0,207677	0,204867
Ukraine	0,091266	0,140112	0,16981	0,179156	0,172427	0,166611	0,16344
United Kingdom	0,377529	0,356666	0,389537	0,381407	0,329112	0,313233	0,30871
United States	0,709057	0,721767	0,677711	0,656786	0,62288	0,605566	0,605941
Venezuela, RB	0,145684	0,129439	0,151133	0,141832	0,13241	0,128038	0,121799
Vietnam	0,089251	0,097106	0,142778	0,149372	0,155711	0,161303	0,159239

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

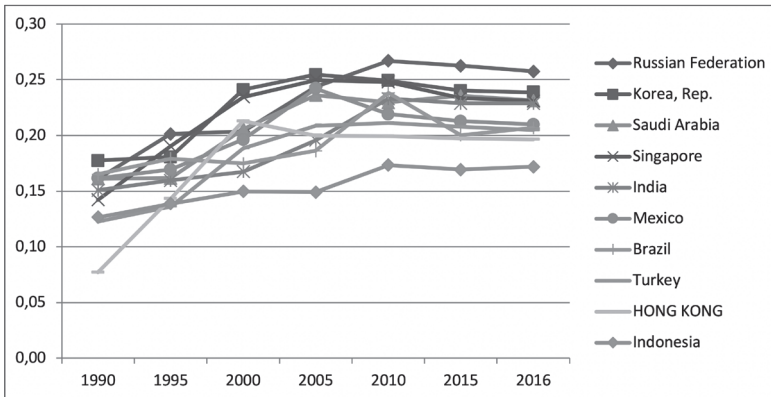
JGE değerlerinde ve sıralamada değişim olmakla birlikte 1990 yılı ile 2016 yılı karşılaştırıldığında sadece Çin Halk Cumhuriyeti'nin yeni bir ülke olarak 2005 yılından itibaren ilk on ülke içerisinde yer aldığını ve 1990 yılında ilk onda olan İsveç'in ilk on dışında kaldığı gözlenmektedir. 1990 yılında jeoekonomik güç sıralamasında 19. sırada olan ÇHC, 1995 yılında 15., 2000 yılında 16. ve 2005 yılında 3. sıraya yükselmiş ve 2010 yılından buyana da ABD'nin arkasından ikinci sırada yer almaktadır. Sıralamada önemli bir değişim olmasa da 1990'lı yıllardaki büyük ülkelerin son yıllarda önemli bir jeoekonomik güç kaybı yaşadığı, bununla birlikte BRICS ve Asya ekonomilerinin ise 2010 yılına kadar hızlı bir gelişim gösterdikten sonra jeoekonomik güçlerindeki yükselişin yavaşlamaya başladığı söylenebilir.

Türkiye ise 1990 yılında JGE sıralamasında 37. sırada iken 2015 yılında 27. sıraya yükselerek jeoekonomik güç potansiyeline sahip ülke konumuna gelmiştir ve 2016 yılında da bu konumunu 28. sırada devam ettirmiştir. Türkiye 1995 yılında 36., 2000 yılında 31., 2005 yılında 27., 2010 yılında ise 30. sıradadır ve jeoekonomik güç potansiyeli oluşturamayan ülkeler kategorisindedir. 1990 sonrası uluslararası ekonomi politik gelişmeler Türkiye'nin jeoekonomik potansiyelinin ortaya çıkmasına fırsat sağlamış ve jeoekonomik etki derecesini arttırmıştır. 1990-2016 yılları arasında Hegemonik ve Neo-empyralist endeks değerlerinin JGE içindeki oransal payında fazla bir değişim olmazken neo-merkantilist ve neo-liberal endeks payları tersine dönmüştür. 2016 yılı için Türkiye'nin JGE değeri içinde en yüksek paya neo-liberal kurumsalcı endeks yaklaşık yüzde 44'le sahiptir ve bu oran 1990 yılında yaklaşık yüzde 20'dir. Neo-merkantilist endeksin payı 1990 yılında yüzde 34'ten 2016 yılında yüzde 17'ye düşmüştür. Bu açıdan bütün dünyadaki liberal politikalara paralel olarak Türkiye de liberal politikalarla belli bir noktaya kadar gücünü artırmıştır.

Grafik 5: İlk On Ülkenin (2016) Yıllar İtibariyle JGE Değerlerinin Değişimi

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Küresel ekonomik güç dağılımının yeniden şekillenmeye başladığı 1990 sonrası dünyada özellikle kritik kütleyle sahip ülkeler ve bazı niş merkezleri (Singapur, Hong Kong) jeoekonomik gücün toplanma merkezleri olmaya başlamaktadırlar, bu da 1990 öncesi uluslararası ekonomi politik sistemin 2000'li yıllarda yeniden düzenlemesine yönelik baskıları arttırmaktadır. Jeoekonomik güç merkezlerinin Atlantik'ten Pasifik'e doğru kayışı uluslararası ticaret ve finansa yaşanan değişim bölgedeki ülkelerin sonraki süreçte küresel ekonomi politikalara yön verme olasılığını güçlendirmektedir.

Grafik 6: JGE Değerleri Yükseliş Trendinde Olan Seçilmiş Ülkeler

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Ayrıca yükseliş trendinde olan ülkelerin, Brezilya ve Meksika dışında, hepsinin Avrasya coğrafyasında olması Atlantik - Avrasya ayrışma ve çatışma olasılığını da arttırmaktadır. JGE değerleri en yüksek oranda artış gösteren ülkeler büyük oranda Afrika ve Asya ülkelerinden oluşmaktayken, JGE değerlerinde en az değişiklik olan veya düşüş gözlenen ülkeler Batı Avrupa ülkeleri Japonya ve ABD'dir.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Ulusların gücü tarihsel olarak meydana gelen ekonomik, politik, sosyal, kültürel ve teknolojik değişimlere bağlı olarak sürekli değişim göstermekte ve ülkeler arasında güç kaymaları yaşanmaktadır. Bu güç değişimleri ve kaymalarının nedenlerinden en önemlisi ve etkilisi ülkelerin sahip oldukları kritik kütle potansiyelinin jeoekonomik stratejiler çerçevesinde kullanılıp kullanılmadığıdır. Ulusun gücünü oluşturan potansiyelin uluslararası alanda etkili olmasını sağlayabilecek ve bu stratejilerin yeniden gücün artmasını sağlayabilecek biçimde kullanılabilmesi ulusların güçlerinde önemli değişimlere neden olabilmektedir. Ulusal gücün elde edilme ve uygulanma biçiminin siyasal ve askeri araçlardan çok ekonomik araçlara yönelmesi de jeoekonomik gücü ulusal gücün temel ögesi haline getirmektedir.

Günümüze kadar yapılan çok sayıdaki ulusal güç analiz ve endekslerinde ekonomik güç önemli bir gösterge olarak kabul edilse de ulusal ekonomi diğer ulusları doğrudan etkileme aracı olarak değil etkiyi arttıracak gücün kaynağı olarak ele alınmıştır.

Bu çalışmada jeoekonomik stratejiler çerçevesinde ulusal güç, jeoekonomik güç olarak daha çok ekonomik ilişkiler bağlamında ele alınmış ve Neo-Merkantilist, Neo-Emperyalist, Liberal Kurumsalcı ve Hegemonik stratejiler çerçevesinde ulusal güç endeksleri oluşturularak ulusların güç kaynağı olarak hangi stratejilerden beslendikleri ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede elde edilen endeksler ulusların jeoekonomik güçlerinin ve uyguladıkları politikaların karşılaştırmalı analizini yapabilme olanağı vermekte ve yeni bir uluslararası güç sıralaması yapılabilmektedir. Bu güç sıralamasında ülkeler; küresel süper güçler, küresel jeoekonomik güçler ve jeoekonomik potansiyele sahip güçler olarak dünya ekonomi politikasında etkili olan ülkeler ve jeoekonomik güç oluşturma potansiyelini kullanamayan ve jeoekonomik gücü hiçbir biçimde kullanamayan ülkeler olarak kategorize edilmektedir.

Tablo 7: Jeoekonomik Güç Sıralaması (2016)

Sıra	Ülkeler	GPI 2016	Sıra	Ülkeler	GPI 2016	Sıra	Ülkeler	GPI 2016
1	United States	0,6059	22	Australia	0,2275	43	Philippines	0,1587
2	China	0,5407	23	Finland	0,2262	44	Colombia	0,1570
3	Germany	0,3867	24	Poland	0,2180	45	Argentina	0,1555
4	France	0,3344	25	Portugal	0,2100	46	Kazakhstan	0,1542
5	Japan	0,3302	26	Mexico	0,2099	47	Egypt, Arab Rep.	0,1503
6	United Kingdom	0,3087	27	Brazil	0,2070	48	Pakistan	0,1486
7	Italy	0,3040	28	Turkey	0,2049	49	Morocco	0,1471
8	Netherlands	0,2895	29	Romania	0,1997	50	Sri Lanka	0,1421
9	Switzerland	0,2848	30	Greece	0,1970	51	Algeria	0,1403
10	Spain	0,2673	31	Hong Kong	0,1963	52	Bangladesh	0,1399
11	Belgium	0,2633	32	Chile	0,1915	53	Nigeria	0,1395
12	Russian Federation	0,2574	33	Thailand	0,1840	54	Myanmar	0,1325
13	Sweden	0,2494	34	Malaysia	0,1815	55	Sudan	0,1260
14	Norway	0,2409	35	Israel	0,1728	56	Congo, Dem. Rep.	0,1260
15	Austria	0,2400	36	Indonesia	0,1719	57	Syrian Arab Republic	0,1256
16	Canada	0,2391	37	New Zealand	0,1712	58	Afghanistan	0,1247
17	Korea, Rep.	0,2388	38	Peru	0,1644	59	Ethiopia	0,1237
18	Ireland	0,2340	39	Ukraine	0,1634	60	Venezuela, RB	0,1218
19	Saudi Arabia	0,2313	40	Iran, Islamic Rep.	0,1622	61	Iraq	0,0985
20	Singapore	0,2308	41	South Africa	0,1596	62	Cuba	0,0929
21	India	0,2289	42	Vietnam	0,1592	63	Libya	0,0852
						64	Korea, Dem. People's Rep.	0,0299

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Çalışmaya konu edilen 64 ülkenin elde edilen JGE değerleri 2016 yılı için sıralandığında (Tablo 7) ABD ve Çin'in en yüksek değerlere sahip küresel süper güç statüsünde oldukları, Almanya, Fransa, Japonya, Birleşik Krallık ve İtalya'nın yine küresel jeoekonomik güçler olduğu, Türkiye dahil takip eden 21 ülkenin ise jeoekonomik potansiyele sahip ülkeler oldukları, 32 ülkenin jeoekonomik güç oluşturma potansiyelinin olmadığı ve son dört ülkenin ise jeoekonomik gücü

hiçbir biçimde kullanamadıkları görülmektedir ki bunun nedenlerinin de ayrıca tartışılması gereklidir.

Elde edilen sonuçlara göre ABD'nin jeoekonomik gücü 1990 yılına oranla düşüş göstermekle birlikte hala ilk sıradadır. ABD'nin gücünün düşüşünde Çin'in yükselişinin ve uyguladığı jeoekonomik stratejilerin etkisi yüksektir. Çin neo-merkantilist politikalarla jeoekonomik gücünü artırırken bu durum ABD'nin gücünde düşmeye neden olmaktadır. Günümüzde ABD ve ÇHC arasındaki "ticaret ve kur savaşlarının" temelini de bu stratejilerin ulusların güçlerine olan etkilerinin oluşturduğu açıktır. ABD'nin benzer biçimde korumacı politikalara yönelerek neo-merkantilist strateji çerçevesinde toplam jeoekonomik gücündeki düşüşü önlemeye çalışmakta ve ÇHC'yi liberal stratejilere zorlamaktadır. ÇHC'nin kısa bir sürede birçok önemli ülkeyi 2010 yılından itibaren geride bırakması dünya ekonomi politığının de değişim sürecine girdiğini göstermekte ve ulusal ekonomi politikaları daha da önemli hale gelmektedir.

Jeoekonomik endekse giren Avrupa Birliği üyesi 15 ülkeden sadece Romanya ve Yunanistan jeoekonomik güç oluşturma kapasitesine sahip olmayan ülkeler kategorisinde, Almanya, Fransa ve İtalya'nın küresel jeoekonomik güç kategorisinde, diğer 10 ülkenin de jeoekonomik potansiyele sahip ülkeler kategorisinde yer aldıkları gözlenmektedir. Avrupa ülkelerinin jeoekonomik güç olan ilk 28 ülkenin yarısını oluşturmasında Avrupa Birliği'nin özellikle liberal kurumsalcı stratejisinin etkisi yüksektir. Polonya, Avusturya ve İrlanda'nın birçok ülkeye göre daha yüksek endeks değeri almasının temel nedeni Avrupa Birliği'nin bu ülkelere sunduğu kurumsal olanaklardır. Bu çerçevede daha yüksek düzeyde entegre olmuş ülkelerin, entegrasyonlar dışında kalan ülkelere göre, jeoekonomik güç oluşturma kapasiteleri de artış göstermektedir.

Sonuç olarak, JGE ulusların ekonomik stratejilerinin sağladığı gücü ölçmek, karşılaştırmak ve sıralamak açısından diğer endekslere göre üstündür. Bununla birlikte bu stratejilerin karşılıklı olarak ülkelerin güçlerinde nasıl bir değişim ortaya çıkardığını analiz etmek ve uygulanan stratejilerin etkilerini ortaya koymak da bir sonraki çalışmanın konusunu oluşturacaktır.

KAYNAKÇA

- Abrahamsson, Christian. "On the Genealogy of Lebensraum" *Geographica Helvetica*, Vol. 68, 2013, pp. 37-44.
- Ashley, Richard K. "The Poverty of Neorealism", *International Organization*, Vol. 38, No.2, 1984, pp. 225-286.
- Bank for International Settlements, <https://www.bis.org/> Erişim: 31.01.2019
- Brooks, Stephen G. ve William C. Wohlforth. "The Rise and Fall of the Great Powers in the Twenty-first Century: China's Rise and the Fate of America's Global Position," *International Security*, Vol. 40, No.3, (Winter 2015/16), pp. 7-53.
- Chuwattananurak, Wuttikorn. "China's Comprehensive National Power and Its Implications for the Rise of China: Reassessment and Challenges", 2016, pp. 1-38. Paper presented at the CEEISA-ISA 2016 Joint International Conference during 23-25 June 2016 at Faculty of Social Sciences. <http://web.isanet.org/Web/Conferences/CEEISA-ISA-LBJ2016/Archive/01043de7-0872-4ec4-ba80-7727c2758e53.pdf>, Erişim: 1.06.2019.
- Deutsch, Karl W. "On the Concepts of Politics and Power." *Journal of International Affairs*, Vol. 21, No. 2, 1967, pp. 232-241.
- Frankel, Joseph. *International Relations*, New York: Oxford University Press, 1964.
- Gilpin, Robert. Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Polisiği-*The Political Economy of International Relations*, (Çev. M. Duran vd.), Ankara: Kripto Yayınları, 2012.
- Hobson, John A., *Imperialism: A Study*, New York: James Pott & Co., 1902,
- Höhn, Karl Hermann. "Geopolitics and the Measurement of National Power." PhD dissertation, (University of Hamburg, 2011).
- <https://nationranking.wordpress.com/2011/03/06/2011-npi/> , Erişim: 10.07.2019.
- <https://softpower30.com/> , Erişim: 31.07.2019.
- <https://www.embassypages.com/> , Erişim: 10.01.2019.
- International Monetary Fund, <https://www.imf.org/> , 30.01.2019.
- Kazgan, Gülten. İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1980.
- Kennedy, Paul. *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, (Çev. B. Karanakçı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2002.
- Kjellén, Rudolf. *Der Staat als Lebensform*, Leipzig: S. Hirzel Verlag, 1917.
- Lenin, Viladimir.İ. *Emperyalizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, (Çev. C. Süreyya), Ankara: Sol Yayınları, 4. baskı, 1977.
- Lowy Institute Asia Power Index*, 2018. <https://power.lowyinstitute.org/> , Erişim: 31.07.2019.
- Luttwak, Edward. *Turbo Capitalism*, London: Orion Business Books, 1999.
- McClory, Jonathan. *Soft Power 30, A Global Ranking of Soft Power 2018*, Portland: Pr Limited, 2018.
- Morgenthau, Hans. *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace*, New York: Alfred A. Knoph, 1978.
- Nye, Joseph S. "The Changing Nature of World Power", *Political Science Quarterly*, Vol. 105, No. 2, 1990, pp. 177-92.

- Olivé, Iliana ve Manuel Gracia. *Elcano Global Presence Report 2018*, Madrid: Real Instituto Elcano, 2018, https://www.globalpresence.realinstitutoelcano.org/en/data/Global_Presence_2018.pdf, Erişim: 15.06.2019.
- Özdağ, Ümit, "Jeopolitikten Jeoekonomiye", *Jeoekonomi*, Cilt 1, Sayı 1, Avrasya Bir Vakfı ve Avrasya Merkez Yayınları, Ankara, 1999, s. 3-6.
- Ratzel, Friedrich. *Politische Geographie*, Münih: Oldenbourg Yayınları, 1923.
- Rauch, Carsten. "Challenging the Power Consensus: GDP, CINC, and Power Transition Theory", *Security Studies*, Vol. 26, No. 4, 2017, pp. 642-664.
- Scholvin, Sören ve Mikael Wigell. "Power Politics By Economic Means: Geoeconomics As An Analytical Approach And Foreign Policy Practice", *Comparative Strategy*, Vol. 37, No. 1, 2018, pp. 73-84.
- Singh, P. K., Y. K. Gera ve Sandeep Dewan. *Comprehensive National Power: A Model for India*, New Delhi: Vij Books India Pvt Ltd, 2013.
- Smith, Adam. *Milletlerin Zenginliği*, (Çev. H. Derin), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- Smith, Adam. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Feedbooks, 1776.
- Smith, Woodruff D. "Friedrich Ratzel and the Origins of Lebensraum." *German Studies Review*, Vol. 3, No. 1, 1980, pp. 51-68.
- Sönmezoğlu, Faruk. *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995.
- The World Bank, <https://www.worldbank.org/> Erişim: 31.01.2019.
- United Nations Conference on Trade and Development, <https://unctad.org/> Erişim tarihi: 31.01.2019
- Waltz, Kenneth. *Theory of International Politics*, New York: McGraw-Hill, 1979.
- Wein, Michelle, Stephen, J. Ezell, ve Robert, D. Atkinson, "The Global Mercantilist Index: A New Approach to Ranking Nations' Trade Policies" *The Information Technology & Innovation Foundation*, October 2014. <http://www2.itif.org/2014-general-mercantilist-index.pdf>, Erişim: 31.01.2019.
- Wigell, Mikael. "Conceptualizing Regional Powers Geoeconomic Strategies: Neo-Imperialism, Neo-Mercantilism, Hegemony, And Liberal Institutionalism", *Asia Europe Journal*, Vol. 14, 2016, pp. 135-151.
- World Integrated Trade Solution, <https://wits.worldbank.org/> Erişim: 31.02.2019.
- Zarghani, Seyed Hadi. *Measurement of National Power: Definitions, Functions, Measurement*, Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2010.

BİRLEŞMİŞ MİLLETLER YOLSUZLUKLA MÜCADELE SÖZLEŞMESİNİN SINIRLARI: BATI BALKAN ÜLKELERİNDE YOLSUZLUKLA MÜCADELE POLİTİKALARININ KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

THE LIMITS OF THE UNITED NATIONS CONVENTION AGAINST CORRUPTION: COMPARATIVE ANALYSIS OF THE ANTI-CORRUPTION POLICIES IN THE WESTERN BALKAN COUNTRIES

ÖNDER CANVEREN*

ABSTRACT

This article provides a comparative analysis of the anti-corruption policies in Albania, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Kosovo, North Macedonia and Serbia within the framework of the United Nations (UN) Convention against Corruption (2003). With reference to the relevant Convention, countries in the region are compared in their preventive measures: (i) the adoption and implementation of preventive policies, (ii) the establishment of an anti-corruption unit, (iii) the adoption of the principles that public officials must comply with, (iv) taking measures for the financing of parties and (v) the adoption of the principles for public procurement. Although necessary legal measures have been taken and institutional structures have been established within the scope of the fight against corruption, it is observed that these changes have no equivalent in practice in a way that no transformation has taken place in the region. The UN framework is not effective enough to combat the region's chronic challenge of corruption due to structural problems in the rule of law, independence of the judiciary and institutional capacity.

Keywords: Western Balkans, United Nations, Corruption, Fight against Corruption.

ÖZ

Bu makalede, Birleşmiş Milletler (BM) Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi (2003) çerçevesinde Arnavutluk, Bosna-Hersek, Karadağ, Kosova, Kuzey Makedonya ve Sırbistan'ın yolsuzlukla mücadele politikaları karşılaştırmalı olarak analiz edilmektedir. İlgili sözleşmeye atıfla i) önleyici politikaların benimsenmesi ve uygulanması, (ii) yolsuzlukla mücadele biriminin oluşturulması, (iii) kamu görevlilerinin uyması gereken ilkelerin benimsenmesi, (iv) partilerin finansmanına ilişkin tedbirlerin alınması ve (v) kamu alımlarına ilişkin ilkelerin benimsenmesi, önleyici tedbirleri üzerinden bölge ülkeleri karşılaştırılmaktadır. Yolsuzlukla mücadele kapsamında gerekli yasal önlemler alınmış ve kurumsal yapılanmalar tamamlanmış olmakla beraber, bu değişikliklerin uygulamada bir karşılığının olmadığı ve bölgede bir dönüşümün gerçekleşmediği görülmektedir. BM çerçevesinin; hukukun üstünlüğü, yargı bağımsızlığı ve kurumsal kapasite konularındaki yapısal sorunlar nedeniyle bölgenin kronik sorunu olan yolsuzlukla mücadelede yeterince etkili olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Batı Balkanlar, Birleşmiş Milletler, Yolsuzluk, Yolsuzlukla Mücadele.

* Dokuz Eylül Üniversitesi, onder.canveren@deu.edu.tr
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5352-7573>

Makale Atf Bilgisi: CANVEREN Önder, (2020). Birleşmiş Milletler Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi Çerçevesinde Batı Balkan Ülkelerinin Karşılaştırmalı Analizi, *Avrasya Etüdleri*; 89-119.

Gönderim Tarihi: 12.11.2019 Kabul Tarihi: 29.04.2020

Giriş

Yugoslavya'nın karizmatik lideri Josip Broz Tito'nun (1892-1980) ölümünden sonra, yükselen milliyetçilikler nedeniyle Batı Balkanlar siyasi krizlere sahne olmuştur. Manipülatif liderlerin de etkisiyle bölge, 90'lı yıllarda savaş ve çatışmalar üzerinden kanlı bir dağılma süreci yaşamıştır. İç savaş ve çatışmalar sonrasında bölge, barışın inşası ve geçiş dönemi adaleti meseleleri ile uluslararası toplumun gündemini meşgul etmiştir. Ulus-devlet inşa süreçleri, Kosova ve Bosna-Hersek'teki uluslararası yönetim, bölge ülkelerinin birbirleriyle olan sorunları ve küresel güçlerin rekabeti, Batı Balkanları karmaşık ve parçalanmış bir yapıya büründürmüştür.¹

Bölgesel parçalanmışlık yalnızca uluslararası ilişkiler perspektifinde değil, aynı zamanda ülkelerin iç politikalarında da karşımıza çıkmaktadır. Siyasi istikrarsızlıklar, azınlık problemleri ve toplumsal hareketler, bölgede risk ve tehdit potansiyellerini içerisinde barındırmaktadır. Öyle ki 2019 yılında Batı Balkan ülkeleri, hükümet karşıtı protestolar ile tekrar uluslararası medyanın gündemine gelmiştir. Muhalefet partileri, sivil toplum örgütleri ve sosyal medya üzerinden örgütlenen farklı gruplar; hükümetin istifası ve erken seçim talepleri ile Arnavutluk'un başkenti Tiran, Karadağ'ın başkenti Podgoritsa ve Sırbistan'ın başkenti Belgrad'da gösteriler düzenlemiştir.

Siyasetçilerin yolsuzluk ve organize suçlarla ilintilerine ilişkin iddialar, bu protestoların ana eksenini oluşturmaktadır.² Geniş kitleler, savaş ve çatışmaların neden olduğu siyasi, ekonomik ve toplumsal travmalardan sonra; daha iyi bir yaşam ve yeni ve adil bir düzenin tesisine ilişkin taleplerini uzun yıllardır dile getirmektedir. Bu talepleri yeterince dikkate almayan siyasi elitler; başta yolsuzluklar olmak üzere, hukukun üstünlüğü ve yargı bağımsızlığı gibi temel konularda şimdiye kadar kararlı adımlar atmamıştır.

Çalışma, (i) Balkan coğrafyasında yer alan, (ii) hâlihazırda AB üyesi olmayan ve (iii) eski sosyalist ülkeleri tanımlamak için kullanılan "Batı Balkan" ülkelerini incelemektedir. Bu kapsamda ortak coğrafyayı paylaşmaları, benzer tarihsel arka plana sahip olmaları ve ortak dış politika hedefleri (AB üyeliği) nedeniyle Yugoslavya'nın dağılmasından sonra kurulan devletler ile Arnavutluk, karşılaştırmalı analizin örnekleme olarak belirlenmiştir. Makalede, BM Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi çerçevesinde Batı Balkan ülkelerinin (Arnavutluk, Bosna-Hersek,

1 Murat Necip Arman ve Nazif Mandacı, *Çağdaş Balkan Siyaseti: Devletler, Halklar, Parçalanma ve Bütünleşme*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2012.

2 Dusan Stojanovic, "Anti-government Protests in Montenegro, Serbia and Albania Inspire Hopes of 'Balkan Spring'", 06.04.2019, <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/balkan-spring-protests-montenegro-serbia-albania-a8858046.html>, Erişim: 20.06.2019.

Karadağ, Kosova, Kuzey Makedonya ve Sırbistan) önleyici politikaları karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Bu amaçla Sözleşmede önleyici tedbirler olarak sıralanan (i) önleyici politikaların benimsenmesi ve uygulanması, (ii) yolsuzlukla mücadele biriminin oluşturulması, (iii) kamu görevlilerinin uyması gereken ilkelerin benimsenmesi, (iv) partilerin finansmanına ilişkin tedbirlerin alınması ve (v) kamu alımlarına ilişkin ilkelerin benimsenmesi kriterleri üzerinden ilgili ülkelerin karşılaştırmalı analizi yapılmıştır.

Bölgenin kronik sorunlardan birisi olan yolsuzlukla mücadele gündemi ve bu incelemenin önemine ilişkin dört gözlemi paylaşmak mümkündür. İlk olarak bölge ülkelerinin demokratikleşme süreçleri aynı zamanda ulus-devlet inşa süreçleri ile paralel devam etmektedir. Yasal mevzuatların oluşturulduğu ve kurumsal yapılanmaların gerçekleştiği bu dönemde, yolsuzlukla mücadele politikalarının siyasal ve bürokratik sistem inşasında dikkate alınması, bölgenin demokratikleşmesi açısından kritik önemdedir. İkinci olarak yolsuzluklarla etkili mücadele, Avrupa Birliği'ne (AB) aday (Arnavutluk, Karadağ, Kuzey Makedonya ve Sırbistan) ya da potansiyel aday (Bosna-Hersek ve Kosova) olan bölge ülkeleri için tam üyeliğin koşullarından birisidir. Üçüncü olarak BM sözleşmesinin ve yolsuzlukla mücadele amacıyla oluşturduğu çerçevenin, Batı Balkanlar gibi zorlu bir bölgede ne derece katkı sağladığı ve başarılı olduğu da irdelenmektedir. Son olarak uluslararası örgütlerin yönetimi altında olan Kosova ve Bosna-Hersek'e ilişkin bulgu ve sonuçlar, bu örgütlerin performanslarının da değerlendirilmesine imkân sağlamaktadır.

Makale üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde yolsuzlukla mücadele gündeminin uluslararasılaşma süreci açıklanmıştır. İkinci bölümde ise Batı Balkan ülkelerinin yolsuzluklar kapsamındaki genel görünümü detaylandırılmıştır. Üçüncü kısımda ise BM Sözleşmesi kapsamında her bir önleyici tedbir için bölge ülkeleri arasında karşılaştırmalı analizler yapılmıştır.

Bölge ülkelerinin sözleşmenin asgari koşullarını büyük oranda yerine getirmekle beraber, yolsuzlukla mücadelede iyi bir performans sergilemedikleri ve yapısal dönüşümler gerçekleştiremedikleri ortaya çıkmaktadır. Hukukun üstünlüğü, yargı bağımsızlığı ve kurumsal kapasiteye ilişkin sorunlar, yolsuzlukla mücadele politikalarını doğrudan ve olumsuz yönde etkilemeye devam etmektedir. Çalışmada liberal-kurumsalci yaklaşıma dayanan, teknik boyutu öncülükleyen ve siyasal yolsuzlukları göz ardı eden BM sözleşmesinin yolsuzlukla mücadele ediliyor "görünümü" altında bölgede yapısal dönüşümü gerçekleştiremediği ortaya çıkmaktadır. Yolsuzlukla mücadelede dış teşvik modeline dayanan liberal kurumsalci yaklaşımın, Batı Balkanlar örneğinde yeterince işlevsel olmadığı ortaya çıkmaktadır. BM çerçevesinin ve mevcut yaklaşımın yolsuzlukla mücadele gündemi

için ulusal elitleri “ikna” edemediği anlaşılmaktadır. Bölge ülkelerinde yolsuzlukla mücadelenin etkin hale getirilebilmesi için “zihinsel dönüşüme” imkân sağlayacak ve şeffaflık ve hesap verebilirlik değerlerini “içselleştirmeyi” kolaylaştıracak yeni yöntem ve stratejiler geliştirilmelidir.

I. Yolsuzlukla Mücadele Gündeminin Uluslararasılaşması

Yolsuzluğun genel kabul gören bir tanımı olmayıp ilgili yazında farklı tanımlamalar karşımıza çıkmaktadır. Dünya Bankası “kanser” olarak nitelendirdiği yolsuzluğu, kamu gücünün şahsi menfaatler elde etmek amacıyla kötüye kullanılması;³ Uluslararası Şeffaflık Örgütü ise emanet edilmiş yetkinin özel çıkarlar için kötüye kullanılması olarak tanımlamaktadır.⁴

Yolsuzluklar, kurumsal devlet otoritesine rağmen ekseriyetle enformel alanda ortaya çıktığından başta siyasi, ekonomik ve toplumsal alanlar olmak üzere devlet-toplum ilişkisinin hemen her alanına sirayet ederek siyasi istikrar, demokratikleşme, iyi yönetim ve sürdürülebilir kalkınmaya engel teşkil etmektedir. Avrupa Konseyi yolsuzluğu, yüzyılın tehdidi ve sosyal kötülüklerin en yaygın ve sinsi olanı olarak tanımlayarak sürdürülebilir kalkınma ile sosyal ilişkilerin güven ortamına verdiği tahribatlara dikkat çekmektedir.⁵ Farklı türlerini (rüşvet, adam kayırma, görevin kötüye kullanılması, ayrımcılık, vb.) sıralayan AB ise organize suç ve terörizmle olan bağları nedeniyle yolsuzluğun aynı zamanda bir “güvenlik tehdidi” olduğunun altını çizmektedir.⁶ Benzer şekilde BM, şu gözlem ve tespitleri paylaşmaktadır:

Yolsuzluk; demokrasinin kurum ve değerlerini, etik değerleri ve adaleti zayıflattığı, sürdürülebilir kalkınmayı ve hukukun üstünlüğünü tehlikeye soktuğu, toplumların istikrar ve güvenliğine ciddi sorun ve tehdit yönelttiği, kara para aklama dâhil olmak üzere, özellikle örgütlü suçlar ve ekonomik suçlar gibi diğer suç türleri ile yolsuzluk arasında bağlantı bulunduğu, devlet kaynaklarının önemli bir bölümünü teşkil edecek boyutta varlıkların yolsuzluğa konu olduğu ve devletlerin siyasi istikrar ve sürdürülebilir kalkınmasını tehdit etmektedir...⁷

3 Vinay Bhargava, “The Cancer of Corruption”, World Bank Global Issues Seminar Series, 26.09.2005, <http://siteresources.worldbank.org/EXTABOUTUS/Resources/Corruption.pdf>, Erişim: 10.07.2019.

4 Transparency International, “What is Corruption”, 2018, <https://www.transparency.org/what-is-corruption>, Erişim: 08.07.2019,

5 GRECO (Group of States against Corruption), “The Fight against Corruption: A Priority for the Council of Europe”, 2019, <https://www.coe.int/en/web/greco/about-greco/priority-for-the-coe>, Erişim: 02.07.2019.

6 Migration and Home Affairs, “Corruption”, 2019, https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/organized-crime-and-human-trafficking/corruption_en, Erişim: 02.07.2019.

7 TEPAV (Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırmaları Vakfı), “Birleşmiş Milletler Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi”, https://www.tepav.org.tr/upload/files/haber/1255423114r6531.Birlesmis_Milletler_Yolsuzlukla_Mucadele_Sozlesmesi.pdf, Erişim: 10.08.2019.

İlgili literatürdeki bulgu ve sonuçlar, uluslararası örgütlerin değerlendirmeleri ile paralellik göstermektedir. İlk olarak demokratikleşme ile yolsuzlukla mücadele arasında doğrudan ve güçlü bir ilişkinin var olduğu ortaya çıkmaktadır.⁸ Özellikle siyasi yolsuzlukla mücadelenin demokratikleşme düzeyine doğrudan bir etkisinin olduğu görülmektedir.⁹ İkinci olarak yolsuzlukla mücadele; siyasi istikrar, hukukun üstünlüğü ve basın özgürlüğünün sağlanmasının önemli bir koşulu olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰

Türkçe literatürdeki çalışmaların önemli bir kısmı, iktisat temelli olup çoğunlukla yolsuzluğun ekonomiye olan etkilerini irdelemektedir. Sınırlı sayıdaki diğer çalışmalarda yolsuzluğun; etkili bir hukuk sistemi ve eğitim ile ilişkisine,¹¹ demokrasi ile beraber doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisine,¹² politik istikrarsızlıkla olan bağına,¹³ sosyolojik bağlamına¹⁴ ve yolsuzlukla mücadelenin uluslararası boyutuna¹⁵ dikkat çekilmektedir. Batı Balkanlar özelinde uluslararası literatür incelendiğinde yolsuzlukların; organize suçlar¹⁶ ve kötü yönetim¹⁷ ile bağlantısının, rüşvet ve yolsuzluğa ilişkin kamuoyu¹⁸ ve iş dünyası¹⁹ algılarının ve yargıya etkisinin²⁰ incelendiği görülmektedir.

8 Charles H. Blake ve Christopher G. Martin, "The Dynamics of Political Corruption: Re-Examining the Influence of Democracy", *Democratisation* 13, No. 1 (2006), pp. 1-14.

9 Hung-En Sung, "Democracy and Political Corruption: A Cross-National Comparison", *Crime, Law & Social Change* 41 (2004), pp. 179-194.

10 Daniel Lederman, Norman V. Loayza ve Rodrigo R. Soares, "Accountability and Corruption: Political Institutions Matter", *Economics & Politics* 17, No. 1 (2005), pp. 1-35.

11 E. Alper Güvel ve A. Yılmaz Ata, "Yolsuzluğun Sosyo-Politik Dinamikleri: AB Ülkeleri Üzerine Bir Analiz", *Amme İdaresi Dergisi* 44, No. 1 (2011), s. 155-185.

12 Ahmet Ay, Oktay Kızılkaya ve Tuba Akar, "Gelişmekte Olan Ülkelerde Yolsuzluk ve Demokrasi'nin DYY Üzerindeki Etkisi: Ampirik Bir İnceleme", *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 7, No. 3 (2016), pp. 73-88.

13 Gökhan Erkal, Merter Akıncı ve Ömer Yılmaz, "Politik İstikrarsızlık ve Yolsuzluk İlişkisi: Bir Panel Veri Analizi", *Ege Akademik Bakış* 15, No. 3 (2015), s. 327-342.

14 Nurullah Gür, "Güven, Bürokrasi ve Refah Devleti", *İnsan & Toplum* 7, No. 1 (2017), s. 89-115.

15 Deniz Kızılsümer Özer, "Birleşmiş Milletler Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi ve Sözleşmenin Uygulanması Yönündeki Çabalar", *Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 6, No. 1 (2016), s. 13-42; Dilaver Nişancı, "Önlenmesine İlişkin Olarak OECD Rüşvetle Mücadele Sözleşmesi'ndeki Denetim Süreci", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 114 (2014), s. 315-346; Mehmet Karakaş ve Murat Çak, "Yolsuzlukla Mücadelede Uluslararası Kuruluşların Rolü", *Maliye Dergisi* 153 (2007), s. 74-101.

16 Ugljesa Ugi Zvekic, "Challenges of Corruption and Organised Crime in the Western Balkans", *Journal of Anti-Corruption Law* 1, No. 1 (2017), pp. 46-52.

17 Hannu Laurila, "Economic Integration and Corruption - EU Enlargement in Western Balkans", *European Integration Studies* 12 (2018), pp. 104-116.

18 Åse B. Grødeland, "Public Perceptions of Corruption and Anti-Corruption Reform in the Western Balkans", *The Slavonic and East European Review* 91, No. 3 (2013), pp. 535-598.

19 Jelena Budak ve Edo Rajh, "Corruption as an Obstacle for Doing Business in the Western Balkans: A Business Sector Perspective", *International Small Business Journal* 32, No. 2 (2014), pp. 140-157.

20 Fabian Zhilla, "Organised Crime and Judicial Corruption in the Western Balkans are Customary Norms Playing any Role?", *Journal of Financial Crime* 18, No. 4 (2011), pp. 387-404.

Bu çalışma, ulusal ve uluslararası literatürden farklı olarak Batı Balkan ülkelerinin tamamını sistematik şekilde analiz ederek hem örneklem hem de yöntemsel (karşılaştırmalı siyaset) açıdan bir farklılaşma yaratmaktadır. İkinci bir farklılaşma araştırma desenine ilişkin olup analizde BM'nin yolsuzlukla mücadele gündemi, Batı Balkanlar örneğinde eleştirel bir yöntemle irdelenmektedir. Araştırma deseni, BM Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesinin şekillendirdiği çerçevenin, dış teşvik stratejisinin ve liberal kurumsalcı modelin başarı ve işlevselliğini tartışmaya açmaktadır.

Yolsuzlukla mücadele, küreselleşmenin gölgesinde ve uluslararası örgütlerin artan etkisi ile uluslararası bir sorun haline gelmiştir. Öyle ki uluslararası örgütlerin son yıllarda meseleyi doğrudan gündem yaptıkları ve ulus-devletler için bir takım inisiyatifler geliştirdikleri gözlemlenmektedir. AB Konseyi 1997 yılında Avrupa Toplulukları Görevlilerini ve AB Üyesi Ülkelerin Görevlilerini Kapsayan Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi'ni kabul etmiştir. Avrupa Konseyi ise 1999 yılında Yolsuzluğa Karşı Ceza Hukuku Sözleşmesi ile Yolsuzluğa Karşı Özel Hukuk Sözleşmesi'ni yürürlüğe koymuştur. Ayrıca Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) de yolsuzlukla mücadele kapsamında bir takım inisiyatifler geliştirmiştir.²¹

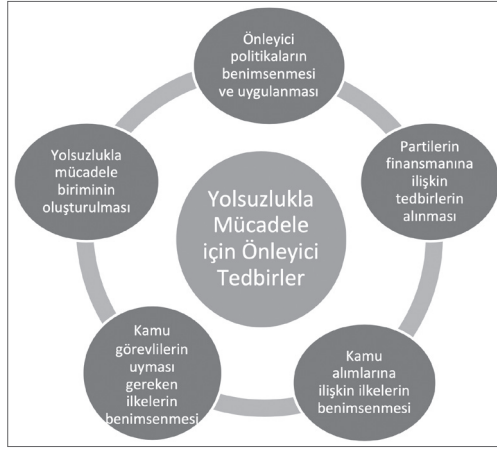
2003 yılında kabul edilip 2005 yılında yürürlüğe giren BM Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi, hâlihazırda 186 ülkenin taraf olduğu hükümetler-arası nitelik taşıyan en kapsamlı ilk ve tek küresel girişimdir.²² Uluslararası iş birliğinin gerekliliğine atıfta toplam 71 maddenin yer aldığı sözleşme dört bölümden oluşmaktadır: Önleyici tedbirler, yolsuzlukların suç olarak tanımlanması ve yasal yaptırımlar, uluslararası işbirliği, teknik destek ve bilgi paylaşımı.

Sözleşmenin amaçları sırasıyla: a) Yolsuzluğun önlenmesi ve yolsuzlukla mücadele amacıyla alınan önlemlerin daha etkin ve verimli kılınması, b) malvarlığının geri alınması dâhil olmak üzere, yolsuzluğun önlenmesi ve yolsuzlukla mücadelede uluslararası işbirliği ve teknik yardımlaşmanın teşvik edilmesi, kolaylaştırılması ve desteklenmesi, c) bütünlüğünün, hesap verme sorumluluğunun ve kamusal işlemlerin ve kamu malvarlığının uygun yönetimin teşvik edilmesi, olarak sıralanmaktadır.

21 Detaylar için bkz. Deniz Kızılsümer Özer, Uluslararası Sözleşmeler Çerçevesinde Yolsuzlukla Mücadele, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2016.

22 UNODC (United Nations Office on Drugs and Crime), "United Nations Convention against Corruption", 31.10.2003, <https://www.unodc.org/unodc/en/corruption/uncac.html>, Erişim: 10.08.2019.

Grafik I: BM Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi Kapsamında Önleyici Tedbirler²³

BM Sözleşmesi, yolsuzlukla mücadelede önleyici tedbirler kapsamında taraf devletlere beş alanda sorumluluk yüklemektedir (Grafik-1): (i) Önleyici politikaların benimsenmesi ve uygulanması, (ii) yolsuzlukla mücadele biriminin oluşturulması, (iii) kamu görevlilerinin uyması gereken ilkelerin benimsenmesi (iv) ve partilerin finansmanına ilişkin tedbirlerin alınması, (v) kamu alımlarına ilişkin ilkelerin benimsenmesi.

Sözleşmeyi Sırbistan (2005), Arnavutluk (2006), Karadağ (2006), Kuzey Makedonya (2007) ve Bosna-Hersek (2006) imzalamış olup Kosova, BM tarafından egemen devlet olarak tanınmadığından sözleşmeye taraf değildir. Fakat Kosova'daki AB misyonu (EULEX), hukukun üstünlüğünün tesisi amacıyla yolsuzlukla mücadele kapsamında Avrupa standartlarına uygun, sürdürülebilir ve hesap verilebilir kurumlara dayalı bir düzenin tesisi görevini yürütmektedir.²⁴ Benzer şekilde Dayton Anlaşması (1995) kapsamında Bosna-Hersek için kurulan Yüksek Temsilcilik (OHR) ise, ülkenin Euro-Atlantik entegrasyonu kapsamında demokratik ve sürdürülebilir bir yönetimin tesisi için siyasi ve iktisadi alanda geniş yetkilere sahiptir.²⁵

Yolsuzlukla mücadelenin uluslararasılaşma sürecine ve bu kapsamda uluslararası örgütlerin etkilerine ilişkin literatürde çeşitli ikaz ve eleştiriler karşımıza çıkmaktadır. Bu husustaki eleştirileri (i) mekanizma, (ii) normatif boyut ve (iii) teknik yapı olmak üzere üç kategoride toplamak mümkündür. Uluslararası aktörlerin teknokratik bir yaklaşımla, ulus-devletlere hazır reçeteler üzerinden sunduğu çözümlerin, mekanizmanın yapısı gereği pek de başarılı olmadığı ve olamayacağı iddia

²³ Kızılsümer Özer, *Uluslararası Sözleşmeler Çerçevesinde Yolsuzlukla Mücadele*, s. 63.

²⁴ Detaylar için bkz. EULEX (European Union Rule of Law Mission in Kosovo), "About EULEX", 2019, <https://www.eulex-kosovo.eu/?page=2,1>, Erişim: 12.09.2019

²⁵ Detaylar için bkz. OHR (Office of the High Representative), "General Information", 2015, <http://www.ohr.int/?lang=en>, Erişim: 12.09.2019

edilmektedir.²⁶ Hatta uluslararası yardımların, esasında otoriter rejimleri ve yolsuzluklarla bezenmiş statükoyu güçlendirdiğine ilişkin tespitler paylaşılmaktadır.²⁷ Yolsuzlukla mücadelenin uluslararasılaşması bu noktada bir paradoksu ortaya çıkarmaktadır: Yolsuzluklarla doğrudan ya da dolaylı bağlantısı ve sorumluluğu olan siyasi irade ile yolsuzlukla mücadele kapsamında işbirliği yapma zorunluluğu.

Uluslararası örgütlerin inisiyatifleri ikinci olarak normatif temelleri nedeniyle eleştirilmektedir. Başta BM olmak üzere uluslararası örgütler meseleye liberal-kurumsalcı gözlüklerle yaklaşarak ülkelerin bağlam ve iç dinamiklerini göz ardı etmektedir.²⁸ Son olarak teknik yapıya ilişkin eleştiriler, özelde sözleşme maddelerine ve BM yaptırımlarına odaklanmaktadır. İlgili sözleşmenin siyasi yolsuzluklarla mücadeleyi göz ardı ederek bu kapsamda yeterince önleyici tedbirler geliştiremediği görülmektedir.²⁹ Son olarak sözleşme kapsamında BM'nin etkili bir yaptırım gücüne sahip olmadığını, ayrıca kontrol ve denetim mekanizmalarının zayıf olduğunu not etmek gerekir.³⁰ Bu eleştirilerin hemen tamamı kanımızca önemli olup dikkate alınması durumunda, yolsuzlukla uluslararası mücadelenin geleceği ve yönetişimi açısından önemli bir projeksiyon görevi görecektir.

II. Batı Balkanların Kamburu - Yolsuzluklar: Genel Görünüm

Çatışma sonrası geçiş sürecindeki bölge ülkelerinin tamamı, yolsuzluk sorununu geçmişin ve önceki tek adam/tek parti rejimlerinin ağır bir mirası olarak taşımaktadır.³¹ Siyasi ve ekonomik özgürlüğün sınırlı ve kontrollü olduğu eski düzlemde siyasi elitler, bürokrasi, entelektüeller ve iş dünyası; rejime olan sadakatleri ve tek parti ile olan bağları üzerinden kendilerine yer bulabilmekteydiler. Uzun yıllar süren bu düzen ve işleyiş, zamanla siyasi kültürün bir parçası haline gelmiş ve geniş kitlelerin nazarında yolsuzluklar, günlük yaşamın rutin bir parçası olarak "normalleşmiştir".³²

Bölge, tek parti/tek adam rejiminin yıkıldığı dönemde yükselen milliyetçiliğin etkisiyle iç savaşlar ve uluslararası müdahaleler nedeniyle sancılı bir geçiş süreci

26 Petros Sioussiouras ve Ioannis Vavouras, "Political Rights, Development, and Corruption in the Balkan and Arab Mediterranean Countries", *Mediterranean Quarterly* 23, No. 1 (2012), ss. 89-103; Mlada Bukovansky, "The Hollowness of anti-Corruption Discourse", *Review of International Political Economy* 13, No. 2 (2006), pp. 181-209.

27 Marcus Alexander, "Democratization and Hybrid Regimes: Comparative Evidence from Southeast Europe", *East European Politics and Societies* 22, No. 4 (2008), pp. 928-954.

28 Lys Kulamadayil, "When International Law Distracts: Reconsidering Anti-Corruption Law", *European Society of International Law* 7, No. 3 (2018), pp. 1-9.

29 Hannes Hechler, "UNCAC in a Nutshell", 2013, <https://www.u4.no/publications/la-uncac-en-breve-una-guia-breve-a-la-convencion-de-las-naciones-unidas-contra-la-corrupcion-para-personal-de-embajadas-y-agencias-donantes.pdf>, Erişim: 17.08.2019.

30 Ophelie Brunelle-Quraishi, "Assessing the Relevancy and Efficacy of the United Nations Convention against Corruption: A Comparative Analysis", *Notre Dame Journal of International and Comparative Law* 2 (2011), pp. 101-166.

31 Jorgen Moller ve Svend-Erik Skaaning, "From Each According to his Need, to Each According to his Ability: A Comparative Analysis of post-Communist Corruption", *Acta Politica* 45, No. 3 (2010), pp. 320-345.

32 Leslie Holmes, "Crime, Organised Crime and Corruption in post-Communist Europe and the CIS", *Communist and Post-Communist Studies* 42, No. 2 (2009), pp. 265-287.

yaşamıştır. Demokratikleşme ivmesi bölge ülkelerinde bu nedenle geç yakalanmıştır.³³ Eski rejimin siyasi elitleri ve bürokrasisi, geçiş dönemi ve sonrasında güç ve pozisyonlarını büyük oranda korumuş ve “eski” düşünme sistemleri ile iş yapış şekillerini devam ettirmişlerdir.³⁴ Tüm bu sebeplerden dolayı yolsuzluklar, enformel mekanizmaların hala güçlü ve yaygın olduğu bölge ülkelerinde kronikleşmiş bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

Uluslararası Şeffaflık Örgütü’nün yayınladığı yolsuzluk algı endeksi verileri (Tablo I) dikkate alındığında, Batı Balkan ülkelerinin birbirlerine yakın değerlerle (35-39/100), Batı Avrupa ve AB ortalamasının (66/100) oldukça altında yer aldıkları görülmektedir.³⁵ Ulaşılan en erken tarihli veriler, 1999 yılına ait olup; geçen süre zarfında istatistiki olarak anlamlı ve yolsuzlukla mücadelede kayda değer bir ilerleme ortaya çıkmamaktadır. Son çeyrekteki veriler mukayese edildiğinde de bölgede yolsuzlukla mücadelede etkinliğin artmadığı ve bir dönüşümün gerçekleşmediği, aksine özellikle Sırbistan ve Kuzey Makedonya’da kötüye gidişlerin olduğu görülmektedir. 35/100 skoru ile Arnavutluk ve Makedonya, yolsuzluk algısının en yaygın olduğu ülke olarak karşımıza çıkarken, Karadağ 45/100 skoru ile görece daha iyi bir performansa sahiptir.

Tablo I: Batı Balkan Ülkelerinde Yolsuzluk Algı Endeksi (2019)³⁶

Ülke	Yolsuzluk Algı Endeksi				Dünya Sıralaması (2019)
	1999	2010	2015	2019	
<i>Arnavutluk</i>	2.3/10	3.3/10	36/100	35/100	106/180
<i>Bosna-Hersek</i>	2.0/10	3.2/10	38/100	36/100	101/180
<i>Karadağ</i>		3.7/10	44/100	45/100	66/180
<i>Kosova</i>		2.8/10	33/100	37/100	93/180
<i>Kuzey Makedonya</i>	3.3/10	4.1/10	42/100	35/100	106/180
<i>Sırbistan</i>	2.0/10	3.5/10	40/100	39/100	91/180

* Endekste 100/10 yolsuzluk algısının en az olduğunu ifade etmektedir.
 ** 1999 yılı verileri, Makedonya ve Arnavutluk dışında Yugoslavya’ya ait verilerdir.

33 Othon Anastasakis, “Post-1989 Political Change in the Balkan States: The Legacy of the Early Illiberal Transition Years”, *Perceptions* 18, No. 2 (2013), pp. 91-112.

34 Leslie Holmes, *Rotten States? Corruption, Post-Communism and Neoliberalism*, Duke University Press, Durham & London, 2006.

35 Transparency International, “How Corruption Weakens Democracy”, 29.01.2019, https://www.transparency.org/news/feature/cpi_2018_global_analysis, Erişim: 01.08.2019

36 Transparency International, “Corruption Perceptions Index 2019”, 2019, <https://www.transparency.org/cpi2019>, Erişim: 28.04.2019

Yolsuzlukla mücadele gündemi, aday ve potansiyel aday statüleri nedeniyle bölge ülkelerinin AB ile devam eden müzakere süreçlerini de etkilemektedir. AB, 2019 yılında yayınladığı Genişleme Strateji Belgesi'nde bölge ülkelerine eleştiriler yönelterek performanslarının hala istenen düzeyde ve üyeliğin gerektirdiği ölçüde olmadığını belirtmektedir:

Batı Balkanlar ve Türkiye'de yolsuzluk vakaları yaygın şekilde görülmeye devam etmiştir... Bu konudaki performans, çoğu ülkede hâlâ ikna edici düzeyde değildir ve üyelik gerekliliklerini karşılamaktan uzaktır. Üst düzey ve siyasi yolsuzlukların daha net ve tutarlı bir şekilde ele alınması gerekmektedir. İstikrarlı ve şeffaf bir iş ortamı için ve demokratik yapılaraya yönelik gerçek tehditleri azaltmak amacıyla yolsuzlukla mücadelede somut sonuçlara ihtiyaç vardır.³⁷

Batı Balkan ülkelerinin yolsuzlukla mücadelede AB müktesebatına uyum düzeyleri (Tablo II) karşılaştırıldığında Kosova ve Bosna-Hersek'in erken bir aşamada olduğu görülmektedir. Diğer bölge ülkeleri ise AB müktesebatı açısından kısmen hazırlıklı bir uyum düzeyine sahiptir.

Tablo II: Batı Balkan Ülkelerinin Yolsuzlukla Mücadelede AB Müktesebatına Uyum Düzeyleri (2019)³⁸

Ülke	Uyum Düzeyi
Arnavutluk	(2) Kısmen hazırlıklı
Bosna-Hersek	(1/2) Erken aşama/kısmen hazırlıklı
Karadağ	(2) Kısmen hazırlıklı
Kosova	(1/2) Erken aşama/kısmen hazırlıklı
Kuzey Makedonya	(2) Kısmen hazırlıklı
Sırbistan	(2) Kısmen hazırlıklı

AB, 4'lü likert sistemi olarak nitelendirebileceğimiz bir yöntemle aday ve potansiyel aday ülkelerin AB mevzuatı ile uyum düzeylerine ilişkin sırasıyla (1) erken aşama, (2) kısmen hazırlıklı, (3) belirli düzeyde hazırlıklı ve (4) iyi düzeyde ilerleme ifadelerini kullanmaktadır.

37 European Commission, "2019 Communication on EU Enlargement Policy", 29.05.2019, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-communication-on-eu-enlargement-policy.pdf>, Erişim: 13.06.2019.

38 Age, pp. 10-17.

III. Birleşmiş Milletler Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi Kapsamında Batı Balkan Ülkelerinde Önleyici Tedbirler

Bu kısımda, BM Sözleşmesinin taraf devletlerden talep ettiği önleyici tedbirler kapsamında Batı Balkan ülkeleri karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Yolsuzluğu önleyici politikaların benimsenmesi ve uygulanması ile yolsuzlukla mücadele birimlerinin oluşturulması kapsamında bölgede önemli gelişmeler yaşandığı görülmektedir. Bununla beraber, özellikle partilerin finansmanı ve kamu alımlarına ilişkin hâlihazırdaki görünüm, sözleşme çerçevesinden ve uluslararası standartlardan oldukça uzaktadır. Kamu görevlilerin uymaları gereken ilkelerin benimsenmesi noktasında ise yargı-denetim mekanizmalarının zayıflığından dolayı bölge ülkelerinde sorunlar devam etmektedir.

A. Yolsuzluğu Önleyici Politikaların Benimsenmesi ve Uygulanması

BM Sözleşmesi'nin "Yolsuzluğa Karşı Önleyici Politikalar ve Uygulamalar" başlıklı 5. Maddesi, taraf devletlere: (i) Toplumsal katılımı geliştirecek ve hukukun üstünlüğü, kamu ve kamu mallarının doğru yönetimi, bütünlük, saydamlık ve hesap verme sorumluluğu ilkelerini yansıtacak etkin ve eşgüdümlü politikaları geliştirip uygulaması, (ii) yolsuzluğun önlenmesi amacıyla etkin uygulamaları yapma ve geliştirme, (iii) ilgili yasal mevzuatını ve idari tedbirlerini, yolsuzlukla mücadele ve yolsuzluğun önlenmesi amacına uygunluğunu tespit amacıyla periyodik olarak değerlendirmeye alma ve (iv) belirtilen önlemleri geliştirmek için birbirleriyle ve ilgili uluslararası ve bölgesel örgütlerle işbirliği yapma ve uluslararası program ve projelere katılma yükümlülükleri getirmektedir.

Bu önleyici tedbir, yolsuzlukla mücadelede genel çerçeveyi oluşturmakta ve diğer tüm önleyici politikaların temelini oluşturmaktadır. Yolsuzluğu önleyici politikaların benimsenmesi ve uygulanması her şeyden önce siyasi iradenin sorunu gündem yapmasını gerekli kılmaktadır. Batı Balkanlar; geçiş dönemi adleti, ulus-devlet inşa süreci, bitmeyen kimlik tartışmaları ve ülkeler-arası ve ülke içlerindeki çözüme kavuşturulmamış sorunlar nedeniyle, uluslararası ilişkilerde yüksek politika (high politics) olarak tanımlanan barış, güvenlik ve egemenlik gündemlerine yoğunlaşmıştır. Bu nedenle alçak politika (low politics) gündemlerinden birisi olan yolsuzlukla mücadele, uzun yıllar siyasi gündemin alt sıralarında yer almıştır. Bununla beraber yolsuzlukla mücadele, koşulluluk mekanizmasına dayanan AB üyelik süreci sayesinde son yıllarda bölge liderlerince artan oranda gündem yapılmıştır.

Bölge ülkeleri, yolsuzluğu önleyici politikaların benimsenmesi amacıyla çeşitli yasal düzenlemeler (Grafik II) gerçekleştirmiştir. Devamında, periyodik olarak

revize edilen yolsuzlukla mücadele strateji belgeleri benimsenmiştir. Ayrıca farklı yolsuzluk türleri cezai işleme imkân sağlayacak şekilde “suç” olarak tanımlanmış ve cezai müeyyideler büyük oranda oluşturulmuştur.

Grafik II: Yolsuzlukla Mücadele Kapsamında Batı Balkan Ülkelerinde Yasal Düzenlemeler³⁹

Ülkeler	Strateji Belgeleri	Yolsuzlukla Mücadeleye İlişkin Yasal Düzenlemeler
Arnavutluk	2002 2008 2015	Yolsuzlukla Mücadele Kanunu Organize Suç, İnsan Ticareti, Yolsuzluk ve Mülkiyet Aleyhine Diğer Suçların Önlenmesi Hakkında Kanun Yolsuzlukla Mücadele ve Organize Suçla Mücadelede Kurumların Organizasyonu ve İşleyişi Hakkında Kanun Yolsuzlukla Mücadelede Kamu İşbirliği Kanunu Kara Para Aklama ve Terörizmin Finansmanının Önlenmesine Dair Kanun Kamu Hizmetlerinde Disipline İlişkin Karar Devlet Memurlarının Statüsü Kanunu Seçim Kanunu Kamu İhale Kanunu
Bosna-Hersek	2009-2014 2015-2019	Yolsuzluğun Önlenmesi Ajansı ve Yolsuzlukla Mücadelenin Koordinasyonu Hakkında Kanun Terörle Mücadele Faaliyetlerinin Finansmanı ve Kara Para Aklanmasının Önlenmesi Hakkında Kanun Siyasi Parti Finansmanı Kanunu Bosna Hersek Seçim Kanunu Kamu İhaleleri Kanunu
Karadağ	2006-2009 2010-2014 2015-2019	Yolsuzluğun Önlenmesi Kanunu Kara Para Aklama ve Terör Finansmanının Önlenmesine Dair Kanun Devlet Memurları ve Devlet Çalışanlarına İlişkin Kanun Siyasi Partilerin Finansmanı ve Seçim Kampanyaları Kanunu Memurlar ve Devlet Çalışanları Kanunu Memurlar ve Devlet Çalışanlarının Etik Kuralları Kamu İhaleleri Kanunu
Kosova	2013-2017 2012-2016 2009-2011 2004-2007	Yolsuzlukla Mücadele Kurumu Kanunu Kamu Üst Düzey Yetkilileri için Menşei Varlıkların Beyanı, Kaynağı ve Kontrolü ile Tüm Kamu Görevlilerinin Hediyelerinin Menşei, Beyanı ve Kontrolü Kanunu Çıkar Çatışmasının Önlenmesine Dair Kanun Seçim Kanunu Devlet Memurları Kanunu Kamu İhaleleri Kanunu

39 Yazar tarafından Regional Anti-Corruption Initiative, “Home”, 2019, <http://www.rai-see.org/>, Erişim: 10.07.2019 verileri üzerinden derlenmiştir.

Kuzey Makedonya	2003-2007 2007-2011	Yolsuzluk ve Çıkar Çatışmasının Önlenmesine dair Kanun Kara Para Aklama ve Diğer Ceza Gelirleri ve Terörizmin Finansmanını Önleme Kanunu Devlet Memurları Kanunu Memurlar için Etik Kuralları Siyasi Partilerin Finansmanı Hakkında Kanun Kamu İhaleleri Kanunu
Sırbistan	2005-2012 2013-2018	Yolsuzlukla Mücadele Kanunu Yolsuzlukla Mücadele Ajansı Kanunu Kara Para Aklamanın ve Terörizmin Finansmanını Önlenmesi Hakkında Kanun Organize Suç, Yolsuzluk ve Diğer Ağır Suçların Bastırılmasında Devlet Otoritelerinin Teşkilatı ve Yargılama Yasası Devlet Memurları Kanunu Seçim Kanunu Siyasi Faaliyetlerin Finansmanı Hakkında Kanun Kamu İhaleleri Kanunu

Yasal önlemler ve strateji belgeleri, yolsuzlukla mücadele konusunda bölgede siyasi bir gündemin oluştuğunu ortaya çıkarmaktadır. Önleyici politikaların benimsenmesi kapsamında bölgede Yolsuzlukla Mücadele başlıklı ayrı ve yeni kanunlar kabul edilmiş; kara para aklama, terörizm ve organize suçlarla mücadele kapsamında yasal önlemler alınmıştır. Ayrıca BM Sözleşmesinin kamu görevlileri, partilerin finansmanı ve kamu alımlarına ilişkin benimsediği ilkeler kapsamında da gerekli düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Son olarak ceza ve ceza muhakemesi kanunları, bilgi edinme hakkı, çıkar çatışmalarının önlenmesi ve yerel yönetimlerle ilişkin kanunlarda da çeşitli revizyonlar gerçekleştirilmiştir.

Tablo III: Batı Balkan Ülkelerinde Yolsuzluk Kontrol Endeksi (2018)⁴⁰

Ülke	Yolsuzluk Kontrol Endeksi
<i>Arnavutluk</i>	%35,10
<i>Bosna-Hersek</i>	%42,79
<i>Karadağ</i>	%58,17
<i>Kosova</i>	%35,58
<i>Kuzey Makedonya</i>	%42,31
<i>Sırbistan</i>	%41,83

* Yüzdeler 0 yolsuzluğun kontrolüne ilişkin en düşük (olumsuz), 100 ise en yüksek (olumlu) değeri ifade etmektedir.

40 World Bank, "The Worldwide Governance Indicators (WGI) - Control of Corruption", 2020, <https://info.worldbank.org/governance/wgi/>, Erişim: 28.04.2020

Yolsuzlukla mücadele kapsamında yeni politikaların benimsenmesinde amaç, önleyici politikaların oluşturulması ve caydırıcılık ise Batı Balkan ülkelerinin başarılı olduğu söylenemez. Bölge ülkelerinde her ne kadar yolsuzlukla mücadele için önleyici politikalar oluşturulmuş olsa da uluslararası veriler, uygulama ve pratiklerde yapısal sorunların devam ettiğini ortaya çıkarmaktadır. Dünya Bankası tarafından yayınlanan yolsuzluk kontrol endeksi 2018 yılı verileri (Tablo III) incelendiğinde, bölge ülkelerinin yolsuzlukla mücadelede kötü performanslar sergiledikleri ortaya çıkmaktadır. Özellikle Arnavutluk, Bosna-Hersek ve Sırbistan düşük oranları ile dikkat çekmektedir.

B. Yolsuzlukla Mücadele Biriminin Oluşturulması

BM Sözleşmesi'nin 5. maddesi, yolsuzlukla mücadele kapsamında ilgili politikaların koordinasyonu, kontrolü ve uygulaması için uzmanlaşmış bir birimin oluşturulmasını talep etmektedir. Oluşturulması istenen birimlerin aynı zamanda yasal güvenceye sahip özerk, bağımsız ve tarafsız olmaları beklenmektedir.

Bölge ülkelerinde 2001-2009 tarihleri arasında, yolsuzlukla mücadele birimlerinin kurulduğu görülmektedir (Grafik III). Arnavutluk, yolsuzlukla mücadelede biriminin olmadığı tek bölge ülkesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülkede yolsuzlukla mücadele, yürütme organına bağlı muhtelif bakanlıklar (Adalet, İçişleri, Kamu Yönetimi vs.) tarafından yürütülmektedir. Bosna-Hersek ve Sırbistan ise kurumsal yapılanmada geciken ülkelerdir.

Grafik III: Batı Balkan Ülkelerinde Yolsuzluğu Önlemek Üzere Oluşturulan Birimler⁴¹

Ülke	Kurum
Arnavutluk	-
Bosna Hersek	Yolsuzluğun Önlenmesi ve Yolsuzlukla Mücadelenin Koordinasyonu Ajansı (2009)
Karadağ	Yolsuzlukla Mücadele Girişimi Ajansı (2004)
Kosova	Kosova Yolsuzlukla Mücadele Ajansı (2007)
Kuzey Makedonya	Yolsuzluğun Önlenmesi için Devlet Komisyonu (2002)
Sırbistan	Yolsuzlukla Mücadele Ajansı (2009)

41 Yazar tarafından derlenmiştir.

Bölgedeki ilk birim Karadağ tarafından oluşturulmuş ve ajans özellikle politika oluşturma sürecinde etkin roller üstlenmiştir.⁴² Buna rağmen, ajans Finans Bakanlığı bünyesinde faaliyet göstermektedir ki, bu durum kurumun tarafsızlığına ve bağımsızlığına gölge düşürmektedir. Sırbistan'daki ajans medya, sivil toplum ve bürokrasi ile doğrudan iletişim halinde olup kamu görevlilerinin varlık ve gelirleri, siyasi faaliyetlerin finansmanı, çıkar çatışmalarının çözülmesi, şikâyetler, önleme ve uluslararası işbirliği alanlarında yetki, sorumluluk ve kontrol mekanizmalarına sahiptir.⁴³

Bu örneklerin aksine Kosova'da ajans, meclise bağlı olarak faaliyet göstermekte ve araştırma, inceleme ve önleme görevlerini yürütmektedir.⁴⁴ Kuzey Makedonya'da parlamentoya karşı sorumlu olan komisyon bağımsız olup, yolsuzluğun önlenmesi amacıyla sivil toplum, medya ve eğitim kurumları ile işbirliği içerisindedir. Diğer ülke örneklerinden farklı olarak önleme ve soruşturma yetkilerinin yanında politika belirleme sürecinde de etkin bir rol oynamaktadır.⁴⁵ Diğer bölge ülkelerine kıyasla yetki ve sorumluluğu en fazla olan ülke Bosna-Hersek'tir. Bosna-Hersek Halklar Meclisi'ne karşı sorumlu olan merkezi ajansın yanında, ülkede ayrıca her iki federasyonun (Bosna-Hersek Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti) da yolsuzlukla mücadele birimleri bulunmaktadır.⁴⁶

Batı Balkanlarda yolsuzlukla mücadele konusunda uzmanlaşmış birimlerin oluşturulması önemli bir adımdır. Yasal önlemlerin alınması ve devamında yolsuzlukla mücadele birimlerinin kurulması sonrasında, liberal kurumsalcı modelin öngördüğü sınırlı sayıda bazı olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Örneğin yolsuzlukla mücadele birimleri, dikkate değer bir takım soruşturmalar ile kamuoyu gündemine gelmiştir. Kuzey Makedonya'nın eski başbakanı, kamu bütçesi ile lüks bir otomobili değerinin üzerinde bir fiyata satın alması nedeniyle mahkûm edilmiştir.⁴⁷ Benzer şekilde Kosova'da eski Ulaştırma Bakanı, ülkenin en geniş kapsamlı

42 Anti-Corruption Authorities (ACAs) Initiative, "Profiles: Montenegro", 2019, <https://www.acauthorities.org/country/me>, Erişim: 15.08.2019

43 Anti-Corruption Agency Serbia, "Main Page", 2019, <http://www.acas.rs/?lang=en>, Erişim: 16.08.2019

44 Anti-Corruption Authorities (ACAs) Initiative, "Profiles: Kosova", 2019, <https://www.acauthorities.org/country/xk>, Erişim: 15.08.2019

45 Cvetko Mojsoski, "Republic of Macedonia State Commission for Prevention of Corruption", <https://www.acauthorities.org/sites/aca/files/countrydoc/State%20Commission%20for%20Prevention%20of%20Corruption.pdf>, Erişim: 10.08.2019

46 Detaylar için bkz. "Law on the Agency for the Prevention of Corruption and the Coordination of the Fight against Corruption", http://apik.ba/zakoni-i-drugi-akti/Zakoni/Zakon_o_Agenciji/default.aspx?id=397&langTag=en-US, Erişim: 16.08.2019

47 CNNTürk.com, "Makedonya'nın Eski Başbakanına Hapis Cezası", 23.05.2018, <https://www.cnntrk.com/dunya/makedonyanin-eski-basbakanina-hapis-cezasi>, Erişim: 10.07.2017

yolsuzluk soruşturmasında suçlu bulunmuştur.⁴⁸ Fakat bu yolsuzluk soruşturmalarının hemen tamamı, siyasi rekabetin bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Seçimlerle yönetime gelen yeni iktidarlar; yolsuzlukla mücadele operasyonlarını, eski iktidarlara karşı bir araç olarak kullanmışlardır.

Bölge ülkelerinde ilgili birimlerin tarafsızlığını ve bağımsızlığını sağlayacak ve idari, teknik ve personel altyapısını güçlendirecek yeni girişimlere ihtiyaç duyulmaktadır. Kurulan birimlerin en temel sorunu, sınırlı etkinlikleri ve siyasi müdahaleler nedeniyle özerkliklerinin garanti altına alınmamış olmasıdır. Bölge ülkelerinde bu problemleri açığa çıkaran bazı gelişmeler basına yansımıştır. Örneğin bir Sırp gazeteci yolsuzluğa ilişkin yaptığı haber nedeniyle saldırıya uğramış,⁴⁹ Kosova'daki AB Misyonu yolsuzluk skandalı ile çalkalanmış,⁵⁰ Bosna-Hersek'te yüksek yargıçlar da rüşvet iddiaları ile gündeme gelmiştir.⁵¹

C. Kamu Görevlilerinin Uyması Gereken İlkelerin Benimsenmesi

2017 Aralık ayında Sırbistan'ın başkenti Belgrad'da dikilen yılbaşı ağacı önünde hatıra fotoğrafı çekenler, sonrasında bu ağaç için 83.000 Avro harcandığı bilgisi ile şaşkına döndüler. Aynı yıl Karadağ'da ise Rusya'nın ülkedeki NATO ve Batı karşıtı aktörleri finanse ettiğine dair haberler manşetlere yansdı. Bölgenin diğer ülkelerinde de durum farklı olmayıp kamu görevlilerinin bulaştığı yolsuzluklar, sıklıkla basına yansımaktadır. Devlet-toplum ilişkisini sarsan ve kamu yönetimine olan güveni erozyona uğratan bu ve benzeri olaylar, kamu görevlileri üzerinden kamu yönetimini yolsuzlukla mücadelenin merkezine yerleştirmektedir.

BM Sözleşmesinin "Kamu Görevlileri için Davranış İlkeleri" başlıklı 8. Maddesi, taraf devletlerden: (i) Kamu görevlileri arasında dürüstlüğü, doğruluğu, sorumluluğu geliştirecek, (ii) kamu görevlerinin doğru, şerefli ve uygun olarak yerine getirilmesi için davranış ilke ve standartlarını uygulayacak, (iii) yolsuzluk vakalarını ilgili makamlara rapor edilmesini kolaylaştıracak, (iv) çıkar çatışması yaratabilecek nitelikteki meslek-dışı faaliyetleri, istihdamları, yatırımları, mal varlıkları ve aldıkları hediye veya edindikleri faydaları ilgili makamlara bildirmelerini ve (v) ilke ve standartları ihlal eden kamu görevlilerine karşı yaptırımları sağlayacak mekanizmalar geliştirmesini talep etmektedir.

48 Aljazeera, "Patriotic Highway: A Tale of Justice and Corruption in Kosovo", <https://www.aljazeera.com/programmes/witness/2019/05/patriotic-highway-tale-justice-corruption-kosovo-190528084404483.html>, Erişim: 10.07.2019

49 Filip Rudic, "Serbian Corruption Reporter Suffers Arson Attack", Balkan Insight, <https://balkaninsight.com/2018/12/12/serbian-police-investigate-alleged-torching-of-reporter-s-home-12-12-2018/>, Erişim: 10.08.2019

50 Economist, "Kosovo and the European Union: Small Balkan Scandal", <https://www.economist.com/europe/2014/11/15/small-balkan-scandal>, Erişim: 16.08.2019

51 SarajevoTimes, "Bosnia's Top Judicial Official Caught in a Corruption Scandal", <https://www.sarajevotimes.com/bosnias-top-judicial-official-caught-in-a-corruption-scandal/>, Erişim: 16.08.2019

Bölge ülkeleri bir bütün olarak incelendiğinde ilk olarak yasal önlemlerin alındığı görülmektedir. Batı Balkan ülkelerindeki hem ceza kanunları hem de kamu personel rejimleri kapsamında kamu görevlilerinin uyması gereken ilkeleri benimsemiş durumdadır. Bu kapsamda tüm ülkelerde rüşvet, görevi kötüye kullanmak, zimmete geçirme, dolandırıcılık, kamu alımlarında usulsüzlük ve nüfuz ticareti gibi ekonomik suçlar ve yolsuzluğa ilişkin davranışlar “suç” olarak tanımlanmıştır. Ayrıca kamu personel mevzuatları, kamu görevlileri için asgari davranış ilkelerinin çerçevesini oluşturmaktadır. Daha özeldir Kuzey Makedonya’da Etik Kuralları Kanunu; Kosova’da ise Kıdemli Kamu Görevlileri için Varlık Beyanı ve Tüm Kamu Görevlileri için Hediye Kanunu kabul edilmiştir. Son olarak bazı meslek grupları ve kamu birimleri (polis, yargı, barolar, medya vs.) için ayrı etik ilkeler benimsenmiştir.

Mal beyanı ve hediyeler hususunda bölge ülkelerinde farklı uygulamalar karşımıza çıkmaktadır. Arnavutluk, Mali Yükümlülüklerin Beyanı ve Denetimi Hakkında Kanun kabul etmiş; Kosova’da ise kamu görevlileri arasında ayırım yapılarak yalnızca Kıdemli Kamu Görevlileri için Varlık Beyanı ve Tüm Kamu Görevlileri için Hediye Kanunu çıkarılmıştır. Tüm ülkelerde kamu görevlilerinin varlık ve tasarrufları beyan usulüne dayandığından maalesef rüşvetle etkili ve yeterli bir mücadele yapılamamaktadır.

Yasal önlemlere rağmen uygulama ve pratikler, kamu yönetiminde yolsuzluklarla yeterli ve etkili bir mücadele yapılamadığını ortaya çıkarmaktadır. Kamu yönetiminde yolsuzluklar açısından Kuzey Makedonya ve Karadağ yüksek riskli; Sırbistan, Arnavutluk, Kosova ve Bosna-Hersek ise orta riskli ülkeler olarak sıralanmaktadır.⁵² Sırbistan’da özellikle polis, yargı, inşaat, sağlık ve eğitim sektörlerinde kronik sorunlar devam etmektedir.⁵³ Kuzey Makedonya’da da durum benzer olup siyasi himaye ve nepotizm, kamu yönetimindeki yolsuzlukların temel nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁴ Parçalanmış ve karmaşık siyasi yapısı Bosna-Hersek’te rüşvet, kayıt dışılık, adam kayırma ve çıkar çatışmaları sorunlarını beraberinde getirmektedir.⁵⁵

Yolsuzlukla mücadelede en kötü performansı sergileyen Arnavutluk’ta yargı ve adalet sistemi de dâhil kamu yönetiminin tüm kollarında yolsuzluklar yaygın bir şekilde devam etmektedir.⁵⁶ Merkezi ve yerel idarelerde yaygın olan yolsuzluklar, ülkede

52 GAN (Business Anti-Corruption Portal), “Country Profiles”, 2019, <https://www.ganintegrity.com/portal/country-profiles/>, Erişim: 14.09.2019

53 Vladimir Hrlje, “Bribery and Corruption 2019: Serbia”, 2019, <https://www.globallegalinsights.com/practice-areas/bribery-and-corruption-laws-and-regulations/serbia>, Erişim: 14.09.2019

54 GAN, “Macedonia Corruption Report”, 2019, <https://www.ganintegrity.com/portal/country-profiles/macedonia/>, Erişim: 15.09.2019

55 GAN, “Bosnia & Herzegovina Corruption Report”, 2019, <https://www.ganintegrity.com/portal/country-profiles/bosnia-herzegovina/>, Erişim: 16.09.2019

56 European Commission, “Albania 2019 Report”, 29.05.2019, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-albania-report.pdf>, Erişim: 16.09.2019

mücadeleden sorumlu aktörlere ve ağlara da sirayet etmiş durumdadır. Arnavutluk'ta bürokratik organizasyonların (polis, gümrük memurları ve yargı erki) ve siyasi elitlerin, yolsuzlukların doğrudan ya da dolaylı aktörleri olmaları, ülkedeki başarısızlığın temel nedenidir.⁵⁷ Karadağ'da ise özellikle yerel yönetim ve gümrüklerde yolsuzluk sorunu devam etmektedir.⁵⁸ AB himayesindeki Kosova'da ise polis, vergi, belediye, kamu alımları ve enerji piyasasında yolsuzluk ve rüşvetin yaygın olduğu bildirilmektedir.⁵⁹

Kamuoyunun farklı kurum ve aktörlere ilişkin yolsuzluk algıları (Tablo IV) incelendiğinde devleti oluşturan yasama-yürütme ve yargı erklerinin ana aktörleri olan siyasi partiler, meclis, yargı ve kamu görevlilerinin yolsuzluğa bulaştığına ilişkin algının, tüm bölge ülkelerinde yüksek seviyede olduğu görülmektedir. Buna karşılık silahlı kuvvetler ile sivil toplum ve dini kurumlara ilişkin yolsuzluk algıları daha düşüktür.

Tablo IV: Batı Balkan Ülkelerinde Farklı Kurumlarda Yolsuzluğa İlişkin Kamuoyu Algısı (2019)⁶⁰

Ülke/Aktör	Siyasi Partiler	Meclis	Silahlı Kuvvetler	Sivil Toplum	Medya	Dini Kurumlar	İş Dünyası	Eğitim	Yargı	Kamu Görevlileri
Arnavutluk	%87	%85	%38	%44	%60	%27	%54	%76	%85	%75
Bosna-Hersek	%85	%79	%53	%58	%69	%59	%76	%75	%81	%81
Karadağ	%69	%55	%40	%49	%65	%33	%59	%58	%65	%67
Kosova	%69	%64	%32	%42	%57	%40	%56	%61	%67	%60
Kuzey Makedonya	%80	%73	%39	%46	%75	%56	%58	%64	%79	%70
Sırbistan	%74	%57	%28	%48	%72	%41	%61	%60	%69	%64

* Tablodaki yüzdelik oranlar, 4'lü likert ölçeğinin kullanıldığı ankette ilgili kurumların yolsuzluğa bulaştığı iddiasına ilişkin katılımcıların "katılıyorum" ve "kesinlikle katılıyorum" cevaplarının toplamını yansıtmaktadır.

57 Daniela Irrera, "The Balkanisation of Politics: Crime and Corruption in Albania", EUI Working Paper 2006/18, https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/4358/rscas_06_18.pdf;sequence=1, Erişim: 28.04.2020

58 GAN, "Montenegro Corruption Report", 2019, <https://www.ganintegrity.com/portal/country-profiles/montenegro/>, Erişim: 14.09.2019

59 GAN, "Kosovo Corruption Report", 2019, <https://www.ganintegrity.com/portal/country-profiles/kosovo/>, Erişim: 14.09.2019

60 Regional Cooperation Council, "Balkan Public Barometer", 2019, <https://www.rcc.int/seeds/results/2/balkan-public-barometer>, Erişim: 10.07.2019

Bölge ülkelerinin kamu yönetiminde yolsuzlukla mücadelede riskler barındırmaya devam etmesi, yargı-denetim mekanizmalarına ilişkin sorunlardan kaynaklanmaktadır. Sırbistan, Arnavutluk, Karadağ ve Kosova'da ilke ve standartları ihlal eden kamu görevlilerine karşı yasal önlemler alınmış ve hukuki yaptırım uygulayacak uzmanlaşmış birimler oluşturulmuş olmasına rağmen, adaletten kaçınma nedeniyle bu önlemler uygulamada karşılığını bulamamaktadır. Bosna-Hersek, zayıf adalet düzeni ve hukuk yaptırımındaki sorunlar nedeniyle kamu yönetiminde yolsuzlukla mücadelede etkisiz kalmaktadır.⁶¹ Karadağ'da ise tanık koruma programı, etik ilkelerinin uygulanması, emniyet-yargı kapasitesi geliştirilmektedir.⁶² Son olarak Kosova'da siyasi yolsuzluklar nedeniyle kıdemli/üst düzey memurların ihlalleri etkili bir ceza-yaptırım mekanizmasına tabii tutulamamaktadır.⁶³

D. Partilerin Finansmanına İlişkin Tedbirlerin Alınması

Sözleşmenin 7. Maddesinde taraf devletlerin "siyasi partilerin finansmanında saydamlığı arttıracak yasal ve idari önlemleri almaları" talep edilmektedir. Siyasi yolsuzluklarla mücadelede kritik olan bu önleyici mekanizma aynı zamanda medya, bürokrasi ve iş dünyasında ortaya çıkan yolsuzluk türleri ile de doğrudan ilintilidir. Yasama ve yürütme erkinin siyasi partiler üzerinden şekillendiği dikkate alındığında, partilerin finansmanında şeffaflık ve hesap verebilirliğin sağlanması; başta adil ve özgür seçimlerin tesisi olmak üzere çoğulcu demokratik toplumun inşası ve iyi yönetim açısından kritik önem taşımaktadır.

Bu kapsamda bölge ülkelerinin tamamında siyasi faaliyetlerin finansmanına ilişkin usul ve esasları belirleyen kanunlar kabul edilmiştir (Grafik IV). Sırbistan, Karadağ, Bosna-Hersek ve Arnavutluk'ta ilgili tedbirler tek kanun üzerinden şekillenmiş iken Kosova ve Kuzey Makedonya'da yasal çerçeveyi birden fazla kanun oluşturmaktadır. Yasal düzenlemeler, hemen her ülkede uluslararası standartlardan uzak, istismara açık hukuk boşlukları barındıran ve kontrol/denetim mekanizmaları açısından zayıftır. Bu noktada özellikle Kosova⁶⁴ ve Kuzey Makedonya⁶⁵ eleştirilerin hedefi konumundadır. Bosna-Hersek yasal mevzuatta birden fazla kez revizyon yapmış olmasına rağmen beklenen standartlara ulaşamamıştır.⁶⁶ Bu

61 Krista Lee-Jones, "Bosnia and Herzegovina: Overview of Corruption and anti-Corruption", 2018, <https://www.u4.no/publications/bosnia-and-herzegovina-overview-of-corruption-and-anti-corruption.pdf>, Erişim: 05.09.2019

62 European Commission, "Montenegro 2019 Report", 29.05.2019, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-montenegro-report.pdf>, Erişim: 16.09.2019

63 European Commission, "Kosovo 2019 Report", 29.05.2019, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-kosovo-report.pdf>, Erişim: 16.09.2019

64 European Commission, "Communication from the Commission to the European Parliament and the Council on a Feasibility Study for Stabilisation and Association Agreement between the European Union and Kosovo", 10.10.2012, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52012DC0602&from=EN>, Erişim: 16.08.2019

65 Transparency International Macedonia, "Buying Influence: Money and Politics in the Republic of Macedonia", 2013, https://www.transparency.org/files/content/feature/2013_BuyingInfluenceMacedonia_EN.pdf, Erişim: 01.09.2019

66 Krista Lee-Jones, Bosnia and Herzegovina, p. 9.

nedenlerle siyasi faaliyetlerin finansmanı; ülkede seçimlerin şeffaflığına, bütünlüğüne ve hesap verebilirliğine gölge düşürmektedir.⁶⁷

Grafik IV: Batı Balkan Ülkelerinde Partilerin Finansmanına İlişkin Yasal Çerçeve⁶⁸

Ülke	Kanun
Arnavutluk	Siyasi Partiler Kanunu
Bosna-Hersek	Siyasi Parti Finansmanı Kanunu
Karadağ	Siyasi Varlıkların ve Seçim Kampanyalarının Finansmanı Kanunu
Kosova	Siyasi Partilerin Finansmanına İlişkin Kanun Genel Seçim Kanunu Merkezi Seçim Komisyonu ve Genel Seçim Kanunu
Kuzey Makedonya	Siyasi Partilerin Finansmanı Kanunu Seçim Kanunu Yolsuzluğun ve Çıkar Çatışmasının Önlenmesine İlişkin Kanun
Sırbistan	Siyasi Faaliyetlerin Finansmanı hakkında Kanun

Bölge ülkelerinin tamamında siyasi partilerin finansmanına ilişkin “beyan usulü” takip edilmekte olup bu usul hem önleme hem de kontrol-denetim mekanizmalarını zorlaştırmaktadır. Bölgedeki siyasi partiler, finansal kaynakları hakkında beyannameler yayınlamakla yükümlü olup bağışçılara böyle bir yükümlülük getirilmemiştir. Bu nedenle kayıt dışı finansmana karşı herhangi bir denetleme ya da yolsuzluğu önleme mekanizması bulunmamaktadır. Bu kapsamda Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Sırbistan’daki kanunun yeterli bir çerçeve sunmakla beraber finansman kaynaklarının şeffaflığı hususunda eksikliklerin olduğunu bildirmektedir.⁶⁹ Kosova’da beyan usulü nedeniyle siyasi partiler, kanunlara uyma ve yasal yükümlülüklerini yerine getirme konusunda isteksiz davranmaktadır.⁷⁰ Arnavutluk’ta ise hesap verebilirlik ve şeffaflık konularında

67 OSCE/ODIHR, “Bosnia and Herzegovina General Elections 12 October 2014”, 12.10.2014, <https://www.osce.org/odihr/elections/bih/121845>, Erişim: 11.09.2019

68 Yazar tarafından derlenmiştir.

69 OSCE/ODIHR, “Republic of Serbia Early Parliamentary Elections - 16 March 2014”, 17.03.2014, <https://www.osce.org/odihr/elections/116467?download=true>, Erişim: 10.07.2019

70 Group for Legal and Political Studies, “Financing of Political Parties in Kosovo - Can Controllability and Transparency Help?”, 2013, <http://www.legalpoliticalstudies.org/wp-content/uploads/2013/05/Policy-Report-05-2013.pdf>, Erişim: 07.07.2019 Arton Demhasaj, “Political Party Funding in Kosovo”, 02.06.2017, <https://kosovotwopointzero.com/en/political-party-funding-kosovo/>, Erişim: 08.07.2019

sorunlar yaşanmaktadır.⁷¹ Siyasi partiler yasal yükümlülüklerine rağmen, finansal bilgilerini nadiren ya da şeffaflıktan uzak bir şekilde paylaşmaktadır. Daha da önemlisi yükümlülüklerini yerine getirmeyen ya da kural ihlali yapan aktörlere karşı etkili bir yaptırım uygulanmamaktadır.⁷² Benzer şekilde Bosna-Hersek'te de finansal tablolar siyasi partiler tarafından açıklanmamakta, partilerin sahip olduğu taşınmazlar sorun teşkil etmekte ve kanundaki maksimum meblağlara rağmen aynı bağış devam etmektedir.⁷³

Kurumsal kapasitedeki zayıflıklar, bölge ülkelerinde partilerin finansmanına ilişkin kontrol-denetim mekanizmalarının etkinliğini etkilemeye devam etmektedir. AGİT, Karadağ'da Yolsuzlukla Mücadele Girişimi Ajansı'na daha fazla yetki ve sorumluluk verilmesini ve bu kapsamda kapasite artırımı ve kaynak güçlendirmesini talep etmektedir. Ayrıca şeffaflığın sağlanması amacıyla yasal mevzuatta revizyon çağrısında bulunmaktadır.⁷⁴ Mevcut kanunların uluslararası standartların çok altında olduğu Arnavutluk'ta da denge-denetleme görevi gören Seçim Komisyonu'nun güç ve yetkisi sınırlı düzeydedir.⁷⁵

Siyasi partilerin merkezi bütçe üzerinden finansmanı iktidar-muhalefet ayrımını ve kamu kaynaklarının iktidar tarafından kanuna aykırı şekilde kullanılması sorununu ortaya çıkarmaktadır. Karadağ'da siyasi yolsuzlukların önemli bir kısmı, bu kapsamda ortaya çıkmaktadır.⁷⁶ Kuzey Makedonya'da kamu kaynaklarının iktidar partileri tarafından kanuna aykırı şekilde kullanıldığı bilinmektedir.⁷⁷ Aynı nedenle Kosova için partilerin finansmanında saydamlığı arttıracak yeni yasal düzenlemeler ve acil iyileştirmeler için çağrı yapılmaktadır.⁷⁸ Sırbistan'da ise siyaset-medya ilişkini düzenleyen yeni bir yasal çerçeveye ihtiyaç vardır.⁷⁹

71 GRECO, "Fighting Corruption: Political Funding, Thematic Review of GRECO's Third Evaluation Round", 01.01.2007, Council of Europe, <https://rm.coe.int/16806cbff2>, Erişim: 13.08.2019

72 Transparency International Albania, "Albania: Overview of Political Corruption", 20.03.2014, https://knowledgehub.transparency.org/assets/uploads/helpdesk/Country_profile_Albania_2014.pdf, Erişim: 02.08.2019

73 Transparency International BiH, "Political Party Financing in BiH", 2011, <https://ti-bih.org/wp-content/uploads/2011/03/Political-Party-Financing.pdf>, Erişim: 11.09.2019

74 OSCE/ODIHR, "Montenegro Parliamentary Elections 2016", 25.01.2016, <https://www.osce.org/odihr/elections/montenegro/295511?download=true>, Erişim: 16.08.2019

75 Transparency International, "Buying Influence: Money and Political Parties in Albania", 2013, https://www.transparency.org/files/content/feature/2013_CRINIS_Albania_EN.pdf, Erişim: 10.08.2019.

76 Transparency International, "Montenegro: Overview of Political Corruption", 20.05.2014, https://www.transparency.org/files/content/corruptionqas/Montenegro_Overview_of_Political_Corruption_2014.pdf, Erişim: 11.07.2019

77 OSCE/ODIHR, "Republic of North Macedonia Presidential Election 21 April and 5 May 2019", 21.08.2019, <https://www.osce.org/odihr/elections/north-macedonia/428369?download=true>, Erişim: 01.09.2019

78 Transparency International Kosova, "Untangling Political Finance", 2013, https://www.transparency.org/files/content/feature/2013_CRINIS_Kosovo_EN.pdf, Erişim: 10.07.2019

79 Transparency Serbia, "Transparency in Funding of Election Campaigns", 2013, https://www.transparency.org/files/content/feature/2013_CRINIS_Serbia_EN.pdf, Erişim: 11.07.2019

Batı Balkan ülkelerinde enformel mekanizmalar üzerinden siyasi faaliyetlerin finansmanı, gün geçtikçe büyümekte ve kontrol, denetim ve yaptırım daha da zorlaşmaktadır.⁸⁰ Her ne kadar partilerin finansmanına ilişkin yasal çerçeveler oluşturulmuş olsa da mevcut kanunlar uluslararası standartlardan uzak görünmekte ve yolsuzluklara neden olabilecek hukuki boşluklar barındırmaktadır. İkinci olarak bölge ülkelerinde beyan usulü takip edildiğinden, gerçek kişiler ya da özel teşebbüslerin bağışları saydam şekilde kayıt altına alınamamakta ve takip edilememektedir. Son olarak kamu kaynaklarının iktidar partileri tarafından haksız kullanımı, medya-iktidar-siyaset üçgenindeki anti-demokratik uygulamalar ve kurumsal yapılanmalardaki zayıflıklar, mevcut problemleri bir kat daha artırmaktadır.

E. Kamu Alımlarına İlişkin İlkelerin Benimsenmesi

BM Sözleşmesi, yolsuzluğun önlenmesi kapsamında kamu alımları kapsamında saydamlığı, rekabeti ve karar alma süreçlerinde nesnellığı sağlayacak adımların atılmasını gerekli kılmaktadır (Madde-9). Bu kapsamda (i) yeterli süre, (ii) nesnel ve önceden belirlenmiş kısıtlar, (iii) kamuoyuna duyurulması, (iv) itiraz, inceleme ve yasal müracaat hakları ve (v) teknik, idari ve personel altyapısının güçlendirilmesi amacıyla taraf devletlerden gerekli tedbirleri almaları talep edilmektedir. BM Sözleşmesinin temelde bilgiye erişim, şartların önceden ilanı ve yeterli sürelerin verilmesi gibi teknik detayları öncüllediği gözlemlenmektedir.

Batı Balkan ülkelerinin tüm önleyici mekanizmalar içerisinde en kötü performansı kamu alımlarına ilişkin ilkeler kapsamında yaşadığını iddia etmek mümkündür. Öyle ki diğer önleyici politikaların aksine, uygulama ve yargı-denetim safhalarındaki problemlerin yanında kamu alımlarına ilişkin benimsenen ilkelerin uluslararası standartlardan oldukça uzakta olduğu görülmektedir. Her ne kadar yasal düzenlemeler tamamlanmış ve kurumlar oluşturulmuş (Grafik V) olsa da bölge ülkelerinin en temelde asgari normlar kapsamında BM Sözleşmesi'nin oldukça uzağında yer aldığı görülmektedir.

Grafik V: Batı Balkan Ülkelerinde Kamu Alımlarına İlişkin Alınan Önlemler

Ülke	Yasal Önlemler	Kurumsal Yapılanma
<i>Arnavutluk</i>	Kamu İhale Kurallarının Onaylanması, Kamu İhale El Kitabı ve Çıkar Çatışmasını Önleme El Kitabı	Kamu İhale Ajansı Kamu İhale Avukatı Kamu İhale Komisyonu
<i>Bosna-Hersek</i>	Kamu İhale Kanunu	Kamu İhale Ajansı

80 Sadik Haxhiu ve Arben Sahiti, "Financing of Political Parties and Electoral Campaigns in the Western Balkans", Acta Universitatis Danubius 11, No. 1 (2018), p. 98-111.

<i>Karadağ</i>	İhale Kanunu	Kamu İhale İdaresi
<i>Kosova</i>	Kamu İhale Kanunu	Kamu İhale Düzenleme Komisyonu İhale İnceleme Organı
<i>Kuzey Makedonya</i>	Kamu İhale Kanunu	Kamu İhale Bürosu
<i>Sırbistan</i>	Kamu İhale Kanunu	Kamu İhale Komisyonu Kamu İhale Usullerinde Hakların Korunması Komisyonu

Sırbistan, Arnavutluk ve Kuzey Makedonya'da kanunun gözettiği ilkeler (kamu kaynaklarının etkin kullanımı, rekabetin sağlanması, şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkesi) uluslararası standartlarla büyük oranda uyum halindedir. Karadağ'da ilgili kanun sıklıkla revize edilmiştir ki, bu hem uluslararası standartların yakalanmadığı hem de mevzuatın fiiliyata uyarlandığına ilişkin kuşku ve eleştirileri arttırmaktadır. Bu nedenle mevcut yasalar ve idari yapılanma (tarafsızlığı, bağımsızlığı ve kapasite eksikliği) başta AB müktesebatı olmak üzere uluslararası standartlardan oldukça uzaktadır.⁸¹

Kamu ihaleleri kapsamında oluşturulan birimler incelendiğinde, özellikle bağımsızlık ve kapasitelerine ilişkin sorunlar karşımıza çıkmaktadır. Sırbistan'da Komisyonlar Hazine Bakanlığı'na, Arnavutluk'ta Başbakanlığa ve Kuzey Makedonya'da ise Finans Bakanlığı'na bağlı olduğundan kamu alımlarında siyasi yolsuzluk riski bulunmaktadır. Örneğin Arnavutluk'ta mekanizmalar, kamu ihalelerinde yolsuzluklar için büyük riskler barındırmakta ve (siyaset eliyle) kayırmacılık yaygın şekilde karşımıza çıkmaktadır.⁸² Kosova'daki siyasi yolsuzluklar, kamu alımlarını da doğrudan etkilemekte ve iktidara yakın kişilerin haksız ve rekabete aykırı usullerle kamu ihaleleri üzerinden haksız kazanç sağladıkları gözlemlenmektedir.⁸³ BM Sözleşmesi çerçevesindeki yolsuzlukla mücadele tedbirlerinin hemen tamamında Kosova'nın kötü bir performans sergilemesi, temelde siyasi iradenin ortaya çıkmamasından kaynaklanmaktadır. Ülkede yolsuzluklarla bezenmiş mevcut düzen, siyasi elitlerin çıkar ve menfaatlerine hizmet etmekte ve bu durum statükolarına zarar verecek inisiyatiflerin geliştirilmesine ve yolsuzluklara karşı radikal önlemlerin alınmasına engel olmaktadır.⁸⁴

81 Institute Alternative, "Corruption and Public Procurement in Montenegro", 2012, <https://www.emim.org/images/publikacije/Corruption-and-public-procurement-in-Montenegro-ENG.pdf>, Erişim: 13.09.2019.

82 GAN, "Albania Corruption Report", 2019, <https://www.ganintegrity.com/portal/country-profiles/albania/>, Erişim: 16.09.2019.

83 BIRN, "BIRN Kosovo Published Annual Public Procurement Monitoring Report", 01.07.2016, <http://birn.eu.com/uncategorized/birn-kosovo-published-annual-public-procurement-monitoring-report/>, Erişim: 10.09.2019

84 Andrea Lorenzo Capussela, State Building in Kosovo: Democracy, Corruption and the EU in the Balkans, Bloomsbury Publishing, New York, 2015, p. 23.

Diğer önleyici mekanizmalarda olduğu gibi kamu alımlarında da uygulama ve pratik detaylarda yolsuzluklar devam etmektedir. Özellikle müzakere usulünde ve itiraz ile yargı-denetim mekanizmalarında yaşanan sorunlar, kamu alımlarında yolsuzluklara kapı aralamaktadır. Sırbistan'daki kanun, müzakere usulünün kullanılmasını fazlasıyla sınırlandırdığından eleştirilmektedir.⁸⁵ Ayrıca üçüncü ülkelerle yapılan anlaşmaların, kamu alımlarına ilişkin uluslararası standartları yeterince garanti altına almadığı ve ülkedeki kurumsal yapılanmanın zayıf olduğu yönünde eleştiriler mevcuttur.⁸⁶ Bosna-Hersek'te kamu ihale sürecinin zaman kıstasına (erteleme, dondurma ya da vakitsizlik) riayet edilmediği ve bu yolla kayırmaların yapıldığı olaylar karşımıza çıkmaktadır.⁸⁷ Kamu alımlarında yaygın olan yolsuzlukların önlenmesi adına ülkede yeterli ve etkili bir mekanizmanın kurulmadığı görülmektedir.⁸⁸ Benzer nedenlerle Kuzey Makedonya'daki kurumsal yapılanmanın güçlendirilmesi ve soruşturma-ceza sisteminin daha aktif hale getirilmesi tavsiye edilmektedir.⁸⁹

Tüm bu nedenlerle bölgedeki sorunların çözümü adına kamu alımlarında rekabeti arttıracak, ilgili aktör ve kurumların bağımsızlığını ve profesyonelliğini garanti altına alacak ve siyasi müdahaleleri azaltacak yeni önlemlere ihtiyaç duyulmaktadır.

Sonuç

Makalede, ulus-devlet inşa ve demokratikleşme süreçlerinin paralel devam ettiği Batı Balkan ülkelerinin kamburu olan yolsuzluklarla mücadele politikaları karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Bu amaçla 2005 yılında yürürlüğe giren BM Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi kapsamında ilgili ülkelerin benimsedikleri önleyici politikalar karşılaştırılmıştır.

Bölge ülkelerinin AB koşulluluğunun da etkisiyle yolsuzlukla mücadeleyi gündem yaptıkları görülmektedir. Bu nedenle yolsuzlukla mücadeleye ilişkin yasal önlemleri önemli oranda aldıkları ve kurumsal yapılanmaları tamamladıkları gözlemlenmektedir. Fakat Sözleşme kapsamında birimlerin oluşturulması;

85 European Commission, "Screening Report Serbia", 13.05.2014, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/serbia/screening-reports/screening_report_ch_5_serbia.pdf, Erişim: 12.09.2019.

86 European Commission, Serbia 2019 Report, pp. 19-22.

87 Joint Working Group on Audit Activities, "Public Procurement in Western Balkans", 2018, https://www.eca.europa.eu/other%20publications/synthesis_w_balkans/synthesis_w_balkans_en.pdf, Erişim: 12.09.2019

88 European Commission, "Bosnia and Herzegovina Strengthening Public Procurement System in Bosnia and Herzegovina Phase II - Developing the Capacities of Contracting Authorities", 2016, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/ipa_2016_39653_1_bih_strengthening_public_procurement_system.pdf, Erişim: 08.09.2019

89 European Commission, "North Macedonia 2019 Report", 29.05.2019, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-north-macedonia-report.pdf>, Erişim: 14.09.2019

partilerin finansmanı, kamu alımları ve kamu görevlilerine ilişkin ilkelerin benimsenmesi, bölgede yolsuzlukları azaltan sonuçlar doğurmamıştır. Uluslararası örgütlerin verileri ve kamuoyu yoklamaları, yolsuzluğun bölgede kronik bir sorun olarak devam ettiğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle yasal ve kurumsal önlemler ve benimsenen önleyici politikalar, yolsuzlukla mücadele ediliyor 'görüntüsü' vermekten öteye geçememektedir.

BM Sözleşmesinin ortaya koyduğu çerçeve ve asgari koşulların - Batı Balkanlar örneğinde - yolsuzlukla mücadelede yetersiz kaldığı sonucuna varmak mümkündür. Öyle ki bölgenin kronik sorunu olan yolsuzluklar konusunda herhangi yapısal bir dönüşümden bahsetmek mümkün değildir. Arnavutluk, bölge ülkeleri içerisinde en kötü performansı ile dikkat çekmektedir. Ülkedeki siyasi istikrarsızlıklar, geçmişin ağır mirası ile eklemlenince yolsuzlukla mücadelede en karmaşık denklemi karşımıza çıkarmaktadır. İronik bir diğer gözlem ise uluslararası yönetime bağlı Kosova ve Bosna-Hersek'e ilişkindir. Uzun yıllardır bu ülkelerin yönetiminde BM, NATO ve AB misyonları görev almış olmasına rağmen, bu ülkeler de yolsuzlukla mücadelede kötü performans sergilemektedir.

Batı Balkan ülkelerinin yolsuzlukla mücadelede iyi bir performans yakalayamamaları ve yapısal dönüşümler gerçekleştirememeleri, bölgenin diğer kronik sorunlarından olan hukukun üstünlüğü, yargı bağımsızlığı ve kamu yönetiminin etkinliğine ilişkin sorunları gün yüzüne çıkarmaktadır. Bu bulgu, yolsuzlukla mücadelede uluslararası yardımlara yönelik 'normatif' eleştirileri haklı çıkarmaktadır. Yasal tedbirleri ve kurumsal yapılanmayı merkeze alan liberal-kurumsalcı yaklaşım, yargı bağımsızlığı ve hukukun üstünlüğüne ilişkin meydan okumaları yeterince dikkate almadığından; yolsuzlukla mücadelede dönüşümü sağlayabilecek bir çerçeve sunamamaktadır. Öyle ki birleşik kaplar olarak sıralayabileceğimiz yolsuzlukla mücadele, hukukun üstünlüğü ve yargı bağımsızlığı birbirleriyle doğrudan bağlantılıdır. Bu nedenle sorunların çözümü, her üçünü de içeren daha kapsayıcı bir çerçevenin oluşturulmasını gerekli kılmaktadır.

BM Sözleşmesi, hukuki altyapı ve kurumların oluşturulmasında çıpa görevi görmüştür. Fakat yolsuzluğun siyasi köklerine ilişkin daha esnek bir çerçeve sunarak BM'nin sahip olduğu güç ve etkiyi göz önünde tutan ve misyonunun sınırlarını dikkate alan bir strateji güttüğü anlaşılmaktadır. Analizde BM Sözleşmesine yöneltilen eleştirileri - özellikle siyasi yolsuzluklarla mücadelenin yeterince dikkate alınmaması - haklı çıkaran sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Enformel mekanizmaların hala güçlü ve yaygın olduğu bölge ülkelerinde normalleştirilmiş olan siyasi yolsuzlukların diğer alanları da etkileyecek şekilde yaygın olarak devam etmesi, tüm yasal ve kurumsal önlemlere rağmen kamburun azalmadığını ortaya çıkarmaktadır. Diğer bir ifadeyle siyasi yolsuzluklarla mücadeleyi

öncüllemeyen bir yaklaşımın, yolsuzlukla topyekûn mücadelede başarıyı sağlayamadığı görülmektedir.

Siyasi yolsuzlukları da içerecek şekilde daha kapsayıcı bir sözleşmenin uluslararası toplum tarafından kabul edilmesi mümkün müdür? Geniş kapsamlı, bağlayıcılığı ve yaptırım mekanizması yüksek bir çerçevenin kabul edilme ihtimali, real-politik nedenlerle daha düşüktür. Bu nedenle BM de dâhil uluslararası aktörler, yolsuzlukların doğrudan ya da dolaylı parçası olan siyasi elitlerle, yolsuzlukla mücadele kapsamında işbirliği yapmaya devam edecektir.

Tüm bu arka plan ve ortaya çıkan bulgu ve sonuçlar nedeniyle BM başta olmak üzere, yolsuzlukla mücadelede uluslararası aktörlerin rol ve pozisyonları ile ulus-devletlere etkilerini güçlendirecek politika ve strateji önerilerine ilişkin yeni akademik çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Son olarak dış teşvik modelini takip eden IMF, Dünya Bankası ve AB gibi diğer örgütlerin, yolsuzlukla mücadele kapsamında Batı Balkanlarda nasıl bir etki yarattığı/yaratacağı hususunda yapılacak yeni çalışmalar literatüre katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- “Law on the Agency for the Prevention of Corruption and the Coordination of the Fight against Corruption”, http://apik.ba/zakoni-i-drugi-akti/Zakoni/Zakon_o_Agenciji/default.aspx?id=397&langTag=en-US, Erişim: 16.08.2019
- Alexander, Marcus. “Democratization and Hybrid Regimes: Comparative Evidence from Southeast Europe”, *East European Politics and Societies* 22, No. 4 (2008), pp. 928-954.
- Aljazeera. “Patriotic Highway: A Tale of Justice and Corruption in Kosovo”, <https://www.aljazeera.com/programmes/witness/2019/05/patriotic-highway-tale-justice-corruption-kosovo-190528084404483.html>, Erişim: 10.07.2019
- Anastasakis, Othon. “Post-1989 Political Change in the Balkan States: The Legacy of the Early Illiberal Transition Years”, *Perceptions* 18, No. 2 (2013), pp. 91-112.
- Anti-Corruption Agency Serbia. “Main Page”, 2019, <http://www.acas.rs/?lang=en>, Erişim: 16.08.2019
- Anti-Corruption Authorities (ACAs) Initiative. “Profiles: Kosova”, 2019, <https://www.aauthorities.org/country/xk>, Erişim: 15.08.2019
- Anti-Corruption Authorities (ACAs) Initiative. “Profiles: Montenegro”, 2019, <https://www.aauthorities.org/country/me>, Erişim: 15.08.2019
- Arman, Murat Necip ve Nazif Mandacı. *Çağdaş Balkan Siyaseti: Devletler, Halklar, Parçalanma ve Bütünleşme*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2012
- Ay, Ahmet, Oktay Kızılkaya ve Tuba Akar. “Gelişmekte Olan Ülkelerde Yolsuzluk ve

- Demokrasi'nin DYY Üzerindeki Etkisi: Ampirik Bir İnceleme", *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 7, No. 3 (2016), pp. 73-88.
- Bhargava, Vinay. "The Cancer of Corruption", World Bank Global Issues Seminar Series, 26.09.2005, <http://siteresources.worldbank.org/EXTABOUTUS/Resources/Corruption.pdf>, Erişim: 10.07.2019
- BIRN. "BIRN Kosovo Published Annual Public Procurement Monitoring Report", 01.07.2016, <http://birn.eu.com/uncategorized/birn-kosovo-published-annual-public-procurement-monitoring-report/>, Erişim: 10.09.2019
- Blake, Charles H. ve Christopher G. Martin. "The Dynamics of Political Corruption: Re-Examining the Influence of Democracy", *Democratisation* 13, No. 1 (2006), pp. 1-14.
- Brunelle-Quraishi, Ophelie. "Assessing the Relevancy and Efficacy of the United Nations Convention against Corruption: A Comparative Analysis", *Notre Dame Journal of International and Comparative Law* 2 (2011), pp. 101-166.
- Budak, Jelena ve Edo Rajh. "Corruption as an Obstacle for Doing Business in the Western Balkans: A Business Sector Perspective", *International Small Business Journal* 32, No. 2 (2014), pp. 140-157.
- Bukovansky, Mlada. "The Hollowness of anti-Corruption Discourse", *Review of International Political Economy* 13, No. 2 (2006), pp. 181-209.
- CNNTürk.com. "Makedonya'nın Eski Başbakanına Hapis Cezası", 23.05.2018, <https://www.cnnturk.com/dunya/makedonyanin-eski-basbakanina-hapis-cezasi>, Erişim: 10.07.2017
- Capussela, Andrea Lorenzo. *State Building in Kosovo: Democracy, Corruption and the EU in the Balkans*, Bloomsbury Publishing, New York, 2015.
- Demhasaj, Arton. "Political Party Funding in Kosovo", 02.06.2017, <https://kosovotwopointzero.com/en/political-party-funding-kosovo/>, Erişim: 08.07.2019
- Economist. "Kosovo and the European Union: Small Balkan Scandal", <https://www.economist.com/europe/2014/11/15/small-balkan-scandal>, Erişim: 16.08.2019
- Erkal, Gökhan, Merter Akıncı ve Ömer Yılmaz. "Politik İstikrarsızlık ve Yolsuzluk İlişkisi: Bir Panel Veri Analizi", *Ege Akademik Bakış* 15, No. 3 (2015), pp. 327-342.
- EULEX (European Union Rule of Law Mission in Kosovo). "About EULEX", 2019, <https://www.eulex-kosovo.eu/?page=2,1>, Erişim: 12.09.2019
- European Commission. "2019 Communication on EU Enlargement Policy", 29.05.2019, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-communication-on-eu-enlargement-policy.pdf>, Erişim: 13.06.2019.
- European Commission. "Albania 2019 Report", 29.05.2019, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-albania-report.pdf>, Erişim: 16.09.2019
- European Commission. "Bosnia and Herzegovina Strengthening Public Procurement System in Bosnia and Herzegovina Phase II – Developing the Capacities of Contracting Authorities", 2016, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/ipa_2016_39653_1_bih_strengthening_public_procurement_system.pdf, Erişim: 08.09.2019

- European Commission. "Communication from the Commission to the European Parliament and the Council on a Feasibility Study for Stabilisation and Association Agreement between the European Union and Kosovo", 10.10.2012, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52012DC0602&from=EN>, Erişim: 16.08.2019
- European Commission. "Kosovo 2019 Report", 29.05.2019, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-kosovo-report.pdf>, Erişim: 16.09.2019
- European Commission. "Montenegro 2019 Report", 29.05.2019, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-montenegro-report.pdf>, Erişim: 16.09.2019
- European Commission. "North Macedonia 2019 Report", 29.05.2019, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-north-macedonia-report.pdf>, Erişim: 14.09.2019
- European Commission. "Screening Report Serbia", 13.05.2014, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/serbia/screening-reports/screening_report_ch_5_serbia.pdf, Erişim: 12.09.2019
- GAN (Business Anti-Corruption Portal). "Country Profiles", 2019, <https://www.ganintegrity.com/portal/country-profiles/>, Erişim: 14.09.2019
- GAN. "Albania Corruption Report", 2019, <https://www.ganintegrity.com/portal/country-profiles/albania/>, Erişim: 16.09.2019
- GAN. "Bosnia & Herzegovina Corruption Report", 2019, <https://www.ganintegrity.com/portal/country-profiles/bosnia-herzegovina/>, Erişim: 16.09.2019
- GAN. "Kosovo Corruption Report", 2019, <https://www.ganintegrity.com/portal/country-profiles/kosovo/>, Erişim: 14.09.2019
- GAN. "Macedonia Corruption Report", 2019, <https://www.ganintegrity.com/portal/country-profiles/macedonia/>, Erişim: 15.09.2019
- GAN. "Montenegro Corruption Report", 2019, <https://www.ganintegrity.com/portal/country-profiles/montenegro/>, Erişim: 14.09.2019
- GRECO (Group of States against Corruption). "The Fight against Corruption: A Priority for the Council of Europe", 2019, <https://www.coe.int/en/web/greco/about-greco/priority-for-the-coe>, Erişim: 02.07.2019
- GRECO. "Fighting Corruption: Political Funding, Thematic Review of GRECO's Third Evaluation Round", 01.01.2007, Council of Europe, <https://rm.coe.int/16806cbff2>, Erişim: 13.08.2019
- Grødeland, Åse B. "Public Perceptions of Corruption and Anti-Corruption Reform in the Western Balkans", *The Slavonic and East European Review* 91, No. 3 (2013), pp. 535-598.
- Group for Legal and Political Studies. "Financing of Political Parties in Kosovo - Can Controllability and Transparency Help?", 2013, <http://www.legalpoliticalstudies.org/wp-content/uploads/2013/05/Policy-Report-05-2013.pdf>, Erişim: 07.07.2019
- Gür, Nurullah. "Güven, Bürokrasi ve Refah Devleti", *İnsan & Toplum* 7, No. 1 (2017), s. 89-115.
- Güvel, E. Alper ve A. Yılmaz Ata. "Yolsuzluğun Sosyo-Politik Dinamikleri: AB Ülkeleri Üzerine Bir Analiz", *Amme İdaresi Dergisi* 44, No. 1 (2011), s. 155-185.

- Haxhiu, Sadik ve Arben Sahiti, "Financing of Political Parties and Electoral Campaigns in the Western Balkans", *Acta Universitatis Danubius* 11, No. 1 (2018), pp. 98-111.
- Hechler, Hannes. "UNCAC in a Nutshell", 2013, <https://www.u4.no/publications/la-uncac-en-breve-una-guia-breve-a-la-convencion-de-las-naciones-unidas-contra-la-corrupcion-para-personal-de-embajadas-y-agencias-donantes.pdf>, Erişim: 17.08.2019
- Holmes, Leslie. "Crime, Organised Crime and Corruption in post-Communist Europe and the CIS", *Communist and Post-Communist Studies* 42, No. 2 (2009), pp. 265-287.
- Holmes, Leslie. *Rotten States? Corruption, Post-Communism and Neoliberalism*, Duke University Press, Durham & London, 2006.
- Hrle, Vladimir. "Bribery and Corruption 2019: Serbia", 2019, <https://www.globallegalinsights.com/practice-areas/bribery-and-corruption-laws-and-regulations/serbia>, Erişim: 14.09.2019
- Institute Alternative. "Corruption and Public Procurement in Montenegro", 2012, <https://www.emim.org/images/publikacije/Corruption-and-public-procurement-in-Montenegro-ENG.pdf>, Erişim: 13.09.2019
- Daniela Irrera, "The Balkanisation of Politics: Crime and Corruption in Albania", *EUI Working Paper 2006/18*, https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/4358/rscas_06_18.pdf;sequence=1, Erişim: 28.04.2020
- Joint Working Group on Audit Activities. "Public Procurement in Western Balkans", 2018, https://www.eca.europa.eu/other%20publications/synthesis_w_balkans/synthesis_w_balkans_en.pdf, Erişim: 12.09.2019
- Karakaş, Mehmet ve Murat Çak, "Yolsuzlukla Mücadelede Uluslararası Kuruluşların Rolü", *Maliye Dergisi* 153 (2007), s. 74-101.
- Kızılsümer Özer, Deniz. "Birleşmiş Milletler Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi ve Sözleşmenin Uygulanması Yönündeki Çabalar", *Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 6, No. 1 (2016), s. 13-42.
- Kızılsümer Özer, Deniz. *Uluslararası Sözleşmeler Çerçevesinde Yolsuzlukla Mücadele, Seçkin Yayıncılık*, Ankara, 2016.
- Kulamadayil, Lys. "When International Law Distracts: Reconsidering Anti-Corruption Law", *European Society of International Law* 7, No. 3 (2018), pp. 1-9.
- Laurila, Hannu. "Economic Integration and Corruption - EU Enlargement in Western Balkans", *European Integration Studies* 12 (2018), pp. 104-116.
- Lederman, Daniel, Norman V. Loayza ve Rodrigo R. Soares. "Accountability and Corruption: Political Institutions Matter", *Economics & Politics* 17, No. 1 (2005), pp. 1-35.
- Lee-Jones, Krista. "Bosnia and Herzegovina: Overview of Corruption and anti-Corruption", 2018, <https://www.u4.no/publications/bosnia-and-herzegovina-overview-of-corruption-and-anti-corruption.pdf>, Erişim: 05.09.2019
- Migration and Home Affairs. "Corruption", 2019, https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/organized-crime-and-human-trafficking/corruption_en, Erişim: 02.07.2019
- Mojsoški, Cvetko. "Republic of Macedonia State Commission for Prevention of Corruption", <https://www.acauthorities.org/sites/aca/files/countrydoc/State%20Commission%20for%20Prevention%20of%20Corruption.pdf>, Erişim: 10.08.2019

- Moller, Jorgen ve Svend-Erik Skaaning, "From Each According to his Need, to Each According to his Ability: A Comparative Analysis of post-Communist Corruption", *Acta Politica* 45, No. 3 (2010), pp. 320-345.
- Nişancı, Dilaver. "Önlenmesine İlişkin Olarak OECD Rüşvetle Mücadele Sözleşmesi'ndeki Denetim Süreci", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 114 (2014), s. 315-346.
- OHR (Office of the High Representative). "General Information", 2015, <http://www.ohr.int/?lang=en>, Erişim: 12.09.2019
- OSCE/ODIHR. "Bosnia and Herzegovina General Elections 12 October 2014", 12.10.2014, <https://www.osce.org/odihr/elections/bih/121845>, Erişim: 11.09.2019
- OSCE/ODIHR. "Montenegro Parliamentary Elections 2016", 25.01.2016, <https://www.osce.org/odihr/elections/montenegro/295511?download=true>, Erişim: 16.08.2019
- OSCE/ODIHR. "Republic of North Macedonia Presidential Election 21 April and 5 May 2019", 21.08.2019, <https://www.osce.org/odihr/elections/north-macedonia/428369?download=true>, Erişim: 01.09.2019
- OSCE/ODIHR. "Republic of Serbia Early Parliamentary Elections - 16 March 2014", 17.03.2014, <https://www.osce.org/odihr/elections/116467?download=true>, Erişim: 10.07.2019
- Regional Anti-Corruption Initiative. "Home", 2019, <http://www.rai-see.org/>, Erişim: 10.07.2019
- Regional Cooperation Council. "Balkan Public Barometer", 2019, <https://www.rcc.int/seeds/results/2/balkan-public-barometer>, Erişim: 10.07.2019
- Rudic, Filip. "Serbian Corruption Reporter Suffers Arson Attack", *BalkanInsight*, <https://balkaninsight.com/2018/12/12/serbian-police-investigate-alleged-torching-of-reporter-s-home-12-12-2018/>, Erişim: 10.08.2019
- SarajevoTimes. "Bosnia's Top Judicial Official Caught in a Corruption Scandal", <https://www.sarajevotimes.com/bosnias-top-judicial-official-caught-in-a-corruption-scandal/>, Erişim: 16.08.2019
- Sioussiouras, Petros ve Ioannis Vavouras. "Political Rights, Development, and Corruption in the Balkan and Arab Mediterranean Countries", *Mediterranean Quarterly* 23, No. 1 (2012), pp. 89-103.
- Stojanovic, Dusan. "Anti-government Protests in Montenegro, Serbia and Albania Inspire Hopes of 'Balkan Spring'", 06.04.2019, <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/balkan-spring-protests-montenegro-serbia-albania-a8858046.html>, Erişim: 20.06.2019
- Sung, Hung-En. "Democracy and Political Corruption: A Cross-National Comparison", *Crime, Law & Social Change* 41 (2004), pp. 179-194.
- TEPAV (Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırmaları Vakfı). "Birleşmiş Milletler Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi", https://www.tepav.org.tr/upload/files/haber/1255423114r6531.Birlesmis_Milletler_Yolsuzlukla_Mucadele_Sozlesmesi.pdf, Erişim: 10.08.2019
- Transparency International Albania. "Albania: Overview of Political Corruption", 20.03.2014, https://knowledgehub.transparency.org/assets/uploads/helpdesk/Country_profile_Albania_2014.pdf, Erişim: 02.08.2019
- Transparency International BiH. "Political Party Financing in BiH", 2011, <https://ti-bih.org/wp-content/uploads/2011/03/Political-Party-Financing.pdf>, Erişim: 11.09.2019

- Transparency International Kosova. "Untangling Political Finance", 2013, https://www.transparency.org/files/content/feature/2013_CRINIS_Kosovo_EN.pdf, Erişim: Temmuz 10.07.2019
- Transparency International Macedonia. "Buying Influence: Money and Politics in the Republic of Macedonia", 2013, https://www.transparency.org/files/content/feature/2013_BuyingInfluenceMacedonia_EN.pdf, Erişim: 01.09.2019
- Transparency International. "Buying Influence: Money and Political Parties in Albania", 2013, https://www.transparency.org/files/content/feature/2013_CRINIS_Albania_EN.pdf, Erişim: 10.08.2019
- Transparency International. "Corruption Perceptions Index 2019", 2019, <https://www.transparency.org/cpi2019>, Erişim: 28.04.2019
- Transparency International. "How Corruption Weakens Democracy", 29.01.2019, https://www.transparency.org/news/feature/cpi_2018_global_analysis, Erişim: 01.08.2019
- Transparency International. "Montenegro: Overview of Political Corruption", 20.05.2014, https://www.transparency.org/files/content/corruptionqas/Montenegro_Overview_of_Political_Corruption_2014.pdf, Erişim: 11.07.2019
- Transparency International. "What is Corruption", 2018, <https://www.transparency.org/what-is-corruption>, Erişim: 08.07.2019
- Transparency Serbia. "Transparency in Funding of Election Campaigns", 2013, https://www.transparency.org/files/content/feature/2013_CRINIS_Serbia_EN.pdf, Erişim: 11.07.2019
- UNODC (United Nations Office on Drugs and Crime). "United Nations Convention against Corruption", 31.10.2003, <https://www.unodc.org/unodc/en/corruption/uncac.html>, Erişim: 10.08.2019
- World Bank, "The Worldwide Governance Indicators (WGI) – Control of Corruption", 2020, <https://info.worldbank.org/governance/wgi/>, Erişim: 28.04.2020
- Zhilla, Fabian. "Organised Crime and Judicial Corruption in the Western Balkans are Customary Norms Playing any Role?", *Journal of Financial Crime* 18, No. 4 (2011), pp. 387-404.
- Zvekić, Ugljesa Ugi. "Challenges of Corruption and Organised Crime in the Western Balkans", *Journal of Anti-Corruption Law* 1, No. 1 (2017), pp. 46-52.

ERDOĞAN'IN VE MERKEL'İN SURIYELİ MÜLTECİ KRİZİNE YAKLAŞIMLARI: LİDERLERİN ÖNCELİKLERİ VE UYGULAMALARI ÇERÇEVESİNDE KARŞILAŞTIRMALI ANALİZ

ERDOĞAN'S AND MERKEL'S APPROACHES TO THE SYRIAN REFUGEE CRISIS: A COMPARATIVE ANALYSIS WITHIN THE FRAMEWORK OF THE PRIORITIES AND THE PRACTICES OF THE LEADERS

ALİ FAİK DEMİR* - YUSUF GÖKHAN ATAK**

ABSTRACT

This article analyses the policies pursued by the Chancellor of Germany, Angela Merkel as well as the President of Turkey, Recep Tayyip Erdoğan vis-à-vis the refugee crisis caused by the Syrian Civil War. The two leaders have become prominent political actors who conduct active policies by taking important steps at the national and international levels in the face of one of the most serious humanitarian crises in recent years. Both Erdoğan and Merkel opened the borders of their respective countries, albeit in different periods of time. As a consequence, Turkey has become the country that hosts the largest number of Syrian refugees in the world while Germany received the highest number of Syrian refugees, apart from the neighbouring countries of Syria. This article examines the driving factors behind the said open door policy of the two leaders. It aims at explaining the main policies conducted by Merkel and Erdoğan at the national and international levels and the key challenges for these policies as well as their impact on the relations between Turkey and Germany. Within this framework, this study argues that the policies pursued by the two leaders throughout this process are largely similar.

Keywords: Recep Tayyip Erdoğan, Angela Merkel, Syrian refugees, Turkey, Germany, open door policy.

ÖZ

Bu makale, Almanya Şansölyesi Angela Merkel'in ve Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Suriye İç Savaşı'nın neden olduğu mülteci krizine yönelik politikalarını incelemektedir. İki lider hem ulusal hem de uluslararası düzeyde atıkları adımlarla son yıllardaki en büyük insani meselelerden birisi karşısında öne çıkan siyasi figürler olmuştur. Hem Erdoğan hem de Merkel ülkelerinin kapılarını, süresi farklılık göstermekle birlikte, savaştan kaçan mültecilere açmış, bunun neticesinde Türkiye en çok Suriyeli mültecinin yaşadığı ülke haline gelirken, Almanya ise Suriye'ye komşu ülkeler dışarıda tutulduğunda en çok mülteciye ev sahipliği yapan ülke olmuştur. Bu makalede iki liderin "açık kapı" politikalarının ardındaki faktörler incelenecek, Merkel'in ve Erdoğan'ın mülteci krizine yönelik ulusal ve uluslararası alandaki temel politikaları ve bu politikaların karşılaştığı temel zorluklar açıklanacaktır. Ayrıca Merkel'in ve Erdoğan'ın mülteci meselesine yaklaşımlarının ve önceliklerinin iki ülke ilişkilerine yansımaları incelenecektir. Bu çerçevede, iki liderin süreç içerisinde takip ettiği politikaların birbiriyle benzerlik gösterdiği ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Recep Tayyip Erdoğan, Angela Merkel, Suriyeli mülteciler, Türkiye, Almanya, açık kapı politikası.

* Doç. Dr., Galatasaray Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, fdemir@gsu.edu.tr
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8562-9080>

** Arş. Gör., Galatasaray Üniversitesi, Doktora Öğrencisi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ygatak@gsu.edu.tr
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8070-8230>

Makale Atf Bilgisi: DEMİR Ali Faik, ATAK Yusuf Gökhan (2020). Erdoğan'ın ve Merkel'in Suriyeli Mülteci Krizine Yaklaşımları: Liderlerin Söylemleri ve Eylemleri Temelinde Karşılaştırmalı Analiz, *Avrasya Etüdleri*, 121-152.

Gönderim Tarihi: 26.12.2019 Kabul Tarihi: 12.05.2020

1. Giriş

Kitlesel göç hareketleri son yıllarda uluslararası gündemi meşgul eden başlıca konulardan birisi haline gelmiştir. Küreselleşmenin beraberinde getirdiği iletişim ve seyahat imkânları daha iyi ekonomik şartlarda hayatını sürdürmek isteyen insanların başka ülkelere göç etmesini kolaylaştırırken, kimi durumlarda da siyasi baskı veya iç savaş gibi etkenler büyük kitleleri iltica etmek zorunda bırakmaktadır. Bunun bir örneği de, 2011'den beri devam eden ve son yüzyılın en büyük insani dramlarından birisinin yaşanmasına neden olan Suriye'deki iç savaştır. Rejim ve muhalifler arasındaki mücadelede yüz binlerce kişi hayatını kaybederken, milyonlarca insan da yaşadıkları yerleri terk etmek durumunda kalmış, bu çerçevede ya ülke içinde yerlerinden edilmiş ya da başka ülkelere sığınmıştır.

Bugün Türkiye en çok Suriyelinin sığındığı ülke konumundadır. Komşu ülkeler dışarıda tutulduğundaysa, en çok Suriyeli mülteciye ev sahipliği yapan ülke Almanyadır. Avrupa Birliği'nin (AB) en büyük ekonomisine ve görece istikrarlı siyasi yapıya sahip ülkesi Almanya ile bölgesel bir güç konumundaki Türkiye, Suriye İç Savaşı'nın en önemli insani sonuçlarından birisi olan mülteci meselesi konusunda ve bu sorunun çözümüne yönelik çabalar bakımından öne çıkan ülkeler olmuştur. İki ülkenin bu soruna ilişkin yaklaşımlarında belirleyici faktörü siyasi liderlerinin tutumu teşkil etmiştir.

Bu çalışmada da, Türkiye ile Almanya'nın Suriyeli mülteci krizine yönelik yaklaşımları liderler perspektifinden ele alınacak, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın ve Şansölye Merkel'in mülteci politikaları karşılaştırılacaktır. Erdoğan ve Merkel, Suriyeli mülteciler konusunda hem iç politikada hem de uluslararası alanda önemli girişimlerde bulunmuş, milyonlarca insanın kaderini etkileyen "büyük" kararlar almış, dolayısıyla bu meselede dünya siyasetinde öne çıkan aktörler olmuştur.

Bu çerçevede, çalışmada üç temel soruya cevap aranmaya çalışılacaktır: Merkel'in ve Erdoğan'ın meseleye yönelik yaklaşımı ve izlediği politikalar ne ölçüde benzerlik göstermektedir? İki lider hangi zorluklarla karşılaşmış, uyguladığı politikalar Moralpolitik-Realpolitik ikilemi çerçevesinde nasıl bir dönüşüm sürecinden geçmiştir –ya da geçmiş midir-? Liderlerin mülteci sorununa yaklaşımları Türkiye-Almanya ilişkileri üzerinde ne tür bir etki yaratmıştır?

Bu sorulara cevap verebilmek için, çalışma üç ana bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde, Merkel'in mülteci sorununa yaklaşımı üç ana başlık altında irdelenecek; sırasıyla bu yaklaşımın iç politikadaki yansımaları olan "Wir schaffen das"¹ politikasına, ardından AB boyutunu teşkil eden yük paylaşımı çağrısına, son olarak da

1 "Wir schaffen das" cümlesi "başaracağız" anlamı taşımaktadır.

ülke içinde ve uluslararası alanda karşılaştığı zorlukların başlangıçtaki pozisyonu üzerindeki etkisine değinilecektir. Benzer bir plan çalışmanın ikinci bölümünü oluşturan Erdoğan'ın mülteci meselesine yaklaşımında da kullanılacak; Cumhurbaşkanı'nın ülke içindeki girişimleri, ardından dışarıya dönük talep ve beklentileri, son olarak da bu çabalar karşısındaki direnç noktaları ve bunların Türk liderin pozisyonu üzerindeki etkisi değerlendirilecektir.

Çalışmanın üçüncü bölümündeyse, ilk iki bölümde incelenen veriler ışığında Erdoğan'ın ve Merkel'in mülteci politikalarının karşılaştırması yapılacaktır. Üçüncü bölümün alt başlıklarını teşkil eden bu kıyaslanmanın ilk unsuru liderlerin politikalarının insani boyutu, ikincisiyse uluslararası alandaki mücadeleleri olacaktır. Ardından mülteci sorununun güvenlik ve ekonomi boyutlarının iki lider üzerinde ne tür bir baskı yarattığı açıklanacak, son olarak da tüm bu süreçte iki liderin izlediği politikaların Türkiye-Almanya ilişkileri üzerindeki etkisi incelenecektir.

2. Merkel'in Suriyeli Mülteci Meselesine Yaklaşımı

Angela Merkel'in mülteci politikasının iki ana düzlemi bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Alman liderin "Wir schaffen das" söylemiyle özdeşleşen, ülke içinde takip ettiği politikalarıdır. Almanya'nın çok sayıda mülteciyi kabul edebilecek kapasiteye sahip olduğu inancını taşıyan, ülkesinin sınırlarını belli bir süre zarfında Suriyeli mültecilere açan Merkel'in bu yaklaşımı aşağıda belirtildiği üzere çeşitli motivasyon ve gerekçelere dayanmaktadır. Alman liderin mülteci meselesindeki ikinci temel faaliyet alanıysa AB bünyesindeki girişimleridir. Merkel'in ülkesinden kaçan Suriyelilere yönelik çözüm arayışı ulusal düzeyle sınırlı kalmamış, AB düzleminde de mevkidaşlarını harekete geçirmeye çalışmıştır. Merkel'in hem iç politika hem de AB düzeyinde attığı adımlar ise beklenenin gerçekleşmediği ölçüde Moralpolitik'ten Realpolitik'e evrilmiştir.

2.1. "Wir schaffen das" Politikası

Merkel 31 Ağustos 2015'te Dresden'de ziyaret ettiği bir mülteci yerleşim bölgesinde göç sorunu konusundaki politikalarına karşı çıkan protestoculara "geçmişte pek çok şey başardık, bunu da başarırız" cevabını vermiş,² ilk kez burada dile getirdiği "Wir schaffen das" cümlesi mülteci politikasının sloganı haline gelmiştir. Ülkesinin 800.000 Suriyeli mülteciyi kabul edeceğini açıklayan Merkel, göç baskısı altındaki İtalya ve Yunanistan gibi sınır ülkeleriyle dayanışma içinde 24 Ağustos 2015'te

2 Die Bundesregierung, "Sommerpressekonferenz von Bundeskanzlerin Merkel", 31.08.2019, <https://www.bundesregierung.de/breg-de/aktuelles/pressekonferenzen/sommerpressekonferenz-von-bundeskanzlerin-merkel-848300>; Erişim: 9.10.2019

Dublin Kurallarını askıya almıştır.³ Alman lider, mülteci meselesine yönelik söz konusu tutumuna üç faktör üzerinden açıklama getirmiştir. Bunlar sırasıyla insani sorumluluk, diğer AB ülkelerini hareket geçirme arzusu ve son olarak mültecileri ülke ekonomisine faydalı olacak şekilde iş piyasasına dâhil etme arayışdır.

Esasen 2015'te ülkesini terk eden yüz binlerce Suriyeli Avrupa'nın kapısına ulaştığında, hem Avrupa Birliği hem de Almanya hâlihazırda çeşitli sorunlarla mücadele etmekteydi. Birliğin parasal alandaki bütünleşmesini derinden sarsan Euro Krizi aynı zamanda üye ülkeler arasındaki ilişkileri etkilemiş, krizle mücadelede mali disiplini savunan Merkel, Birleşik Krallığın güçlü Başbakanı Margaret Thatcher gibi "demir leydi" şeklinde nitelendirilmiştir.⁴

Merkel'e yönelik "katı" lider yakıştırmalarına neden olan en çarpıcı olaylardan biri Temmuz 2015'te, gençlerin katıldığı "Almanya'da iyi yaşam" başlıklı bir panelde Filistinli bir öğrenciyle yaşadığı tartışma olmuştur. Almanya'dan sınır dışı edilme ihtimali bulunduğunu belirten Filistinli sığınmacıya Merkel, herkesin Almanya'ya gelmek istemesi durumunda ülkesinin bunu kaldıramayacağını ve bazılarının ülkesine geri dönmesi gerektiği cevabını vermiştir.⁵ Bu cevap üzerine Filistinli öğrencinin ağlaması Alman kamuoyunda tartışma yaratmıştır. Twitter'da Almanların bir kısmı Merkel'i "soğuk", "duygusuz" ve "empati yoksunu" bir lider olmakla suçlamış, Alman lider bir imaj-felaketi ile karşı karşıya kalmıştır.⁶

İlerleyen aylardaysa Merkel'in mülteci krizi karşısındaki tutumu, rüzgarı tersine döndürmüştür. Alman liderin bu tarihlerde ülkesinin kapısını mültecilere açması, yalnızca Almanya'da değil, dünya kamuoyunda da geniş yankı uyandırmıştır. Time dergisi Merkel'i mülteci politikası nedeniyle "Yılın Kişisi" ödülüne layık görürken,⁷ Nobel Barış Ödülü'nün Merkel'e verilmesi gerektiğini savunan yorumlar da ortaya atılmıştır.⁸

Öte yandan, Şansölye'nin mültecilere kapıları açması, barınma ve sosyal hizmetler gibi konularda altyapı eksikliğinin giderilmesini gerektirmiş, Almanya bütçesine kayda değer ek maliyet getirmiştir. Buna karşın Merkel, insani değerler

3 "Deutschland setzt Dublin-Verfahren für Syrer aus", *Deutsche Welle*, 25.08.2019, <https://www.dw.com/de/deutschland-setzt-dublin-verfahren-f%C3%BCr-syrer-aus/a-18671298>; Erişim: 29.08.2019

4 "The iron Frau: Angela Merkel", *Independent*, 12.04.2010, <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/the-iron-frau-angela-merkel-1941814.html>; Erişim: 14.10.2019

5 "Angela Merkel attacked over crying refugee girl", *BBC*, 17.07.2015, <https://www.bbc.com/news/world-europe-33555619>; Erişim: 3.10.2019

6 Robin Alexander, *Die Getriebenen: Merkel und die Flüchtlingspolitik: Report aus dem Innern der Macht*, Siedler, 2017, s.32.

7 Karl Vick, Simon Shuster, "Person of the Year: Chancellor of the Free World", *TIME*, 2015, <https://time.com/time-person-of-the-year-2015-angela-merkel/>; Erişim: 13.10.2019

8 Leonid Bershidsky, "Merkel Should Win the Nobel Peace Prize", *Bloomberg*, 6.10.2015, <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2015-10-06/angela-merkel-should-win-the-nobel-peace-prize>; Erişim: 2.9.2019

çerçevesinde ülkesinin bu fedakârlığı göstermesi gerektiğini savunmuştur. Eylül ayında yaptığı bir konuşmada, Alman Anayasası'nın insanlık onurunun dokunulmazlığına ilişkin birinci maddesine atıfta bulunan Merkel, çok sayıda insanı ülkelere kabul etmeleri, ayrıca bu insanların Almanya'da kalma hakları olduğu için de ülkeye entegre etmeleri gerektiğini açıklamıştır.⁹ Alman lider aynı zamanda, ülkelerinden kaçan Suriyelilere yönelik politikasını Hıristiyanlığa da atıf yaparak açıklamaya çalışmıştır. İnsanlık onurunun Hıristiyanlığın köklü bir değeri olduğunu söyleyen Merkel, muhtaç durumdaki insanlara korunma sağlanmasının her ülkenin sorumluluğu olduğunu ifade etmiştir.¹⁰

Merkel insani değerleri ön plana çıkartırken, Almanya'nın diğer ülkelere, özellikle AB üye ülkelere örnek olması amacını da taşımıştır. Bundestag'taki hitabında Almanya'nın mülteci sorunu konusunda liderlik yapması gerektiğini belirten Şansölye, bu tutumun ortak Avrupa çözümünün yegâne yolu olduğunu savunmuştur.¹¹ Dolayısıyla, Merkel ülkesinin mültecileri kabul etmesiyle diğer AB üyesi ülkelere model olmasını ve onları bu şekilde harekete geçirmeyi hedeflemiştir.¹²

İç politikada mültecilere yönelik yaklaşımını gerekçelendirirken, Merkel'in öne sürdüğü tezlerden birisi de ekonomik fayda olmuştur. Zira Merkel göçmenlerin Almanca öğrenerek ülkeye uyum sağlamaları durumunda uzun vadede bunun Alman ekonomisine de faydalı olacağını ileri sürmüştür.¹³ Bu çerçevede, mültecilerin iş piyasasına katılımı için iş çevreleriyle görüşmeler gerçekleştirmiş, Alman endüstrisi de buna sıcak yaklaşmıştır. Siemens mülteciler için bir staj programı başlatırken, Daimler CEO'su mültecilerin çoğunun genç, iyi eğitilmiş ve yüksek derecede motivasyon sahibi olduğunu, kendilerinin tam da bu profilde insan aradığını açıklamıştır.¹⁴ Dolayısıyla, Almanya mültecilere kapısını açan ve onlara imkânlar sunan bir ülke rolü üstlenmiştir.

2.2. Mülteci Sorunu Bağlamında Merkel'in Avrupa Birliği Politikası

AB üye ülkeleri, yakın çevresindeki en büyük krizlerden birisi olan Suriye İç Savaşı'na ilişkin tek ses olma başarısını gösterememiş, çıkarları kimi durumlarda

9 Die Bundeskanzlerin, "Wir brauchen eine faire Lastenverteilung", 11.9.2015, <https://www.bundeskanzlerin.de/bkin-de/aktuelles/-wir-brauchen-eine-faire-lastenverteilung-419726>; Erişim: 4.10.2019

10 Die Bundeskanzlerin, "Merkel würdigt Schweizer Flüchtlingspolitik", 3.9.2015, <https://www.bundeskanzlerin.de/bkin-de/aktuelles/merkel-wuerdigt-schweizer-fluechtlingspolitik-604834>; Erişim: 7.8.2019

11 Die Bundeskanzlerin, "Bundesregierung legt Gesamtkonzept vor", 7.9.2015, <https://www.bundesregierung.de/breg-de/aktuelles/bundesregierung-legt-gesamtkonzept-vor-419712>; Erişim: 6.8.2019

12 Matthew Karnitschnig, "How Merkel broke the EU", *Politico*, 28.6.2018, <https://www.politico.eu/article/germany-broke-the-eu-migration-crisis-refugees/>; Erişim: 12.9.2019

13 "Sommerpressekonferenz von Bundeskanzlerin Merkel", *Ibid.*

14 Jena McGregor, "What business leaders are doing about the refugee crisis", *Washington Post*, 8.9.2015, <https://www.washingtonpost.com/news/on-leadership/wp/2015/09/08/what-business-leaders-are-doing-about-the-refugee-crisis/>; Erişim: 13.9.2019

örtüşmeyen üye ülkeler birbiriyle uyuşmayan politikalar takip etmiştir.¹⁵ AB içindeki bu bölünme mülteci meselesi karşısında daha da derinleşmiş, Birlik bir yandan Merkel önderliğindeki yükün üye ülkeler arasında paylaştırılmasını savunan, diğer yandan hiçbir suretle mülteci almayacağını ilan eden Vişegrad Grubu ülkeleri¹⁶ arasında iki bloğa bölünmüştür.

Mülteci krizi Almanya'dan öte AB için ortak bir mesele teşkil ettiğinden, Merkel de tüm üye ülkeleri bir araya getirecek bir "AB çözümü" arayışına girişmiştir. Alman liderin bu süreçteki AB politikası incelendiğinde, birbiriyle bağlantılı üç ana unsurun öne çıktığı görülmektedir: değerler, sorumluluk paylaşımı ve liderlik.

Merkel tıpkı Almanya'nın savaştan kaçan mültecilere kucak açmasının insani bir görev olduğunu savunduğu gibi, AB'nin de kurucu değerleri çerçevesinde mültecileri yüzüstü bırakmaması gerektiğini öne sürmüştür. Avrupa Parlamentosu'nda 7 Ekim 2015'te yaptığı konuşmada, üye ülkelere sığınan mülteciler için gerekli insani standartların sunulması ve muhtaç durumdaki bu insanlara saygıyla yaklaşılması gerektiğini savunan Merkel, bunun insan onuru, hoşgörü, azınlıklara saygı gibi Birliğin temel antlaşmalarında yer alan kurucu değerleriyle bağlantılı olduğunu dile getirmiştir.¹⁷

Merkel'in soruna AB değerleri çerçevesinde yaklaşılması çağrısı, özellikle göç karşıtı Vişegrad Grubu liderlerinin söylemlerine cevap niteliği taşımaktadır. Zira Polonya'da Ekim 2015'te iktidara gelen Hukuk ve Adalet Partisi lideri Kaczynski, yakın tarihteki seçim kampanyasında yaptığı bir açıklamada, mültecilerin Avrupa'da uzun süredir görülmeyen çeşitli "parazitleri" taşıdığını, bunun da kendileri için bir tehlike teşkil ettiğini söylemiştir.¹⁸ Geçmişte Naziler döneminde çıkarılan Stürmer gazetesinde Yahudiler için kullanılan ifadelerle benzerlik gösteren bu açıklama,¹⁹ Polonya hükümeti için mülteci kabul edilmemesi için bir gerekçe olarak sunulmuştur.

Avrupa'nın Hristiyan kültürüne sahip olduğunu ileri süren Macaristan Başbakanı Orban da, Hristiyan temel değerlerin korunması gerektiğini ve Avrupa'nın

15 Örneğin, AB üye ülkelerinin Esad Rejimi'ne ilişkin fikir ayrılığı konusunda daha detaylı bilgi için bkz. Anchal Vohra, "Europe Doesn't Even Agree on Assad Anymore", *Foreign Policy*, 8.3.2019, <https://foreignpolicy.com/2019/03/08/europe-doesnt-even-agree-on-assad-anymore/>; Erişim: 10.12.2019

16 Vişegrad Grubu ülkeleri Polonya, Çekya, Macaristan ve Slovakya'yı kapsamaktadır.

17 Die Bundeskanzlerin, "Rede von Bundeskanzlerin Merkel am 7. Oktober 2015 vor dem Europäischen Parlament", 7.10.2015, <https://www.bundeskanzlerin.de/bkin-de/aktuelles/rede-von-bundeskanzlerin-merkel-am-7-oktober-2015-vor-dem-europaeischen-parlament-475792>; Erişim: 16.10.2019

18 "Migrants carry 'parasites and protozoa,' warns Polish opposition leader", *Politico*, 14.10.2015, <https://www.politico.eu/article/migrants-asylum-poland-kaczynski-election/>; Erişim: 7.9.2019

19 "Mülteci karşıtı propaganda ve aşırı sağ", *Aljazeera Türk*, 20.9.2016, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/multeci-karsiti-propaganda-ve-asiri-sag/>; Erişim: 22.10.2019

paralel bir topluma ihtiyacı bulunmadığını dile getirmiştir.²⁰ Benzer şekilde, Slovakya hükümeti yalnızca Hıristiyan mültecilerin kabul edileceğini açıklamıştır.²¹ Çekya Devlet Başkanı Milos Zeman ise Avrupa'ya yönelik mülteci akınının spon-tane bir hareket değil, örgütlü bir istila olduğunu savunmuştur.²² Dolayısıyla, bazı AB liderleri mülteci sorununu kamu sağlığına yönelik risk ya da kültürel erozyonla ilişkilendirirken, Merkel'in kurucu değerlere riayet söylemi ve meseleye yaklaşımını bunun üzerine inşa etmesi dikkat çekicidir.

Sorumluluk paylaşımı, mülteci krizi karşısında Alman liderin AB kapsamındaki politikasının ikinci unsurunu teşkil etmektedir. Merkel, ne Almanya'nın ne göçmenlerin ilk giriş yaptığı AB üye ülkelerinin sorunla tek başına başa çıkamayacağını, bu yüzden tüm ülkelerin elini taşın altına koymasına gerektiğini savunmuştur. Ortak sorun karşısında ortak mücadele ve çözüme ihtiyaç duyulduğuna inanan Merkel, yükün tüm üye ülkeler arasında paylaştırılmasını ideal yöntem olarak belirlemiştir.

Göç sorunu büyük çapta bir krize dönüşmeden dahi, 18 Haziran 2015'te yaptığı konuşmada Merkel, Avrupa'daki sığınmacıların dörtte üçünün yalnızca beş üye ülke tarafından kabul edilmesini eleştirmiş; tüm üye ülkelerin belli ölçülerde mülteci kabul etmesini hem bir sorumluluk, hem de AB'nin dayanışma ilkesinin bir gereği olarak nitelendirmiştir.²³ İlerleyen aylarda da gerek Merkel'in Fransa, Finlandiya, İsveç, İspanya gibi ülkelerdeki mevkidaşlarıyla yaptığı görüşmelerde, gerek AB-Balkan Zirvesi gibi çok taraflı platformlarda, gerekse Avrupa Parlamentosu ya da Alman Federal Meclisi'nde mülteci krizine ilişkin yaptığı konuşmaların tamamında dayanışmanın ve yük paylaşımının gerekli olduğu, bu yolla krizin üstesinden gelinebileceği vurgusu ön plana çıkmıştır.²⁴

Merkel'in dayanışma çağrısının AB nezdindeki somut karşılığı Eylül 2015'te Avrupa Komisyonu'nun önerisi üzerine Konsey tarafından kabul edilen kararlar olmuştur. Söz konusu kararlar toplamda 160.000 mültecinin üye ülkeler arasında

20 "Hungary's Orban tells Germany: 'You wanted the migrants, we didn't'", *Deutsche Welle*, 1.8.2018, <https://www.dw.com/en/hungarys-orban-tells-germany-you-wanted-the-migrants-we-didnt/a-42065012>; Erişim: 14.10.2019

21 "Migrants crisis: Slovakia 'will only accept Christians'", *BBC*, 19.8.2015, <https://www.bbc.com/news/world-europe-33986738>; Erişim: 22.10.2019

22 Shehab Khan, "Refugees coming to Europe an 'organised invasion', says Czech President Milos Zeman", *Independent*, 27.12.2015, <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/refugees-coming-to-europe-an-organised-invasion-says-czech-president-a6787286.html>; Erişim: 14.10.2019

23 Die Bundeskanzlerin, "Regierungserklärung von Bundeskanzlerin Merkel", 18.6.2019, <https://www.bundeskanzlerin.de/bkin-de/aktuelles/regierungserklaerung-von-bundeskanzlerin-merkel-798908>; Erişim: 29.8.2019

24 Almanya Başbakanlığının resmi sayfasında yer alan ilgili görüşmeler ve hitaplara ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.bundeskanzlerin.de>

nüfus ve gayri safi yurt içi hasıla gibi veriler temelinde orantısal olarak paylaşılmasını öngörmüştür.²⁵

Biri Akdeniz diğeri Ege üzerinden yoğun göç baskısı altında kalan Yunanistan'ın ve İtalya'nın yükünü hafifletmek, bu kararların alınmasındaki temel hedef olmuştur. Birliğin en büyük nüfusuna ve ekonomisine sahip ülke olması neticesinde Almanya'nın, bu kararlara göre en çok mülteci kabul edecek ülke olması öngörülmüştür. Buna karşın, kota sistemi Merkel'in sorumluluk paylaşımı talebine cevap verdiği için üye ülkeler arasında en çok da Almanya tarafından desteklenmiştir. Konsey'de söz konusu kararların kabul edilmesi için diğer AB üye ülkelerinin desteğine ihtiyaç duyan Almanya Şansölyesi, yeterli çoğunluğun sağlanması için Avrupa'daki mevkidaşları nezdinde görüşmeler gerçekleştirmiştir.²⁶ Dolayısıyla, tıpkı Euro krizinde olduğu gibi Birliği derinden etkileyen bir ortak kriz karşısında Merkel, çözüm için inisiyatif alan, öneriler sunan ve önerilerin hayata geçmesi için mücadele veren lider rolünü üstlenmiştir.

2.3. Moralpolitik'ten Realpolitik'e Merkel'in Mülteci Politikasındaki Dönüşüm

Merkel'in "Wir schaffen das" politikası ve eş anlı olarak AB düzeyinde yük paylaşımını öngören zorunlu kota sistemini hayata geçirme girişimleri çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Alman liderin söz konusu mülteci politikasına karşı bir yandan iç politikada, diğer yandan bazı Avrupalı mevkidaşlarında dozu giderek artan hoşnutsuzluk, 2015'in son aylarında yaşanan ve mülteci sorununu Almanya'nın birincil gündemi haline getiren bazı olaylarla birleşince, Merkel mülteci politikasını gözden geçirmek durumunda kalmıştır.

"Wir schaffen das" politikasının iç politikadaki yansımaları ele alındığında, 2015'te yüzbinlerce mültecinin Almanya sınırından giriş yapmasının yerel idareleri hazırlıksız yakaladığı görülmüştür. Bir yandan belediyeler lojistik kapasitelerinin sınırlarına ulaşırken, diğer yandan da hemen hiçbir kontrol yapılmadan ülkeye giriş yapan mülteciler için yürütülen idari işlemler ve kayıt süreçleri oldukça yavaş ilerlemiştir.²⁷

25 Daha fazla bilgi için bkz. Council of the European Union, "Resolution of the Representatives of the Governments of the Member States meeting within the Council on relocating from Greece and Italy 40 000 persons in clear need of international protection", *Consilium*, 14.9.2015. Ayrıca bkz. Council of the European Union, "Council Decision establishing provisional measures in the area of international protection for the benefit of Italy and Greece", *Consilium*, 22.9.2015

26 Ian Traynor, "Germany presses for quota system for EU migrant distribution", *The Guardian*, 29.4.2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/apr/29/germany-quota-system-eu-migrant-distribution>; Erişim: 3.10.2019

27 Isabell Hoffmann, "Europe's Reluctant Leader", *Newpolitik*, 1.9.2016, <https://www.bfn.org/research/europes-reluctant-leader/>; Erişim: 1.10.2019

Esasen Almanya'daki bazı belediyeler 2015'teki göçmen akınından önce dahi mülteciler için barınacak yer tahsis etme konusunda zorluklar yaşamıştır. 2014'te bazı mülteciler Hamburg'da iskartaya çıkartılmış yolcu gemilerine yerleştirilmişken; Berlin, Karlsruhe ve Köln gibi büyük şehirlerde de yerel idareler otel kiralama, terk edilmiş durumdaki eski kamu binalarını yeniden kullanıma açma gibi yöntemlerle özellikle Orta Doğu'dan gelen mültecilere barınma sağlamaya çalışmıştır.²⁸ Hal böyleyken, 2015'te yüzbinlerce yeni mültecinin ülkeye alınması kaçınılmaz olarak tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bu tablo karşısında, birbirinden çok farklı siyasi pozisyona sahip olan çeşitli gruplar kimi zaman kapasite, kimi zamansa kimlik ya da güvenlik gibi gerekçelerle mültecilerin kabulüne ilişkin çekincelerini giderek daha yüksek sesle dile getirmeye başlamıştır.

Merkel'in "*iltica hakkının üst sınırı yoktur*" söylemine, dönemin Almanya Cumhurbaşkanı Joachim Gauck "*kalbimiz büyük olsa da kapasitemiz sınırlı*" sözleriyle cevap vermiştir.²⁹ Şansölye'nin "açık kapı" politikasına ülke içinde en büyük eleştiriyi getiren kesimlerden birisiyse, koalisyon ortağı ve "kardeş partisi" Hıristiyan Sosyal Birlik Partisi (CSU) olmuştur. Bu partinin söz konusu süreçte güçlü bir mülteci karşıtı tutum izlemesinde iki ana faktör rol oynamıştır. Bunlardan ilki, Hıristiyanlık kimliğinin muhafazasına yönelik partinin genel siyasi yönelimiyle ilintiliyken, CSU'nun faaliyet gösterdiği Bavyera Eyaleti'nin göçmen akınından en çok etkilenen bölgelerden birisi olması ikinci faktör olarak öne çıkmıştır.

Bu kapsamda CSU lideri ve dönemin Bavyera Eyaleti Başbakanı Horst Seehofer, defaatle ülke sınırlarının korunması ve mülteci kabulüne yönelik belli limitlerin getirilmesi çağrısında bulunurken, Merkel'in bu konudaki yaklaşımını sert şekilde eleştirmiştir. Hatta Eylül 2015'te 200.000'i aşkın mültecinin Bavyera bölgesinden giriş yapması karşısında Seehofer, Şansölye'nin mülteci politikasına ilişkin Federal Anayasa Mahkemesi'ne şikayette bulunacağı açıklamasını yapmıştır.³⁰

Merkel'in mülteci politikasına karşı iç politikadakine paralel biçimde Avrupa'da da muhalefet giderek artmıştır. AB değerlerinin savunulmasına ve ortak sorumluluk kapsamında yük paylaşımına yönelik çağrılar bazı üye ülke liderlerinden karşılık bulmamıştır. Merkel'in söz konusu yaklaşımına en büyük itirazı getiren ülkeler Vişegrad Dörtlüsü olmuştur. Özellikle Almanya'nın savunuculuğunda AB Konseyi'nde kabul edilen kota kararları, Vişegrad ülkelerinin liderleri tarafından sert biçimde eleştirilmiştir. Üye ülkelerin bakanlarını bir araya getiren

28 "German cities lack accommodation for refugees", *Deutsche Welle*, 14.8.2014, <https://www.dw.com/en/german-cities-lack-accommodation-for-refugees/a-17853227>; Erişim: 7.10.2019

29 "Unsere Möglichkeiten sind endlich", *Zeit Online*, 27.9.2015, <https://www.zeit.de/politik/deutschland/2015-09/joachim-gauck-rede-fluechtlinge-aufnahme-begrenzt>; Erişim: 2.11.2019

30 Stefan Aust, Claus Christian Malzahn, Thomas Vitzthum, "Es sind zu viele", *Welt*, 11.10.2015, <https://www.welt.de/politik/deutschland/article147449994/Es-sind-zu-viele.html>; Erişim: 22.8.2019

Konsey'de söz konusu kararlar oybirliği yerine oyçokluğuyla alınırken, bu oylamalarda Macaristan, Çekya ve Slovakya gibi ülkelerin hayır oyu vermesi kararların önlenmesi için yeterli olmamıştır. Öte yandan, AB tarihinde emsaline ender rastlanır şekilde, AB kurumları tarafından kabul edilen bu kararlar kimi üye ülkelerce çeşitli gerekçelerle uygulanmamıştır.

Kararın kabul edilmesinin ardından Slovakya Başbakanı Robert Fico kota sisteminin ülkesinde uygulanmayacağını ilan etmiş,³¹ Polonya'da iktidara gelen Kaczynski de Avrupa'yı mültecilere açanın kendileri değil Merkel olduğunu, dolayısıyla sonuçlarına katlanması gerekenin de Almanya ve Merkel olduğunu söylemiştir.³² Macaristan Başbakanı Orban ise, Merkel'in mülteci meselesinde AB değerlerine yaptığı vurguya atıfla, Almanya Şansölyesini "ahlaki emperyalizm" yapmakla itham etmiştir.³³ Genel itibarıyla, Vişegrad ülkelerinin liderleri Merkel'i takip ettiği politikalarla mülteci sorununu daha büyük bir açmaza dönüştürmekle suçlamıştır. Dolayısıyla, kimi AB üye ülkelerinde göçmen karşıtlığıyla paralel biçimde "Merkel karşıtlığı" da baş göstermeye başlamıştır.

Merkel'in mülteci krizine çözüm için AB içinde üstlendiği liderlik böylesine bir dirençle karşı karşıya kalırken, başlangıçta Alman Şansölyesine yakın duran kimi üye ülke liderleri de zaman içinde tutumunu değiştirmek durumunda kalmıştır. Bu noktada, 13 Kasım 2015 tarihinde Paris'te yaşanan terör saldırıları bir dönüm noktası olmuştur. Zira bu saldırıların ardından Avrupa kamuoyunda İslam karşıtlığı ve mültecilere yönelik güvensizlik yükselişe geçerken,³⁴ siyasi liderler güvenlik odaklı ve sınırların korunmasını hedefleyen politikaları öne çıkarmak durumunda kalmıştır.

Alman kamuoyunda da Paris saldırıları büyük yankı uyandırırken, mültecilerin sayısının giderek artmasıyla Merkel'in izlediği politikalar daha fazla sorgulanır hale gelmiştir. Özellikle 2015-2016 yılbaşı gecesinde Köln'de meydana gelen toplu taciz olayları bir nevi infial yarattırırken,³⁵ göçmen karşıtlığı bakımından Paris

31 "Slovak PM Fico: migrant quotas will not happen on my watch", *Reuters*, 22.9.2015, <https://www.reuters.com/article/us-europe-migrants-slovakia/slovak-pm-fico-migrant-quotas-will-not-happen-on-my-watch-idUSKCNORM24920150922>; Erişim: 25.10.2019

32 "Poland's Kaczynski blames Merkel for EU's migration issues", *Reuters*, 15.5.2017, <https://www.reuters.com/article/us-europe-migrants-poland/polands-kaczynski-blames-merkel-for-eus-migration-issues-idUSKCN18G0RC>; Erişim: 14.10.2019

33 "Orban kritisiert Merkels moralischen Imperialismus", *Deutsche Welle*, 23.9.2019, <https://www.dw.com/en/hungarys-orban-criticizes-merkels-moral-imperialism/a-18736240>; Erişim: 12.11.2019

34 "Europe anti-refugee rhetoric swells after Paris attacks", *Al Jazeera English*, 16.11.2015, <https://www.aljazeera.com/news/2015/11/europe-anti-refugee-rhetoric-paris-attacks-151116205423294.html>; Erişim: 20.11.2019

35 "Merkel under pressure as public outrage over Cologne attacks grows", *Financial Times*, 10.1.2016, <https://www.ft.com/content/e57d527e-b796-11e5-bf7e-8a339b6f2164>; Erişim: 10.11.2019

saldırılarının Avrupa ölçeğinde meydana getirdiği etkinin benzerine bu kez Almanya'da neden olmuştur.

Olayların ardından Merkel, sığınmacıların geri gönderilmesine ilişkin daha sert önlemler alınmasını destekleyeceğini açıklarken, PEGIDA gibi aşırı sağcı ve İslam karşıtı gruplar ülke çapında protesto gösterileri düzenleyerek Merkel üzerindeki baskıyı arttırmıştır.³⁶ Göçmen karşıtlığını hükümete yönelik eleştirilerinin merkezine oturtan Almanya için Alternatif Partisi de (AfD) Köln'deki olayların neticesinde popülaritesini artırma fırsatı yakalamıştır. Merkel'in Temmuz 2015'te %70'lere yakın olan destek oranıysa Kasım ayında %50'lere, Köln'deki saldırının ardından %50'nin de altına düşmüştür.³⁷ Benzer şekilde, bir başka kamuoyu yoklamasında Alman halkının %81'i hükümetin mülteci sorununu idaresini başarısız bulduğunu belirtmiştir.³⁸

Bir yandan mülteci politikasının iç politikadaki bahsi geçen olumsuz yansımaları diğer yandan da krize kota yoluyla AB düzeyinde çözüm bulma gayretlerinin başarısızlığa uğraması, Merkel'i zorlu bir sürecin içine sokmuştur. Başlangıçta takip ettiği politikaları değiştirmek ve yeni bir yol izlemek durumunda kalan Merkel "açık kapı" politikasını terk etmiş, ayrıca Irak ve Suriye'den gelen mültecilerin, bu bölgelerde barış sağlandıktan sonra ülkelerine geri dönmeleri gerektiğini açıklamıştır.³⁹

AB düzeyindeki çabalarının yetersiz kalması üzerine Merkel dikkatini Türkiye'ye çevirmiş, değerler-çıkarlar ikileminde ağırlığı bu kez ikincisine vererek Türkiye'yle AB arasında 18 Mart 2016'da somutlaşan göç mutabakatının mimarı olmuştur. Bu mutabakat taşıdığı bazı hükümler nedeniyle AB değerlerini ihlal etmekle suçlanırken, kimi çevrelerce de mülteci sorununun üçüncü bir ülke üzerine yıkılması olarak yorumlanmıştır. Tüm bu sürecin neticesinde Merkel'in geldiği nokta, Steinhude kasabasında yaptığı bir hitapta kendisini en yalın haliyle göstermiştir: "*Almanlar savaştan kaçan yüzbinlerce sığınmacıya gösterdiği sıcak karşılama için kendileriyle gurur duymalıdır. Ama 2015'ine benzer şeyler bir daha asla yaşanamaz ve yaşanmamalıdır.*"⁴⁰

36 Jamie Grierson, Kate Connolly, "Merkel to back stricter rules for migrants after Cologne attacks", *The Guardian*, 9.1.2016, <https://www.theguardian.com/world/2016/jan/09/cologne-attacks-merkel-mulls-faster-deportation-for-migrant-criminals>; Erişim: 2.9.2019

37 "Merkel's approval ratings improve", *Deutsche Welle*, 1.3.2016, <https://www.dw.com/en/merkels-approval-ratings-improve/a-19083943>; Erişim: 24.10.2019

38 "Could Europe's refugee crisis be the undoing of Angela Merkel?", *Washington Post*, 4.2.2016, https://www.washingtonpost.com/world/europe/could-europes-refugee-crisis-be-the-undoing-of-angela-merkel/2016/02/03/182cc0d2-c9bd-11e5-b9ab-26591104bb19_story.html; Erişim: 7.11.2019

39 Ibid.

40 "Merkel and the refugees: How German leader emerged from a political abyss", *Reuters*, 10.9.2017, <https://www.reuters.com/article/us-germany-election-refugees/merkel-and-the-refugees-how-german-leader-emerged-from-a-political-abyss-idUSKCN1BL09K>; Erişim: 19.10.2019

3. Recep Tayyip Erdoğan'ın Suriyeli Mülteci Meselesine Yaklaşımı

Almanya Şansölyesi'nin Suriyeli mülteci sorununa ilişkin tutumuyla benzer şekilde, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın bu konuya yaklaşımını üç boyut üzerinden irdelemek mümkündür. Bu bağlamda, öncelikle Türk liderin "açık kapı" politikasının ardındaki belirleyici faktörler ve ülke içinde takip ettiği politikalar ele alınmalıdır. İkinci olarak, Erdoğan'ın bu meseleye ilişkin uluslararası alandaki faaliyetleri üzerinde durulmalı, son olarak da iç ve dış politikadaki girişimlerinin hangi zorluklarla karşı karşıya kaldığı incelenmelidir.

3.1. Suriyeli Mültecilere Yönelik "Açık Kapı" Politikası

Suriye İç Savaşı, mülteci meselesi bağlamında en çok komşu ülkeler üzerinde etkisini hissettirmiştir. Çatışmaların şiddetlenmesiyle birlikte milyonlarca Suriyeli ülkesini terk ederek Türkiye, Lübnan ve Ürdün gibi komşu ülkelere sığınmıştır. Türkiye, İç Savaş'ın patlak verdiği 2011'den itibaren Suriyelilerin ülkesine giriş yapmasına müsaade etmiş, bunun neticesinde Türkiye'deki Suriyelilerin sayısı 2019 sonu itibarıyla 3,6 milyona ulaşmıştır.⁴¹ Erdoğan'ın Suriyelilere yönelik bu "açık kapı" politikasında öne çıkardığı unsurlarsa, insani değerler ile ensarlık olmuştur.

Türkiye'nin milyonlarca Suriyeliyi ülkesine kabul ederek barınma, sosyal hizmetler ve uyum politikaları için milyarlarca dolarlık bir harcama yüklenmesi, esasen Türkiye'nin son yıllardaki insani diplomasi uygulamalarının önemli bir halkasını teşkil etmektedir. Özellikle Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) döneminde insani diplomasi Türk dış politikasının ana eksenlerinden birisi haline gelmiş, Türkiye krizler karşısında muhtaç durumdakilere yardım eli uzatan ülke rolünü üstlenmiştir. Zira 2007'de 2. Erdoğan Hükümeti'nin programında ilk kez insani yardımlara bir hükümet programında yer verilmiştir.⁴²

Bu kapsamda, Türkiye yalnızca yakın çevresi değil, dünyanın çeşitli bölgelerinde doğal afet ya da çatışmalardan etkilenen kişilere daha aktif şekilde yardımda bulunmuştur. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri, Suriye'de İç Savaş'ın başladığı 2011'de, görece uzak bir coğrafya olan Somali'de yaşanan insani krizdir. Afrika Boynuzunda 10 milyonun üzerinde kişinin yardıma muhtaç durumda olduğu ve büyük bir insani felaketin yaşandığı dönemde, Türkiye hem devlet hem de sivil toplum kuruluşları vesilesiyle halk nezdinde seferberlik ilan etmiş ve Somali halkının bu krizden en az zararla çıkabilmesi için büyük çaba sarf etmiştir. Bu

41 Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı, Göç İdare Genel Müdürlüğü, "Geçici Koruma", 12.12.2019, <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>; Erişim: 17.12.2019

42 "Hükümetler Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri", Cilt 10 (11 Ocak 1999-), *Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları*, Hazırlayanlar: İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, 2013, s.8247.

geniş çaplı yardım kampanyasının liderliğini ise, dönemin Başbakanı Erdoğan yürütmüştür. 2011’de Recep Tayyip Erdoğan tarafından Somali’ye yaklaşık yirmi yıldır Başbakan düzeyinde yapılan ilk ziyaret, uluslararası kamuoyunun dikkatini bölgede yaşanan krize çekmeyi amaçlamıştır.⁴³

Somali örneğinde görüldüğü üzere, Erdoğan insani krizler karşısında somut adımlar atan ve aktif politika yürütülmesini tercih eden bir lider rolü üstlenmiştir. Bu anlayış Suriyeli mülteci krizinde de kendisini göstermiş, Erdoğan’ın konuşmalarında “açık kapı” politikası insani gerekçelere dayandırılmıştır: “*Türkiye, tarih boyunca hiçbir ayırım yapmadan, zulüm, baskı ve şiddetten kaçan mazlumlara sahip çıkmış bir ülkedir. Suriye ve Irak’ta yaşanan krizler karşısında ülkemizin sergilediği vicdani tavır, milletimizin alicenaplığını, yardımseverliğini ve insani değerlere bağlılığını bir kez daha tüm dünyaya göstermiştir*”.⁴⁴

“Açık kapı” politikasının gerekçelendirilmesinde Erdoğan tarafından sıklıkla referans yapılan bir diğer unsur da ensarlıktır. Cumhurbaşkanı İslamiyet’in ilk yıllarına ve hicret olgusuna atıfta bulunarak Suriyelilere kucak açılmasına dini etkenlerle de açıklama getirmiştir: “*Bizim Peygamberimiz muhacirdi, unutmayın. Medine Müslümanları ensardı. Şimdi Allah bizlere ensar olmayı nasip etti. Bombalardan kaçan Suriyeli kardeşlerimize de muhacir olmayı nasip etti. [...] Biz bunun idraki içerisindeyiz.*”⁴⁵ Suriyeli mültecilere yönelik ensarlık ve muhacirlik perspektifi Cumhurbaşkanı tarafından özellikle Güneydoğu bölgesine yaptığı ziyaretlerde dile getirilmiş, Erdoğan; Kilis, Gaziantep, Şanlıurfa ve Hatay gibi Suriyeli mülteci oranının yüksek olduğu illerde bu bölge halkının ensarlık yaptığını ifade etmiştir.⁴⁶

Türkiye’de bulunan Suriyelilere ilişkin ele alınması gereken bir diğer önemli unsur da bu kişilerin hukuki statüsüdür. Mültecilik statüsünün kapsamını ve bu statüyü haiz kişilerin sahip olduğu hakları ortaya koyan iki temel uluslararası metin bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1951 tarihli Birleşmiş Milletler Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Cenevre Sözleşmesi’yken, diğeri bu Sözleşme’ye ek niteliğindeki 1967 tarihli New York Protokolüdür. Türkiye 1951 tarihli Sözleşme’ye

43 Mehmet Özkan, “Doğu Afrika Jeopolitiği ve Türkiye’nin Somali Politikası”, *SETA Yayınları*, No:40, 2014, s.83.

44 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, “Dünya Mülteciler Günü Mesajı”, 20.6.2016, <https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari/365/94588/dunya-multeciler-gunu-mesaji>; Erişim: 12.9.2019

45 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, “Mevlid-İ Nebi Haftası Açılış Programında Yaptıkları Konuşma”, 8.11.2019, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/112499/mevlid-i-nebi-haftasi-acilis-programinda-yaptiklari-konusma>; Erişim: 27.11.2019

46 Örneğin, Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın Gaziantep’te toplu açılış ve temel atma töreni vesilesiyle yaptığı bir konuşma için bakınız: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, “Gazilik Unvanını Ziyadesiyle Hak Eden Antep, Bugün de Zor Durumdaki Kardeşlerine Sahip Çıkararak Ensar Unvanını Alıyor”, 7.3.2015, <https://tccb.gov.tr/haberler/410/29626/gazilik-unvanini-ziyadesiyle-hak-eden-antep-bugun-de-zor-durumdaki-kardeslerine-sahip-cikarak-ensar-unvanini-aliyor>; Erişim: 12.7.2019

1961'de, 1967 tarihli Protokol'e ise 1968'te taraf olmuştur. Öte yandan, Türkiye 1961'de Cenevre Sözleşmesi'ne taraf olurken coğrafi çekince koyma yoluna gitmiş ve bu konuda yaptığı bir deklarasyonda ilgili ibareyi "Avrupa'da meydana gelen olaylar nedeniyle" şeklinde anladığını ve kabul ettiğini ifade etmiştir.⁴⁷ Bu çerçevede, Avrupa ülkeleri dışından gelen sığınmacılara Türkiye'de mülteci statüsü tanınmamakta, Sözleşme hükümlerine göre mülteci statüsü taşıyan kişiler sığınmacı olarak tanımlanmakta ve üçüncü bir ülkeye yerleştirilene dek kendilerine geçici koruma sağlanmaktadır.⁴⁸

Türkiye'deki Suriyelilerin sayısının artmasıyla birlikte mevzuatta önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu kapsamda, Uluslararası Koruma Kanunu 2014'te yürürlüğe girmiş, Geçici Koruma Yönetmeliği de aynı yıl kabul edilmiştir. Geçici Koruma Yönetmeliği, Cenevre Sözleşmesi'ndeki mülteci tanımına paralel şekilde,⁴⁹ "Yönetmelik kapsamındaki hiç kimsenin, işkenceye, insanlık dışı ya da onur kırıcı ceza veya muameleye tabi tutulacağı veya ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi fikirleri dolayısıyla hayatının veya hürriyetinin tehdit altında bulunacağı bir yere gönderilemeyeceğini" belirtmektedir.⁵⁰ Aynı zamanda bu Yönetmelik, geçici koruma sağlanan yabancılar için sağlık, eğitim, iş piyasasına erişim gibi alanlarda sağlanacak hizmetlerin kapsamını ortaya koymaktadır.

Söz konusu mevzuat çerçevesinde, geçici koruma altındaki Suriyeliler için mülteci hukukunun temel unsuru olan geri göndermeme ilkesi geçerli olmaktadır. Bu kişilerin sahip olduğu haklar mülteci statüsünü haiz olanların haklarıyla belli ölçülerde benzerlik göstermektedir. Ayrıca, Suriyelilerin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçişi için de süreç başlatılmış olup, Türkiye Kanada'yla birlikte Suriyeli mültecilerin vatandaşlık alabildiği nadir ülkelerden birisi haline gelmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Aralık 2019'daki 110 bin Suriyeliye vatandaşlık verildiği, bunun Suriyelilerin iş hayatına katılımını kolaylaştıracağı ifadesi bu politikayı net biçimde ortaya koymaktadır.⁵¹

47 Türkiye Cumhuriyeti Birleşmiş Milletler Cenevre Ofisi Nezdinde Daimi Temsilciliği, "Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK-UNHCR)", 29.1.2019, <http://cenevreofisi.dt.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/353727>; Erişim: 23.11.2019

48 Ibid.

49 Cenevre Sözleşmesi'ne göre "ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri yüzünden, zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu ülkenin korumasından yararlanamayan, ya da söz konusu korku nedeniyle yararlanmak istemeyen" kişiye mülteci denmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. "Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme", 1951.

50 "Geçici Koruma Yönetmeliği", *T.C. Resmi Gazete*, Bakanlar Kurulu Kararı No: 2014/6883, 13.10.2014

51 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, "Dünyanın neresinde bir mazlum, mağdur, hakkı ve hukuku ihlal edilen insan varsa tüm gücümüzle onların yanındayız", 10.12.2019, <https://tccb.gov.tr/haberler/410/113875/-dunyanin-neresinde-bir-mazlum-magdur-hakki-ve-hukuku-ihlal-edilen-insan-varsa-tum-gucumuzle-onlari-yanindayiz->; Erişim: 14.12.2019

Türkiye'ye kabul edilen mülteci sayısıyla paralel biçimde, Suriyeliler için yapılan harcamalar geçici barınma merkezlerinin inşası ile eğitim ve sağlık gibi hizmetler nedeniyle zaman içinde giderek artmıştır. Nitekim Erdoğan da Suriyeliler için bütçeden harcanan miktarın 40 milyar doları aştığını belirtmiştir.⁵² Bunun neticesinde 2018'de Türkiye, büyük bölümü Suriyeli mültecilere yönelik olan 8,39 milyar dolarlık insani yardım miktarıyla bu alanda dünya lideri olmuştur.⁵³ Bir başka ifadeyle, Suriye İç Savaşı sonrasında takip ettiği "açık kapı" politikasıyla Türkiye dünyadaki en büyük donör ülke ve en çok sayıda mültecinin yaşadığı ülke konumuna gelmiştir.

3.2. Erdoğan'ın Mülteci Sorunu Bağlamında Uluslararası Alandaki Girişimleri

Erdoğan'ın Suriyeli mülteciler konusundaki politikalarının ikinci düzlemini, uluslararası alandaki, özellikle de çok taraflı platformlardaki girişimleri teşkil etmektedir. Esasen, Türkiye'nin yukarıda ele alınan politikaları ve savaştan kaçan milyonlarca Suriyeli'ye kapılarını açması uluslararası alanda büyük takdir toplamıştır. Almanya Şansölyesi Merkel ve ABD eski Başkanı Obama gibi çeşitli ülkelerin devlet ve hükümet başkanlarının yanı sıra Avrupa Komisyonu eski Başkanı José Manuel Barroso ve Birleşmiş Milletler (BM) Genel Sekreteri Antonio Guterres gibi uluslararası örgütlerin üst düzey temsilcileri Türkiye'nin mülteciler için attığı adımları övmüştür. BM Mülteciler Yüksek Komiseri Filippo Grandi, Türkiye'deki mülteci sayısından bağımsız biçimde, mültecilere sağlanan barınma, eğitim, sağlık ve istihdam gibi kamu hizmetlerinin kalitesinin Türkiye'yi küresel çapta örnek bir model haline getirdiğini belirtmiştir.⁵⁴

Türkiye'nin mültecilere yönelik politikaları uluslararası alanda takdir toplan, Erdoğan da mülteci meselesinin çözümü maksadıyla aktif bir dış politika izlemiş, bu politikasında genel itibarıyla üç ana unsuru öne çıkarmıştır. Bu çerçevede Cumhurbaşkanı Erdoğan, öncelikle Türkiye'nin mülteciler için yaptığı harcamalarla paralel biçimde uluslararası toplumun gerekli maddi destekte bulunması, ikinci olarak mülteci meselesinin nihai çözümü için Suriye'deki siyasi çözüm sürecinin hızlanması, üçüncü olarak da mülteciler için güvenli bölgeler tesis edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

52 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, "Küresel Mülteci Forumu'nda Yaptıkları Konuşma", 17.12.2019, <https://tccb.gov.tr/konusmalar/353/113993/kuresel-multeci-forumu-nda-yaptiklari-konusma>; Erişim: 19.12.2019

53 "Global Humanitarian Assistance Report 2019", *Development Initiatives*, 2019, s.11.

54 "BM Mülteciler Yüksek Komiseri Grandi: Türkiye'nin mülteci politikası küresel çapta örnek model", *Anadolu Ajansı*, 16.2.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bm-multeciler-yuksekkomiseri-grandi-turkiyenin-multeci-politikasi-kuresel-capta-ornek-model/1065027>; Erişim: 12.11.2019

Cumhurbaşkanı Erdoğan, Suriyeli mültecilerin yalnızca komşu ülkelerin meselesi olarak görülmesine karşı çıkmış, uluslararası toplumun bu ülkeleri yalnız bırakmaması gerektiğini savunmuştur. Bu noktada Erdoğan'ın beklentisi diğer ülkelerin daha fazla mülteci kabul etmesinden öte, Suriyeli mültecilerin büyük bölümünün ikamet ettiği komşu ülkelere maddi destek sağlanmasıdır. Erdoğan bu talebini özellikle BM bünyesinde uluslararası toplumun tamamına yönelik olarak dile getirmiş, hem BM Genel Kurulu hitaplarında hem de Dünya İnsani Zirvesi ile Küresel Mülteci Forumu gibi BM etkinliklerinde destek çağrısında bulunmuştur.

Erdoğan BM'de tüm dünyaya mülteci meselesi konusunda adalet ve sorumluluk çağrısı yaparken, destek beklentisinin en somut karşılığını AB'yle yapılan göç mutabakatıyla bulmuştur. Türkiye-AB Göç Eylem Planı ile 18 Mart tarihindeki III. Türkiye-AB Zirve sonuçlarına göre özellikle sağlık, eğitim, altyapı ve gıda alanlarında AB'nin 2018 sonuna kadar "Türkiye'deki Mülteciler için Mali Yardım Programı" (FRIT) aracılığıyla toplamda 6 milyar Euro'luk kaynak tahsis etmesi öngörülmüştür.⁵⁵ Söz konusu kaynak, Türkiye'deki Suriyelilere yönelik dış destek bakımından en büyük meblağı teşkil etmektedir.

Öte yandan Erdoğan için kalıcı çözüm, Suriyeliler için sürdürülecek maddi destekten çok mülteci meselesinin ortaya çıkmasına yol açan etkenlerin ortadan kaldırılmasıyla, bir başka ifadeyle çatışma ortamının sonlandırılmasıyla ilintilidir. Nitekim bu hususta Erdoğan "*Suriye kaynaklı mülteci krizinin çözümü, Suriye iç savaşının sona erdirilmesine bağlıdır. Bu yüzden biz, mültecilere ev sahipliği yaparken siyasi çözüm için de yoğun çaba içerisindeyiz*" açıklamasında bulunmuştur.⁵⁶ Dolayısıyla, Türkiye'nin giderek artan mülteci baskısı altında Suriye'deki İç Savaş'a yönelik temel stratejilerinden birisi, müzakere ve siyasi çözüm yoluyla çatışmaların durdurularak, Suriye'nin barış ve istikrarın hâkim olduğu bir ülke haline gelmesi olmuştur. Siyasi çözüm sürecine katkıda bulunarak mülteci meselesinin daha da büyümesinin önüne geçme hedefi, Erdoğan'ın Cenevre Süreci'ne verdiği desteğin yanı sıra, Astana Platformu Toplantılarına bizzat katılmasındaki ve İstanbul'da Dörtlü Suriye Zirvesi'ne ev sahipliği yapmasındaki itici faktörlerden birisi olmuştur.

Çok sayıda yerel, bölgesel, uluslararası ve devlet-dışı aktörün çeşitli çıkar ve hedeflerle mücadele içinde olduğu Suriye'de siyasi çözüm kısa vadede

55 Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye-AB Arasında 18 Mart'ta Varılan Mutabakata İlişkin Soru-Cevaplar", http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ab-arasinda-18-mart_ta-varilan-mutabakata-iliskin-soru-cevaplar.tr.mfa; Erişim: 7.11.2019

56 "Cumhurbaşkanı Erdoğan: Attığımız adımlar Sevr'in ters köşe edilmesidir", *Anadolu Ajansı*, 18.12.2019, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/cumhurbaskani-erdogan-attigimiz-adimlar-sevrin-ters-kose-edilmesidir/1677113>; Erişim: 19.12.2019

bulunamayacağı için, Türkiye bir nevi geçici çözüm olarak güvenli bölge formülünü öne çıkarmıştır. Bu çerçevede, Erdoğan ısrarla Türkiye'nin sınırı ötesinde, ülkesinin güvenlik kaygılarına cevap verecek bir tampon bölge tesis edilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu güvenli bölgenin Suriyelilerin Türkiye'ye alınmasına gerek kalmadan bu alanlarda barındırılmasına, hatta Türkiye'deki Suriyelilerin buraya yerleştirilmesine hizmet edeceği düşünülmüştür. Bu kapsamda da, Türkiye Suriye'ye yönelik sınır ötesi operasyonları neticesinde uzun yıllar boyunca destek beklediği güvenli bölge çağrısını bizzat hayata geçirmiştir. Öte yandan, Türkiye kontrolü altındaki bölgelere Suriyelilerin gönüllü geri dönüşünün sağlanması için uluslararası toplumdan destek beklentisini tekrar dile getirmiş, Erdoğan söz konusu bölgede hayata geçirilmesi planlanan mülteci şehri projesi için bir Donörler Konferansı düzenlemeyi arzu ettiğini, BM'nin bu konuda ön ayak olmasına önem verdiğini vurgulamıştır.⁵⁷

3.3. Realpolitik-Moralpolitik Açmazında Türkiye'nin "Açık Kapı" Politikası

Erdoğan'ın "açık kapı" politikasının karşı karşıya kaldığı temel zorlukları iki düzeyde analiz etmek mümkündür. Bunlar Türkiye'de kendisini artan şekilde hissettiren Suriyelilere yönelik şüpheli tutum ile uluslararası alanda yük paylaşımının beklendiği ölçüde gerçekleşmemesidir. İç politikada, özellikle 2013'teki Reyhanlı saldırısı, "açık kapı" politikasının kamu güvenliği ekseninde tartışılmasına yol açmıştır. İlerleyen dönemde Türk halkının Suriyelilere bakışında olumsuz yönde değişiklik yaşanmasında iki etken daha kendisini göstermiştir. Bunlardan ilki, Suriyelilerin dâhil olduğu bazı suç olaylarının medyada geniş yer tutması, diğeri ise Türkiye'nin Suriyelilere yönelik miktarı giderek artan kamu harcamalarıdır.

Türkiye'de yapılan bir anket-mülakat çalışmasında katılımcıların %88'i Suriyeli mültecilerin mutlaka ülkelerine dönmeleri gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁸ Uluslararası danışmanlık şirketi Ipsos'un 26 ülkede gerçekleştirdiği bir diğer kamuoyu araştırması da Türk halkının daha fazla mülteci kabulü konusundaki çekinmelerini ortaya koymuştur. Söz konusu araştırmaya göre Türkiye'de "sınırlarımızı mültecilere kapatmalıyız, şu anda hiçbirini kabul edemiyoruz" söylemine katıldığını belirtenlerin oranı %59'a ulaşmıştır.⁵⁹

57 "Cumhurbaşkanı Erdoğan: Mülteci meselesi birkaç ülkenin çabasıyla önlenemez", 17.12.2019, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/cumhurbaskani-erdogan-multeci-meselesi-birkac-ulkenin-cabasiyla-onlenemez/1675928>; Erişim: 19.12.2019

58 Derya Tümeğ, "Türk Halkının Suriyeli Sığınmacı / Mülteci Algısı: Mevcut Durum, Saha Çalışması ve Politika Önerileri", *Türksam*, Nisan 2018, s.33.

59 "Global attitudes towards refugees", Ipsos, 2019, Version:1, <https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2019-06/World-Refugee-Day-2019-Ipsos.pdf>; Erişim: 6.11.2019

Kamuoyunda mülteci meselesine ilişkin artış gösteren endişeyle paralel biçimde, siyasi parti liderlerinin söylemlerinde de mültecilerin geri gönderilmesi hususu kendisini daha belirgin şekilde göstermiştir. Ana Muhalefet Partisi Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu Suriye'deki çatışmaların azaldığını, dolayısıyla Suriyelilerin artık ülkelerine dönmeleri gerektiğini savunurken,⁶⁰ Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) Genel Başkanı Devlet Bahçeli, *"Türkiye, Türk milletininindir. Anadolu Türk vatanıdır. Ülkemizdeki Suriyelilerin güvenli ve süratli şekilde asıl yurtlarına sevkî acilen planlanıp hayata geçirilmelidir. Sınırlarımıza diktiğimiz duvarların aşılması, yeni göç akınları millet varlığının geleceğini karartacaktır"* açıklamasında bulunmuştur.⁶¹

Uluslararası alanda Erdoğan'ın karşılaştığı temel zorluksa, diğer devletlerin ve kuruluşların Türkiye'nin beklediği dayanışmayı göstermemiş olmasıdır. Erdoğan Türkiye'nin Suriyeliler için yaptığı harcamalar düşünüldüğünde, uluslararası toplumun desteğinin son derece sınırlı kaldığını, dolayısıyla ülkesinin bu sorun karşısında yalnız bırakıldığını savunmuştur. Cumhurbaşkanı güvenli bölgede gerçekleştirilmeyi hedeflediği proje bağlamında da diğer devletlerin, özellikle "parası en çok olanların" duyarsızlığını sürdürdüğünü ifade etmiştir.⁶²

AB'yle varılan göç mutabakatına ilişkin süreç de Erdoğan'ın beklentilerini karşılayacak şekilde ilerlememiş, bu nedenle Cumhurbaşkanı mutabakatın şartlarına riayet edilmediği gerekçesiyle belli aralıklarla AB'ye yönelik eleştirilerde bulunmuş, hatta FRIT kapsamındaki yardımlar yapılmadığı için sınırların açılacağını belirtmiştir: *"Bizim alınımızda enayi yazmıyor, kusura bakmayın. İşin aslı neyse bunu yapın. Sabır, sabır, sabır; ondan sonra gereği neyse bunu yaparız. Herhalde otobüsler, uçaklar boşuna durmuyor"*.⁶³ Erdoğan FRIT'in yanı sıra, Barış Pınarı Harekatı'na yönelik eleştiri yapılması karşısında da benzer ifadeleri yinelemiştir.⁶⁴

Ulusal kamuoyunda mülteci meselesinin daha çok tartışılır hale gelmesi ve uluslararası camiadan beklenen desteğin sağlanamamasıyla birlikte, Erdoğan artık

60 "Kılıçdaroğlu: Suriyeliler artık ülkelerine dönmeli", *Sputnik Türkiye*, 30.5.2018, <https://tr.sputniknews.com/turkiye/201805301033653670-kemal-kilicdaroglu-suriyeliler-ulkelerine-donmeli/>; Erişim: 2.10.2019

61 "MHP Lideri Bahçeli'den İdlib açıklaması", *NTV*, 8.9.2019, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/mhp-lideri-bahceliden-idlib-aciklamasi,tgov9PG6UU03-U00og-7Ag>; Erişim: 10.10.2019

62 "Cumhurbaşkanı Erdoğan: Mülteci meselesi birkaç ülkenin çabasıyla önlenebilir", İbid.

63 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, "Birleşmiş Milletler Bize Çağrıda Bulunmak Yerine, Suriye'de Etnik Temizlik Faaliyetlerinin Önüne Geçmeli", 11.2.2016, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/38793/birlesmis-milletler-bize-cagrida-bulunmak-yerine-suriyede-etnik-temizlik-faaliyetlerinin-onune-gecmeli>; Erişim: 18.9.2019

64 *"Avrupa Birliği kendinize gelin. Yine söylüyorum; bizim şu anda operasyonumuzu bir işgal hareketi diye nitelendirmeye çalışırsanız işimiz kolay, kapıyı açarız 3,6 milyon mülteciyi sizlere göndeririz."* Daha fazla bilgi için bkz. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, "Suriye'deki gerçek işgalcilere ses edemeyenlerin, Türkiye'nin meşru haklarını korumasına karşı çıkması bir teslimiyet ifadesidir", 10.10.2019, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/111033/-suriye-deki-gercek-igalcilere-ses-edemeyenlerin-turkiye-nin-mesru-haklarini-korumasina-karsi-cikmasi-bir-teslimiyet-ifadesidir>; Erişim: 29.10.2019

ülkesinin tek başına daha fazlasını yerine getiremeyeceğini açıklamıştır. Cumhurbaşkanı'nın 2019'da hem BM 74. Genel Kurulu marjında gerçekleştirdiği hitapta "Türkiye'nin yeni bir göç dalgasını daha karşılamaya ne tahammülü, ne de imkanı olduğunu"⁶⁵ belirtmesi, hem de Budapeşte Süreci 6. Bakanlar Konferansı'nda "açık ve net söylüyorum, yeni bir göç dalgası yaşanması halinde artık biz bunu tek başına göğüsleyemeyeceğiz"⁶⁶ şeklindeki ifadeleri, geçmişteki haliyle "açık kapı" politikasının sona erdiğini ilan etmiştir.

4. İki Liderin Takip Ettiği Politikaların Karşılaştırması:

Erdoğan'ın ve Merkel'in hem liderlik yaptıkları ülkelerde hem de bölgesel ve uluslararası platformlarda attıkları adımlarla Suriyeli mülteci meselesinin ana aktörlerinden oldukları görülmektedir. İki liderin birbiriyle ne ölçüde benzeşen, ne ölçüde ayrışan aktörler olduğuyrsa çeşitli unsurlar temelinde ele alınmalıdır. Bu çerçevede, Erdoğan'ın ve Merkel'in mülteci politikasında insani değer vurgusu, uluslararası kamuoyundan beklentileri, karşılaştıkları zorluklar ve bunların neticesinde attıkları adımlar karşılaştırılmalı, son olarak da tüm bunların iki ülke ilişkilerine etkisi incelenmelidir.

4.1. Değerler Temelinde Erdoğan'ın ve Merkel'in Mülteci Politikaları

Mülteci krizinin iki ülkenin de öncelikli gündem maddesi haline geldiği bir dönemde, Erdoğan da Merkel de bu sorunun kapıların kapatılmasıyla aşılamayacağına savunmuştur. İki lider, miktarı farklılık göstermekle birlikte, büyük sayıda mültecinin ülkelerine kabul edilmesine öncülük etmiştir. Hem Merkel'in hem de Erdoğan'ın söz konusu politikalarını insani gerekçeler üzerine oturtması, bunu bir takım dini öğelerle desteklemesi benzerlik taşımaktadır.

Almanya Şansölyesinin insanlık onuruna yaptığı vurgunun benzeri, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın açıklamalarında da kendisini göstermektedir. Nitekim Erdoğan, pek çok konuşmasında mültecilere destek vermeye devam edeceklerini, konuyu insani ve vicdani bir mesele olarak gördüklerini dile getirmiştir. Bu bağlamda, Merkel'in ve Erdoğan'ın mülteci konusunu yalnızca ekonomik yük, kimliksel tehdit, ve güvenlik riski olarak nitelendiren liderlerden farklılaştığı görülmektedir.

65 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, "Birleşmiş Milletler 74. Genel Kurulu'nda Yaptıkları Konuşma", 24.9.2019, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/109804/birlesmis-milletler-74-genel-kurulu-nda-yaptiklari-konusma>; Erişim: 1.11.2019

66 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, "Cumhurbaşkanı Erdoğan: "Suriye konusunda ülkemiz, son 8 senede insanlık adına elini taşın altına fazlasıyla koymuştur", 20.2.2019, <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-suriye-konusunda-ulkemiz-elini-tasin-altina-koymustur>; Erişim: 29.9.2019

İki lider, muhtaç durumdaki Suriyelilere yardım eli uzatılmasının dini bir vebce olduğu tezlerinde de benzerlik göstermektedir. Zira Merkel insanlık onurunun korunmasının Hıristiyanlıktaki önemine dikkat çekerken, Erdoğan ise yukarıda değinildiği üzere ensarlık kavramını ön plana çıkarmaktadır. Ancak her ne kadar, Hıristiyanlık ve İslamiyet'e dair unsurlar iki liderin açıklamalarında yer etse de, bu durum mülteci politikasının uygulanmasında din temelli bir ayrıma gidildiği anlamına gelmemektedir. Örneğin Suriyeli mültecilerden yalnızca Hıristiyanları kabul edeceğini açıklayan Slovakya yönetiminin aksine, Merkel mülteciler arasında Müslüman-Hıristiyan gibi bir sınıflandırma yapmamıştır.

Benzer şekilde, Erdoğan'ın pek çok konuşmasında yer eden ensarlık, muhacirlerin yalnızca Müslümanlar olarak görülmesine yol açmamıştır. Cumhurbaşkanı bu hususta, Türkiye'nin *"Irak ve Suriye'den gelenlerin, etnik kökenlerini, inançlarını, mezheplerini sorgulayan değil, muhtaçların tamamına kapılarını açan, [...] Arap, Kürt, Türkmen, Ezidi, Şii, Sünni, Nusayri, Hristiyan, Musevi demeden, hiçbir ayırım yapmadan, insana sadece insan olarak, sadece can olarak bakan, herkese elini uzatan"* bir ülke olduğunu savunmaktadır.⁶⁷

İlerleyen süreçte iki liderin mülteci politikaları kamuoyu baskısı altında belli ölçülerde dönüşüm geçirse de, krizin kendisini en çok hissettirdiği dönemlerde ülkelerine büyük sayılarda Suriyeli mülteciyi kabul etmeleri, Merkel'in ve Erdoğan'ın uluslararası alanda takdir toplamasına yol açmıştır. Ancak uluslararası kamuoyundaki iki lidere yönelik takdir, arzu ettikleri dayanışmayı beraberinde getirmemiştir.

4.2. Liderlerin Dış Politikadaki Temel Arayışı: Yük Paylaşımı

"Ne dediler? 'Gerçekten yaptığımız iş takdire şayan.' Takdire şayan da, hadi siz de bir yerinden tutun".⁶⁸ Erdoğan'ın bu sözleri, ülkesinin övülmenin dışında uluslararası alanda yalnız bırakıldığı ve mülteci meselesinde gerekli desteği görmediği düşüncesinin bir yansımasıdır. Gerçekten de, Erdoğan ve Merkel mülteci krizi karşısında, yük paylaşımı teziyle mevkidaşlarını harekete geçirmeye çalışsa da, bu çağrılarına karşılık bulma konusunda pek de başarılı olamamıştır.

Merkel'in mülteci politikasının dış politikadaki yansımasını, AB içindeki liderlik girişimi ve Türkiye'yle sürdürdüğü ikili diyalog oluşturmuştur. Almanya Şansölyesi sorun karşısında Birlik düzeyinde çözüm için uğraş vermiş, ancak

67 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 24'üncü Dönem 5'inci Yasama Yılı Açılışında Yaptıkları Konuşma", 1.10.2014, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/2941/turkiye-buyuk-millet-meclisinin-24uncu-donem-5inci-yasama-yili-acilisinda-yaptiklari-konusma>; Erişim: 25.8.2019

68 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, "Bize Demokrasi ve İnsan Hakları Dersi Vermeye Kalkanlar, Önce Kendi Ayıplarını Örtsünler", 4.4.2016, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/41406/bize-demokrasi-ve-insan-haklari-dersi-vermeye-kalkanlar-once-kendi-ayiplarini-ortsunler>; Erişim: 3.10.2019

mültecilerin üye ülkeler arasında paylaştırılması önerisi bazı üye ülkelerce kabul görmeyince bir bakıma ölü doğmuştur.

Erdoğan ise, mülteci meselesi konusunda ülkesinin üzerindeki yükün hafifletilmesi için BM, verilen taahhütlerin yerine getirilmesi için de AB'yi hedef almıştır. Burada dikkat çeken nokta, Suriyeli mültecilere yardım konusunun Cumhurbaşkanı tarafından İslam İşbirliği Teşkilatı bünyesinde öncelikli gündem maddelerinden birisi olarak öne çıkartılmaması, üye ülkelere destek çağrısında bulunulmamasıdır.

Türkiye İİT Zirve Dönem Başkanlığını yürüttüğü dönemde dahi Filistin'deki gelişmeler nedeniyle iki kez Olağanüstü Zirveye ev sahipliği yapmasına ve bu süreçte Filistinli mültecilere yardım amacıyla Vakıf Fonu kurulmasına öncülük etmesine karşın, Suriyeli mülteciler konusunda özel olarak İİT üye ülkelere yönelik bir çağrıda bulunmamıştır. Benzer şekilde, İslam ülkelerinin katkıda bulunacağı bir fon oluşturulması için herhangi bir adım atmamıştır. Aksine, Erdoğan İİT toplantılarında da bu ülkelere çağrıda bulunmak yerine Batılı ülkeleri hedef almış, AB üye ülkelerini gerekli desteği sağlamamakla eleştirmiştir.⁶⁹

Cumhurbaşkanı Erdoğan AB'yi göç mutabakatı çerçevesinde verdiği taahhütleri yerine getirmemekle suçlarken, bu şikayetini özellikle mutabakatın mimarı sıfatını taşıyan Merkel nezdinde dile getirmiş, iki lider arasında gerçekleştirilen pek çok görüşmede bu konu ele alınmıştır. Erdoğan'ın bu konudaki talepleri Merkel tarafından kabul görmüş, Alman lider, AB'nin Türkiye'ye vaat etmiş olduğu finansal desteğin en kısa zamanda aktarılması gerektiğini savunmuştur.⁷⁰

AB bir yandan insan hakları, demokrasi ve hukuk devleti alanlarındaki ihlalleri gerekçe göstererek "Katılım Öncesi Yardım Aracı" çerçevesinde Türkiye'ye yaptığı mali yardımlarda kesintiye giderken, diğer yandan tam aksine, FRIT kapsamındaki 6 milyar Euro'luk desteğin önemli bölümünü Türkiye'ye aktarmıştır. Söz konusu meblağın Türkiye'ye aktarımı konusunda Merkel Avrupalı mevkidaşları nezdinde ısrarcı olmuş, sürecin hızlandırılması için çaba sarf etmiştir.⁷¹

69 Örneğin İİT Üyesi Ülkelerin Kalkınmasında Kadınların Rolü 6. Bakanlar Konferansı'nda Erdoğan: "Millî geliriniz bizimle mukayese edilmeyecek derecede fazla, bu kadar fazla olmasına rağmen niçin rahatsız oluyorsunuz? Bunların hepsi Türkiye'yle Lübnan'ın başına mı düşecek? Siz de buradan nasibinizi almayacak mısınız?" açıklamasında bulunmuştur. Daha fazla bilgi için bkz. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, "İslam Ülkeleri Olarak Birlik Olursak, Bölgemizdeki Sorunları Başka Hiçbir Güce İhtiyaç Duymadan Kendimiz Çözeriz", 2.11.2016, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/58846/islam-ulkeleri-olarak-birlik-olursak-bolgemizdeki-sorunlari-baska-hicbir-guce-ihtiyac-duymadan-kendimiz-cozeriz>; Erişim: 15.10.2019

70 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, "Almanya Federal Cumhuriyeti Şansölyesi Merkel Cumhurbaşkanlığı Külliyesinde", 2.2.2019, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/70888/almanya-federal-cumhuriyeti-sansolyesi-merkel-cumhurbaskanligi-kulliyesinde>; Erişim: 4.8.2019

71 "Merkel pledges to Turkey's Erdogan sped-up refugee aid", *Anadolu Agency*, 30.11.2017, <https://www.aa.com.tr/en/europe/merkel-pledges-to-turkeys-erdogan-sped-up-refugee-aid/986558>; Erişim: 26.10.2019

Erdoğan'ın Suriyeli mülteciler konusunda AB'den beklentisi FRIT kapsamındaki 6 milyar Euro ile sınırlı kalmamıştır. Türkiye'nin Suriyeliler için gerçekleştirdiği harcamalar düşünüldüğünde söz konusu meblağın yetersiz kaldığını düşünen Cumhurbaşkanı, AB'den daha fazla destek talebini yine öncelikle Almanya Şansölyesine aktarmıştır. Erdoğan Eylül 2019'da Merkel ile gerçekleştirdiği telefon görüşmesinde bu hususun da tartışıldığını belirtmektedir: "*Sayın Şansölye, 6 milyar avronun üzerinde ne yapmamız gerekiyor bize bunu da söyleyin' dediler. 6 milyar avronun üzerinde çok şey yapmanız gerektiğini şimdiden söyleyebilirim' dedim. Çünkü yaptığımız harcama ortada, 40 milyar dolar bizim yaptığımız harcamamız var*".⁷² İlerleyen süreçte Cumhurbaşkanının daha fazla destek talebine ilk olumlu cevap yine Merkel'den gelmiştir. Alman lider Suriyelilerin barınma masrafları için Türkiye'ye gerekirse bir kez daha mali yardım yapılması gerektiğini, kendisinin buna hazır olduğunu söylemiştir.⁷³

4.3. Kamuoyunun Liderlerin Tutumları Üzerindeki Etkisi: "Açık Kapı" Politikasının Güvenlik ve Ekonomi Boyutları

Merkel'in ve Erdoğan'ın insani unsurlarla açıklama getirdikleri mülteci politikaları zamanla iki ülke kamuoyunda en çok tartışılan konulardan birisi haline gelmiştir. Yukarıda belirtilen kamuoyu yoklamalarında kendisini gösterdiği üzere, iki ülke hakkında mültecilere yönelik hoşnutsuzluğun dozu giderek artış göstermiştir. Bu tablodaya, güvenlik ve ekonomi olmak üzere iki ana unsur ön plana çıkmıştır. Bir yandan, AB üye ülkelerinde ve Türkiye'de meydana gelen terör saldırıları, herhangi bir kontrole tabi olmadan sınırlardan giriş yapan kişilerin güvenlik sorunu teşkil ettiğine dair inancı güçlendirmiştir. Diğer yandansa, mültecilere yönelik miktarı giderek artan kamu harcamaları, bunu karşılamak durumunda olan iki ülkenin vatandaşları için ilave maddi yük anlamına geldiğinden halk nezdinde tepki çekmiştir. Öte yandan, "açık kapı" politikasına getirilen eleştirilerde güvenlik ve ekonominin ağırlığı Almanya'da ve Türkiye'de birbirinden farklılık göstermektedir.

Son yıllarda Merkel'in destek oranındaki en büyük dalgalanmalar analiz edildiğinde, çalışmanın ilk bölümünde belirtildiği üzere, Kasım 2015'teki Paris terör saldırıları ve yılbaşı gecesi Köln'de yaşanan toplu taciz olaylarının öne çıktığı görülmektedir. Yabancıların karıştığı düşünülen suç olayları mültecilerin ülkeye

72 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, "Güvenli bölge arayışları beklentilerimizi karşılamıyor", 14.9.2019, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/109620/-guvenli-bolge-anlayisi-beklentilerimizi-karsilamiyor->; Erişim: 20.11.2019

73 Die Bundeskanzlerin, "Pressekonferenz von Bundeskanzlerin Merkel und dem kroatischen Ministerpräsidenten Andrej Plenković", 20.11.2019, <https://www.bundeskanzlerin.de/bkin-de/aktuelles/pressekonferenz-von-bundeskanzlerin-merkel-und-dem-kroatischen-ministerpraesidenten-andrej-plenkovi%C4%87-1694886>; Erişim: 22.11.2019

kabul edilmesine yönelik itirazları arttırmakta, bu politikanın mimarı olarak da Merkel'e yönelik muhalefeti güçlendirmektedir.

Türkiye'de de Reyhanlı saldırısı belli ölçülerde Paris saldırısı ve Köln olaylarıyla benzer etkiler yaratmıştır. Bununla birlikte, Türkiye'de Suriyelilere yönelik temel şikayet konusunu giderek büyüyen ekonomik yük oluşturmaktadır. Suriyeliler için 40 milyar dolarlık harcama yapılması, Türkiye'de ekonominin geçmiş yıllara kıyasla yavaşlamasıyla birlikte "açık kapı" politikasının ekonomik bedelini daha fazla tartışılır hale getirmiştir. Merkel'in durumundaysa, zaman içinde giderek azalan bir destekten ziyade, kamu istikrarını bozan olayların ardından nükseden dönemsel kamuoyu baskısı, bir başka ifadeyle dalgalanma söz konusu olmuştur.

İki liderin takip ettikleri mülteci politikaları bağlamında siyasi ortaklarıyla ilişkileri ve siyasi müttefiklerinden aldıkları destek de birbirinden farklılık göstermektedir. Her ne kadar Martin Schulz yönetimindeki Sosyal Demokrat Partisi Merkel'in mülteci politikasına yönelik sert eleştiriler getirmese de, "kardeş parti" lideri Seehofer Şansölye'yi bir nevi yerden yere vurmuş ve koalisyon içinde mülteci karşıtlığının bayraktarlığını yapmıştır.

Türkiye'deyse, AK Parti'yle ittifak halindeki MHP'nin lideri Devlet Bahçeli, Suriyelilerin ülkedeki varlığına dair olumsuz fikirlerini özellikle son dönemde dozu artan şekilde dile getirmiştir. Öte yandan, Seehofer'in Merkel'i Anayasa Mahkemesi'ne şikayet etme tehdidi gibi bizzat siyasi müttefikini hedef alan bir açıklamada bulunmamıştır. Dolayısıyla, mülteci politikası konusunda Erdoğan, siyasi ortakları tarafından Merkel kadar büyük bir muhalefet ve baskıyla karşı karşıya kalmamıştır.

Her halükarda, seçimle iktidara gelen iki lider kamuoyunun talep ve beklentilerine kulak tıkayamayacaklarından, zaman içinde mülteci meselesine ilişkin tutumlarında değişikliğe gitmiştir. Türkiye 2016 sonrasında "açık kapı" politikasını de facto durdurmuş, hatta Suriye sınırına yalnızca terörle değil, düzensiz göç ile de mücadele amacıyla yüzlerce kilometrelik duvar örmüştür.⁷⁴ Almanya ise 2015'te Avusturya sınırında kontrollere başlamıştır. Bu bağlamda, Erdoğan'ın "açık kapı" politikasını uzun yıllar sürdürürken, Merkel'in bu yaklaşımının çok daha kısa sürdüğü görülmektedir.

Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın mülteci sorununa yaklaşımında zaman içinde belirginleşen önemli bir unsur, kamuoyunun beklentisiyle paralel biçimde, mültecilerin ülkelerine geri dönüşünü daha sık şekilde dile getirmesidir. Temel dertlerinin yaklaşık üç buçuk milyon Suriyelinin bir an önce evlerine, topraklarına

74 Murat Erdoğan, "Türkiye'deki Suriyeli Mülteciler", *Konrad Adenauer Stiftung*, 2019, s.3.

dönmelerini sağlamak olduğunu ifade eden Erdoğan, Türkiye'nin sınır ötesi operasyonlarının ana hedeflerinden birisinin de bu olduğunu vurgulamaktadır.⁷⁵

Merkel de, çalışmanın ilk bölümünde aktarıldığı üzere, barış sağlandıktan sonra Suriyeli mültecilerin ülkelerine dönmeleri gerektiğini savunmaktadır. Ancak hâlihazırda Suriye Almanya mevzuatına göre güvenli üçüncü ülke statüsünde olmadığı için, örneğin sığınma başvurusu reddedilen Afganların aksine, Suriyeliler ülkelerine sınır dışı edilmemektedir. Öte yandan, Almanya için geri gönderme kavramı Türkiye'nin durumunda olduğu gibi sadece Suriye'den ibaret bir tartışma konusu olmamakta, mültecilerin AB'ye giriş yaptığı ilk üye ülkeye de Almanya'daki mülteciler geri gönderilebilmektedir. Bu kapsamda, Almanya geçtiğimiz dönemde, sınırlı sayıda olmakla birlikte, bir miktar Suriyeli mültecinin Yunanistan'a gönderilmesi için girişimlerde bulunmuştur.⁷⁶

4.4. Erdoğan'ın ve Merkel'in Mülteci Politikalarının İki Ülke İlişkileri Bağlamında Değerlendirilmesi

Yüz binlerce Suriyeli mültecinin Avrupa'nın kapısına dayandığı 2015 yılı, Türk-Alman ilişkileri açısından da zorlu bir döneme tekabül etmektedir. Zamanla mevcut sorunlara yenileri eklenmiş ve bunun neticesinde ikili ilişkiler tarihinin en sancılı süreçlerinden birisini geçirmiştir. Nitekim Haziran 2016'da Alman Parlamentosunun 1915 olaylarını "soykırım" olarak niteleyen tasarımı kabul etmesiyle birlikte ilişkiler gerilmiş, Almanya'nın bazı şehirlerinde PKK uzantılı grupların gösteri düzenlemesi ve FETÖ bağlantılı bazı eski askeri personelin iltica başvurularının bu ülke tarafından kabul edilmesi Türkiye'de tepkiyle karşılanmıştır.

Die Welt gazetesi muhabiri Deniz Yücel'in Türkiye'de tutuklanması Almanya'da büyük tartışma konusu olurken, Mayıs 2017'de Alman milletvekili heyetinin İncirlik Üssündeki Alman askerlerini ziyaretine Türkiye tarafından onay verilmemesi yeni bir krizin habercisi olmuştur. Tüm bunların neticesinde, Eylül 2017'de Şansölye Merkel AB'yle Türkiye arasındaki müzakerelerin sonlandırılması çağrısı yapmış,⁷⁷ ayrıca Alman hükümetinin AB-Türkiye Gümrük Birliği Modernizasyonu sürecini bloke edeceğini açıklamıştır.⁷⁸

75 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, "Sahip Olduğumuz Askerî Gücü Hoyratça Kullanmaya Kalksak Bu Operasyon Birkaç Günlük İstir", 26.1.2018, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/89223/sahip-oldugumuz-asker-gucu-hoyratca-kullanmaya-kalksak-bu-operasyon-birkaç-gunluk-istir>; Erişim: 8.9.2019

76 "Germany to resume sending migrants back to Greece", *BBC*, 7.8.2017, <https://www.bbc.com/news/world-europe-40850938>; Erişim: 20.10.2019

77 "In shift, Merkel backs end to EU-Turkey membership talks", *Reuters*, 4.9.2017, <https://www.reuters.com/article/us-germany-turkey-merkel-in-shift-merkel-backs-end-to-eu-turkey-membership-talks-idUSKCN1BE15B>; Erişim: 26.11.2019

78 "Deutschland blockiert Ausweitung der Zollunion mit Türkei", *Die Zeit*, 29.8.2017, https://www.welt.de/newsticker/dpa_nt/infoline_nt/brennpunkte_nt/article168101995/Deutschland-blockiert-Ausweitung-der-Zollunion-mit-Tuerkei.html; Erişim: 30.11.2019

İlişkilerde kriz üstüne kriz yaşanırken ilginç olan nokta iki lider arasında tarihte eşine az rastlanır düzeyde yoğun temas gerçekleşmesidir. 2015-2019 yılları arasında Merkel ve Erdoğan on beş kez yüz yüze ikili görüşme yapmıştır. Bunlara ilave olarak, liderler sık aralıklarla telefon görüşmeleri gerçekleştirmiş, Kasım 2019'da NATO Zirvesi kapsamında düzenlenen 4'lü Zirve örneğinde olduğu gibi, kimi zaman da birkaç liderin daha dâhil olduğu toplantılarda bir araya gelmiştir.

İlişkiler son derece hassas bir süreçten geçerken, pek çok alandaki fikir ayrılıklarına rağmen iki lideri mütemediyen bir araya getiren etkenlerin başında mülteci meselesi gelmiştir. AB düzeyinde beklentileri karşılık bulmayan Merkel, sorunun çözümü için kilit ülke olarak nitelendirdiği⁷⁹ Türkiye'yle daha yakın işbirliği yapma yoluna gitmiştir. Dolayısıyla, öncelikli hedefin daha fazla mültecinin Avrupa'ya gelmesinin önünü kesmek olduğu bir durumda, AB ülkelerine yönelik Suriye kaynaklı göç hareketlerinin başlıca transit ülkesi konumundaki Türkiye, Merkel'in mülteci politikasının başlıca odak noktası haline gelmiştir.

Bu çerçevede Alman lider Türkiye'yle AB arasında göç alanında uzlaşma sağlanması için yoğun diplomasi trafiği yürütmüş, mülteci akınının doruk noktasına ulaştığı Eylül 2015'ten, 18 Mart 2016'da Brüksel'de düzenlenen Türkiye-AB Zirvesine kadar Erdoğan'la görüşme gerçekleştirmek için iki kez Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Ayrıca Kasım 2015'te Antalya'da düzenlenen G20 Zirvesi ve aynı ay Paris'te düzenlenen BM İklim Değişikliği 21. Taraflar Konferansı (COP21) kapsamında iki lider yaklaşık iki hafta arayla tekrar görüşmüştür.

Burada dikkat çekici unsurlardan birisi, herhangi bir AB kurumunun başkanı, yani AB'nin resmi temsilcisi olmamasına rağmen, bir üye ülke lideri olarak Merkel'in Türkiye-AB göç mutabakatının temellerini atan, hatta müzakeresini yürüten kişi olmasıdır. Dolayısıyla, resmi olarak uzlaşımın tarafları Türkiye ve AB olmakla birlikte, arka planda süreç ekseriyetle Türkiye ile Almanya arasında gelişmiştir.⁸⁰ Hatta hiçbir AB yetkilisinden bu konuya ilişkin bir vaat işitilmemişken, Ekim 2015'teki AB Zirve toplantısının ardından Merkel tek tarafı olarak üyelik müzakerelerindeki bazı kapalı başlıkların açılacağını ilan etmiştir.⁸¹

Erdoğan ile Merkel arasındaki söz konusu diplomasi trafiğini ve 18 Mart mutabakatını izleyen süreçte de özellikle Alman lider anlaşmanın korunması ve sürdürülmesi için yoğun çaba harcamıştır. Bu bağlamda, bir yandan Türkiye'nin

79 "Rede von Bundeskanzlerin Merkel am 7. Oktober 2015 vor dem Europäischen Parlament", Ibid.

80 Josef Janning, Almut Möller, "Leading From The Centre: Germany's New Role in Europe", *European Council on Foreign Relations*, 2016, s.2.

81 Ebru Turhan, "The Implications of the Refugee Crisis For Turkish German Relations: An Analysis of the Critical Ebbs and Flows in the Bilateral Dialogue", *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, Cilt 13, Sayı 49, 2018, s.197.

mülteci politikasında gösterdiği fedakârlığı öven Merkel, diğer yandan da bu hususta Türkiye'ye gerekli yardımların yapılması gerektiğini savunmuştur.

Göç mutabakatı her ne kadar taahhütlerin geciktirilmesi nedeniyle dönem dönem Türkiye-AB ilişkilerinde bir gerginlik unsuruna dönüşse de, Erdoğan bu sebepten ötürü özel olarak Merkel'i hedef almamıştır. Bilakis Erdoğan'ın FRIT sürecinin yavaş ilerlediği konusundaki şikayetleri Merkel tarafından da destek görmüş, yukarıda bahsedildiği üzere Alman lider mali yardımın aktarılmasının hızlandırması için çaba sarf etmiştir. Aynı şekilde, AB'den daha fazla destek beklentisini Erdoğan, Merkel'e de özel olarak iletmış, bu talebi de karşılık görmüştür.

5. Sonuç

Suriye'deki iç savaşın neden olduğu mülteci krizi karşısında Almanya'nın ve Türkiye'nin tutumu, bu çalışmada görüldüğü üzere büyük ölçüde liderlerin öncelikleri ve hedefleri ekseninde şekillenmiştir. Zira hem Şansölye Merkel hem de Cumhurbaşkanı Erdoğan, ülkelerinin "açık kapı" politikalarının baş mimarları olmuştur. Bu anlamda söz konusu süreç, günümüz diplomasisinde, devletlerin dış politikalarında belirginleşen lider faktörüne örnek niteliğindedir.

Çalışmada gösterildiği üzere, iki liderin mültecilere kucak açan tutumu ve bunu insani diplomasi çerçevesinde gerekçelendirmeleri, Merkel'in ve Erdoğan'ın mülteci meselesine yaklaşımının büyük ölçüde benzerlik gösterdiğine işaret etmektedir. Bu tutum aynı zamanda onları siyasi söyleminin özünü göçmen karşıtlığı üzerine inşa eden liderlerden ayırtmaktadır. Almanya'ya kıyasla Türkiye'de çok daha fazla sayıda Suriyeli mülteci bulunmaktadır. Ayrıca Türkiye'nin "açık kapı" politikası Almanya'ninkine nazaran daha uzun sürmüştür. Bununla birlikte, Merkel'in bu kadar büyük miktarda Suriyeli mülteciyi komşu ülke olmamasına rağmen kabul etmesi dikkate alınması gereken bir noktadır.

Her halükarda, iki lider de ülkelerinin sınırlarını mültecilere açarak önemli bir siyasi risk almıştır. Bu riskin etkileri gün geçtikçe kendisini ekonomi ve güvenlik boyutlarıyla daha çok hissettirmiş, geri gönderme hususunun daha sık şekilde dile getirilmesinde ve sınır güvenliğinin artırılmasında kendisini gösterdiği üzere, iki liderin meseleye yaklaşımında birtakım değişiklikler yaşanmıştır. Bu itibarla, Merkel'in ve Erdoğan'ın mülteci politikaları iç kamuoyunun karar alıcı/lider üzerinde yarattığı etki bağlamında son derece belirgin örnek vakalar teşkil etmektedir.

Öte yandan, iki lider de uluslararası alanda bekledikleri desteği görmemiştir. Merkel'in AB içindeki mevkidaşlarına yönelik, Erdoğan'ın ise uluslararası kamuoyu nezdindeki talepleri karşılık bulmamıştır. Bu durum, birbirinin endişe ve önceliklerini anlayan iki yalnız liderin bu sorun özelinde yakınlaşmasına ve Türk-Alman ilişkilerindeki karşılıklı bağımlılık unsurlarına bir yenisinin eklenmesine yol

açmıştır. Zira Merkel'in önceliği göç mutabakatını sürdürmekken, Erdoğan'ın talebi AB'nin Türkiye'ye azami desteğini yerine getirmesi olmuştur. Bu karşılıklı beklentiler iki lideri ortak bir zeminde buluşturmuş, Merkel Almanya'sı bir bakıma Türkiye'nin beklenti ve şikayetlerini dile getirdiği öncelikli temas noktası haline gelmiştir.

Her ne kadar iki liderin mülteci meselesine yaklaşımları Türkiye-Almanya arasındaki krizlerin aşılması için yeterli olmasa da, mevcut krizler karşısında daha sert adımlar atılmasını frenleyici bir rol üstlenmiştir. Bu bağlamda, Erdoğan'ın ve Merkel'in birbirlerinin önceliklerini karşılayan ve beklentilerine cevap veren yaklaşımları iki ülke ilişkileri üzerinde olumlu etki yaratmıştır.

Mevcut durumda, 18 Mart Mutabakatı Türkiye-AB ilişkilerinin yanında Türk-Alman ilişkilerinin de önemli bir unsuru haline gelmiştir. Dolayısıyla, önümüzdeki dönemde Türkiye ile Birlik arasındaki uzlaşının akıbetinin Türk-Alman ilişkilerine de kaçınılmaz olarak yansımaları olacaktır. Söz konusu uzlaşının muhafazasında, Erdoğan ile Merkel arasında bu alanda tesis edilen diyalogun ve karşılıklı anlayışın sürdürülmesi en önemli etkenlerden birisi olacaktır.

KAYNAKÇA

- Alexander, Robin. "Die Getriebenen: Merkel und die Flüchtlingspolitik: Report aus dem Innern der Macht", Siedler, 2017.
- "Angela Merkel attacked over crying refugee girl", *BBC*, 17.7.2015, <https://www.bbc.com/news/world-europe-33555619>; Erişim: 3.10.2019
- Aust, Stefan, Claus Christian Malzahn ve Thomas Vitzthum. "Es sind zu viele", *Welt*, 11.10.2015, <https://www.welt.de/politik/deutschland/article147449994/Es-sind-zu-viele.html>; Erişim: 22.8.2019
- "BM Mülteciler Yüksek Komiseri Grandi: Türkiye'nin mülteci politikası küresel çapta örnek model", *Anadolu Ajansı*, 16.2.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bm-multeciler-yuksek-komiseri-grandi-turkiyenin-multeci-politikasi-kuresel-capta-ornek-model/1065027>; Erişim: 12.11.2019
- "Could Europe's refugee crisis be the undoing of Angela Merkel?", *Washington Post*, 4.2.2016, https://www.washingtonpost.com/world/europe/could-europes-refugee-crisis-be-the-undoing-of-angela-merkel/2016/02/03/182cc0d2-c9bd-11e5-b9ab-26591104bb19_story.html; Erişim: 7.11.2019
- Council of the European Union. "Council Decision establishing provisional measures in the area of international protection for the benefit of Italy and Greece", *Consilium*, 22.9.2015
- Council of the European Union. "Resolution of the Representatives of the Governments of the Member States meeting within the Council on relocating from Greece and Italy 40 000 persons in clear need of international protection", *Consilium*, 14.9.2015

- “Cumhurbaşkanı Erdoğan: Attığımız adımlar Sevr’in ters köşe edilmesidir”, *Anadolu Ajansı*, 18.12.2019, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/cumhurbaskani-erdogan-attigimiz-adimlar-sevrin-ters-kose-edilmesidir/1677113>; Erişim: 19.12.2019
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan: Mülteci meselesi birkaç ülkenin çabasıyla önlenemez”, 17.12.2019, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/cumhurbaskani-erdogan-multeci-meselesi-birkac-ulkenin-cabasiyla-onlenemez/1675928>; Erişim: 19.12.2019
- “Deutschland blockiert Ausweitung der Zollunion mit Türkei”, *Die Zeit*, 29.8.2017, https://www.welt.de/newsticker/dpa_nt/infoline_nt/brennpunkte_nt/article168101995/Deutschland-blockiert-Ausweitung-der-Zollunion-mit-Tuerkei.html; Erişim: 30.11.2019
- “Deutschland setzt Dublin-Verfahren für Syrer aus”, *Deutsche Welle*, 25.8.2019, <https://www.dw.com/de/deutschland-setzt-dublin-verfahren-f%C3%BC-syrer-aus/a-18671298>; Erişim: 29.8.2019
- Die Bundeskanzlerin. “Bundesregierung legt Gesamtkonzept vor”, 7.9.2015, <https://www.bundesregierung.de/breg-de/aktuelles/bundesregierung-legt-gesamtkonzept-vor-419712>; Erişim: 6.8.2019
- Die Bundeskanzlerin. “Merkel würdigt Schweizer Flüchtlingspolitik”, 3.9.2015, <https://www.bundeskanzlerin.de/bkin-de/aktuelles/merkel-wuerdigt-schweizer-fluechtlingspolitik-604834>; Erişim: 7.8.2019
- Die Bundeskanzlerin. “Pressekonferenz von Bundeskanzlerin Merkel und dem kroatischen Ministerpräsidenten Andrej Plenković”, 20.11.2019, <https://www.bundeskanzlerin.de/bkin-de/aktuelles/pressekonferenz-von-bundeskanzlerin-merkel-und-dem-kroatischen-ministerpraesidenten-andrej-plenkovi%C4%87-1694886>; Erişim: 22.11.2019
- Die Bundeskanzlerin. “Rede von Bundeskanzlerin Merkel am 7. Oktober 2015 vor dem Europäischen Parlament”, 7.10.2015, <https://www.bundeskanzlerin.de/bkin-de/aktuelles/rede-von-bundeskanzlerin-merkel-am-7-oktober-2015-vor-dem-europaeischen-parlament-475792>; Erişim: 16.10.2019
- Die Bundeskanzlerin. “Regierungserklärung von Bundeskanzlerin Merkel”, 18.6.2019, <https://www.bundeskanzlerin.de/bkin-de/aktuelles/regierungserklaerung-von-bundeskanzlerin-merkel-798908>; Erişim: 29.8.2019
- Die Bundeskanzlerin. “Wir brauchen eine faire Lastenverteilung”, 11.9.2015, <https://www.bundeskanzlerin.de/bkin-de/aktuelles/-wir-brauchen-eine-faire-lastenverteilung--419726>; Erişim: 4.8.2019
- Die Bundesregierung. “Sommerpressekonferenz von Bundeskanzlerin Merkel”, 31.8.2019, <https://www.bundesregierung.de/breg-de/aktuelles/pressekonferenzen/sommerpressekonferenz-von-bundeskanzlerin-merkel-848300>; Erişim: 9.10.2019
- Erdoğan, Murat. “Türkiye’deki Suriyeli Mülteciler”, *Konrad Adenauer Stiftung*, 2019.
- Faiola, Anthony. “Could Europe’s refugee crisis be the undoing of Angela Merkel?”, *Washington Post*, 4.2.2016, https://www.washingtonpost.com/world/europe/could-europes-refugee-crisis-be-the-undoing-of-angela-merkel/2016/02/03/182cc0d2-c9bd-11e5-b9ab-26591104bb19_story.html; Erişim: 14.8.2019
- “Geçici Koruma Yönetmeliği”. *T.C. Resmi Gazete*, Bakanlar Kurulu Kararı No: 2014/6883, 13.10.2014
- “German cities lack accommodation for refugees”, *Deutsche Welle*, 14.8.2014, <https://www.dw.com/en/german-cities-lack-accommodation-for-refugees/a-17853227>; Erişim: 7.10.2019

- “Germany to resume sending migrants back to Greece”, *BBC*, 7.8.2017, <https://www.bbc.com/news/world-europe-40850938>; Erişim: 20.10.2019
- “Global attitudes towards refugees”, *Ipsos*, 2019, Version:1, <https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2019-06/World-Refugee-Day-2019-Ipsos.pdf>; Erişim: 6.11.2019
- “Global Humanitarian Assistance Report 2019”, *Development Initiatives*, 2019.
- Grierson, Jamie ve Kate Connolly. “Merkel to back stricter rules for migrants after Cologne attacks”, *The Guardian*, 9.1.2016, <https://www.theguardian.com/world/2016/jan/09/cologne-attacks-merkel-mulls-faster-deportation-for-migrant-criminals>; Erişim: 2.9.2019
- Hoffmann, Isabell. “Europe’s Reluctant Leader”, *Newpolitik*, 1.9.2016, <https://www.bfna.org/research/europes-reluctant-leader/>; Erişim: 1.10.2019
- “Hungary’s Orban tells Germany: ‘You wanted the migrants, we didn’t’”, *Deutsche Welle*, 1.8.2018, <https://www.dw.com/en/hungarys-orban-tells-germany-you-wanted-the-migrants-we-didnt/a-42065012>; Erişim: 14.10.2019
- “Hükümetler Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri”, Cilt 10 (11.1.1999-), *Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları*, Hazırlayanlar: İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, 2013.
- “In shift, Merkel backs end to EU-Turkey membership talks”, *Reuters*, 4.9.2017, <https://www.reuters.com/article/us-germany-turkey-merkel/in-shift-merkel-backs-end-to-eu-turkey-membership-talks-idUSKCN1BE15B>; Erişim: 26.11.2019
- Janning, Josef ve Almut Möller. “Leading From The Centre: Germany’s New Role in Europe”, *European Council on Foreign Relations*, 2016.
- Karnitschnig, Matthew. “How Merkel broke the EU”, *Politico*, 28.6.2018, <https://www.politico.eu/article/germany-broke-the-eu-migration-crisis-refugees/>; Erişim: 12.9.2019
- Khan, Shehab. “Refugees coming to Europe an ‘organised invasion’, says Czech President Milos Zeman”, *Independent*, 27.12.2015, <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/refugees-coming-to-europe-an-organised-invasion-says-czech-president-a6787286.html>; Erişim: 14.10.2019
- “Kılıçdaroğlu: Suriyeliler artık ülkelerine dönmeli”, *Sputnik Türkiye*, 30.5.2018, <https://tr.sputniknews.com/turkiye/201805301033653670-kemal-kilicdaroglu-suriyeliler-ulkelerine-donmeli/>; Erişim: 2.10.2019
- Leonid, Bershidsky. “Merkel Should Win the Nobel Peace Prize”, *Bloomberg*, 6.10.2015, <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2015-10-06/angela-merkel-should-win-the-nobel-peace-prize>; Erişim: 2.9.2019
- McGregor, Jena. “What business leaders are doing about the refugee crisis”, *Washington Post*, 8.9.2015, <https://www.washingtonpost.com/news/on-leadership/wp/2015/09/08/what-business-leaders-are-doing-about-the-refugee-crisis/>; Erişim: 13.9.2019
- “Merkel and the refugees: How German leader emerged from a political abyss”, *Reuters*, 10.9.2017, <https://www.reuters.com/article/us-germany-election-refugees/merkel-and-the-refugees-how-german-leader-emerged-from-a-political-abyss-idUSKCN1BL09K>; Erişim: 19.10.2019
- “Merkel pledges to Turkey’s Erdogan sped-up refugee aid”, *Anadolu Agency*, 30.11.2017, <https://www.aa.com.tr/en/europe/-merkel-pledges-to-turkeys-erdogan-spud-up-refugee-aid/986558>; Erişim: 26.10.2019

- "Merkel's approval ratings improve", *Deutsche Welle*, 1.3.2016, <https://www.dw.com/en/merkel-approval-ratings-improve/a-19083943>; Erişim: 24.10.2019
- "Merkel under pressure as public outrage over Cologne attacks grows", *Financial Times*, 10.1.2016, <https://www.ft.com/content/e57d527e-b796-11e5-bf7e-8a339b6f2164>; Erişim: 10.11.2019
- "MHP Lideri Bahçeli'den İdlib açıklaması", *NTV*, 8.9.2019, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/mhp-lideri-bahceliden-idlib-aciklamasi,tgov9PG6UU03-U00og-7Ag>; Erişim: 10.10.2019
- "Migrants carry 'parasites and protozoa,' warns Polish opposition leader", *Politico*, 14.9.2015, <https://www.politico.eu/article/migrants-asylum-poland-kaczynski-election/>; Erişim: 7.9.2019
- "Migrants crisis: Slovakia 'will only accept Christians", *BBC*, 19.8.2015, <https://www.bbc.com/news/world-europe-33986738>; Erişim: 22.10.2019
- "Mülteci karşıtı propaganda ve aşırı sağ", *Aljazeera Türk*, 20.9.2016, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/multeci-karsiti-propaganda-ve-asiri-sag>; Erişim: 22.10.2019
- "Orban kritisiert Merkels moralischen Imperialismus", *Deutsche Welle*, 23.9.2019, <https://www.dw.com/en/hungarys-orban-criticizes-merkels-moral-imperialism/a-18736240>; Erişim: 12.11.2019
- Özkan, Mehmet. "Doğu Afrika Jeopolitiği ve Türkiye'nin Somali Politikası", *SETA Yayınları*, No:40, 2014.
- "Poland's Kaczynski blames Merkel for EU's migration issues", *Reuters*, 15.5.2017, <https://www.reuters.com/article/us-europe-migrants-poland/polands-kaczynski-blames-merkel-for-eu-migration-issues-idUSKCN18G0RC>; Erişim: 14.10.2019
- "Slovak PM Fico: migrant quotas will not happen on my watch", *Reuters*, 22.9.2015, <https://www.reuters.com/article/us-europe-migrants-slovakia/slovak-pm-fico-migrant-quotas-will-not-happen-on-my-watch-idUSKCNORM24920150922>; Erişim: 25.10.2019
- "The iron Frau: Angela Merkel", *Independent*, 12.4.2010, <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/the-iron-frau-angela-merkel-1941814.html>; Erişim: 14.10.2019
- Traynor, Ian. "Germany presses for quota system for EU migrant distribution", *The Guardian*, 29.4.2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/apr/29/germany-quota-system-eu-migrant-distribution>; Erişim: 3.10.2019
- Turhan, Ebru. "The Implications of the Refugee Crisis For Turkish German Relations: An Analysis of the Critical Ebbs and Flows in the Bilateral Dialogue", *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, Cilt 13, Sayı 49, 2018.
- Tümeğ, Derya. "Türk Halkının Suriyeli Sığınmacı / Mülteci Algısı: Mevcut Durum, Saha Çalışması ve Politika Önerileri", *Türksam*, Nisan 2018.
- Türkiye Cumhuriyeti Birleşmiş Milletler Cenevre Ofisi Nezdinde Daimi Temsilciliği "Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK - UNHCR)", 29.1.2019, <http://cenevreofisi.dt.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/353727>; Erişim: 23.11.2019
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. "Almanya Federal Cumhuriyeti Şansölyesi Merkel Cumhurbaşkanlığı Külliyesinde", 2.2.2019, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/70888/almanya-federal-cumhuriyeti-sansolyesi-merkel-cumhurbaskanligi-kulliyesinde>; Erişim: 4.8.2019

- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. "Birleşmiş Milletler Bize Çağrıda Bulunmak Yerine, Suriye'de Etnik Temizlik Faaliyetlerinin Önüne Geçmeli", 11.2.2016, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/38793/birlesmis-milletler-bize-cagrida-bulunmak-yerine-suriyede-etnik-temizlik-faaliyetlerinin-onune-gecmeli>; Erişim: 18.9.2019
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. "Birleşmiş Milletler 74. Genel Kurulu'nda Yaptıkları Konuşma", 24.9.2019, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/109804/birlesmis-milletler-74-genel-kurulu-nda-yaptiklari-konusma>; Erişim: 1.11.2019
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. "Bize Demokrasi ve İnsan Hakları Dersi Vermeye Kalkanlar, Önce Kendi Ayrımlarını Örtsünler", 4.4.2016, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/41406/bize-demokrasi-ve-insan-haklari-dersi-vermeye-kalkanlar-once-kendi-ayiplarini-ortsunler>; Erişim: 3.10.2019
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, "Dünyanın neresinde bir mazlum, mağdur, hakkı ve hukuku ihlal edilen insan varsa tüm gücümüzle onların yanındayız", 10.12.2019, <https://tccb.gov.tr/haberler/410/113875/-dunyanin-neresinde-bir-mazlum-magdur-hakki-ve-hukuku-ihlal-edilen-insan- varsa-tum-gucumuzle-onlarin-yanindayiz->; Erişim: 14.12.2019
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. "Dünya Mülteciler Günü Mesajı", 20.6.2016, <https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari/365/94588/dunya-multeciler-gunu-mesaji>; Erişim: 12.9.2019
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. "Güvenli bölge arayışları beklentilerimizi karşılamıyor", 14.9.2019, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/109620/-guvenli-bolge-anlayisi-beklentilerimizi-karsilamiyor->; Erişim: 20.11.2019
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. "İslam Ülkeleri Olarak Birlik Olursak, Bölgemizdeki Sorunları Başka Hiçbir Güce İhtiyaç Duymadan Kendimiz Çözeriz", 2.11.2016, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/58846/islam-ulkeleri-olarak-birlik-olursak-bolgemizdeki-sorunlari-baska-hicbir-guce- ihtiyac-duymadan-kendimiz-cozeriz>; Erişim: 15.10.2019
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. "Küresel Mülteci Forumu'nda Yaptıkları Konuşma", 17.12.2019, <https://tccb.gov.tr/konusmalar/353/113993/kuresel-multeci-forumu-nda-yaptiklari-konusma>; Erişim: 19.12.2019
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. "Mevlid-İ Nebi Haftası Açılış Programında Yaptıkları Konuşma", 8.11.2019, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/112499/mevlid-i-nebi-haftasi-acilis-programinda-yaptiklari-konusma>; Erişim: 27.11.2019
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. "Sahip Olduğumuz Askeri Gücü Hoyratça Kullanmaya Kalksak Bu Operasyon Birkaç Günlük İştir", 26.1.2018, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/89223/sahip-oldugumuz-asker-gucu-hoyratca-kullanmaya-kalksak-bu-operasyon-birkac-gunluk-istir>; Erişim: 8.9.2019
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. "Suriye'deki gerçek işgalciler ses edemeyenlerin, Türkiye'nin meşru haklarını korumasına karşı çıkması bir teslimiyet ifadesidir", 10.10.2019, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/111033/-suriye-deki-gercek- isgalciler-ses-edemeyenlerin-turkiye-nin-mesru-haklarini-korumasina-karsi-cikmasi-bir- teslimiyet-ifadesidir->; Erişim: 29.10.2019
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 24'üncü Dönem 5'inci Yasama Yılı Açılışında Yaptıkları Konuşma", 1.10.2014, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/2941/turkiye-buyuk-millet-meclisinin-24uncu-donem-5inci-yasama-yili-acilisinda-yaptiklari-konusma>; Erişim: 25.8.2019

- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı. “Cumhurbaşkanı Erdoğan: Suriye konusunda ülkemiz, son 8 senede insanlık adına elini taşın altına fazlasıyla koymuştur”, 20.2.2019, <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-suriye-konusunda-ulkemiz-elini-tasin-altina-koymustur>; Erişim: 29.9.2019
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. “Türkiye-AB Arasında 18 Mart'ta Varılan Mutabakata İlişkin Soru-Cevaplar”, http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ab-arasinda-18-mart_ta-varilan-mutabakata-iliskin-soru-cevaplar.tr.mfa; Erişim: 7.11.2019
- Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Göç İdare Genel Müdürlüğü. “Geçici Koruma”, 12.12.2019, <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>; Erişim: 17.12.2019
- “Unsere Möglichkeiten sind endlich”, *Zeit Online*, 27.9.2015, <https://www.zeit.de/politik/deutschland/2015-09/joachim-gauck-rede-fluechtlinge-aufnahme-begrenzt>; Erişim: 2.11.2019
- Vick, Karl ve Simon Shuster. “Person of the Year: Chancellor of the Free World”, *TIME*, 2015, <https://time.com/time-person-of-the-year-2015-angela-merkel/>; Erişim: 13.8.2019
- Vohra, Anchal. “Europe Doesn't Even Agree on Assad Anymore”, *Foreign Policy*, 8.3.2019, <https://foreignpolicy.com/2019/03/08/europe-doesnt-even-agree-on-assad-anymore/>; Erişim: 10.12.2019

BİR UYGARLIK İMECESİ OLARAK BOSNA SAVAŞI'NIN BATI'SI

THE WEST OF BOSNIA WAR AS A COLLECTIVE CIVILIZATION WORK

HALİS AYHAN*

ABSTRACT

Bosnian war had been a massacre of Muslims executed by a Western collective work. Everyone in this Collective was featured on this divine mission to obstruct a Muslim State in Balkans/Europe.

Serbian religious nationalists had undertaken the mission of being gunmen. Bosnia is a region where there have been sharp differences by the religious and cultural means of its people. These differences had been much more distinct during times of crisis and canalised Serbians to an armed conflict with the mentality of 'Us vs. Them', via the effect of their leader and the Church. Apart from the prime liability has been carried by Serbians; Germany and Europe also made contributions with their attitudes to start the War but their major contributions had been made during the War. States such as France and Russia had been protectors of Serbia at the administrations of the United Nations Security Council and NATO which have key importance. In addition to surrounding Muslims over-land by Christian forces (Croatsians and Serbians), access through the Adriatic Sea had been blocked by the NATO and airspace of Bosnia and Herzegovina was announced as a no-fly zone. There was an absolute disproportionality in this War. Serbians and Croatsians had no arms problem while Muslims had been embargoed and debarred from arms. Moreover, the Bosnian Army had consisted of only local people whereas the others had their protector states' armies besides them.

Keywords: West civilization, Bosnia and Herzegovina, Bosnia War, The Serb, International Court of Justice.

ÖZ

Bosna savaşı, Batı imecesiyle uygulamaya konmuş bir Müslüman soykırımıdır. Balkanlarda/Avrupa'da bir Müslüman devleti engelleme ulvi/kutsal görevinde herkese rolü dağıtılmıştır. Sırp dinî milliyetçileri tetikçi görevini üstlenmişlerdir. Bosna, halkların dinsel ve kültürel bakımlardan keskin farklılıkların olduğu bir coğrafyadır. Bu farklılık kriz zamanlarında daha da belirginleşmiş, 'biz' ve 'onlar' zihnî altyapısıyla Sırp ları -önderleri ve kilisenin etkisiyle- çatışmaya yöneltmiştir. Savaşın asıl sorumlusu Sırp lar ve önderleri olmakla birlikte, Almanya ve Avrupa da savaşın başlamasına tavırları ile katkı yapmış, ancak asıl katkıları savaş boyunca olmuştur. Kilit önemdeki Birleşmiş Milletler Güvenlik Kurulu ve NATO karar mercilerinde Fransa ve Rusya gibi devletler Sırp ların hamileri olmuştur. Müslümanların karadan Hristiyan güçlerce (Hırvat ve Sırp lar) kuşatılmasına ilaveten, Adriyatik'ten erişim NATO tarafından kapatılmış ve Bosna Hersek'in hava sahasına uçuş yasağı getirilmiştir. Savaşta mutlak bir orantısızlık söz konusudur. Ambargo ile Müslümanlar silahsız bırakılırken, Sırp ve Hırvatların silah sorunu yoktur. Bosna Ordusu sadece yerel halktan oluşurken, diğerlerinin ko-ruyucu devlet orduları yanındadır.

Anahtar Kelimeler: Batı uygarlığı, Bosna Hersek, Bosna Savaşı, Sırp lar, Uluslararası Adalet Divanı.

* Kırıkkale Üniversitesi, İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü, halisayhan@kku.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7188-585X>

Makale Atfı Bilgisi: AYHAN Halis, (2020). Bir Uygurlik İmecesı Olarak Bosna Savaşı'nın Batı'sı, *Avrasya Etüdleri*, 153-178.

Gönderim Tarihi: 05.12.2019 Kabul Tarihi: 16.03.2020

GİRİŞ

Samuel Huntington, *Medeniyetler Çatışması* (2006: 53-58) adlı eserinde her uygarlığı kendi çekirdek devletlerinin koruduğunu belirtir. Batı uygarlığını, iki çekirdek gücü olan Batı Avrupa devletleri ile Amerika Birleşik Devletleri (ABD) korumaktadır. Ancak İslâm uygarlığının bir çekirdek devleti olmadığı için Srebrenica Soykırımı yaşanmıştır.

Bosna savaşında ayıp işleyen Batı'nın tavrı özetle yetersizlik, yan çizme ve art niyet harmanıdır.¹ Ancak Batı'nın bu tavrı bilinçlidir. Çünkü Bosna savaşı bir uygarlıklar savaşıdır. Batı uygarlığının, öteki (İslâm) uygarlığı Balkanlardan tasfiye etme amacıyla başlatılmıştır. Srebrenica Soykırımı da bu tasfiye gereğince tezgâhlanmıştır.

Bu çalışma genel itibarıyla Bosna savaşının, özelde de Srebrenica Soykırımı'nın Batı uygarlığının mutlak tesisi adına tasarlanmış bir soykırım olduğunu sav eder. Soykırım ve etnik arındırmayı uygulamaya dönük Avrupa eylemlerinin kilometre taşlarını sergilemeyi amaçlar. Bu itibarla çalışma İslâm/Müslüman dünyasının değil, Batı'nın düşünce ve eylemlerine odaklanır. Çalışmanın varsayımı, savaşta Batı'nın 'öteki'leri (Ruslar ve Müslümanlar, kısmen Ortodokslar) arasında kademe farkı olduğu, en kesif 'öteki' nin de Müslümanlar olduğudur. Bosna savaşı Batı'nın kurguladığı bir savaş mıdır, sorusuna yanıt arayan bu makalenin yazılma amacı, savaşı, Batı'nın örgütlediğine dair çoğunlukla İslâm dünyasında var olan yaygın kanıyı ilmen ispatlamaktır.

I. DIŞ VE İÇ ORTAMIN OLUŞTURULMASI VE SALDIRGANLIĞIN KUTSANMASI: ODUN, ÇIRA, KİBRİT

A. AVRUPA'NIN TAVRI: KİBRİT

ABD de Avrupa da sorunu başlangıçta 'Avrupa'nın sorunu' olarak görmüştür. Avrupalılar, Avrupa kıtasındaki sorunların/konuların kendilerinin iç işi olduğu gerekçesiyle başka güçleri bölgeden uzak tutmak istemişlerdir. Avrupa Topluluğu (AT) Komisyonu Başkanı Jack Delors 1991'de, "Biz Amerika'nın iç işlerine karışmıyoruz, Amerika'nın da Avrupa'nınkine karışmayacağına güveniyoruz" derken, Komisyon üyesi Jack Poos da "Avrupa şafağı söktü" demiştir. Avrupalılar ortada korunacak bir barışın olmadığı Bosna Hersek'e, çatışmaları önleyecek kuvvet kullanma yetkisi olmayan Birleşmiş Milletler (BM) Barış Gücü (BMBG / UNPROFOR - United Nations Protection Force) göndermekle yetindi.²

1 Aliya İzzetbegović, *Tarihe Tanıklığım*, Ter.: Alev Erkilet, Ahmet Demirhan ve Hanife Öz, İstanbul: Klasik Yay., 2003, s. 214-215.

2 Richard Holbrooke, *Bir Savaşı Bitirmek*, Çev.: Belkis Ç. Dişbudak, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 1999, s. 13, 41.

Yugoslavya felaketine Almanya'nın tutumu neden olmuştur. Bu devletin Hırvatistan'a yönelik tavrı, Yugoslavya'daki savaşa zemin hazırlamıştır. Zira felaket/savaş öngörülebilirdi: Hırvatistan bağımsızlık ilan eder ve Almanya tanırsa, kaçınılmaz olarak Bosna Hersek de bağımsızlık ilan edecek, Bosna Hersek'in içindeki büyük Sırp azınlık bunu kabullenmeyerek isyan edecek, Sırbistan da olaya müdahale ederek geniş çaplı bir savaş çıkacaktı.³ Almanya bunu çok iyi bildiği halde, görmezlikten geldi.⁴ 1999'da Alman Dışişleri Bakanı Joscha Fisher de, Almanya'nın tavrının savaşa yol açtığını kabul eder. Vatikan/Papa da 'Hristiyanlığın suru' ilan ettiği Hırvatistan'ın tanınması için önder oldu.⁵

B. ORTAMI OLUŞTURMA VE KUTSAMA: ÇIRA

1. Dinî-milliyetçilik Etmeni

Sırlar, Boşnaklara büyük bir düşmanlık beslemekteydi. Zira onlar İslâm'ı seçen ve Türkleşen hain Slavlardı. Hırvat ırkçılarının göre de, onlar Hırvat Çiçeği idi ve Katolikliğe geri dönmeliydiler.⁶

Çatışmaları bir etnik ve hatta din savaşı olarak niteleyen Sırlar için bu, onların Ortodoksluk adına yaptıkları bir savaş olup, Müslümanları Balkanlardan silme harekâtıdır. Cami gibi İslâmî eserlerin yok edilmesi bunun kanıtıdır. Sırp önder Todor Dutina, "Camileri yıkıyoruz ki, Müslümanlar alışsın ve atalarının dinine çabuk dönsün" demiştir.⁷

Bosna savaşında büyük bir Haçlı kini boşalımı yaşanmıştır. Bunda Sırp Ortodoks Kilisesi'nin (SOK) söylem ve davranışları etkili olmuş hem Sırları, Boşnaklara karşı düşmanlığa yöneltmiş hem de Boşnaklar üzerinde zihni baskı uygulamıştır.⁸ Böylece Bosna'daki yıkımı artırmıştır. SOK'un Sırp milliyetçiliğini artırmak için dinî simge ve ideolojiyi kullanması, Bosna savaşı sırasında Müslümanlara karşı daha da artmıştır. Goodwin, dinin milliyetçi politikalara dâhil edilmesinin SOK'un, Sırp dinî milliyetçiliğinin bir simgesi olarak 'Sırp ulusunun birliğini ve bölünmezliğini' vurgulayan dörtlü C şeklindeki Yunan haçını kullanmasında belirgin olduğunu vurgular. SOK, 'Hristiyan olmayanların' kovulması suretiyle, Bosna Hersek ve Hırvatistan topraklarını da kapsayan Büyük

3 Holbrooke, s. 52.

4 Roy Gutman, *Bosna'da Soykırım Günlüğü*, Tür.: Şakir Altıntaş, İstanbul: Pınar Yay., 1994, s. 20.

5 Misha Glenny, 1993, s. 61'den akt. Samuel P. Huntington, *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, Çev.: Mehmet Turan - Cem Soydemir, 5. Baskı, İstanbul: Okyanus Yay., 2006, s. 425.

6 Reco Çauşeviç, *Bosna: Müslümanlara Son Uyarı 2*, Çev.: Nevzat Akuş vd., İstanbul: 1994, s. 66-67.

7 Çauşeviç, s. 66.

8 Fadime Türkölmez ve Hüseyin Türkan (Yay. Haz.), *Yirminci Yüzyılda BM Güvenlik Konseyi Daimi Temsilcisi 5 Devletin İşlediği Soykırım ve Katliamlar*, 2. Baskı, İstanbul: Uluslararası Hak İhlalleri İzleme Merkezi, 2014, s. 225.

Sırbistan'ın oluşturulmasının tam zamanı olduğuna dair Sırp hükümetinin (ve Sırp Demokratik Partisi SDP/SDS'nin) siyasetini etkin şekilde onaylamıştır.⁹ Kilise kasıtlı olarak, 1995'te Ortodoks Sırpların, 'soykırıma maruz kaldıklarına' ilişkin kötü durumundan bahsederek sahte bir tarihsel anlatı üretti, böylece kurbanlar ile saldırganların rollerini tersine çevirdi.¹⁰

Papalık'ın sessiz kalması, bu savaşın ve soykırımın bir Hristiyan-Müslüman çatışması olduğunun kanıtı olarak görülmektedir.¹¹ Papa II. John Paul'un "Avrupa savaşa, sorumluluk almadan sadece tanıklık etti"¹² sözleri kendilerinin de aynı tutumda olduğunun örtük itirafıdır. Kutsamayı el altından yapan Papalık'ın sessizliği 'sükût ikrardan gelir' anlamında olmuştur.

2. Siyasi Önderler

Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'nde (YFC, Sırbistan ve Karadağ) kötü ve suçlu siyasi önderler, kendi siyasi ve malî çıkarları gereği irki milliyetçiliği körükleyerek halkı savaşa yönlendirmişlerdir.¹³ Bunların başında Slobodan Miloseviç gelir. O, Sırp milliyetçiliğinin 'tarihen mağdur millet' halet-i ruhiyesini savaş öncesinde do-laşıma çıkararak,¹⁴ Yugoslavya'nın en çok kaybedeninin Sırplar olduğu savını iş-lemiştir. Bosna Hersek ve Hırvatistan'dakiler dâhil, tüm Sırpları koruma vaadiyle Sırp kopuntusunu heyecanlandırmış ve harekete geçirmiştir.¹⁵ Miloseviç, 'Sırplar-dan daha üstün bir ırk olmadığına ve bunu, kanları pahasına, dünyaya ispatlaya-caklarına' dair hesaplaşma arzusuyla dolu 1989'daki konuşmasının ardından Çetnik selamı vermiştir.¹⁶ Keza o "*Hristiyan Avrupa'nın en dindar ırkı olan Sırpların, Müslü-manlardan daha üstün oldukları bir gerçektir. Müslümanlar yok olmaktan kurtulmak istiyorlarsa, üstün olana itaat etmeye mecburlar*" diyerek bu süreçte nasıl bir politika izleyeceğinin sinyallerini verdi.¹⁷ Gerek savaş öncesinde gerekse sırasındaki etkinli-ğiyle Miloseviç, Bosna savaşının en büyük sorumlusudur.¹⁸

9 C. Davison O'Brien, "The Role of Religion in the Bosnian War 1992-1995", (28 April 2014), s. 12, https://www.academia.edu/16608985/The_Role_of_Religion_in_the_Bosnian_War_1992-1995; Douglas M. Johnston & Jonathon Eastvold, "History Unrequited", in Harold Coward & Gordon S. Smith (eds.), *Religion and Peacebuilding*, Albany: State University of New York Press, 2004, s. 227; M. Murat Taşar, Burhan Metin ve Altay Ünaltay, *Bosna-Hersek ve Postmodern Ortaçağ Giriş*, İstanbul: Birleşik Yay., 1996, s. 147.

10 Goodwin, 2006, s. 33'ten akt. O'Brien, s. 8-9.

11 Mediha Akarslan, *Bosna - Hersek ve Türkiye*, İstanbul: Ağaç Yay., 1993, s. 12.

12 Holbrooke, s. 41.

13 Holbrooke, s. 22, 44.

14 Tanıl Bora, *Yeni Dünya Düzeni'nin Av Sahası*, 2. Baskı, İstanbul: Birikim Yay., 1999, s. 80.

15 Gutman, s. 15-16; Türkölmez ve Türkan, s. 224.

16 Muhammed İkbâl Çakmak, "Soykırıma giden yol", 11.7.2019, <https://www.gzt.com/mecra/soykirim-giden-yol-3509027>, Erişim: 16.9.2019.

17 Türkölmez ve Türkan, s. 224-225.

18 Holbrooke, s. 22, 44.

Bosna Sırplarının lideri Radovan Karacić ise, “Biz tek din ve tek kültürlü bir Avrupa için savaşıyoruz. Amacımız Balkanlardaki İslam kalıntılarını yok etmek ve Anadolu’ya kadar sürmektir”¹⁹ derken, 1993’te de “Batı bir gün bize minnettar olacak çünkü Hristiyan değerlerini ve kültürünü savunmaya karar verdik”²⁰ sözleriyle yapacaklarının meşruluğunu ortaya koyuyordu. Bosna Sırplarının komutanı Ratko Mladić de “Benim ordum nihayetinde Allah’ın yolundadır” diyerek övünmekteydi.²¹ Görüldüğü üzere din, Bosna savaşı sırasında, belirli siyasi amaçlara erişilmek için Sırp önderliğince kullanılmıştır.²²

3. Kutsamanın Temel Gerekeçesi: İslâm Devleti Endişesi (Odun)

Bu, Doğu ile Batı’nın Bosna’da karşılaşması olan²³ bir uygarlıklar savaşıdır. Bu nedenledir ki, İzzetbegoviç “Biz Bosnalı Müslümanlar, Avrupa’nın bize niçin yardım etmediğini sormayı neredeyse bıraktık”²⁴ demektedir.

Sırp savlarına göre, Bosnalı Müslümanlar, ‘Balkan hilafetini tesis etmek isteyen İslâmcı militanlardı’²⁵ ve Çetnikler de Avrupa’yı İslâm tehdidinden koruyan savaşçılardı.²⁶ ‘İslâm köktenciliği’ endişesi Bosna Sırp toplumunda da karşılık bulmuştur. Türkiye’den ve Almanya’dan pek çok Türkün gelerek İslâm devletini güçlendireceklerine dair tevatürler oldukça yaygındı. Bunda SDP ve başkanı Karacić’in etkisi güçlüydü. Bosna Sırplarının çoğunun desteklediği SDP’nin söylemi, özellikle savaş arifesinde, ‘Sırp baskı altına alacak, sürecek, hatta kırma uğratacak bir baskıcı İslâm yönetimi tehlikesi’ üzerinedir.²⁷ Karacić, savaş

19 Türkölmez ve Türkan, s. 225.

20 Johnston & Eastvold, s. 214.

21 İzzetbegoviç, *Tarihe* ..., s. 174.

22 Johnston & Eastvold, s. 214.

23 İzzetbegoviç, *Tarihe* ..., s. 243. İzzetbegoviç, Bosna savaşının bir uygarlıklar çatışması olduğu görüşüne katılmamaktadır.

24 Aliya İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, 11. Baskı, Ter.: Fatmanur Altun ve Rifat Ahmetoğlu, İstanbul: Klasik Yay., 2008, s. 220-221.

25 Catherine Samary, *Parçalanan Yugoslavya ve Bosna’da Etnik Savaş*, Tür.: Bülent Tanatar, İstanbul: Yazın Yay., 1995, s. 8. Karşıt sav: Boşnakların köktendinci olduğu yaklaşımı yanlıştır. Zira Bosna Müslümanları köktendinciliği hayatlarına hiç egemen kılmamalarının yanı sıra (Samary, s. 12, 60), Sırp propagandasının aksine mücahitler gibi de değillerdi. Onlar kendilerini önce laik Avrupalı, sonra Müslüman olarak tanımlıyorlardı (Gutman, s. 21). Nitekim Holbrooke (s. 75) laik Bosna Müslümanları ile mücahitlerin iyi uyum sağlayamadığını belirtir.

26 İzzetbegoviç, *Tarihe* ..., s. 174.

27 Bora, s. 79; Gutman, s. 24. Mücahitler de Sırpların, Hırvatların ve Avrupalıların savaş sırasındaki savlarına dayanak teşkil etmiştir. Ancak burada sebep-sonuç tespiti önemlidir. Mücahitlerin Bosna’ya gelişi, Sırp saldırılarının bir sonucudur. Sırpların saldırısının nedeni mücahitlerin Bosna’ya gelmesi değildir. Mücahitler hem Sırplar hem de Hırvatların nefret söyleminin önemli bir unsuru ve her iki kesimce de sayıları şişirilmiştir [(Mehmet Can, “Foreign fighters in the Bosnian war”, s. 3, https://www.academia.edu/25982162/Foreign_fighters_in_the_Bosnian_War, (Erişim: 21.9.2019)]. Bosna Hersek’e mücahitler artan bir şekilde gelmiş (Sakıp Culabiç, *Dayton’un Ardından Bosna*, Travnik: Şip Boraç Yay., 1996, s. 90; Holbrooke, s. 74-75) olmakla birlikte gerçekte sayıları oldukça azdı. Hırvatistan bunlardan bazılarının (örneğin Suudi Arabistanlı Ebu Abdülaziz’in başına 100.000 dolar) başına ödül koymuştur. Çauşeviç, s. 230.

yanlıydı. Saldırısına mantıklı bir dayanak olarak Müslümanların bir İslâm devleti kuracağı korkusunu ortaya attı.²⁸ Nitekim Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi'ndeki (EYUCM) savunmasında 'Müslümanlar, İslâmi köktendincilik istiyorlardı. Bu yüzden bu adil ve kutsal bir savaşı' demiştir.²⁹

Aynı savlar Hırvat tarafında da yaygındı. Hırvatistan Cumhurbaşkanı Franjo Tuđman, Haçlı Seferi ve İslâm devletini önleme söylemleriyle, birkaç yıl gecikmeli de olsa Miloseviç'in çizgisini izlemiştir. O, kendisine Boşnakları Avrupalılaştırma görevi verildiğini ve Boşnak-Hırvat Federasyonu'nun Avrupa'nın, Avrupa'da bir İslâm devleti kurulmasını önlemek amacıyla oluşturulduğunu belirtmiştir. Nitekim Avrupalılar, Tuđman'a, bu konuda güvenmişlerdir.³⁰

İzzetbegoviç 'İslâm devleti' savının ünlü bir saçmalık olduğunu ve kesinlikle bir İslâm Cumhuriyeti oluşturma niyeti olmadığını belirtmektedir. O, Bosna Hersek'in ırki temelde bölünmesini (dolayısıyla İslâm devletini) reddederek, birleşik ve çok kültürlü³¹ (dolayısıyla İslâm devleti olmayan) bir Bosna Hersek taraftarı olmuştur. İlginçtir Bosna Hersek'i üçe bölerek Boşnaklardan oluşan Müslüman bir devlet kurmaya çalışan (örneğin Müslümanların reddettiler David Owen-Thorwald Stoltenberg önerisiyle) bizzat Avrupa'dır.³²

Avrupalılar, Avrupa'daki bir Müslüman devletin Jack Şirak'ın 'İslâm korkusu'nun üssü olacağı yaklaşımını benimsemişlerdir. Bu nedenle Müslüman devlet kurulması karşıtlığını gizlememişlerdir.³³ Bu düşünce onlara mazeret sağlamıştır. Çoğu Batılı devletin kararsızlığı, Sırpların, bir İslâm devletini önlemeye dönük Avrupa'ya 'kirli hizmet'te bulunduğu inancından kaynaklanmıştır. Dahası Avrupalılar, gerçek ve doğal olmayan bu sava dayanarak çeşitli hileler yapmıştır.³⁴

Avrupa'yı İslâm'dan koruma kutsal görevinin bir parçası da Hıristiyanlaştırma idi. 2.8.1992'de ABD, kamplara sadece Kızılhaç'ın girmesine izin verilmesini isterken³⁵ Avrupa da, İslâm Konferansı Örgütü'nün Bosnalı mültecilere imam göndermesini engellemiş, misyonerlerin işini kolaylaştırmıştır. 120 toplama kampındaki Müslümanların çoğu Hıristiyanlaştırılmıştır.³⁶

28 Gutman, s. 24.

29 EYUCM, *Radovan Karadzic Davası*, Davası No. IT-95-5/18-T, Karar: 24.3.2016; Süleyman Gündüz, "Nobel Barış Ödülü'nü Karaciğe verelim!", *Yeni Şafak Gaz.*, 21.10.2012, s. 9.

30 İzzetbegoviç, *Tarihe* ..., s. 193, 307-308.

31 YFC Cumhurbaşkanı Dobrica Çosiç'e göre, çok kültürcülüğün imkânsızlığının dayanağı 'İslâm etmeni'ydi. 1993'te, "İzzetbegoviç'in partisinin güçlü bir köktendinci çekirdeği vardır ve İslâm Beyannamesi'nin yazarı olan başları da bu çekirdeğe dâhildir" demiştir. Bora, s. 79.

32 İzzetbegoviç, *Tarihe* ..., s. 174, 193, 284, 307.

33 Hinton, s. 174-175, 228, 407.

34 Culabiç, s. 82, 102.

35 Gutman, s. 25.

36 Çauşeviç, s. 66-68.

II. TETİĞİ ÇEKME

Balkanlarda köktenci bir İslâm devletine izin verilmemesi gerektiği savı, saldırganların (Sırp'ların) kendini kutsamasına yol açmıştır. Böylece onlar, kâh durumdan vazife çıkarmaları kâh telkinler neticesinde gereğini yapmışlardır. Bosna Hersek'e, Sırbistan'dan gelen yarıaskerî birimlerin 1.4.1992'de gerçekleştirdiği ilk saldırıyla³⁷ savaş başlamıştır. Savaş boyunca, YFC destekli Bosnalı Sırp'lar Karaciç ve Mladiç önderliğinde Müslümanlara karşı 20. asrın son soykırımını yapmışlardır. 'Güvenli Bölge' ilan edilen Srebrenica'da bir hafta içinde en az 8.372 silahsız Müslüman erkek, savaş boyunca ise 300.000'e yakın Müslüman katledilmiştir.

Sırp'ların başarısının temelinde askerî üstünlükleri vardı. Batı'nın, Sovyetler Birliği (SSCB) tehdidi kalktıktan sonra bile Yugoslav Halk Ordusu'nu (YHO / JNA) finanse etmeyi sürdürmesi³⁸ sayesinde devasa bir geleneksel silah gücüne sahipti.³⁹ Sırp'ların hâkim olduğu Avrupa'nın en donanımlı dördüncü büyük ordusu⁴⁰ olan YHO'nun silah desteğiyle Bosna Sırp'ları da büyük bir üstünlüğe sahipti. Londra'daki Uluslararası Stratejik İlişkiler Enstitüsü, Bosna Sırp Cumhuriyeti Ordusu'nun (BSO / VRS), Müslüman ordusundan 10 kat daha güçlü olduğunu tespit etmiştir.⁴¹ 1995'e dek Sırp'lar, örneğin 19.4.1994'te BMBG denetimindeki tüm ağır silahları da ele geçirmek suretiyle⁴² üstünlüklerini sürdürmüşlerdir.

Müslümanların ise silahları yoktu. Nisan 1992'de savaşa neredeyse eli boş yakalandılar. Askerî dengesizlik Sonbahar 1994 itibarıyla bile devam ediyordu. Bu nedenle kendilerini üstün gören Sırp'lar barışa yanaşmadılar. Ancak Müslümanların 1994'ün sonlarına doğru askerî dengeyi kurmaya başlamasıyla ki barış umutları yeşermiştir.⁴³

Batı, tetikçi Sırp'ları çeşitli açılardan cesaretlendirerek saldırganlıklarını sürdürmelerini/artırmalarını sağlamıştır:

a. *Edilgen Tavırla Cesaretlendirme*: Sırp'ların cesaretlerini, ABD ve Batı Avrupa'nın uysallığından aldığı bir gerçektir.⁴⁴ Sırp tehditlerine gözlerini kapayan Avrupa'nın utanç verici sessizliğiyle Sırp aşırımcılar fazlasıyla teşvik edilmiştir.⁴⁵

37 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 130.

38 David Owen, *Balkan Odyssey*, London: Indigo, 1996, s. 11; İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 141.

39 Bill Clinton, *My Life*, New York: Alfred A. Knopf, 2004, s. 510; Gutman, s. 16; İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s. 251; İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 141.

40 İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s. 251; İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 141. Gutman (s. 16), YHO'nun Avrupa'nın en büyük ordusu olduğunu belirtmektedir.

41 Gutman, s. 22.

42 United Nations, *The Yearbook of UNs*, 1994, s. 533.

43 İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s. 223-226.

44 Gutman, s. 17.

45 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 128-130.

Avrupa, saldırıya uğrayan Müslümanları koruma isteksizliğini savaşın henüz üçüncü ayında gösterdi. AT Temsilcisi Peter Carrington, İzzetbegoviç'e 3.7.1992'de, "Sakın Avrupa'nın Bosna'ya yardım edeceğini aklına bile getirme. Tek yolun Sırplarla müzakere etmek" demiştir. Avrupa, Bosna Hersek'e karşı girişilen saldırganlık savaşını hoş görmüş, soykırım ve toplama kampları gibi vahşetleri umursamamıştır. Bosna'dan utanç verici bir şekilde el çeken Batı, savaşın/soykırımın beklediği ve planladığı şekilde ilerlemesine izin vermiştir.⁴⁶ Bu kararsızlık ve kayıtsızlıktan büyük cesaret alan Sırp, fazla bir güçle karşılaşmayacaklarını anlayarak hızla Bosna Hersek'i işgal etmiştir. Hâlbuki ayrılan Yugoslav cumhuriyetleri içinde bağımsızlığı en meşru olanı Bosna Hersek idi. Zira İzzetbegoviç, bu süreci tamamen ABD ve Avrupalıların önerileriyle paralel yürütmüştür.⁴⁷

Batı, *ikiyüzlü ve/veya çifte standartçı* bir yaklaşım sergilemiştir. Avrupa, Bosna Hersek'i silahlandırarak savaşı sona erdirmek veya ülkenin ırki temelde bölünmesine izin vermek gibi bir ikileme karşı karşıyaydı. Ancak onlar buldukları üçüncü yolu seçtiler: İkiyüzlülük. Bu niyetlerini gizlemek için 'görüşmeler yoluyla çözüm' yöntemini geliştirdiler.⁴⁸

i. Bosna Hersek'e karşı uluslararası hukuk ihlallerini Batı görmezden gelmiştir. BM Güvenlik Kurulu/Konseyi (BMGK) kararlarının, Soykırım Sözleşmesi'nin, BM Sözleşmesi m. 2'deki ilkelerin (egemenlik, iç işlerine karışmama, ülkesel bütünlük, kuvvet kullanmama) ve m. 51'in ihlali (silah ambargosu Bosna Hersek'in kendini savunmasını engellemiştir) söz konusudur.⁴⁹ Yine BMGK 9.10.1992'de Bosna üzerindeki askerî uçuşları yasaklamasına rağmen, 7.4.1993'e kadar 465 hava ihlaline;⁵⁰ NATO ve BM'nin Silahtan Arındırılmış Bölgelere saygı gösterilmesi ultimatomu ile 27.4.1993'teki BM zorlayıcı tedbirlerini Sırp'ların açıkça ihlaline Batı hiçbir şey yapmadı.⁵¹

Ülkesel bütünlük gibi bazılarını da kendi ihlal etti. Örneğin etnik paylaşım temelinde Bosna Hersek'i parçalamayı önererek 'ülkesel bütünlük' ilkesine aykırı davrandı. BMGK kuvvet yoluyla uluslararası sınırların değişmezliğini kabul ederken, bir yandan da Bosna'nın bölünmesi önerilerini örtük olarak kabul etmiş, böylece hukuki değer ve ilkelerin yıkıldığını görmezden gelmiştir. Keza ABD de Bosna Hersek'in toprak bütünlüğünü kabul ettiği halde, parçalanma planlarına razı oluyordu. Avrupa da tezat bir tutumla, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nda kabul ettiği ilkelerin aleyhine bir tutum içindeydi. Haziran 1993'te

46 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 206, 216, 274.

47 Gutman, s. 21-23.

48 Gutman, s. 22-23.

49 İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s. 225, 252.

50 Gutman, s. 31.

51 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 201; Gutman, s. 30.

Tudjman ve Miloseviç bir bildiriyle Bosna Hersek'i aralarında bölüştüklerini ilan etti. ABD bu paylaşımı reddetmezken, AT Temsilcisi Owen bu paylaşımı "onaylanan etnik temizliğin eşit dağılımı" ifadesiyle kabul etmiştir. Batı, Müslümanları yok saymıştı.⁵² Bu nedenle Bosna Hersek-Sırbistan sınırı alenen belirsiz bırakılmıştır.⁵³

ii. ABD Dışişleri Bakanı James Baker, Mayıs 1992'de, Bosna'daki vahşet için bir yandan "Avrupa'nın bağrında ne korkunç bir karabasan!" diye olayı kınarken diğer yandan tüm çareler tükeninceye dek kuvvet kullanılmaması gerektiğini savunuyordu.⁵⁴

iii. *Sözünde durmama*. BM Temsilcisi Cyrus Vance ve Owen, tekliflerinin Sırp larca reddedilmesi halinde, silah ambargosunun kaldırılacağını isteyeceklerine dair Bosna hükümetine söz vermiş, ancak Sırp lar reddetmesine rağmen sözlerini tutmamışlardır.⁵⁵ Temas Öbeği 1994'te, sunduğu barış planını reddeden tarafın cezalandırılacağını, kabul eden tarafın ise korunacağını açıkça belirtti. Müslümanlar kabul, Sırp lar reddetti. Hiçbir baskı veya cezalandırmaya uğramayan Sırp lar aksine, yaptırımların kaldırılması ile ödüllendirilirken, Müslümanlar ise Saraybosna'nın dış dünyayla ilişkisinin kesilmesiyle cezalandırılmıştır.⁵⁶

iv. *Toplama kamplarını* BMBG'nin görmemesi imkânsızdı. 13.7.1992'de Bosna Hersek, BMBG komutanı Lewis Mackenzie'ye mevcut 42 kampın listesini vermiştir. Ancak o, kampların varlığını kamuoyu önünde reddetmiş ve kamplar hakkında ayrıntılı bilgi veren mektubu BM'ye göndermek yerine, onun dolaşımını engellemiştir.⁵⁷ ABD yönetimi ise, 2.8.1992'de *Newsday* Gazetesi'nde iki toplama kampı haberini önce doğruladı, sonraki gün ise kendilerini yalanlayarak varlığına dair kanıt olmadıklarını söyleyerek reddetti.⁵⁸

v. Vance-Owen Planı'na göre, herşeyin sorumlusu olarak Hırvat ve Sırp lar gösterilmiş, ancak onları durdurmak için de hiçbir şey yapılmamıştır.⁵⁹

vi. Temmuz 1993'teki Owen-Stoltenberg Planı görüşmeleri sırasında, Sırp güçleri Müslümanlara saldırıya geçti. Batı, Hırvat ve Sırp ların saldırılarını, Müslümanları tavize zorlamak için hoşgördü, hatta teşvik etti.⁶⁰

52 Gutman, s. 34-36.

53 İzzetbegoviç, *Tarihe* ..., s. 229.

54 Gutman, s. 24.

55 Gutman, s. 28.

56 İzzetbegoviç, *Tarihe* ..., s. 210.

57 İzzetbegoviç, *Tarihe* ..., s. 145-146.

58 Gutman, s. 25.

59 Çauşeviç, s. 132.

60 İzzetbegoviç, *Tarihe* ..., s. 281.

vii. Batı, Bosna'daki durumu 'insani durum' olarak kabul etti, ancak insani yardım katarlarını da koruyamadı, yeterince yardım sağlanamadı.⁶¹

viii. Karaciç, Müslümanların kendi kendilerini öldürdüğü gibi yalanlara başvurdu. Batılı güçler ise harekete geçmemelerine mazeret bulma sevinciyle bu savlara dayanarak çirkince saldırgan ile kurbanı aynı kefeye koydu. Batı, görüşmelerde artık, Karaciç'in, Müslümanların çeşitli topraklardan sürülmeleri talebini bile makul karşılamaktaydı.⁶²

b. *Açıklamalarla Cesaretlendirme*: Temmuz 1992'de ABD Başkanı George Bush'un "çatışmanın olduğu her yere asker göndermemiz beklenmesin" açıklaması Sırlara, ABD'nin sadece konuşacağı, müdahale etmeyeceği mesajını gönderiyordu.⁶³ Nitekim ABD'nin Bosna Hersek'e erken müdahaleyi reddetmesi, nihayetinde haksız bir sonuca yol açmıştır.⁶⁴ Dışişleri Bakanı Warren Christopher de, Bosna'daki vahşetten 'tüm tarafların' sorumlu olduğunu belirterek yanlış bir yorumda bulunmuştur. Londra Konferansı'nın (26-27.8.1992) açılışında, konferansın da ana fikrini belirlediği taraflı konuşmasında ABD temsilcisi Lawrence Eagleburger ise, ABD-Sırbistan dostluğundan ve Sırların tarih boyunca yaşadığı zorluklardan bahsetti. Ancak, gözden çıkarıldığı için, Bosna Hersek'in bağımsız bir devlet olduğu ve korunması gerektiğine hiç değinmedi.⁶⁵

Rusya, 'iki tarafa' da saldırıları ve düşmanlıkları sonlandırma çağrısı yaparak, saldırganla kurbanı eşitleme girişiminde bulunmuştur. Müslümanların da katarların geçişini engellediğini ima etmiştir ki bu doğru değildir.⁶⁶

Aynı suçlayıcı ve eşitleyici tavır BM yetkililerinin söylemlerinde de aşikârdı. Srebrenica kuşatması sırasında BMBG Komutanı Bernard Janvier, "Boşnaklar Srebrenica'ya müdahale etmemizi istememektedir. Boşnak askerler, Hollanda askerlerine ve Srebrenica üzerindeki NATO uçaklarına saldırmaktadır" derken BM Yugoslavya Özel Temsilcisi Yasuşi Akaşi ise, "Saldırılar Müslümanlar başlatıyor. Sonra da BM ve uluslararası gücü yanlış kararlarına ortak etmeye çalışıyorlar", "Fiziksel işkence kanıtı yok. İnsanların kendi istekleriyle mi yoksa zorla mı yerlerinden edildiğini bilmiyoruz" diyordu.⁶⁷

c. *Önerilerle Cesaretlendirme*: Arabulucuların Bosna Hersek'i kantonlara bölme temelindeki önerileri (örneğin Vance-Owen Planı), Sırların ırki temizlik

61 Gutman, s. 30.

62 Gutman, s. 24.

63 Gutman, s. 9-10.

64 Holbrooke, s. 48.

65 Gutman, s. 27, 33-34.

66 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 218.

67 Türkölmez ve Türkan, s. 232.

çabalarını daha da güçlendirdi.⁶⁸ Örneğin Cenevre görüşmelerinde büyük oranda ırki temele dayanan, saldırganlığı ve etnik temizliği onaylayan bir harita sunuldu. Avrupa adalet olarak, 1991 nüfus sayımına göre nüfusun %43.74'ünü oluşturan Boşnaklara toprakların %26.36'sını öneriyordu.⁶⁹

Owen-Stoltenberg öneri sürecinde Owen, Bosna Hersek'in, Saraybosna'nın bölünmesini kabul etmeleri için Müslümanlara güçlü ve dizgesel baskı yapmanın yanı sıra saldırgan Sırp mevzilerinin bombalanmasına da karşı çıkmıştır. Toprak konusunda Sırp verileriyle konuşmuş ve Bosna Hersek devlet başkanlığı yapısını parçalamayı önermiştir. Üstelik 9.7.1993'te Owen, gerçekte Miloseviç-Tudjman ortaklığının ürünü olan ve devlet olarak yasal konumuna son verilmesi anlamına gelen bir tür konfederasyonlu Bosna Hersek öngören planı ortaya attı.⁷⁰

III. KORUMA

A. ÖRGÜTLEME

Batı'nın Bosna savaşını örgütlemesinin iki temel sebebi/amacı vardır:

a. Savaşın Yugoslavya'nın dağılmasına yol açacağı, bunun da SSCB'nin yıkılmasını kolaylaştıracağı ve Yugoslav coğrafyasında Rus etkisini sonlandıracığı inancı

Bu amacı gerçekleştirmek için ABD ve Batı Avrupalı bakanlar bir araya gelerek, daha baştan Bosna savaşına müdahale etmeme konusunda anlaşmışlardır. ABD ilerde neler olacağını bile bile, Bosna'daki olaylarda etkin olmaktan geri durdu.⁷¹ İkinci büyük amacı da, Balkanlarda Bosna Hersek gibi bir İslâm devletinin kurulmasını önleyerek, tek dinli ve kültürlü yapıyı sürdürmektir. Bu doğrultuda önce, Sırp'ların suç işlemesini sağlatma, sonra da işledikleri suçlar gerekçe gösterilerek Rus yanlısı Miloseviç, Karaciç ve Mladiç gibi önderlerin cezalandırılarak tasfiye edilmesi tasarlandı. Müslüman nüfus da Sırp'lara kırdırılacak, bir taşla iki kuş avlanacaktı. Plan kusursuz işledi: BM, AB, NATO ve Batılı devletler Müslümanların katledilmesini görmezden geliyor, çözüm için müzakereler yapıyor, Miloseviç ve Karaciç'e gizli görüşmelerde kutsal bir görevi yerine getirdikleri için tebrik ve takdirlerini ifade ediyor ve müdahalede bulunmayacaklarını belli ediyorlardı. Bu gizli görüşmeler EYUCM'de, Miloseviç tarafından kısmen dile getirilmiştir. İzzetbegoviç, "Rus yanlısı Sırp egemen kadrosu üzerinden bizi piyon olarak yedirip Rusları Balkanlar'da şah - mat yaptılar" diyerek oyunun varlığını teyit

68 Samary, s. 56; Çauşeviç, s. 226.

69 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 277.

70 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 282-283.

71 Gutman, s. 17-18.

etmiştir.⁷² Dolayısıyla Avrupalı devletlerin sözde tarafsızlıkları Belgrat ve Zagreb ile danışıklıdır.⁷³

b. Balkanlarda etkili bir Müslüman varlığını ortadan kaldırma

Bu amaçla Batı, tepkisizliğine ve gerekli önlemleri almamasına ilaveten, Müslümanlara karşı çeşitli tezgâhlar/hileler düzenlemiştir.

i. Güvenli Bölge hilesi. 22.5.1993'te ABD, İngiltere, Fransa, İspanya ve Rusya özde Sırlara bir teslimiyet olan ve 'Bosna için nihai ölüm garantisi' olarak adlandırılan Ortak Eylem İzlencesi'ni devreye soktu. Buna göre Sırlar işgal edilmiş bölgeleri teslim etmeyecek ve Müslümanlar için, sözde BM Güvenli Bölgeleri oluşturulacaktı. Bosna'ya kurulan bu komplo, Alman dışişleri bakanının ifadesiyle, 'ahlaki bir felaket'ti.⁷⁴ BMGK 1993'te (819 ve 824 sayılı kararlarla), Saraybosna, Tuzla, Zepa, Gorazde, Srebrenica ve Bihaç'ı güvenli bölge ilan etti. Sonrasında örneğin Srebrenica'da, Boşnak birliklerinin elindeki silahlar toplandı ve 'gerektiğinde' bölgedeki BM Kanada birliğinin Boşnakları savunacağı sözü verildi. İngiltere de gerekirse kuvvet kullanabileceğini açıkladı. Ancak bu karar ve taahhütler, yalnızca Boşnakları kandırmaya, elindeki silahları toplamaya, 'güvenli bölge'lere nakletmeye ve sonra bu bölgeler korunmayarak büyük katliamlara zemin hazırladı.⁷⁵ Güvenli bölge uygulaması Müslümanların savunma gücünü zayıflatmıştır. Örneğin kuşatılmış Srebrenica'yı kurtarmak için bir plan oluşturmuşlar, fakat güvenli bölge olduğundan vazgeçmişlerdir. Zira harekâtı, BM'nin Bosna Hersek'ten çekilme kozu olarak kullanabileceğinden çekinilmiştir.⁷⁶

ii. Kasım 1994'teki Bihaç saldırısı Bosna Müslümanlarına yönelik kumpasın en açık tezahürlerindendir. Hırvatistan'ın güvenli UNPA bölgesinden Sırlar, Bosna Hersek'in güvenli bölgesi Bihaç'a saldırdılar. Ancak güvenli bölgeleri ilan eden ve korumakla yükümlü BM ve NATO, hiçbir şey yapılamayacağını belirtmiştir. Zira bu saldırıyı Batı, ayrıntılarını gergef gibi dokuyarak örgütlemiştir: 1) Saldırıdan önceki 6 ay boyunca, insani yardım katarlarının geçişine izin verilmeyerek (141 katarın 131'i geri çevrildi) halk aç bırakıldı. 2) Saldırıdan hemen önce Fransız taburu Bihaç bölgesini terk etti. Yerine asker ve silah bakımından yetersiz olan Bangladeş taburu yerleştirildi. 3) Saldırı boyunca tam bir yayın karartması uygulandı. Sırların katliamlarını dünyaya duyuracak tek bir yabancı gazeteci

72 Türkölmez ve Türkan, s.222-223, 237.

73 Samary, s. 9.

74 Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History*, New York: New York University Press, 1996, p. 250; İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 279-280.

75 Türkölmez ve Türkan, s. 223.

76 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 255.

yoktu. Tek bilgi kaynağı olan BMBG de verdiği bilgilerde vehametini boyutlarını olduğundan önemsiz nakletmiştir.⁷⁷

iii. *Srebrenica Soykırımı* kumpasların en belirginini, büyüğü ve zarar verenidir. Sırp Srebrenica'yı ablukaya aldığında, BMBG komutanı Rupert Smith 9.7.1995'te İzzetbegoviç'e, NATO hava saldırılarının emrinin nihayet verildiğini söylemiştir. 11.7.1995'te Sırp Srebrenica'ya girmiş ve soykırımı başlamışlardı, ancak ortada bir NATO harekâtı yoktu. Müslümanlar yine kandırılmıştı. Sırp mevzilerine yönelik hava harekâtını Janvier, Akaşi ve BM Genel Kâtibi Butros Gali sürekli engellemiştir. Ancak asıl sorumlu ilk ikisidir, hatta özellikle Janvier'dir. Nedeni Mladiç ve Sırp önderliğinin, Srebrenica'ya saldırma kararına, diğerlerinin yanı sıra, Janvier ve Akaşi ile yapmış olduğu müzakerelerden hareketle varmasıdır. NATO hava saldırıları kararı alındı, geri çekildi, sonra yeniden alındı ve yine geri çekildi. 8-11 Temmuz 1995'te Janvier ve Akaşi perde arkasında, büyük oyunun bir bölümünü icra ediyorlardı.⁷⁸ Bu oyuna, hava desteği talebini yanlış belgeyle isteyen BMBG Srebrenica komutanı Hollandalı Thom Karremans da dâhildi.

Srebrenica Soykırımı'nı önceden planlayan⁷⁹ Sırp, amaçlarına ulaştıktan sonra nihayet NATO, ilk hava harekâtı olan *Kararlı Güç Harekâtı* ile 30.8.1995'te Sırp mevzilerini bombaladı. Harekâta onayı da yerinde olmadığından Janvier değil, başka komutanlar verdi.⁸⁰ İki gün süren harekâta tek bir askerî ve siyasi hedef vurulamadı. Zira oyun sürdürülmekteydi.⁸¹ Sonra harekât durdu ve yine başladı, kısa süre sonra da savaş bitti. Demek ki önce bombalaysaydı savaş daha erken bitecek ve bir soykırımlar dizisi vuku bulmayacaktı.

Bu süreçte Hollanda ile Fransa'nın sorumluluğu ve yönlendirmesi mutlaktır. Karremans, yıllar sonraki bir mülakatında, destek taleplerinin reddedildiğini; asıl sorumlunun buraları güvenli bölge ilan edenler, daha sonra üst düzey BMBG yetkilileri ve en son kendileri olduğunu; bütün bunların bir plan dâhilinde yapıldığını anladığını ve kendilerinin de farkında olmadan bu oyuna alet edildiklerini söyledi. Savaş sonrasında Hollanda, Karremans'ı kahraman ilan etti. Onu 'Srebrenica Soykırımı'nda gösterdiği üstün mücadeleden (!) dolayı ödüllendirdi. Bölgede görevli diğer Hollandalı askerlerin ifadeleri de soykırımı göz yumulduğunu ispatlamıştır. Hollandalı komutan Hans Couzy, soykırımı belgeleyen tüm bilgi, belge, ses ve görüntü kaydının imhasını emrettiğini EYUCM'de itiraf etmiştir. Sırp-ların, Boşnak erkekleri seçip götürürken hiçbir müdahalede bulunmamalarını,

77 İzzetbegoviç, *Tarihe* ..., s. 214-215.

78 İzzetbegoviç, *Tarihe* ..., s. 258-259, 263, 268-269.

79 İzzetbegoviç, *Tarihe* ..., s. 257.

80 Ryan C. Hendrickson, "Dönüşü Olmayan Karar", *NATO Dergisi*, (Sonbahar 2005), <https://www.nato.int/docu/review/2005/issue3/turkish/history.html#top>, Erişim: 16.9.2019.

81 İzzetbegoviç, *Tarihe* ..., s. 296.

kendilerinin sadece emirleri uyguladığına ve tüm yaşananların bir planın parçası olduğuna bağlamıştır.⁸² Wim Dijkma da, asıl sorumluluğun BM'de olduğunu öne sürerek tüm yetkilerin BM'de olduğunu ve kendilerinin kimseye ateş açmamları konusunda uyarıldıklarını belirtmiştir.

Washington'daki askerî araştırma kuruluşu *BASIC*, raporunda, çeşitli kaynak, belge ve yazışmalara dayanarak 'Srebrenica katliamının Fransa'nın tutumu sonucu yaşandığı' sonucuna varmıştır. Cumhurbaşkanı Jack Şirak, Srebrenica Soykırımı'nın sorumlusu olarak görülmektedir, zira katliamın planlandığını hem biliyordu hem de Janvier'e müdahaleyi engelleyerek soykırımı göz yumdu. Rapor, Janvier'in, 24.5.1995'te BMGK'nin kapalı oturumunda, Srebrenica, Zepa ve Gorazde güvenli bölgelerinin Sırlara karşı artık savunulmaması görüşünü ortaya attığını; bundan bir ay sonra da, Fransız istihbaratının, Sırların Srebrenica ve Zepa'ya saldırı için hazırlandığını Janvier'e Fransa'nın subayı olarak ilettiğini bildirmektedir. Aynı istihbarat 11.7.1995'te yapılan çok gizli toplantıda, BMBG subaylarınca da iletildi. O akşam 20:15'te Paris'ten gelen telefon görüşmesinden sonra Janvier, Mladic'in kasabayı ele geçirmeyi düşünmediğini, bu nedenle NATO'nun müdahalesine gerek olmadığını tekrarlamış; ancak Srebrenica saatler sonra Sırların eline geçmiştir. Hâlbuki 5-11 Temmuz arasında Karremans, Janvier'den, 5 kez NATO'nun duruma müdahale etmesini istemiş, ancak Janvier, Şirak'tan gelen talimatla bu taleplerin tümünü reddetmiştir.

BM Genel Kâtibi Kofi Annan'ın 1995'teki Srebrenica Soykırımı'na dair raporu pişmanlıkları sergilerken, NATO komutanlarından George Joulwan da 2000'deki *Avaz Gazetesi*'ne mülakatında "*Daha kararlı olabilseydik Srebrenica trajedisi önlenbilirdi*"⁸³ demekteydi. Soykırımı sorumluluğu olan diğerleri de yıllar sonra suçu birbirlerine atmışlardır. Örneğin ABD Başkanı Bill Clinton hatıratında, Şirak'tan önceki Fransa Cumhurbaşkanı François Mitterand'ın Sırlara yakın olduğunu, Balkanlarda Müslüman idaresindeki birleşik Bosna devletine sıcak bakmadığını ve soykırımı desteklediğini itiraf etmektedir.⁸⁴

B. SİYASİ VE DİPLOMATİK KORUMA

Rusya, Fransa ve İngiltere savaş boyunca Sırların hamisi gibi konuşmuşlar, NATO ve BMGK'yi tutulu hale getirmişler, Sırların saldırılarını durduracak adımları engellemişlerdir. Sırların en büyük siyasi ve askerî destekçisi Rusya olmuştur. Duygusal olarak neredeyse açıkça Sırların yanında yer almıştır. Batı ile hareket etmekle birlikte, BM kararlarının dışı olarak gördüğü eylemlere (NATO

82 Türkölmez ve Türkan, s. 235.

83 İzzetbegović, *Tarihe* ..., s. 261.

84 Clinton, s. 511, 656; Türkölmez ve Türkan, s. 232.

hava harekâtı gibi) karşı çıkarak BMGK'deki veto yetkisiyle Sırların aleyhindeki pek çok kararın alınmasını önlemeye ve kararları yumuşatmaya çalışırken, lehine olanlara da (örneğin Sırlara akaryakıt tedariki) olumlu oy vermiştir.⁸⁵

Rusların ve Avrupalıların Sırlar lehine tutumları şu hususlarda belirgindi:

1) *Silah ambargosu*. ABD ve İngiltere, savaş başlamadan Eylül 1991'de BMGK'de eski Yugoslavya topraklarının, Bosna Hersek dâhil tamamına silah ithalini yasaklayan 713 sayılı kararı aldırdı. Ancak silah ambargosu en çok Müslümanları etkilerken, Bosna ordusunun silahlanmasını önlemekten başka etki yapmadı⁸⁶ ve tam bir felaket doğurdu: Savaşı uzattı ve barış müzakerelerini silah üstünlüğü olan tarafın (Sırların) baskı kurduğu ortama dönüştürdü.⁸⁷ Amaç Müslümanların kısa zamanda imhasını/teslimini sağlamaktı. Bu nedenledir ki Holbrooke konuştuğu herkesin Müslümanların uzun süre dayanacağını tahmin etmediğini belirtir.⁸⁸

Silah ambargosunun kaldırılması BMGK'de iki kez görüşüldü. 29.6.1993'teki ikincisinin sonucu 6 hayır (ABD dâhil), 9 çekimserdi. Özellikle İngiltere ve diğer iki büyük gücün Müslümanlara mesajı, 'anlaş ve önerilene kabul et' şeklinde apaçık bir şantajdı.⁸⁹ Holbrooke, silah ambargosunun kaldırılabilmesinin BMGK onayıyla mümkün olduğunu, ancak bunun hem zor olduğunu hem de ABD ile Rusya arasındaki ilişkileri bozabileceğini belirtir.⁹⁰ Yani her iki sebepten dolayı bu çabaya cidden girililmemiştir. Hâlbuki kendisi ve ABD Haziran 1993'te İngiltere, Fransa ve Almanya'ya silah ambargosunun kaldırılmasını ve Sırlara hava saldırıları gerçekleştirilmesini önermiş, ancak bu ülkelerin yanıtı olumsuz olmuştur.⁹¹ Madem harekât düzenlenecek kadar durum ciddi ve Sırlar saldırgan, niye ambargonun kaldırılmasına 'hayır' denildiği samimiyetsizlikle açıklanabilir. Rusya, Fransa ve İngiltere'nin çekimser oyuna gelince, 'hayır' demelerine gerek yoktu zaten bir devletin vetosu kararın alınmasını engellemektedir. İlginç olan 'kaldırılınsın' diyen bir devletin bile olmamasıdır. Esasında Vance ve Owen (BM ve AB), New York, Brüksel ve Vaşington görüşmelerinde ve genel itibarıyla silah ambargosunu desteklemekteydi.⁹²

85 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 215, 229. Rusya savaş sonrasında da desteğini sürdürmüştür. Temmuz 2015'te BMGK'de Srebrenica katliamının soykırım olarak tanınmasını öngören tasarıyı reddetmiştir.

86 Clinton, s. 510; İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 141; Gutman, s. 19-22.

87 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 208.

88 Holbrooke, s. 74.

89 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 282.

90 Holbrooke, s. 76.

91 Holbrooke, s. 79; Predrag Simic, "Yugoslavya Krizinin Dinamikleri", *Avrasya Dosyası*, Cilt: 3, Sayı: 3 (Sonbahar 1996), s. 27; Çauşeviç, s. 237.

92 Gutman, s. 28.

Kasım 1995'te Clinton, barış anlaşması imzalandıktan sonra silah ambargosunun kaldırılması için ABD'nin BMGK'de çalışmalarına başlayacağını belirtmiştir.⁹³ ABD, ambargonun kaldırılmasını bir koz kullanılmakla birlikte, esasen bunu boş bir vaatle yapıyordu. Çünkü savaş bittikten sonra silah ambargosunun kalkmasının bir önemi yoktu.

2) Çözüm çabaları için 1994'te Temas Öbeği kuruldu ama tamamen Hıristiyan devletlerden (ABD, Rusya, Almanya, Fransa, İngiltere) müteşekkildir. İçinde hiç Müslüman ülke yoktur. Mağdur olan Müslüman bir halk olmasına rağmen, Müslümanlar bu süreçten uzak tutulmuştur.

3) Dayton Barış Antlaşması müzakere süreci tamamen Batı'nın, özellikle ABD'nin, denetiminde ve yönlendirmesinde yürütülmüştür. ABD, Müslümanların antlaşmayı imzalaması için ısrar ediyordu. 14.11.1995'te Temas Öbeği haritasına uymayan bir harita sunularak Müslümanlar hâlâ baskı altında tutulmaktaydı.⁹⁴ Antlaşma zorla imzalatırıldı ve ülke fiilen üçe bölündü.⁹⁵ Adil olmayan bir çözüm dayatılmış, Bosna Hersek'in anayasal ve idari yapısı çalışmaz hale getirilmiştir.⁹⁶ Saldırgan ve soykırımcı Sırp lar toprakla ödüllendirilmiş ve Müslümanların Bosna Hersek'e egemen olması önlenmiştir.

C. ASKERİ DESTEK VE KORUMA

1. Haçlı Savaşçılar: Rusya, Yunanistan ve Diğer Yerlerden

Savaşa, dinsel veya ırki bağlılıktan dolayı katılan yabancı gönüllü veya paralı askerler, ilgili orduların asker sayısının %5'ini aşmamıştır.⁹⁷ Buna karşın Müslümanlara en ağır işkenceleri yapanlar bunlardır.⁹⁸

a. Sırp lar Safında

Sırp ların safında üç öbek savaşımıştır: YHO, BSO ve yabancı savaşçılar. Sırp lar, daha çok YFC dâhil, Yunanistan, Rusya ve Romanya gibi Doğu Ortodoks devletlerden yardım aldı.⁹⁹ Savaş, Ortodoks dünyanın neredeyse firesiz şekilde Sırp ları destekte kenetlenmesini sağladı.¹⁰⁰ Yabancı savaşçıların çoğu Ortodoks'tur.

93 İzzetbegović, *Tarihe* ..., s. 352.

94 İzzetbegović, *Tarihe* ..., s. 340, 352.

95 Türkölmez ve Türkan, s. 226.

96 İzzetbegović, *Konuşmalar*, s. 253.

97 "Foreign fighters in the Bosnian War explained", https://everything.explained.today/Foreign_fighters_in_the_Bosnian_War/. Erişim: 26.9.2019; Can, s. 1.

98 Çauşević, s. 230.

99 World Heritage Encyclopedia, "Foreign Fighters in the Bosnian War", http://self.gutenberg.org/articles/eng/Foreign_fighters_in_the_Bosnian_War, Erişim: 26.9.2019; "Foreign fighters in the Bosnian War explained".

100 Huntington, s. 427.

EYUCM kayıtlarına göre, en az 500 ila 1.500 arasındaki Rus, Yunan ve Romen gönüllü BSO için savaştı.¹⁰¹ Bir başka kaynağa göre, BSO ve Sırp savaşçılara 4.000 civarı Ortodoks Hristiyan yabancı savaşçının katıldığı tahmin edilmektedir.¹⁰²

Rusya, Sırpların, işgal ettiği %70'lik topraktan geri adım atmama talebine sıcak bakmış ve onları desteklemiştir.¹⁰³ Bir yandan ABD ve AB diplomatik çabaları içinde yer alırken (Temas Öbeği gibi), diğer yandan da bağımsız siyaset izleyerek Sırpı askerî olarak güçlendirmek için çabalamış ve “Miloseviç'i terk edemeyiz” diyen Boris Yeltsin'in Rusya'sı onlara askerî yardımda bulunmuştur. Sırpı, Bosna Hersek'e yerleştirdikleri roketler ve 150'den fazla füze dizgesi dâhil, her tür silahı Ruslardan almıştır. Örneğin 25.5.1995'te Tuzla Kapıja'ya düşen ve 71 kişinin ölümüne neden olan top mermisi M-48 bir Rus yapımıydı.¹⁰⁴ Müslümanlara silah ambargosunun katılaştırılmasını savunan Rusya, 1993 başlarında, Sırpılara güya 300 milyon değerinde tank ve füze sattı. Bunlar eşliğinde askerî uzmanlar (aslında savaşması için komutanlar) gönderdi. Sırpı, Romanya, Bulgaristan ve Ukrayna'dan da silah aldılar. Ambargoya rağmen Ortodoks dünyanın Sırpılara sağladığı silah ve teçhizat desteği ve diğer yardımları, Sırpılara yönelik hem silah ambargosunu hem de yaptırımları boşa çıkardı.¹⁰⁵

Rus gönüllülerin çoğu,¹⁰⁶ yaklaşık 700 Rus BSO için savaştı ve en az dört Rus birliği oluşturuldu. İlk oluşturulan birlikler 'Rus Gönüllü Birlikleri PDO-1 ile PDO-2'dir. Sonraki aynı zamanda savaşçılarının kralcı görüşleri nedeniyle *Çarçı Kurtlar* olarak bilinmekte¹⁰⁷ olup Rus birlikleri içinde en etkilisidir.¹⁰⁸ Ayrıca bir de Rus Kazak birliği vardı. Tüm bu birlikler, 1992-95 arasında Bosna Sırp güçleriyle birlikte ağırlıklı olarak Doğu Bosna'da savaştılar. Mayıs 1995'te BSO Hersek Kolordusu, Bosna'nın doğusunda, 150 ila 600 Yunan ve Rus paralı askerden oluşan bir uluslararası tugay kurma amacıyla 200 Alman markı maaş ödemiştir.¹⁰⁹

Yunanistan ise, Sırpılara yönelik BMGK kararıyla konulan ambargolara (örn. 757 Kararı ile) uymadı.¹¹⁰ Türkiye'ye, örneğin 1992-1993'te hava sahasını

101 "Foreign fighters in the Bosnian War explained".

102 Nigel Thomas & Krunoslav Mikulan, *The Yugoslav Wars (2): Bosnia, Kosovo and Macedonia 1992-2001*, Osprey Pub., 2006, p. 13.

103 İzzetbegović, *Tarihe ...*, s. 218.

104 İzzetbegović, *Konuşmalar*, s. 223; İzzetbegović, *Tarihe ...*, s. 215, 244.

105 Huntington, s. 427-429.

106 Miroslav Mares & Richard Stojar, "Extreme-right paramilitary units in Eastern Europe", Andrea Mammone, Emmanuel Godin & Brian Jenkins (eds), *Mapping the Extreme Right in Contemporary Europe*, London: Routledge: 2012, p. 166.

107 World Heritage Encyclopedia.

108 Thomas & Mikulan, s. 13.

109 World Heritage Encyclopedia; Ali M. Köknar, "The Kontraktniki: Russian mercenaries at war in the Balkans", 14.7.2003, http://www.bosnia.org.uk/news/news_body.cfm?newsid=1766, Erişim: 22.9.2019.

110 Akarslan, s. 57.

kapatırken, Rusya'ya kapatmamıştır. 1994-1995'te BSO'ya deniz yoluyla hafif silah ve mühimmatlar gönderdi.¹¹¹ Yiyecek, petrol, kimyasal madde vb taşıyan Yunan şirketleri Makedonya kanalıyla Sırbistan'a ulaştı. Yunanistan, NATO'nun Sırlara askerî müdahalesine karşı çıktı ve BM'de açıkça Sırları savundu.¹¹² Gönüllüler de savaşmaya gitti. Yunan Gönüllü Muhafızı (YGM / Yun.: EEF) çavuşu Spiros Çanopulo'nun, "Altın Şafak üyeleri olarak, Müslüman ve Yahudilerin olmadığı bir Avrupada Büyük Yunanistan için savaştık"¹¹³ ifadesinden anlaşıldığı üzere Yunanlı gönüllülerin en büyük savaş güdüsü dinî-milliyetçilik olmuştur. Bu zihniyetteki ilk Yunan kıtası Bosna'ya 1993'te geldi. Mart 1995'te, Mladiç'in talebiyle yaklaşık 100 Yunan yarıaskerden oluşan YGM, Drina Kolordusu'nun düzenli bir muharip birimi haline getirildi ve bunlar Tuzla yakınlarındaki Vlaseniça'da konuşlandırıldılar.¹¹⁴

b. Hırvatlar Safında

Üç öbek savaşmıştır: HVO, Hırvatistan Ordusu ve yabancı gönüllüler. Hırvatlar safında savaşmak için dünyanın değişik yerlerinden gelen gönüllülerin çoğu Katolik'tir. Bununla birlikte İngiltere'den de önemli miktarda gönüllü katılmıştır.¹¹⁵ Hatta ülkeler içinde ilk sıradadır. Moskova'dan küçük bir yeni-Nazi birimi olan *Kurt Adam (Werewolf)* Hırvatların safında savaştı.¹¹⁶ Hırvatlara, gerek Hırvatistan-Sırbistan gerekse Bosna savaşında toplamda 35 ülkeden 481¹¹⁷ gönüllü savaşçı katılmış, bunların 72'si ölmüş, 88'i de yaralanmıştır. Hırvatların beş cephesinin tümünde gönüllüler bulunmuştur. Yabancı gönüllülerin kısmi listesi şöyledir:

Çizelge: Hırvat-Sırp ve Hırvat-Boşnak Savaşı'na Hırvat Safında Katılan Yabancı Gönüllüler

Sıra	Ülke	Katılan	Sıra	Ülke	Katılan
1	İngiltere	139	12	Kanada	7
2	Fransa	67	13	İskoçya	5

111 Can, s. 10.

112 Huntington, s. 428.

113 <https://www.youtube.com/watch?v=WmWqWRjKuXQ>, Erişim: 22.9.2019.

114 World Heritage Encyclopedia; Stefan Krause, *Omri Daily Digest*, No. 136, Part II (14 July 1995), http://self.gutenberg.org/articles/eng/Foreign_fighters_in_the_Bosnian_War, Erişim: 26.9.2019; Helena Smith, "Greece faces shame of role in Serb massacre", 5 Jan 2003, <https://www.theguardian.com/world/2003/jan/05/balkans.warcimes>, Erişim: 22.9.2019; Köknar.

115 "Foreign fighters in the Bosnian War explained".

116 Laqueur, 1997, s. 292'den akt. Mares & Stojar, s. 166.

117 Kesinleşmiş sayı 500'ü bulmuştur. Darko Zubrinic, "481 foreign volunteers from 35 countries defended Croatia in 1991-1995", 24.7.2010, <http://croatia.org/crown/articles/9991/1/481-foreign-volunteers-from-35-countries-defended-Croatia-in-1991-1995.html>, Erişim: 22.9.2019.

3	Almanya	53
4	Macaristan	33
5	Hollanda	27
6	ABD	18
7	Avustralya	15
8	Nemçe	10
9	İrlanda	10
10	Polonya	8
11	İtalya	7

14	İsviçre	4
15	Belçika	4
16	Slovakya	4
17	Danimarka	4
18	İspanya	4
19	Galler	4
20	Finlandiya	3
21	Bulgaristan	2
22	Portekiz	2

Kaynak: Zubrinic; Can, s. 4-6.

İlaveten Estonya, İsveç, Ukrayna, Rodezya ve Gambiya gibi ülkelerden de gönüllüler katılmıştır.¹¹⁸ Yabancılar içinde örneğin İsveçli Jackie Arklöv, ülkesine döndüğünde, *Heliodrom* ve *Dretelj* adlı Hırvat kamplarında, Hırvat güçlerinin bir üyesi olarak Boşnak sivillere karşı savaş suçu işlediğini kabul etmiştir.¹¹⁹

2. Engelleme Yoluyla Sırbistan'ı Savunma

1992 sonbaharında Boşnak-Hırvat ittifakı sonlandırılmıştır. 'Büyük Hırvatistan'ın tesisi için Boşnak-Hırvat çatışması sahneye kondu ve neredeyse bir yıl sürdü. Bosna Hersek, bu sürede iki cephede savaşmak zorunda kaldı. Silah, para ve yiyecek yokluğunda bir de ikinci cephenin açılması Bosna Hersek'in bitiminin hızlandırılması tasarısıdır. Boşnak-Hırvat ateşkesi ancak 9.2.1995'te sağlanmıştır. İzzetbegoviç'in dediği gibi, tarihçiler, Hırvat-Boşnak çatışmasının neden çıktığı konusunda çok ter dökeceklerdir.¹²⁰ Buna karşılık Sırp ve Hırvatların sınırları, aylarca birbiriyle çatışmadan ve tek kurşun bile atmadan anlaşmalarla belirlenmiştir.¹²¹

Bir başka engelleme eylemi de savaşın sonlarına doğru gerçekleştirilmiştir. Tam Boşnaklar ilerlemeye/üstün gelmeye başladığında Batı devreye girmiştir. Bu, Eylül 1995'ten itibaren daha belirgin bir hal almıştı. Zira askerî üstünlük artık Müslümanlardadır. Batı Bosna'da, Sırlara yönelik Boşnak saldırılarının önce yavaşlatılması, sonra da tamamen durdurulması konusunda ısrar etmişlerdir. ABD/NATO çatışmaların devamına karşı çıkmış, bu amaçla Mladiç'in hava gücünün

118 Zubrinic, "481 foreign volunteers from 35 countries defended Croatia in 1991-1995"; Can, s. 4-6.

119 World Heritage Encyclopedia; "Foreign fighters in the Bosnian War explained".

120 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 286-287.

121 Çauşeviç, s. 132.

etkinliği artırılmıştır. Sırların (tamamen) yenilgiye uğratılması istenmemiştir.¹²² Baskılarla Müslümanlar ilerleyişini durdurmuş ve savaş sonlanmıştır.

Sırlara yönelik saldırıları engelleme / işbirliği: Avrupa'nın kuvvet kullanımı karşılığı da Sırları güdüledi. Vance-Owen'in Sırlara kuvvet kullanımından bahsetmemesi ve ihmalkâr tavırları Sırların saldırı gücünü artırırken, Bosna hükümetinin direnme gücünün yıpranmasına neden oldu. Güç kullanma isteğinde olmadığı için, ABD gibi, Avrupalı büyük güçler de Sırlara destek vermiş oldular.¹²³ AT ülkeleri Avrupa işi olduğu gerekçesiyle askerî müdahaleyi engellemiştir.¹²⁴ Böylece ABD'nin müdahale olasılığının azalması Sırları daha cesaretlendirdi.¹²⁵

1993'te Vance, Owen, İngiltere ve Fransa birlikte hareket ederek, Sırları anlaşmaya ikna etmek amacıyla güç kullanılması taraftarı olan Clinton'u caydırmak için çok uğraştılar. Örneğin Vance, sorunun güç kullanılarak çözülmesine kesinlikle karşıydı. Nihayet ABD/Clinton, Vance-Owen planını destekledi ancak tüm tarafların kabulünü şart koşunca, Sırlara bir kez daha açık kapı bırakılmış oldu.¹²⁶ Hâlbuki Avrupalıların gerek planı desteklemesi gerekse silah ambargosu Müslümanların Sırlara karşı direnişini zayıflatmıştır.¹²⁷

Sırların, Srebrenica'da katliamlara başlaması üzerine 7-16 Temmuz 1995 arasında hava harekâtı yapılması sıklıkla gündeme gelmiş, ancak başta Hollanda olmak üzere Avrupalılar karşı çıkmış ve engellemiştir.¹²⁸

BMBG'nin Saraybosna bölgesindeki tek Müslüman ülke askeri olan Mısır askerleri hem hizmet elemanı olarak kullanılmışlar hem de Fransızlarca, Müslümanlara tek bir kurşun bile vermemeleri konusunda uyarılmanın yanında bunu önlemek için sıkı denetim altında tutulmuşlardır.¹²⁹ Buna karşılık BMBG Rus birlikleri, BM malzemelerinin Sırların eline geçmesini sağladı, Sırların işini kolaylaştırdı ve onlara silah temin etti.¹³⁰

Yardımları engelleme ve Barış Gücü'nün çekilmesi. Savaşta çevreleme önemlidir. Sırp ve Hırvatlar Müslümanları çevreledi ve onlara yardım geçişini denetim altına aldı. Yardım alacak bir kara, deniz ve hava yolu yoktu. Müslümanlara denizden gelebilecek tek yardım güzergâhı olan Adriyatik'in girişini NATO/BAB gemilerle kapatarak Türkiye gibi Müslüman devletlerin Boşnaklara silah vb. yardımını

122 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 310.

123 Gutman, s. 28-29, 36.

124 Çauşeviç, s. 237.

125 Holbrooke, s. 79.

126 Gutman, s. 28-32.

127 Clinton, s. 511.

128 Holbrooke, s. 96.

129 Çauşeviç, s. 230.

130 Huntington, s. 428.

engelledi. Adriyatik'ten Saraybosna'ya giden kara güzergâhı da Bosnalı Hırvatlarca (HVO) tutulmuş, yardımlar engellenmiştir. HVO gelen yardımların önemli bir kısmına el koymuş, bunlar pazarlarda satılmış, hatta Katolik kilisesi ile *Karutas* yardım örgütüne verilmiştir. Sırp'lar da yardımların büyük kısmına el koyuyorlardı.¹³¹ BM, örneğin Saraybosna'ya ne tür insani yardımların sokulacağı kararını Bosnalı Sırp'lara bırakarak, aslında Sırp siyasetine yataklık etmiştir.¹³² Bosna Hersek hava sahasına uçuş yasağı da getirilmiştir. Böylece Müslümanlar tamamen tecrit edilerek, Hristiyanların insafına bırakıldı. Aynı durum bugün de geçerlidir. Ülke, Hırvatistan tarafından adeta sarılmış bir vaziyette olup, içeride de Bosna Sırp Cumhuriyeti (BSC) tarafından kuzey ve doğudan, Hırvatlarca da güneyden çevrilidir.

Müslümanlar, silah ambargosunun kaldırılmasını ne zaman talep etse, sık sık 'BMBG askerlerinin geri çekilmesi' ve 'ekmek ve ilaçsız bırakılma' tehdidiyle karşılaşmıştır. Bu büyük bir tehditti, zira ayrılırsa düşmanın çevrelediği bölgelerdeki açlık sınırındaki halk kitlesel ölümlere maruz kalacaktı. Bosna Hersek, BM askerlerinin varlığına, çok az başarı gösterse de, uluslararası yardım katarlarını koruma noktasında hayati derecede ihtiyacı duyuyordu.¹³³

IV. AKLAMA

a. *Uluslararası Adalet Divanı* (UAD). Bosna Hersek, YFC'nin Soykırım Sözleşmesi'ni ihlal ettiği gerekçesiyle 20.3.1993'te UAD'a başvurmuştur. 26.2.2007'deki *Bosna Hersek v. Sırbistan ve Karadağ* kararında Srebrenica'daki olayları 'soykırım' olarak nitelemiştir. Kararında Divan, özetle,

1) Yaklaşık 13.7.1995 tarihinden itibaren BSO'nun Srebrenica ve çevresinde gerçekleştirdiği eylemlerin 'soykırım' olduğuna (Söz. m. II/a-b ihlali),¹³⁴

YFC'nin,

2) Kendisine bağlı kişiler veya uzuvlar aracılığıyla *soykırım işlemediğine*, soykırım için *işbirliği yapmadığına*, soykırımı *kışkırtmadığına*, soykırımı *iştirak etmediğine*;

buna karşılık

3) Srebrenica'daki soykırımı önleme yükümlülüğünü,

4) Mladiç'i EYUCM'ye teslim etmediğinden ve Mahkeme'yle işbirliği yapmadığından Sözleşme'den kaynaklı yükümlülüğünü,

131 Çauşeviç, s. 132, 228-229, 224.

132 Holbrooke, s. 71.

133 İzzetbegoviç, *Tarihe ...*, s. 211, 254, 286.

134 UAD, *Bosna Hersek v. Sırbistan-Karadağ* Davası, 26.2.2007 Yargılaması, pr. 297, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf>, Erişim: 22.8.2019.

5) UAD'ın 8 Nisan ve 13.9.1993 tarihli geçici önlemlerini ihlal ettiğine, ancak

6) Bir ödünceye gerek olmadığına, hükmetmiştir.¹³⁵

Bununla tarihte eşi görülmemiş bir karar alan Divan, soykırımı kabul etmiş ama bunu birkaç kişinin sorumluluğuna tabi tutarak¹³⁶ Sırbistan'ı aklamıştır. UAD'ın bu kararı, Sırbistan'ı soykırım suçundan sorumlu tutmadığı için tatmin edicilikten uzaktır. Çünkü hukukta her suçun cezai bir karşılığı vardır/olmalıdır. Ancak YFC'nin işlediği üstteki 3, 4 ve 5. hususlardaki suçlar için bir cezai karşılık ortaya konmamıştır. Keza kararın lafzi yorumuna dayanarak, 3. hususta belirtilen 'soykırımı önleme yükümlülüğünü' ihlal ettiğine göre, 'soykırımı zımnî teşvik' ve 'soykırımı (dolaylı) dâhil olma' suçunu işlediği sonucu çıkmaktadır.

Bu itibarla Bosna Hersek, Şubat 2007'de, Sırbistan aleyhine UAD'a başvurmuş, ancak mahkeme delil yetersizliğinden dolayı reddetmiş, 10 yıl içinde yeterli deliller bulunması halinde Bosna Hersek'in yeniden başvurabileceğini kararlaştırmıştır. Kararın tadili, yani Sırbistan'a karşı soykırım davasının tekrar açılması için Bosna Hersek, 23.2.2017'de UAD'a yeniden başvurmuştur. UAD ise, başvurusunu, 'Bosna Hersek Devlet Başkanlığı Konseyi'nin ortak tutumunu yansıtmadığı' gerekçesiyle 9.3.2017'de reddetmiştir. Bosna Hersek Devlet Başkanlığı Konseyi'nin Boşnak üyesi Bakir İzzetbegoviç, "UAD'ın kararını belgelere ve kanıtlara dayandırmadığını, bu nedenle bu kararın hukuki değil siyasi olduğunu" belirtmiştir.¹³⁷

UAD'ın, YFC'nin Srebrenica Soykırımı'nı yapan BSC güçleri ile yarıaskerî güçler (*Akrepler* gibi) arasında *illiyet* olmadığı tespiti Bosna Hersek'in Divan'a sunduğu belgeler temelindedir. Divana sunulan belgelerden bağımsız ve genel olarak aşağıdaki illiyet bulguları belirtilebilir:

Gerek Srebrenica için gerekse Bosna savaşının geneli için bakıldığında, Bosnalı Sırplar ile YFC arasında bir illiyet bağının varlığı mutlak. Bu, pek çok resmî yetkilinin temaslarıyla, belgelerle, kararlarla ve bulgularla sabittir. Örneğin Holbrooke, barış çabalarında, Bosnalı Sırplar adına Miloseviç'in yetkili olmasını istemiştir. Bu talep, onun, Bosnalı Sırplar üzerindeki yönlendirici etkisi nedeniyle. Keza Miloseviç ile Mladiç'in doğrudan temasını gözlemlemiştir.¹³⁸

135 UAD, pr. 471; Ozan Değer, "Soykırım Suçu ve Devletin Sorumluluğu: Uluslararası Adalet Divanı'nın Bosna-Hersek v. Sırbistan-Karadağ Kararı", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt: 6, No: 22 (Yaz 2009), s. 90.

136 Türkölmez ve Türkan, s. 238.

137 Anadolu Ajansı, "Boşnaklar Uluslararası Adalet Divanı'na tepkili", 9.3.2017, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bosnaklar-uluslararasi-adalet-divanina-tepkili/767802>, Erişim: 22.8.2019.

138 Holbrooke, s. 23, 25.

BM kararları da bağlantıyı kanıtlamaktadır. Örneğin 47/121 Kararı, YHO'nun 'Bosna Hersek'e karşı saldırgan eylemlerine doğrudan ve dolaylı destek' verdiğinden Sırbistan, Karadağ ve Sırp güçlerini suçlamıştır.¹³⁹ 757 sayılı BMGK kararının kabulünden sonraki konuşmasında İngiliz temsilci, "Belgrad'daki sivil ve askerî yetkililer, Bosna Hersek'te olanlarla irtibatlarının olmadığını kanıtlayamaz. Çok namlulu silahlar vb. YHO'nun deposundan geliyor, Bosna'daki Sırlara mühimmat sağlıyorlar" demiştir. Srebrenica Soykırımı'nda Sırların, Sırbistan'dan doğrudan yardım alması da etkili olmuştur.¹⁴⁰

Bosna Hersek görevlilerinin, Bosna Hersek'in kurtarılan bölgelerinde ele geçirdiği YHO ve BSC resmî belgelerine göre, Yugoslav komuta merkezinde Bosna Hersek'e savaş için 1991-92'de hazırlık yapıldığı, Bosna Hersek'e girmek için (Arkan ve Seselj gibi kişilerin önderliğinde) yarıaskerî öbeklerin oluşturulduğu, Mladiç'in ordusundaki görevlilerin atanmalarının YHO Karargâhı'nca yapıldığı, YHO'nun BSC ordusuna ikmal desteği sağladığı kanıtlanmıştır.¹⁴¹ Maaşları YFC'ce ödenmiş olup, Mladiç YFC'deki YHO Karargâhı ile yoğun temasta olmuştur.¹⁴² Nitekim *Tadiç* davasında EYUCM, BSC Ordusu oluşturmanın şekillikten ibaret bir kurgu olduğu; 19.5.1992'den sonra bile YHO'nun, BSO'yu hâkimiyetinde tutmayı sürdürdüğü ve 'Bosna Sırp güçlerinin, başka bir devletin, YFC'nin *fili* bir uzvu gibi davrandığı' sonucuna varmıştır.¹⁴³ Ama aksine UAD, illiyete kanıt olmadığı sonucuna varmıştır.

b. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM). Yakınları öldürülen Boşnak aileler Hollanda'da, Hollanda aleyhine dava açmış ancak haklı bulunmamıştı. Zira Hollanda yüksek mahkemesi, 2013'te görülen davada, Karremans ve iki yardımcısına yönelik 'suç unsuru bulunmadığı' kararını vermişti. Hollanda iç hukuk yollarını tüketen aileler AİHM'e başvurmuştur. *Mediha Mustafic Mujic ve diğerleri v. Hollanda* kararında AİHM, 22.9.2016'da, Srebrenica'da yakınlarını kaybeden ailelerin, mezkûr üç Hollandalı BM askerinin mahkemeye çıkartılmasına dair başvurusunu 'kabul edilemez' bularak reddetmiş ve yargılanmalarına gerek olmadığına karar vermiştir. Mahkemenin ret gerekçesi 'bu konunun Hollanda'da yeterince incelendiği, bu kişilerin sorumluluklarının tespit edildiği, Hollanda mahkemelerinin önceki sonuçturmalarının yeterli, yargılamalarının ise tarafsız ve adil olduğu'dur.¹⁴⁴

139 BM Genel Kurulu, 7.4.1993 tarih ve 47/121 sayılı Kararı; İzzetbegović, *Tarihe ...*, s. 359.

140 İzzetbegović, *Tarihe ...*, s. 262, 360.

141 İzzetbegović, *Tarihe ...*, s. 361.

142 Owen, s. 381-382.

143 EYUCM, *Duşko Tadiç* Davası, IT-94-1-A, 15.7.1999, pr. 74, <http://www.icty.org/x/cases/tadic/acjug/en/tad-aj990715e.pdf>; İzzetbegović, *Tarihe ...*, s. 361-362.

144 Anadolu Ajansı, "AİHM'den Srebrenisali ailelerin itirazına ret", 22.9.2016, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/aihmden-srebrenisali-ailelerin-itirazina-ret/650679>, Erişim: 22.8.2019.

c. *Hollanda Mahkemesi'nin kararı.* Hollanda'da 2014'te Lahey bölge mahkemesi 'Srebrenica'daki Hollanda birliğinin, güvenli olduğu için BM üssüne sığınan yaklaşık 300 Müslüman erkeği, insanlık dışı muamele ve infaz riskine rağmen 13.7.1995'te askerî üstün çıkarmasının hukuka aykırı' ve 'bundan dolayı Hollanda devletinin Srebrenica katliamından %30 sorumlu' olduğuna hükmetmiştir. Dava temyize taşınmış, Hollanda Temyiz Mahkemesi (Yargıtay) 27.6.2017'de, bu kararı onamakla birlikte, 19.7.2019'daki kararında Hollanda'nın 'çok sınırlı derecede sorumlu' olduğuna hükmederek, sorumluluk oranını %30'dan %10'a indirmiştir.¹⁴⁵ Böylece Hollanda yüksek mahkemesi ülkesini aklamış, sorumluluğu ve ailelere tazminatı azaltmıştır.

SONUÇ

Bosna savaşı, özellikle Srebrenica Soykırımı Avrupa'nın Hristiyanlığının pekiştirilmesi adına elbirliğiyle gerçekleştirdiği bir imece çalışmasıdır. Bu imecede Almanya fitili tutuşturuculuğu, Sırlar tetikçiliği, SOK ve Vatikan kutsamayı, Fransa ve Rusya siyasi koruyuculuğu, Rusya askerî yardımı, Yunanistan engelleyiciliği (hava sahasını Türkiye'ye kapatarak) ve nihayet UAD, EYUCM ve diğer mahkemeler ibra ediciliği üstlenmiştir. Suçu yükledikleri birkaç günah keçisini (Karaciç ve Mladiç gibi) yardan atarak (cezalandırarak¹⁴⁶) sayfayı kapatmışlardır. NATO'nun ve Avrupalı devletlerin kendisiyle gizli görüşmelerini ve vaatlerini ifşa etmekle tehdit eden Miloseviç, 2006'da öldü(rüldü). Böylece dava düştü ve tüm sınırlar gömülerek, Batı (yok etmek suretiyle) kendini akladı. Soykırımın özeti budur.

Ancak, Boşnakların tamamen yok edilmemesi, başarılarının (!) sınırlı kaldığını göstermektedir. Diğer açıdan bakıldığında Avrupa'da (yeni) bir Müslüman devlet de kurdurulmamıştır. Avrupa için ortada tam bir başarı vardır: Müslüman nüfusun azaltılmasının yanında, Bosna Hersek'te Müslüman egemenliği de engellenmiştir. Bunun önemi, 2017'de UAD'ın 'Bosna Hersek'in ortak tutumunu yanıtsızmadığı gerekçesiyle başvurusunu reddi'nde belirgin derecede görüldüğü üzere artık Bosna Hersek, sadece Müslümanların istediği bir yöne yürümeyecektir.

Sonuç hiç adil değildir. 1991 nüfus sayımına göre Bosna Hersek'in %31'ini oluşturan Sırlar, toprakların %49'unu almıştır. Savaş boyunca gerçekleştirdikleri katliam, işkence, yerinden etme ve soykırımların ödülünü almıştır. Batı'nın, soykırım yaptıkları Srebrenica'yı bile BSC sınırlarına dâhil etmesi vicdansız bir ödül olmuştur. Her yıl soykırımı anmaya giden Müslümanlar, soykırımcılarının önünden geçme aşığılamasına tabi kılınmıştır. En azından bu küçük kasaba

145 Anadolu Ajansı, "Hollanda Yargıtayından 'Srebrenitsa' kararı", 19.7.2019, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/hollanda-yargitayindan-srebrenitsa-karari/1536256>, Erişim: 3.10.2019.

146 2017'de Sırp Ostoja Stanisic'e 11 yıl, Mladiç ve Karaciç'e ise müebbet hapis cezası verildi.

Boşnakların hâkimiyetine verilmelidir ki, her yıl katilleri ve/veya destekçileriyle karşılaşarak acıları tazelenmesin.

KAYNAKÇA

- AKARSLAN, Mediha. *Bosna - Hersek ve Türkiye*, İstanbul: Ağaç Yay., 1993.
- ANADOLU AJANSI. "AIHM'den Srebrenitsalı ailelerin itirazına ret", 22.9.2016, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/aihm-den-srebrenitsali-ailelerin-itirazina-ret/650679>, Erişim: 22.8.2019.
- "Boşnaklar Uluslararası Adalet Divanı'na tepkili", 9.3.2017, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bosnaklar-uluslararasi-adalet-divanina-tepkili/767802>, Erişim: 22.8.2019.
- "Hollanda Yargıtayından 'Srebrenitsa' kararı", 19.7.2019, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/hollanda-yargitayindan-srebrenitsa-karari/1536256>, Erişim: 3.10.2019.
- BİRLEŞMİŞ MİLLETLER Genel Kurulu, 7.4.1993 tarih ve 47/121 sayılı Kararı.
- BORA, Tanıl. *Yeni Dünya Düzeni'nin Av Sahası*, 2. Baskı, İstanbul: Birikim Yay., 1999.
- CAN, Mehmet. "Foreign fighters in the Bosnian war", pp. 1-12, https://www.academia.edu/25982162/Foreign_fighters_in_the_Bosnian_War, Erişim: 21.9.2019.
- CLINTON, Bill. *My Life*, New York: Alfred A. Knopf, 2004.
- CULABİÇ, Sakıp. *Dayton'un Ardından Bosna*, Travnik: Şip Boraç Yay., 1996.
- ÇAKMAK, Muhammed İkbâl. "Soykırımın giden yol", 11.7.2019, <https://www.gzt.com/mecra/soykirima-giden-yol-3509027>, Erişim: 16.9.2019.
- ÇAUŞEVİÇ, Reco. *Bosna: Müslümanlara Son Uyan 2*, Çev.: Nevzat Akuş vd., İstanbul: 1994.
- DEĞER, Ozan. "Soykırım Suçu ve Devletin Sorumluluğu: Uluslararası Adalet Divanı'nın Bosna-Hersek v. Sırbistan-Karadağ Kararı", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt: 6, No: 22 (Yaz 2009), s. 61-95.
- ESKİ YUGOSLAVYA ULUSLARARASI CEZA MAHKEMESİ. *Duşko Tadić Davası*, IT-94-1-A, 15.7.1999, <http://www.icty.org/x/cases/tadic/acjug/en/tad-aj990715e.pdf>.
- *Radovan Karadzic Davası*, Dava No. IT-95-5/18-T, Karar: 24.3.2016.
- "Foreign fighters in the Bosnian War explained", https://everything.explained.today/Foreign_fighters_in_the_Bosnian_War/, Erişim: 26.9.2019.
- GUTMAN, Roy. *Bosna'da Soykırım Günlüğü*, Tür.: Şakir Altıntaş, İstanbul: Pınar Yay., 1994.
- GÜNDÜZ, Süleyman. "Nobel Barış Ödülü'nü Karaciç'e verelim!", *Yeni Şafak Gaz.*, 21.10.2012.
- HENDRICKSON, Ryan C.. "Dönüşü Olmayan Karar", *NATO Dergisi*, (Sonbahar 2005), <https://www.nato.int/docu/review/2005/issue3/turkish/history.html#top>, Erişim: 16.9.2019.
- HOLBROOKE, Richard. *Bir Savaşı Bitirmek*, Çev.: Belkıs Ç. Dişbudak, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 1999.
- <https://www.youtube.com/watch?v=WmWqWRjKuXQ>, Erişim: 22.9.2019.
- HUNTINGTON, Samuel P.. *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, Çev.: Mehmet Turan - Cem Soydemir, 5. Baskı, İstanbul: Okyanus Yay., 2006.

- İZZETBEGOVİÇ, Aliya. *Konuşmalar*, 11. Baskı, Ter.: Fatmanur Altun ve Rifat Ahmetoğlu, İstanbul: Klasik Yay., 2008.
- *Tarihe Tanıklığım*, Ter.: Alev Erkilet, Ahmet Demirhan ve Hanife Öz, İstanbul: Klasik Yay., 2003.
- JOHNSTON, Douglas M. & Jonathon EASTVOLD. "History Unrequited", in Harold Coward & Gordon S. Smith (eds.), *Religion and Peacebuilding*, Albany: State University of New York Press, 2004, pp. 213-241, googlekitap.
- KÖKNAR, Ali M.. "The Kontraktniki: Russian mercenaries at war in the Balkans", 14.7.2003, http://www.bosnia.org.uk/news/news_body.cfm?newsid=1766, Erişim: 22.9.2019.
- KRAUSE, Stefan. *Omri Daily Digest*, No. 136, Part II (14 July 1995), http://self.gutenberg.org/articles/eng/Foreign_fighters_in_the_Bosnian_War, Erişim: 26.9.2019.
- MALCOLM, Noel. *Bosnia: A Short History*, New York: New York University Press, 1996.
- MARES, Miroslav & Richard STOJAR. "Extreme-right paramilitary units in Eastern Europe", Andrea Mamnone, Emmanuel Godin & Brian Jenkins (eds), *Mapping the Extreme Right in Contemporary Europe*, London: Routledge: 2012, pp. 159-172.
- O'BRIEN, C. Davison. "The Role of Religion in the Bosnian War 1992-1995", (28 April 2014), pp. 1-15, https://www.academia.edu/16608985/The_Role_of_Religion_in_the_Bosnian_War_1992-1995.
- OWEN, David. *Balkan Odyssey*, London: Indigo, 1996.
- SAMARY, Catherine. *Parçalanmış Yugoslavya ve Bosna'da Etnik Savaş*, Tür.: Bülent Tanatar, İstanbul: Yazın Yay., 1995.
- SIMIC, Predrag. "Yugoslavya Krizinin Dinamikleri", *Avrasya Dosyası*, Cilt: 3, Sayı: 3 (Sonbahar 1996), s. 13-32.
- SMITH, Helena. "Greece faces shame of role in Serb massacre", 5 Jan 2003, <https://www.theguardian.com/world/2003/jan/05/balkans.warcrimes>, Erişim: 22.9.2019.
- TAŞAR, M. Murat, Burhan METİN ve Altay ÜNALTAY. *Bosna-Hersek ve Postmodern Ortaçağ Giriş*, İstanbul: Birleşik Yay., 1996.
- THOMAS, Nigel & Krunoslav MIKULAN, *The Yugoslav Wars (2): Bosnia, Kosovo and Macedonia 1992-2001*, Osprey Pub. 2006.
- TÜRKÖLMEZ, Fadime ve Hüseyin TÜRKAN (Yay. Haz.). *Yirminci Yüzyılda BM Güvenlik Konseyi Daimi Temsilcisi 5 Devletin İşlediği Soykırım ve Katliamlar*, 2. Baskı, İstanbul: Uluslararası Hak İhlalleri İzleme Merkezi, 2014.
- ULUSLARARASI ADALET DİVANI. *Bosna Hersek v. Sırbistan-Karadağ Davası*, 26.2.2007 Yargılaması, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf>.
- UNITED NATIONS. *The Yearbook of UNs*, 1994.
- WORLD HERITAGE ENCYCLOPEDIA, "Foreign Fighters in the Bosnian War", http://self.gutenberg.org/articles/eng/Foreign_fighters_in_the_Bosnian_War, Erişim: 26.9.2019.
- ZUBRINIC, Darko. "481 foreign volunteers from 35 countries defended Croatia in 1991-1995", 24.7.2010, <http://croatia.org/crown/articles/9991/1/481-foreign-volunteers-from-35-countries-defended-Croatia-in-1991-1995.html>, Erişim: 22.9.2019.

ROMA, İSTANBUL VE MOSKOVA ARASINDA UKRAYNA'DAKİ KİLİSELER SORUNUNUN KÖKENLERİ

THE ROOTS OF UKRAINIAN CHURCH QUESTION BETWEEN ROME, ISTANBUL AND MOSCOW

SEVİNÇ ALKAN ÖZCAN*

ABSTRACT

Great Schism which took place by the reciprocal excommunication of Catholic and Orthodox churches in 1054 came to the fore in Central and Eastern Europe with the dissolution of communist regimes. This process which is accelerated with the annexation of Crimea by the Russian Federation in 2014 entered into a new phase. The debates on the churches in 2018 and 2019 are revolving around latest political dynamism but acceptance of the independence of *Ukraine Orthodox Church-Kiev Patriarchate* by the *Phanar* at the end of 2018 represented a historical landmark for Orthodox world in general and the Russian and Ukrainian churches in particular.

The focal point of this article to provide historical background of Ukrainian Church question and to understand the root causes of current divisions within Orthodoxy. This article deals with the development of Ukrainian identity along with the historical process of Russian Orthodoxy and Polish Catholicism. Following this, the churches in Ukraine which are located on the religious fault lines between Kiev, Moscow and Istanbul are analysed from the perspective of their historical and identity conflicts.

Keywords: Ukraine, Orthodoxy, Catholicism, Uniate Church, Kiev Patriarchate, Russia, Phanar, Autocephaly.

ÖZ

1054 yılında karşılıklı aforoz yoluyla Katolik ve Ortodoks kiliseleri arasında resmîleşen ve *Great Schism* olarak tanımlanan büyük ayrışma komünist rejimlerin çözülmesinin ardından Orta ve Doğu Avrupa (özellikle Estonya, Ukrayna ve Belarus) coğrafyasında yeniden gündeme gelmiştir. 2014 yılında Rusya'nın Kırım'ı ilhakının ardından ivme kazanan bu süreç 2019 itibarıyla yeni bir döneme girmiş bulunmaktadır. 2018-19 yıllarında Kiev, Moskova ve İstanbul arasında yeniden alevlenen kilise tartışmaları büyük ölçüde son dönemdeki siyasi gelişmeler çerçevesinde yapılmaktadır. Hâlbuki 2018 yılının son aylarında gelişen süreçle *Fener Rum Patrikhanesi'nin Ukrayna Ortodoks Kilisesi-Kiev Patrikhanesi'nin* bağımsızlık talebini tanıdığını açıklaması genelde tüm Ortodoks dünya özelde ise Rus ve Ukrayna kiliseleri için yeni bir tarihi dönemece işaret etmektedir.

Bu makalenin odak noktası bugünkü Ukrayna'daki kiliseler meselesinin tarihi arka planını ortaya koymak ve Ortodoksluk içindeki bugünkü ayrışmaların siyasi ve kimliksel kökenlerini anlamaktır. Bu makalede Rus Ortodoksluğu ve Polonya Katolikliğinin geçirdiği tarihi serüven içerisinde Ukrayna kimliğinin gelişimi irdelenmekte ve yaşanan tarihi kırılma noktalarının ışığında, Kiev, Moskova, Roma ve İstanbul arasındaki dini/kültürel fay hattında yer alan Ukrayna'daki kiliseler, aralarındaki tarihi ve kimliksel ayrışmalar etrafında analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ukrayna, Ortodoksluk, Katoliklik, Unyat Kilisesi, Kiev Patrikhanesi, Rusya, Fener, Otosefal.

* Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8117-7187>

Makale Atfı Bilgisi: ALKAN ÖZCAN Sevinç, (2020). Roma, İstanbul ve Moskova Arasında Ukrayna'da Kiliseler Sorunu, *Avrasya Etüdleri*, 179-196.

Gönderim Tarihi: 20.10.2019 Kabul Tarihi: 05.05.2020

Giriş

1054 yılında karşılıklı aforoz yoluyla Katolik ve Ortodoks kiliseleri arasında resmileşen ve *Great Schism* olarak tanımlanan büyük ayrışma komünist rejimlerin çözülmesinin ardından bu iki geleneğin tarih boyunca yoğun etkileşim içinde bulunduğu Orta ve Doğu Avrupa (özellikle Estonya, Ukrayna ve Belarus) coğrafyasında yeniden gündeme geldi.

2018-19 yıllarında Kiev, Moskova ve İstanbul arasında yeniden alevlenen kilise tartışmaları büyük ölçüde son dönemdeki siyasi gelişmeler çerçevesinde gelişmektedir. Halbuki 2018 yılının son aylarında gelişen süreçle *Fener Rum Patrikhanesi*'nin *Ukrayna Ortodoks Kilisesi-Kiev Patrikhanesi*'nin özerklik/bağımsızlık talebini tanıdığını açıklaması genelde tüm Ortodoks dünya özelde ise Rus ve Ukrayna kiliseleri için yeni bir tarihi dönemece işaret etmektedir.

Başta Roma İmparatorluğu'nun doğu ve batı olarak ikiye ayrılması olmak üzere, *Roma Katolik* ve *Bizans Ortodoks* Kiliseleri arasındaki uzun süreli ideolojik ve siyasi çatışma; Moskova-Rus devleti ve *Moskova patrikliği* etrafında Rus Ortodoksluğunun Bizans'tan giderek bağımsız bir siyasi ve kültürel kimlik olarak ortaya çıkması; Katolik Avusturya, Müslüman Osmanlı ve ateist Sovyet imparatorluklarının sırasıyla bölgede kurdukları hakimiyet tarihi-dini örüntüleri olduğu kadar güncel siyasi, dini ve kimliksel tartışmaları anlamak açısından da büyük önem taşımaktadır.

Genel olarak Ortodoksluk, Rus Ortodoksluğu ve Ukrayna'daki Ortodoks kimlik açısından önemli olan 988 (Rusların Hıristiyanlığı kabulü), 1054 (*great schism*), 1439 (*Ferrara-Floransa Konsili*), 1448 (Rus Ortodoks Kilisesi'nin *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi*'nden bağımsızlığı), 1453 (İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethi, Moskova'nın III. Roma felsefesini geliştirmesi), 1459 (1453'e tepki, *Rus Episkoposlar Konseyi*'nin toplanması), 1596 (*Brest Birliği*, *Ukrayna Unyat Kilisesi*'nin kuruluşu), 1686 (*Kiev Patrikliği*'nin Moskova'ya bağlanması), 1921 (*Ukrayna Otosefal Ortodoks Kilisesi*'nin kurulması), 1945-46 (Stalin döneminde *Unyat Kilisesi* ve *Otosefal Ortodoks Kilisenin* Rus Ortodoks Kilisesi ile sözde yeniden birleşmesi-reunion), 1991-92 (Ukrayna'nın bağımsızlığı, *Unyat ve Otosefal Ortodoks kiliselerinin* yeniden Moskova'dan ayrılması, *Ukrayna Ortodoks Kilisesi*'nin bağımsızlık talebi üzerinden bölünmesi, *Kiev Patrikliği*'nin kurulması), tarihi dönüm noktalarına 2018-2019 yıllarını da eklememiz gerekecektir. 2014 yılında Rusya'nın Kırım'ı ilhakının ardından ivme kazanan bu süreç bu yıl itibariyle yeni bir döneme girmiştir. Böylece Ukrayna ve Rus yönetimleri ile kiliseleri için olduğu kadar *Fener Rum Patrikhanesi* açısından da bu konunun önemi daha da artmıştır.

Bu çerçevede bu makalede öncelikle yukarıda ifade ettiğimiz tarihi kırılma noktalarını esas alarak Rus Ortodoksluğunun Bizans Ortodoksluğu ve Katoliklik aleyhine gelişimini; Rus Ortodoksluğu ve Polonya Katolikliğinin geçirdiği tarihi serüven içerisinde Ukrayna kimliğinin ortaya çıkışını; ve son olarak da Kiev, Moskova, Roma ve İstanbul arasındaki dini/kültürel fay hattında yer alan Ukrayna kiliselerini, aralarındaki ayrışmalar etrafında analiz edeceğiz.

Rus Ortodoksluğunun Katoliklik ve Bizans Ortodoksluğu aleyhine gelişimi

Rusların Hıristiyanlığı devlet dini olarak kabul ettiği 988 tarihi Rus Ortodoks kimliğinin oluşumu ve Katolik-Ortodoks ayrışmalar açısından önemli bir başlangıca işaret etmektedir. Volga nehri etrafında Ruslar, Volga Bulgarları ve Moğollar arasında yoğunlaşan siyasi mücadeleler Vladimir'in 988 yılında Ortodoks Hıristiyanlığı Kiev Rusyasının devlet dini haline getirmesinde etkili olmuştur. Vladimir'in Rusları Katolik batı, Yahudi Hazar Hanlığı ve Tatarların ataları Volga Bulgarlarından farklılaştırma (Volga Bulgarları 922 yılında İslamiyet'i kabul etmişti) isteği Hıristiyanlığı kabul etmesinde etkili olmuştur.¹

1223 yılında Rus topraklarında başlayan Moğol akınları, 1240'ta Kiev Rus devletinin ortadan kalmasıyla son bulmuş, 13. ve 14. yüzyıllar arasında Ruslar Müslüman Volga Bulgarları ile birlikte çok etnili ve çok dinli bir devlet kuran Cengiz Han imparatorluğunun hakimiyeti altında kalmışlardır. Bu dönemde Rus patrikliğine ekonomik ve siyasi gücünü pekiştirici ayrıcalıklar tanınmış, Ortodoks manastırlar bölgedeki en büyük toprak sahibi kurumlar haline gelmişlerdir.² Moğol hakimiyeti sırasında Rus prenslikler merkezinde Moskova'nın olduğu tek bir Rus devleti altında biraraya gelmiştir. 1380 yılında Moskova knezi III. İvan, Moğolların Ruslar üzerindeki hakimiyetine son vererek bağımsız ve birleşik Rusya'nın ilk yöneticisi olmuştur. Doğu Slav, Hıristiyan-Bizans ve İslam-Moğol geleneklerinin unsurlarını bünyesinde barındıran "yeni Rus devleti pek çok açıdan Bizans devletinin Avrasya steplerinde ortaya çıkan Slav türüdür"³ diyebiliriz.

Rusların Hıristiyanlığı kabul etmesinin devamındaki ilk yüzyıllarda Kiev Rus devletinin ruhani hayatı üzerindeki *Bizans Kilisesi* etkisi bir biçimde Bizans'ın zayıf olduğu 14. yüzyılda artarak devam etmiştir. Bizans Kilisesi o dönemde Polonya, Litvanya ve Moğol imparatorlukları arasında paylaşılan eski Kiev Rus

1 Galina Yemelianova, *Islam in Russia: A Historical Perspective*, Pilkington, Hilary ve Galina Yemelianova, *Islam in the Post Soviet Russia Public and Private Faces*. Londra: Routledge, 2003, pp.19-20.

2 A.g.m., pp.21-22.

3 Nikolas Gvosdev, *An Examination of Church-State Relations in the Byzantine and Russian Empires with an Emphasis on Ideology and Models of Interaction*. New York: The Edwin Mellen Press, 1969, 2001, p. 178.

devleti topraklarındaki ruhani hayatın üzerinde süregelen bir idari yetkiye sahiptir.⁴ Bununla birlikte Rus kilisesinin Katoliklik karşıtlığı Kiev dönemine dek uzanmaktadır. Hıristiyanlığın Kiev Rus devleti tarafından kabul edildiği dönemde Batı ve Doğu kiliseleri arasındaki resmi ayrılık süreci başlamış ve Roma İmparatorluğu altında iki farklı dini-kültürel havza ortaya çıkmıştı. O dönemde Bizans ve Güney Slavların Latin karşıtı yazıları *Slavonik kilisenin* diline çevrilmiş, böylece bu metinler daha sonraki yüzyıllarda Kiev Rus Metropolitliğinin anti-Katolik söylemlerini güçlendirmişti.⁵ Kuzeydoğu Rus prenslikleri ile karşılaştırıldığında, Güneybatı Rus topraklarında (Ukrayna, Belarus bölgeleri daha sonra Litvanya ve Polonya'ya dahil oldu) yaşayan nüfusun Batı Katolik kilisesi ile her zaman daha yakın ilişkileri olmuştu. Kuzeydoğu Rus prenslikleri ise özellikle Moğol hakimiyetinin ilk yıllarına tekabül eden Rus Metropolitliğinin Kiev'den Moskova'ya taşındığı yıllarda Batı'dan daha da uzaklaştı. Bununla birlikte Rus kilisesi ve kültürünü Batıdan giderek daha özerk hale getiren Moskova devletinin yükselişi oldu. Batı'nın yanı sıra yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Moğolların dini olan İslam'dan kendilerini uzak tutma isteği de Rus Ortodoks kültürün ortaya çıkmasında etkili oldu.⁶

İlk yüzyıllarda Bizans'ın hep sadık bir dostu konumunda olan Rus kilisesi, 1438 yılında yapılan *Ferrara-Floransa Konsili*'ne kadar genel olarak Konstantinopolis ve onun patriğini Ortodoks inancın merkezi ve kendilerinden üstün bir medeniyetin sembolü olarak kabul etmiştir.⁷ Bu Konsil'de Katolik ve Bizans Ortodoks kiliselerinin birleşmesi konusunda varılan uzlaşmaya karşı çıkan ve kendisini otosefal diye takdim eden Rus Ortodoks kilisesi 1448 yılında Bizans kilisesinden ayrıldığını ilan etmiş⁸, bu tarihten itibaren bağımsız olarak varlığını devam ettirmiştir. Rus Ortodoks kilisesinin bağımsızlığını olumlu karşılamayan Konstantinopolis Patrikliği ise buna tepki olarak 1458 yılında Kiev ve Litvanya'da Moskova'ya paralel yeni Ortodoks metropolitlikler açmıştır.

1453 yılında İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethi Rus Ortodoksluğunun Bizans karşıtı konumlanmasında önemli bir diğer tarihi dönüm noktası olmuştur. Batı Katolik kilisesinin siyasi gücü ve 'sapkınlığı' karşısında Osmanlı Ortodoks

4 John Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia, A Study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century*. NY: Crestwood, St Vladimir's Seminary Series, 1989, pp. 2-3.

5 Barbara Skinner, "The Irreparable Church Schism: Russian Orthodox Identity and Historical Encounter with Catholicism", Ransel D. L. and B. Shallcross, *Polish Encounters, Russian Identity*. Bloomington: Indiana University Press, 2005, p.21.

6 Bu ve gelecek bölümün temel tartışma konularının detaylı analizi için bkz: Sevinç Alkan Özcan, *Rusya ve Polonya'da Din, Kimlik Siyaset*, İstanbul: Küre Yayınları, 2012, s. 94-103.

7 Dimitri Obolensky, *Byzantium and the Slavs*, Crestwood. NY: St. Vladimir's Seminary Series, 1994, p.177.

8 Popov, *Istoriko-literaturnyi obzor drevne-russkikh polemicheskikh sochinenii protiv latinian*: 136; aktaran Skinner "The Irreparable Church Schism: Russian Orthodox Identity and Historical Encounter with Catholicism", p.22.

dünyanın koruyucusu olarak kabul edilmişti. Bu tarihi dönüm noktası, Osmanlı'yı yalnızca Bizans kilisesinin yeni hamisi pozisyonuna getirmekle kalmamış, aynı zamanda Balkanlardaki Osmanlı tebaası Ortodoks unsurların Rus Ortodoks etkisinden uzak kalmasını sağlamıştır. Nitekim 1453 sonrasında Doğu Hıristiyanlığı üzerinde gittikçe artan bir liderlik mücadelesine giren Rusya ve Rus Ortodoks kilisesi, Moskova'yı Üçüncü Roma olarak gören yeni bir tarih felsefesi geliştirmiş, 1448'de ayrıldığını ilan ettiği (44 yıl sonra resmi olarak tanınıyor) Konstantinopolis'ten daha çok uzaklaşmış ve daha bağımsız hareket etmeye başlamıştır. İstanbul'un fethinden sonra Kiev önemli derecede bir özerklik elde etmiştir. 1453'e tepki olarak 1459'da toplanan Rus Episkoposlar Konseyi, Moskova ve Kiev metropolitliklerinin ayrılması yönünde bir karar almış ancak 1687 yılında Kiev ve Moskova metropolitlikleri yeniden birleşmiştir.⁹ Bugün de Ukrayna'daki kilise sorunlarının kökeni bu tarihi birleşme kararına dayanmaktadır. Zira bu birleşme kararını Fener hiç bir zaman tanımamıştır.

Rus Ortodoksluğu ve Polonya Katolikliği arasında gelişen Ukraynalı kimliği

1439, 1448, 1453, 1459, ve 1686/87 kritik dönüm noktalarını zihnimizin bir köşesinde tutmaya devam ederek, 1687'nin bir yüzyıl öncesine geri gidecek olursak, Doğu'da Moğol tehdidinin azalmasının akabinde Korkunç İvan liderliğinde yüzünü Litvanya topraklarına çeviren Rusya'nın Baltık denizi kıyılarını işgale başladığında, siyasi birliğini ilan etmiş olan Katolik Polonya-Litvanya Birliği ile karşı karşıya gelmiş olduğunu görürüz. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya için Tatar tehdidi yerini artık "heretik" Katolik tehdidine bırakmaya başlamıştır. "Kargaşa Dönemi" olarak da adlandırılan bu dönemde Katolik Lehlerin Moskova'ya karşı başlattığı işgaller Rusya'daki Katolik karşıtlığını güçlendirmiştir.¹⁰ Kiev metropolitliği 16. ve 17. yüzyıllarda Polonya Litvanya Birliği sırasında daha çok yayılıp gelişmiş, 17. yüzyılda yaşadığı canlanma ile Ukrayna'daki Ortodoks kilise doğu Ortodoks kilisesinin merkezi konumuna gelmiş ve "ikinci Kudüs" olarak adlandırılmıştır.¹¹

17. yüzyıla gelindiğinde ise Polonya-Litvanya Birliği zayıflamaya başlamış, bunun karşılığında Romanov hanedanlığı altındaki Moskova yükselişe geçmiştir. Ortodoks kilise aracılığıyla Polonya-Litvanya Birliğinin doğu bölgelerinde (Ukrayna ve Belarus) yaşayan Ortodokslar üzerinde hak iddia etmeye başlayan Rusya

9 Zernov, Nicholas, *The Russians and Their Church*, Crestwood NY: St Vladimir's Seminary Press, 1945, 1994, pp. 49-50.

10 Barbara Skinner "The Irreparable Church Schism: Russian Orthodox Identity and Historical Encounter with Catholicism", p.24.

11 Zenon V. Wasyliv, "Orthodox Church Divisions in the Newly Independent Ukraine, 1991-1995 ", *East European Quarterly*, XLI, No. 3, September 2007, p.305.

bu kez hedefine Protestan Reformasyon hareketinin etkisiyle ortaya çıkan *Unyat Kilisesini* (*Uniate Church- Greek Catholic Church*) koymuştur.

Unyat Kilisesi Polonya-Litvanya Birliği'nin Ortodoks rahiplerinin reform adı altında *Brest Birliği*'ni onaylayarak küçük Ortodoks kiliselerini Roma Katolik Kilisesine bağlamaları neticesinde kurulmuş, sonraları *Unyat Kilisesi* olarak adlandırılmaya başlanmıştır.¹² Bu kilise Doğu-Bizans ayin ve ritüellerini devam ettiriyor ancak Roma Katolik doktrinini kabul ediyordu. Papaya sadakat ve Katolik dogmalarını kabul etmenin karşılığında Roma *Unyat Kilisesine* Doğu kilisesi ritüellerini sürdürme, Slavonik dili kullanma ve yönetsel özerkliği içeren bazı haklar tanınıyordu.¹³ Ruslar ise Roma Katolik Kilisesinin *Unyat Kilisesini* kullanarak bugünkü Belarus ve Ukrayna topraklarında yaşayan Ortodoksları doğru inançtan uzaklaştırarak *heretik* Katolik inancını kabule zorladıklarını iddia ediyordu.

Sırasıyla 1772, 1793 ve 1795 yıllarında Polonya-Litvanya Birliği'nin yaşamış olduğu üç bölünme sonrasında Rusya'nın sınırları batıda Belarus ve Ukrayna'ya içine alacak bir biçimde genişlemişti. Böylece Rus İmparatorluğu'nun nüfusu üç milyon *Unyat* dâhil edilmiş oluyor ve Batı ve Doğu kiliseleri arasındaki fay hattı Rus İmparatorluğu'nun içine taşınmış oluyordu. Rusya'nın batı sınırları doğu sınırı ile karşılaştırıldığında hem coğrafi anlamda dış saldırılara hem de Rus kimliğini tehdit eden kültürel meydan okumalara açık bir sınır olması dolayısıyla Rus yönetiminin ilgi odağını oluşturdu.¹⁴ Dini karışıklık Rusya'nın Polonya-Litvanya Birliğinin bölünmesinde söz sahibi olmasını meşrulaştırıcı bir argüman olarak kullanılmıştı.

Dört yüz yıl süren Polonya-Litvanya hâkimiyeti Belarus ve Ukraynalılar ile Ruslar arasında önemli bir kültürel ve dini bir farklılaşmaya yol açmıştı. Bu halklar yalnızca kültürel olarak değil siyasi olarak da Polonyalı olmuşlardı. Ruslar açısından şimdi bu kültürel ve siyasi farklılığın ortadan kaldırılması gerekiyordu. Nitekim 1794 yılında ikinci bölünmenin hemen akabinde Çariçe II. Katerina baskıcı politikalarla Rusya topraklarında yaşayan Unyatları Ortodoks dinine döndürmek üzere bir kampanya başlattığında Polonyalıların başkaldırısıyla karşılaştı. Buna rağmen 1796 yılının sonlarında Katerina öldüğünde Unyatların yarısı (1.5 milyon) Ortodoks olmuştu. Çariçe II. Katerina'nın ardından Çar I. Nikolas da Unyatlara yönelik din değiştirme politikalarını sürdürdü. 1830-1831 yıllarında yaşanan ünlü Polonya ayaklanmasından sonra Çar I. Nikolas'ın resmi milliyetler

12 Borys Gudziak, *Crisis and Reform: Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest*, USA: Harvard University Press, 1998, pp. 5-6.

13 Bohdan Bociurkiw, "Politics and Religion in Ukraine: The Orthodox and the Greek Catholics", Bourdeaux, Michael, (ed.), *The Politics of Religion in Russia and the New States of Eurasia*, New York: M.E. Sharpe, 1995, p.133.

14 Ransel D. L. ve B. Shallcross, *Polish Encounters, Russian Identity*. Bloomington: Indiana University Press, 2005, p. 2.

doktrini çerçevesinde 1839 yılında Belarus Unyatlar arasında kitlesel bir din değiştirme hareketi görüldü. Son olarak 1863 yılındaki ayaklanmanın ardından 1875 yılında Unyat mezhebini kabul etmiş olan Chelm bölgesi de Rus Ortodoksluğu'na döndü.¹⁵

Rusya'da tarih boyunca Roma Katolikliği Batı'ya ait yabancı bir din olarak görülüp, şüpheyle karşılanırken, Rus Ortodoksluğu emperyal istikrarın önemli bir parçası olarak görüldü. Polonyalılar isyan ettiklerinde çarların ilk hedefleri hep Katolik Kilisesi oldu. 1831 yılında çıkan ve Litvanya'da da yayılan ayaklanmayı Çar, Latin propagandası olarak tanımladı ve Vilnius Üniversitesi'ni kapattı. Üniversitenin ilahiyat fakültesi üyeleri yakından takip edilmek üzere St. Petersburg'a transfer edildi. 1863'teki ayaklanma sonrasında ise manastırlar ve Lehçe'nin eğitim dili olarak kullanıldığı okullar kapatıldı. Bu dönemde Çarların Kilise'ye karşı aldığı tedbirlerden biri de devlete tabi bir Polonya Ulusal Kilisesi kurmak yönünde çaba harcamak oldu. 19. yüzyılın ortalarında Rus entelektüellerinin ve otoritelerinin Rus dilinin üstünlüğünü yayma çabaları, o dönemdeki *Ruslaştırma* (*Russification*) politikasının temel bileşenini oluşturdu. Ayinlerini Rusça yapan, devletin denetiminde bir *Rus Katolik Kilisesi'nin* kurulması Ruslaştırma politikasının belki de en uç noktasıydı. Buna göre Lehçe yazılmış olan ayin kitaplarının Rusça olanlarla değiştirilmesi öngörüldü. 1864 yılından sonra Leh okulları din eğitimi de dâhil olmak üzere eğitim dilini Rusçalaştırmak zorunda kaldılar. 1893 ve 1894 yılları arasında Varşova'nın bölge yöneticisi Marshal Iosif Hurko, Polonyalıların Ruslaştırılmasının en önemli savunucusu oldu. Onun yönetiminde Kiril alfabesinin kamusal alanda kullanımını teşvik edildi.¹⁶

19. yüzyıl boyunca Rus milliyetçiliği, Polonya'nın bölünmesi ve II. Katerina'nın Unyatlara karşı uyguladığı zorlayıcı din politikalarına uzanan Polonya karşıtlığı ile beslenerek yükselişe geçti. Bu dönemde Rus tarihi ve resmi yazını 1830 ve 1863 ayaklanmalarının beslediği korkunun artırdığı Polonya karşıtlığı üzerine kuruldu. Buna göre Belarus ve Ukraynalılardan oluşan Doğu Slav halklarının Doğu Kilisesi'nden uzaklaştırılıp *Unyat Kilisesi* eliyle Katolikleştirilmesi ve Lehleştirilmesi Doğu Slav mirasının ortadan kaldırılması anlamına gelmekteydi. Rus milliyetçilerine göre Doğu Slav halklarının Ortodoks geleneğindeki kültürel birliği Rus ulusal kimliğinin güvenliği açısından zaruruydu. Katolikliğin herhangi bir şekilde bu halklar arasında yayılması Rusya'nın Doğu Slav dünyası üzerindeki liderliğine karşı bir saldırıydı.

15 Barbara Skinner, "The Irreparable Church Schism: Russian Orthodox Identity and Its Historical Encounter with Catholicism", pp.25-29.

16 Sabrina P. Ramet, *Nihil Obstat, Religion Politics and Social Change in East-Central Europe and Russia*. New York: Duke University Press, 1998, p.96.

1772'de başlayan bölünme modern Polonya milliyetçiliğinin gelişmesinde başlangıç noktası teşkil etti. Ramet'in *muhaliif milliyetçilik*¹⁷ olarak tanımladığı Polonya milliyetçiliğinin kökenleri bölünme yüzyılına dayanır. Polonya milliyetçiliğinin direnişçi ve bazen de isyancı karakteri, vatanseverlik ve muhalifliği bir arada içinde barındırdı. Polonyalılığın Katoliklikle meczedildiği bu muhalif kimliğin Katoliklerin yoğun bir biçimde yaşadığı bölgelerden ziyade sınır bölgelerinde ortaya çıkması, bölünme yüzyılını ve yabancı işgalini *Polak-Katolik* kimliğinin oluşmasında merkezi bir konuma oturttu. Polonya'da bölünme sonrasında toplum ile devlet arasında radikal bir çatışma olageldi. Belirli tarihi şartlar dolayısıyla bu ülkede toplum sürekli olarak devletle çatışma halinde oldu. Ülkenin Avusturya, Prusya ve Rusya arasında bölünmesi ve Polonya halkının yabancı denetimine girmesi halk ile Katolik Kilisesi arasında yakın bir ilişkinin kurulmasına neden oldu ve devletin toplum tarafından yabancı olarak algılanmasının temelini oluşturdu. Polonya'nın tarihten gelen sınır konumu, Polonyalı eşittir Katolik anlayışına neden oldu ve bu nedenle Katoliklik, bölünme yüzyılından I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar gelişen muhalif Polonya milliyetçiliğinin önemli bir bileşeni haline geldi.¹⁸ Devlet değil de Kilise, milletin savunucusu ve aynı zamanda milli birliğin sembolü olarak görüldü.¹⁹

Andrzej Walicki, 19. yüzyılda işgal altındaki Polonya topraklarında ulusun yeniden inşası konusunda üç farklı kavramsallaştırmanın ortaya çıktığını söylemektedir: Çok kültürlü, uniterci ve federalist yaklaşımlar.²⁰ Bunlardan çok kültürlü yaklaşımda eski, çok etnili ve çok dinli Polonya-Litvanya Birliği'nin romantik bir biçimde idealleştirilmesi söz konusudur. Bu yaklaşımda dini, dilsel ve kültürel farklılıklar ulusal birliğin zenginliği açısından çok önemlidir ve bu farklılıklar yaşatılmalıdır. Joachim Lelewel bu yaklaşımı en çok benimseyen tarihçilerin başında gelmektedir. Ona göre Leh, Litvanyalı, Alman ya da Ruthenyalı arasında ulusun parçası olmak açısından bir fark yoktur. Diğer bir romantik şair Adam Mickiewicz ise ünlü kitabı *Master Thaddeus*'da Litvanya'yı anavatanı olarak tanımlamaktadır. İkinci yaklaşım olan üniterci yaklaşımda tarihi toprakların bölünme öncesindeki gibi entegrasyonu ve birliği savunulmaktadır. Bölgesel ve ayrılıkçı tüm eğilimlere karşı çıkılmaktadır. Üçüncü grubu oluşturan federal ulus yaklaşım ise 1863 yılındaki ayaklanmayı organize eden liderlerin düşüncelerini şekillendirmiştir. Önceki ayaklanmalardan farklı olarak 1863 ayaklanması Birliği oluşturan üç ulusun, Lehler, Litvanyalılar

17 A.g.e., s. 95.

18 Jose` Casanova, *Public Religions in the Modern World*, p.92.

19 Ina Merdjanova, *Religion, Nationalism and Civil Society in Eastern Europe, the Post-Communist Palimpsest*. New York: The Edwin Mellen Press, 2002, p.114.

20 Andrzej Walicki, "Intellectual Elites and Vicissitudes of Imagined Nation in Poland", *East European Politics and Societies*, University of California Press, Vol. 11, No. 2, Spring 1997, p. 243.

ve Ukraynalıların silahlandırılmasını öngören bir manifesto ile başladı. Ayaklanma öncesinde Lehler ve Ruslar arasında yapılan müzakerelerde Lehler, nüfusun karma olduğu bölgelerde demokratik self-determinasyon hakkına saygı göstereceklerini kabul ediyordu. İlk iki yaklaşımdan farklı olarak federal yaklaşım, Polonya ile aralarındaki yakın ilişkiyi kabul etmekle birlikte Litvanyalı ve Ukraynalıları Lehlerden farklı ayrı uluslar olarak tanıyordu. Bu yaklaşımın gelişmesinde Ukrayna ulusal kimliğinin güçlenmesi ve Lehler arasında Lehçe'nin ve Katolikliğin ulusal kimliğin ayrılmaz bir parçası olarak giderek daha fazla yer alması etkili oldu. Bu açıdan bakıldığında federal yaklaşım tarihi çok kültürlü anavatan nostaljisini, kültürel olarak daha net bir biçimde tanımlanmış, Lehçe konuşan ve Katolikliği benimsemiş bir ulusa ait olma bilinci ile birleştirmiştir.

1863 ayaklanması öncekilerle karşılaştırıldığında bu ayaklanmada Katoliklik önemli bir unsur olarak ulusal bilinçteki etkisini artırmıştır. 1830-31 ayaklanması dini anlamda daha tarafsız bir eğilime sahipken, 1794 Kosciuszko ve 1846 Krakow ayaklanmaları kilise karşıtı tonlar taşıyordu. Ayrıca 1860 ayaklanmasını örgütleyenler Ukraynalıları ayrı bir ulus olarak tanımak suretiyle Lehçe konuşan Katolik halkla Doğu Slavları arasındaki ayrımı kabul ediyordu. Böylece tek bir siyasi ulus fikrinden giderek uzaklaşıyordu.²¹ Bununla birlikte 1863 yılında hayatta olan insanların Litvanyalı ve Ukraynalıları etno-linguistik açıdan farklı bir ulusal azınlık olarak kurgulamaları çok zordu. Bundan daha kolay olan şey yeniden kurulacak olan Polonya'nın tüm tebaasına sivil ve siyasi haklar vermesi ve onların çocuklarının Leh okullarında okutulmasının sağlanmasıydı.²²

Görüldüğü üzere modern Ukraynalı kimliği Ukrayna topraklarının Rusya ve Polonya arasındaki sınır bölgesinde bulunması dolayısıyla Rus ve Leh kimliklerinin etkisi ve bunlara verdiği tepki sonucunda gelişti. Rus tarihçilerine göre 9. yüzyılda Kiev Rus devletini kuran Doğu Slavları, Rusların, Belarusların ve Ukraynalıların atalarıydılar. Ruslar Ukrayna ve Belarus'u, sadece lehçeleriyle farklılık arzeden bu yerli halkları organik olarak Rusya'ya bağlı görürken, Ukraynalılar kendilerini farklı bir halk olarak tanımladılar. 1856 yılında Mikhail Pogodin Rus bakış açısının tam tersine yeni bir tez geliştirdi. Buna göre, Moğol istilasından sonra Kiev'deki Ruslar Rusya'daki topraklara göç etmek zorunda kalmışlar, ardından 14. ve 15. yüzyıllarda Karpatlardan gelen yeni kabileler Ukrayna'ya yerleşmişlerdir. Ukraynalıların etnik temelini ise bu kabileler oluşturmuştur.²³

21 Brian Porter, *When Nationalism Began to Hate, Imagining Modern Politics in Nineteenth-Century Poland*. Oxford: Oxford University Press, 2000.

22 Andrzej Walicki, "Intellectual Elites and Vicissitudes of Imagined Nation in Poland", p. 244.

23 Zenon E. Kohut, "History as a Battleground: Russian Ukrainian Relations and Historical Consciousness in Contemporary Ukraine", Starr, Frederick (ed.), *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*. London: M.E. Sharpe, 1994, p. 124.

19. yüzyılda Ukraynalı tarihçiler tarafından özellikle Kozak dönemi üzerine pek çok çalışma yapılmış, bu süreçte tarihçiler Ukraynalıların sadece Lehlerden değil, Ruslardan da farklı olduğunu iddia eden pek çok kanıt toplamışlardır. Bu tarihçiler içerisinde en bilineni Mykhailo Hrushevsky'dir. On cilt halinde yayınladığı *Istoriia Ukrainy-Rusy'de* (Ukrayna Ruslarının Tarihi) geleneksel Rus tarih yazımını reddederek alternatif bir bakış açısı geliştirmiştir. Hrushevsky'nin yaklaşımı Ukrayna tarih yazımı, kimliği ve tarih bilinci üzerinde çok etkili olmuştur. Ukrayna'nın bağımsızlığını kazanmasından sonra çalışmaları yeniden yayımlanan Hrushevsky'nin 1992 yılındaki siyasi makalelerinin derlemesi Devlet Başkanı Kravchuk'un önsözüyle yeniden basılmıştır. Böylece yeniden kurulan Ukrayna devletinin kimlik inşasında tarihi bir meşruiyet aracı olmuştur.²⁴

Ukrayna ulusal canlanması 19. yüzyılda ortaya çıkmış, şair Taras Shevchenko (1814-1861) Ukrayna edebiyat dilinin gelişiminde önemli katkılar yapmıştır. Milliyetçi yeraltı örgütleri Ukrayna için özerklik talep ettiklerinde Rusya'nın gösterdiği reaksiyon çok güçlü olmuş, ayrıca 1876 yılından 1905 İhtilaline kadar eğitim sistemi ve basında Ukraynacanın kullanımı yasaklanmıştır.²⁵ 1905 İhtilalinin ardından II. Nicholas Ukraynaca basını serbest bırakmış, ancak kısa bir süre sonra Ruslaştırma politikalarına geri dönmüştür. Bununla birlikte bu politikalar 1914 yılına gelene kadar Ukrayna ulusal hareketini daha fazla cesaretlendirmiştir. Kısa bağımsızlık döneminin ardından 1923 yılından itibaren diğer yerli haklar gibi Sovyet rejiminin yerileştirme (*korenizatsiya*) / *Ukraynalılaştırma* politikaları sonucunda sürgünden geri dönen ve ulusal liderlerle birlikte çalışan Ukrayna komünistlerinin çalışmaları sonucunda Ukrayna dili siyaset, ekonomi ve basın dili haline gelmiştir.²⁶

Kiliseler ve Ukrayna kimliği

Kozak tecrübesi, Kiev Rus devletine Ukraynalıların bakışı, 1917-1921 yılları arasında bağımsızlık için verilen mücadele ve başta kıtlık olmak üzere Stalin terörünün bölge halkı üzerindeki etkilerinin yanısıra, Ukrayna kiliseleri arasındaki ayrışmalar da Ukrayna ulusal bilinci ve kimliğinin önemli bileşenleri oldu.²⁷ Köklerini Ortodoksluktan alan Katolik *Unyat Kilisesi* ulus inşasında önemli roller oynadı. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi 1596'da *Brest Birliği* ile Roma'nın otoritesini kabul etmek suretiyle kurulan *Unyat Kilisesi* sürekli olarak Ukrayna ve Belarus'un Moskova'dan bağımsızlığına vurgu yaptı. Tarihi açıdan Ortodoksluğun içinden çıkan bu kilise Ukrayna milliyetçiliğinin en önemli bileşeni oldu.

24 A.g.m., s. 129.

25 Peter J.S. Duncan, "Ukraine and the Ukrainians", Graham Smith (ed.), *The Nationalities Question in the Post-Soviet States*. London: Longman., 1996, p. 189.

26 A.g.m., s. 189.

27 Sevinç A. Özcan, *Bir Sovyet Mirası: Rus Azınlıklar*. İstanbul: Küre Yayınları, 2005, s. 76-77.

Habsburgların Rus ve Leh yayılcılığını durdurmak için bir bariyer olarak gördükleri *Unyat* kilisesi özellikle Galiçya bölgesinde gelişti ve canlandı.²⁸

Unyatların aksine 1686/87 yılından beri Rusya'nın ilhak ettiği *Ukrayna Ortodoks Kilisesi* 19. yüzyılın başlarında Ruslaştırmanın en önemli aracı haline gelirken, Ukrayna ulusal canlanma hareketinin önünde engel teşkil etmiştir. Aynı şekilde 1917-21 yılları arasındaki kısa dönemli bağımsızlık karşısında da bu iki Kilise farklı pozisyonlar almışlardır. Çarlık sonrası Ukrayna'daki Rus Ortodoks din adamları, teoloji okulları ve manastırları Ukrayna siyasi bağımsızlığının en önemli düşmanları haline gelirken, Unyatlar siyasi bağımsızlığın en önemli öncüleri olmuşlardır. 1918-1919 yılları arasında Batı Ukrayna Cumhuriyeti Polonya'ya karşı verilen savaşta yenildikten sonra yaşanan işgal sırasında da *Unyat Kilisesi* Ukrayna ulusal hareketine destek olmuştur.

1921'de Bolşevikler tarafından işgal edilen Doğu Ukrayna'da ise Rus Ortodoks Kilisesi Ukraynalılaştırma hareketinin ve yerel Ortodoks kilisenin otosefali talebinin karşısında durmuştur. *Ukrayna Otosefal Ortodoks Kilisesi* ise 1921 yılında bu tarihi şartlar altında ortaya çıkmış, 1930'lu yıllarda ortadan kalkmış, 1941-43 yılları arasındaki Alman işgali sırasında geçici bir canlanma yaşamıştır. Metropolitan Lypinskyi liderliğinde kurulan *Ukrayna Otosefal Ortodoks Kilisesi* Moskova patrikliğinin 17. yüzyılda Kiev metropolitliğini kendine bağlamasını kabul etmediğini dolayısıyla gayr-i meşru olduğunu açıklamış, İsa ve havarilerinin vaazlarını yerel dillerde verdiklerini söyleyerek, kilisenin tüm hizmetlerinde eski Slavonik kilise dilinin yerine Ukraynaca kullanılmaya başlanmıştır.²⁹ Kilise çok sayıda yeni müdavin edinmiş, Ukrayna kimliğinin gelişiminde önemli katkılar yapmıştır. 1988 yılında yapılan istatistiklere göre Rus Ortodoks Kilisesine bağlı toplam kiliselerin % 58'i Ukrayna Sovyet Cumhuriyetinde yer almaktaydı.³⁰

İkinci Dünya Savaşı sırasında önemli ayrıcalıklar elde eden ve emperyal bir kilise kimliğine yeniden bürünen Rus Ortodoks Kilisesi'nin Ukrayna'daki faaliyetleri artmış, batı Ukrayna'da yoğunlaşmış olan *Ukrayna Otosefal Ortodoks Kilisesi* ve *Unyat Kilisesi* ciddi baskı ve terör ortamıyla karşı karşıya kalmıştır.³¹ Sovyet rejimi tarafından kendisi de ciddi baskı ve kısıtlamalarla karşı karşıya kalmasına rağmen Rus Ortodoks Kilisesi batı Ukrayna'da yasaklanan *Unyat Kilisesinin* yerini almak için tam tersine cesaretlendirilmiştir.³²

28 Bohdan Bociurkiw, "Politics and Religion in Ukraine: The Orthodox and the Greek Catholics", pp.133-134.

29 Zenon V. Wasyliv, "Orthodox Church Divisions in the Newly Independent Ukraine, 1991-1995", p. 306.

30 John B. Dunlop, "Russian Orthodox Church and Nationalism after 1988", *Religion in Communist Lands*, 18, No. 4 (Winter 1990), p.295.

31 Bohdan Bociurkiw, "Politics and Religion in Ukraine: The Orthodox and the Greek Catholics", p. 134-135.

32 Zenon V. Wasyliv, "Orthodox Church Divisions in the Newly Independent Ukraine, 1991-1995", p. 307.

1945 yılında Stalin'in *Brest Birliği*'nin zorla sonunu getirdiği ve bu kiliseyi Rus Ortodoks Kilisesi ile sözde yeniden birleştirdiği (*reunion*) tarihe kadar Unyatlar'ın Lehleştirme ve Ruslaştırmanın karşısında yer alması dolayısıyla edindikleri direnç bu dönemde de bu kimliğin korunmasına önemli roller oynamıştır. Sovyetler Birliği'ndeki en büyük yeraltı dini örgütlenmesi olarak *Unyat Kilisesi* Ukrayna etnik-dini kimliğinin ifade edilebildiği tek yer olmuş, edindiği destek Gorbaçov reformlarına kadar varlığını sürdürmesini sağlamıştır.

Gorbaçov reformları ile birlikte tüm dini gruplar gibi göreceli serbest ortamdan faydalanan *Unyat Kilisesi* ve *Ukrayna Otosefal Ortodoks Kilise* yeni bir rehabilitasyon ve canlanma süreci içerisine ve Ukrayna'nın bağımsızlığı sonrasında ise yeniden kurumsallaşma yoluna girmişlerdir. Buna tepki olarak Ukrayna'daki Rus Ortodoks Kilisesi *Ukrayna Ortodoks Kilisesi* olarak yeniden adlandırılmış, Moskova'ya bağlı olan kilise Ukrayna'da uluslararası tanınmaya sahip olan tek kilisenin kendisi olduğunu söyleyerek, *Otosefal Ortodoks* ve *Unyat Kiliselerinin* kanoniklik iddialarını reddetmiştir.

Ukrayna'nın yeniden bağımsızlığını kazanması Unyat ve Otosefal kiliseleri olduğu kadar Moskova'ya bağlı *Ukrayna Ortodoks Kilisesi*'ni de etkilemiştir. Başlangıçta Ukrayna Komünist Partisi'yle birlikte *otosefal ayrılıkçılara* ve *Unyatçı aşırıcılara* karşı darbeyi destekleyen Moskova'ya bağlı *Ortodoks Kilise* giderek kendi içinde yeni Ukrayna hükümetlerinin de desteklediği bağımsızlık arayışları ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Metropolitan Flaret'in pozisyonu ve bu konudaki faaliyetleri Moskova'ya karşı mücadelenin temelini oluşturmuştur. Rus Ortodoks kilisesi ve Rus medyası ise Flaret'i bu dönemde eleştirilerinin merkezine koymuştur. Moskova'nın *Ukrayna Ortodoks Kilisesi*'ne tam bağımsızlık vermemesi durumunda Ukrayna'daki Ortodoks inananları bağımsız bir otosefal ayrılıkçılığa itmek durumunda kalacağını söyleyen Metropolitan Flaret Başkan Kravchuk'un desteğini almıştır. Her ikisi de farklı zamanlarda Moskova ile eşit bir statü elde etmek için bağımsız bir Ukrayna Ortodoks kilisesinin tanınması için Fener Patriği Bartholomeos'a başvurmuşlardır ancak Fener başlangıçta daha tarafsız bir pozisyon almıştır. Flaret, Moskova ve Moskova yanlısı Kilise üyeleri tarafından Ukrayna hükümetinin Kilise işlerine müdahalesinin önünü açmak, kendi şahsi çıkarları peşinden koşmak, ayrılıkçılık ve Unyatçılığa destek vermek ve komşu Slav halkların kiliselerinin Moskova'dan uzaklaşmasının yolunu açmakla suçlanmıştır.³³ Hem Kilise içinden hem de Moskova'dan gelen tüm bu direnç ve baskının da etkisiyle Ukrayna Ortodoks Kilisesi tarihinde bir kez daha bölünmüş, bu bölünme sonucunda 1992'de *Ukrayna Ortodoks Kilisesi-Kiev Patrikliği* ortaya çıkmıştır. Unyat ve Otosefal Ortodoks kiliseleri ile birlikte giderek

33 Bohdan Bociurkiw, "Politics and Religion in Ukraine: The Orthodox and the Greek Catholics", p. 144.

Ukrayna milliyetçiliğinin üçüncü dini kurumsal bileşeni olmuş, ünlü şair Taras Shevchenko gibi tarihi figürler için anma törenleri düzenlemek ise bu Kilise için Ukrayna milliyetçiliğini diri tutmanın bir yolu haline gelmiştir.

Roma, İstanbul ve Moskova fay hattında Ukrayna'da kilise krizi

Papa II. Iohannes Paulus'un 2001 yılının Haziran ayında Ukrayna'ya yaptığı ziyaret Rus Ortodoks Kilisesi tarafından tepkiyle karşılandı. Kilise'ye tabi bir biçimde yaşayan Ukrayna'daki en büyük Ortodoks topluluk da Papa'nın ziyaretinden çok memnun olmadı. Vatikan ile Rus Ortodoks Kilisesi arasındaki sorunlar çözülene kadar da Papa'nın bu türden ziyaretleri Rusya tarafından hiçbir zaman hoş karşılanmayacağı benziyordu.

Bugün *Rus Ortodoks Kilisesi* tarafından kendi iç bütünlüğüne en büyük tehdit olarak görülen *Unyat Kilisesinin* Ukrayna'da beş-altı milyon mensubu bulunmaktadır. Sovyetler Birliği çözüldükten sonra bu Kilise aracılığıyla Vatikan'ın Ukrayna, Belarus ve Rusya içindeki faaliyetleri Rus Ortodoks Kilisesi tarafından büyük bir dikkatle izlenmeye devam edildi. Papa ise bunun tam tersine Ukrayna'yı Ortodoks ve Katolikler arasındaki 1054 yılındaki bölünmenin ortaya çıkardığı çatışmanın barışla son bulacağı bir yer olarak görmekteydi. İki büyük kilise arasındaki bu tarihi çatışma Rusya'nın Ukrayna ile olan ilişkilerini hep etkiledi.

Bugün Ortodoksluk ve Katoliklik arasındaki çatışmanın sınırlarında Ukrayna bulunmaktadır. Bundan önce ise Doğu Ortodoksluğu ve Roma Katolikliği arasındaki tarihi çatışmanın siyasi sınırları bugünkü Ukrayna'yı da içine alan Polonya-Litvanya krallığı ile Moskova devleti arasında çizilmişti. Komünizm sonrası dönemde Rus Ortodoks Kilisesi, Ortodoks kimliğin karşısına yeniden Katolikliği koymuş bulunmaktadır. Aynı zamanda Ortodoks kilise içindeki ayrılıkçı hareketlerle boğuşmaktadır ve Ukrayna yine bu tarihi çatışmanın merkezinde yer almaktadır.

1980'li yıllarda Gorbaçov döneminde Sovyetler Birliği'nde yaşanan dini canlanma *Unyat Kilisesi* mensuplarına da yansdı. Söz konusu canlanma Rusya'da hafızalarda yer alan Katolik karşıtlığını bir kez daha gündeme getirdi. Ancak bugün *Rus Ortodoks Kilisesi* için Ukrayna'da Ortodoks birliğini tehlikeye atan tek problem alanı tarihi *Unyat Kilisesinin* varlığı değildir. Rus Ortodoks Kilisesi'ni bölen ve Moskova Patrikliği'nin tabanını parçalayan ayrılıkçı hareketlerin (*Yurtdışındaki Rus Ortodoks Kilisesi, Rus Ortodoks Özgür Kilisesi, Ukrayna, Moldova ve Estonya'daki Ortodoks Kiliseler*)³⁴ içinde en ciddi problem alanı *Ukrayna Ortodoks Kilisesi-Kiev Patrikliği* gibi görünmektedir.

34 Zoe Knox, "Postsoviet Challenges to the Moscow Patriarchate, 1991-2001", *Religion, State & Society*, c. 32, no.2, 2004, p. 87-113.

Yeni dönemde Rus Ortodoks Kilisesi'nin başa çıkmak zorunda kaldığı bir problem alanı olarak *Yurtdışındaki Rus Ortodoks Kilisesi (Russkaya pravoslavnaya tserkov' zagranitsa)*³⁵ 1990'lı yıllarda *Rus Ortodoks Özgür Kilisesi (Rossiiskaya pravoslavnaya svobodnaya tserkov)* adıyla Rusya'da faaliyet göstermeye başladı. 1990'lı yıllarda yaşanan problemlerli ilişkiler 2000'li yıllarda yavaş yavaş yerini yakınlaşma çabalarına bıraktı. 2003 yılında Patrik II. Aleksii ile *Rus Özgür Ortodoks Kilisesi Episkoposlar Konseyi* arasında yaşanan karşılıklı mektuplaşmalarla ilişkilerin iyileştirilmesi ve Ortodoks kiliseler arasında birliğin sağlanması yolunda karşılıklı adım atılmış oldu. Böylece sorun alanı olmaktan uzaklaştı.

Ukrayna, Moldova ve Estonya'daki Ortodoks kiliselerin statüsü Rus Ortodoks Kilisesi'nin duyarlı olduğu diğer önemli problem alanlarıdır fakat bu kiliselerin statü problemi dini olmaktan çok siyasi bir niteliğe sahiptir. *Ukrayna Ortodoks Kilisesi – Kiev Patrikliği* Rus/Sovyet emperyalizmine karşı verilen mücadelenin bir ürünü olarak görüldüğü için *Unyat Kilisesi* ve *Ukrayna Otosefal Kilisesi* ile birlikte Ukraynalı kimliği ve milli bilincinin önemli bir bileşeni olmuştur. Kökenleri 988 tarihine, Kiev Rus devletinin Hıristiyanlaşmasına kadar uzanan *Rus Ortodoks Kilisesi*, Kilise'nin Kiev ve Moskova arasında bölünmesinin uzun süre yasını tutmuştu. Ancak 1686/87 yılında Kiev metropolitinin Moskova Patriği'ne boyun eğmesi ile meydana gelen birleşme Moskova Patrikliği'ni çok memnun etti. Ruslar için Rus Ortodoks Kilisesi her zaman tüm Doğu Slavlarını tek bir meşru otorite altında bir araya getiren büyük bir Rus entitesi anlamına geldi. Bunun tersine *Ukrayna Ortodoks (Otosefal ve Kiev patrikliği) ve Unyat Kiliseleri* Kiev Rus devletinin Hıristiyanlaşmasını temelde Ukrayna'ya özgü bir olay olarak gördü. Onlara göre Ukrayna'nın Hıristiyanlaşması daha sonraki bir tarihte Ukraynalı misyonerler tarafından gerçekleştirilmişti. 1596 yılında ilan edilen *Brest Birliği* ile kurulan *Ukrayna Unyat Kilisesi* Ortodoksluğa yapılmış bir ihanet olarak görüldü.³⁶

Patrik II. Aleksii'nin 1995 yılının sonlarında on beş Doğu Ortodoks kilisesinin temsilcisini bir araya getiren bir toplantıyı boykot etmesi Kilise'nin bu konudaki endişelerini yansıtmaktaydı. *Unyat Kilisesi Rus Ortodoks ve Roma Katolik* kiliseleri arasındaki bir sorunken, *Ukrayna, Estonya ve Moldova'daki Ortodoks kiliselerinin* statü problemi temelde Moskova ve İstanbul Patrikhaneleri arasındaki çatışmaya işaret etmektedir zira İstanbul hep Moskova'ya karşı bu kiliselerin bağımsız duruşlarını desteklemiştir. Moskova Patrikliği ile bu kiliseler arasındaki çatışmada

35 Dimitry V. Pospelovsky, "The Russian Orthodox Church in the Postcommunist CIS, Vasly Marcus, "Religion and Politics in Ukraine: In Search of a New Pluralistic Dimension", Michael Bourdeaux (ed.), *The Politics of Religion in Russia and the New States of Eurasia*, New York: M.E. Sharpe, 1995. p. 46.

36 Ihor Kutash, "The Soviet Union Celebrates 1000 Years of Christianity", aktaran Zenon E. Kohut, "History as a Battleground: Russian Ukrainian Relations and Historical Consciousness in Contemporary Ukraine", p. 129.

Moskova Patrikliği ile arası bozulup bu kiliselere geçen din adamlarından bahsedilmektedir. Metropolit Flaret'in gayri ahlaki davranışlar, görevi suiistimal ve KGB ile işbirliği gibi suçlamalarla Moskova Patrikliği'ne seçilmemesinin ardından, *Ukrayna Ortodoks Kilisesi - Kiev Patrikliği*'nin başına geçmesi buna örnek olarak verilebilir.³⁷

Moskova'nın Ukrayna ile olan sorunu Moskova'ya göre Ortodoks birliğinin sağlanmasının önündeki en önemli engeldir ve sorun yalnızca *Ukrayna Ortodoks Kilisesi-Kiev Patrikliği* ile sınırlı değildir. 1992 yılında otosefal statüsünü yeniden ilan eden *Ukrayna Otosefal Ortodoks Kilisesi* Moskova'nın çatışma halinde bulunduğu bir diğer Ukrayna kilisesidir. Bu Kilise başlangıçta özellikle Galıçya'da *Unyat Kilisesi'nin* yayılmasına engel olmayı kendine misyon edinmiş bir kilisedir. Bu kilise daha önce ifade ettiğimiz gibi Ukrayna'nın kısa bağımsızlık dönemi sırasında 1921 yılında kurulmuştur.

Yeni dönemde Rus Ortodoks Kilisesinin en temel endişesi sahip olduğu mülkleri, binaları ve diğer varlıklarını koruma ve bunları daha da genişletme, ayrıca Ortodoks birliğini sağlama üzerine yoğunlaşmaktaydı. Bu açıdan bakıldığında *Ukrayna Ortodoks Kilisesi – Kiev Patrikliği* ile *Ukrayna Ortodoks Kilisesi – Moskova Patrikliği* arasında bölünme Rus Ortodoks Kilisesi'ni doğrudan etkilemekte ve bu bölünmede Rus Ortodoks Kilisesi Kiev Patrikliği'ni tanımamaktaydı.

Buna karşılık İstanbul Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi bugünkü sorunlar gündeme geldiğinde *Moskova patrikhanesinin* (*Rus Ortodoks Kilisesi*) 1686 önce-sindeki sınırlarında kabul ettiğini dile getirmekte, bu da Fener'in Moskova'nın Ukrayna ve Beyaz Rusya üzerindeki kanonik iddialarını tanımadığı anlamına gelmektedir. Fener bugünkü Ukrayna topraklarının ruhani yönetim hakkının bu tarihte geçici olarak Rus Ortodoks Kilisesine verildiğini, Moskova'nın daha sonra yasa dışı olarak bu toprakları ilhak ettiğini savunmaktadır.

Sonuç

Sonuç olarak nüfusunun büyük bir kısmı Ortodoks olan yaklaşık 45 milyon nüfusa sahip olan Ukrayna'da³⁸ bugün Ortodoksların bağlı olduğu üç kilise (büyüklük sırasına göre, *Ukrayna Ortodoks Kilisesi-Moskova Patrikliği*, *Ukrayna Ortodoks Kilisesi-Kiev Patrikliği* (Kiev Patrikliği Moskova patrikliğinden daha büyük bir cemaate sahip olduğunu iddia etmektedir) ve *Ukrayna Otosefal Ortodoks*

37 Dimitry Pospelovsky, "Impressions of the Contemporary Russian Orthodox Church: Its Problems and Its Theological Education", *Religion, State & Society*, Vol. 23, No. 3, 1995, p. 250.

38 Ukrayna'daki dini çeşitlilik için bkz, Vasly Marcus, "Religion and Politics in Ukraine: In Search of a New Pluralistic Dimension", Michael, (ed.), *The Politics of Religion in Russia and the New States of Eurasia*, New York: M.E. Sharpe, 1995.

Kilisesi) bulunmaktadır. Rusya'ya yakın olan kesimler *birincisine* bağlı iken, Batı yanlısı Ukrayna milliyetçisi Ortodoksların büyük bir bölümü Rus Ortodoks Kilisesinden bağımsızlığını ilan eden *Kiev Patrikliği* ve *Otosefal kiliseye* bağlıdır. Bu üç kilise arasında sadece *Ukrayna Ortodoks Kilisesi-Moskova Patrikliği* dünyadaki diğer Ortodokslar tarafından tanınırken, diğer ikisi tanınmıyordu. Bu ilk iki kilisenin Nisan 2018'de Fener'e başvurarak özerklik talep etmesi ve Ukrayna Parlamentosu ve Başkan Poroşenko'nun buna destek vermesinin ardından Fener'in bunu kabul etmesi ve imzalaması (Ekim 2018, Ocak 2019) Moskova'nın Fener'le tüm ilişkilerini kesmesine yol açmıştır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Fener'in bugünkü Ukrayna topraklarının ruhani yönetim hakkının 17. yüzyılda geçici olarak Rus Ortodoks Kilisesine verildiğini ve Moskova'nın bu topraklardaki ruhani yönetim hakkının olmadığını söylemesi Fener için Moskova'ya bağlı *Ukrayna Ortodoks Kilisesi- Moskova Patrikliği*'nin de meşruiyetinin kabul edilmediği anlamına gelmektedir.³⁹

Ruhani açıdan 200 milyon Slav-Ortodoks nüfusa hükmeden *Rus Ortodoks Kilisesi* dünyada Ortodoks cemaate sahip en büyük kilise olduğunu sıklıkla söylemekte ve bunun verdiği özgüvenle hareket etmektedir. Ancak en büyük Ortodoks cemaate sahip olmasının Ukrayna'daki Ortodoks cemaat sayesinde olduğu unutulmamalıdır. Moskova'nın hassasiyeti de buradan kaynaklanmaktadır. Zira önceki bölümlerde ayrıntılarıyla ele aldığımız gibi 16. yüzyıldan beri Ukrayna'daki Ortodoks taban farklı kiliseler altında sürekli olarak parçalanmaktadır. Son gelişmeler de bu bölünmenin son halkasını oluşturmaktadır.

Unyat Kilisesi üzerinden Papa'nın, bağımsız *Ortodoks Kilise-Kiev patrikliği* üzerinden de Fener Patriğinin Ukrayna'daki faaliyetleri 1991'den bu yana Rusya ve Ukrayna arasında önemli sorun alanlarından biri olmuş, 2014'den bu yana Rusya'nın Ukrayna'daki ayrılıkçılara verdiği destek 2019 yılında Kiev Patrikliğinin bağımsızlığının resmileşmesi ile karşılık bulmuştur. Böylece Ortodoks dünyada din ve kimlik alanındaki gelişmelerin büyük ölçüde siyasetten etkilendiği, diğer bir ifadeyle din, kimlik ve siyasetin iç içe geçtiği bir kez daha açık bir biçimde ortaya çıkmıştır.

Papa II. Johannes Paulus Ukrayna'yı 1054 yılındaki *great schism*in ortaya çıkardığı çatışmanın barışla son bulacağı bir yer olarak gördüğünü söyleyerek iyi niyet gösterisinde bulunmuştu. Ancak gerek Roma ve Moskova, gerekse Kiev, Moskova ve İstanbul arasındaki gelişmeler yakın vadede ne Katoliklik ve Ortodoksluk arasında bir yakınlaşma ne de Ortodoksluk içinde bir bütünleşmenin yaşanacağını göstermektedir. Aksine Ukrayna'daki son gelişmeler Rusya'nın 2000'li yıllardan itibaren artan müdahaleci tavrının da etkisiyle özellikle Ortodoksluk

39 Kerem Sonat, "İstanbul'da İmza Atıldı: Ukrayna'da Bağımsız Kilise Kurulması Neden Önemli", <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-46583594> Erişim: 12.06.2019.

bağlamında ayrışmaların süreceğini göstermektedir. Rusya'nın tarihte ve özellikle modernleşme döneminde Ruslaştırma çerçevesinde Ortodoks birliği için attığı her müdahaleci/yayılmacı adım Ortodoks kiliseler arasındaki ayrışmaları artırmıştır. Makale boyunca ele aldığımız tarihi kırılma noktalarının izlediği seyir Ortodoks dünyada böylesi bir tarihi örüntü ortaya çıkarmıştır. Rus ve Polonya yayılmacılığı ve kimliklerine tepki olarak gelişen Ukrayna ulusal kimliği ile iç içe geçen Ukrayna Ortodoksluğundaki son bağımsızlık hamlesi belki de bu tarihi örüntü çerçevesinde bir son da olmayacaktır.

KAYNAKÇA

- Bociurkiw, Bohdan, "Politics and Religion in Ukraine: The Orthodox and the Greek Catholics", Bourdeaux, Michael, (ed.), *The Politics of Religion in Russia and the New States of Eurasia*, New York: M.E. Sharpe, 1995, 131-162.
- Casanova, Jose`, *Public Religions in the Modern World*, Chicago: The University of Chicago Press, 1994.
- Duncan, Peter J.S., "Ukraine and the Ukrainians", Graham Smith (ed.), *The Nationalities Question in the Post-Soviet States*. London: Longman., 1996, 188-209.
- Dunlop, John B., "Russian Orthodox Church and Nationalism after 1988", *Religion in Communist Lands*, 18, No. 4 (Winter 1990), 292-305.
- Gudziak, Borys, *Crisis and Reform: Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest*, USA: Harvard University Press, 1998.
- Gvosdev, Nikolas, *An Examination of Church-State Relations in the Byzantine and Russian Empires with an Emphasis on Ideology and Models of Interaction*. New York: The Edwin Mellen Press, 1969, 2001.
- Knox, Zoe, "Postsoviet Challenges to the Moscow Patriarchate, 1991-2001", *Religion, State & Society*, vol. 32, no.2, 2004, pp87-113.
- Kohut, Zenon E., "History as a Battleground: Russian Ukrainian Relations and Historical Consciousness in Contemporary Ukraine", Starr, Frederick (ed.), *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*. London: M.E. Sharpe, 1994, 123-146.
- Kutash, Ihor, "The Soviet Union Celebrates 1000 Years of Christianity", *Christian History*, Vol. 7, No. 2, 1988.
- Marcus, Vasly, "Religion and Politics in Ukraine: In Search of a New Pluralistic Dimension", Michael Bourdeaux, (ed.), *The Politics of Religion in Russia and the New States of Eurasia*, New York: M.E. Sharpe, 1995, pp.163-181.
- Merdjanova, Ina, *Religion, Nationalism and Civil Society in Eastern Europe, the Post-Communist Palimpsest*. New York: The Edwin Mellen Press, 2002.
- Meyendorff, John, *Byzantium and the Rise of Russia, A Study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century*. NY: Crestwood, St Vladimir's Seminary Series, 1989.

- Obolensky, Dimitri, *Byzantium and the Slavs*, Crestwood. NY: St. Vladimir's Seminary Series, 1994.
- Özcan, Sevinç Alkan, *Rusya ve Polonya'da Din, Kimlik Siyaset*. İstanbul: Küre Yayınları, 2012.
- Özcan, Sevinç Alkan, *Bir Sovyet Mirası: Rus Azınlıklar*. İstanbul: Küre Yayınları, 2005.
- Porter, Brian, *When Nationalism Began to Hate, Imagining Modern Politics in Nineteenth-Century Poland*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Pospelovsky, Dimitry, "Impressions of the Contemporary Russian Orthodox Church: Its Problems and Its Theological Education", *Religion, State & Society*, Vol. 23, No. 3, 1995, pp. 249-262.
- Pospelovsky, Dimitry V., "The Russian Orthodox Church in the Postcommunist CIS, Vasly Marcus, "Religion and Politics in Ukraine: In Search of a New Pluralistic Dimension", Michael Bourdeaux (ed.), *The Politics of Religion in Russia and the New States of Eurasia*, New York: M.E. Sharpe, 1995, pp. 41-74.
- Ramet, Sabrina P., *Nihil Obstat, Religion Politics and Social Change in East-Central Europe and Russia*. New York: Duke University Press, 1998.
- Skinner, Barbara, "The Irreparable Church Schism: Russian Orthodox Identity and Historical Encounter with Catholicism", Ransel D. L. ve B. Shallcross, *Polish Encounters, Russian Identity*. Bloomington: Indiana University Press, 2005, pp. 20-36.
- Sonat, Kerem, "İstanbul'da İmza Atıldı: Ukrayna'da Bağımsız Kilise Kurulması Neden Önemli", <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-46583594> Erişim: 12.06.2019
- Yemelianova, Galina, "Islam in Russia: A Historical Perspective", Pilkington, Hilary ve Galina Yemelianova, *Islam in the Post Soviet Russia Public and Private Faces*. Londra: Routledge, 2003, pp.15-60.
- Walicki Andrzej, "Intellectual Elites and Vicissitudes of Imagined Nation in Poland", *East European Politics and Societies*, University of California Press, Vol. 11, No. 2, Spring 1997, pp. 27-253.
- Wasyliw, Zenon V., "Orthodox Church Divisions in the Newly Independent Ukraine, 1991-1995 ", *East European Quarterly*, XLI, No. 3, September 2007, pp.305-322.
- Zernov, Nicholas, *The Russians and Their Church*. Crestwood NY: St Vladimir's Seminary Press, 1945, 1994.

MORA İSYANI SIRASINDA SAKIZ VE MEHMET EMİN VAHİT PAŞA'NIN SAKIZ VAK'ASI ADLI ESERİ

THE CHIOS DURING THE MORA REVOLT AND THE BOOK CALLED
CHIOS EVENT OF MEHMET EMİN VAHİT PASHA

FAHRİ MADEN*

ABSTRACT

The Mora rebellion, which emerged in 1821 and ended with the independence of Greece, soon spread to the Aegean islands. Chios has an important place among these islands. Upon the revolt spreading to the island of Chios, Mehmet Emin Vahit Pasha was appointed as the guard by the Ottoman central administration. Mehmet Emin Vahit Pasha revealed the events that occurred during his mission in his work called Chios Event (*Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*). According to the information given in this work, he took various measures to protect the island of Chios from the rebels. The non-Muslim people there also joined the rebels, and the castle was under siege from land and sea. Thus, the Chios revolt started with all its violence. In the long lasting battles, the few Turkish soldiers on the island resisted and caused a lot of casualties to the rebels. In the meantime, the people on the sides of Cesme were also assisted by the Muslim people in Chios. In this article, the work named Chios Event (*Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*) written by Mehmet Emin Vahit Pasha in 1822 on the rebellion of the Mora rebellion to Chios island and the occurrence of a rebellion here is discussed. Although it is claimed that Mehmet Emin Vahit Pasha wrote this work to cover the misconduct of Captain of the Sea Ali Pasha, this memory is one of the main sources we have about the section of the island of Chios in the rebellion of Mora.

Keywords: Ottoman State, Greece, Mora Revolt, Chios Event, Mehmet Emin Vahit Pasha.

ÖZ

1821 yılında çıkan ve Yunanistan'ın bağımsızlığı ile sonuçlanan Mora isyanı kısa bir süre sonra Ege adalarına sıçramıştır. Bu adalar içerisinde Sakız'ın önemli bir yeri vardır. İsyanın Sakız adasına sirayet etmesi üzerine Osmanlı merkezi idaresi tarafından buraya muhafız olarak Mehmet Emin Vahit Paşa görevlendirilmiştir. Mehmet Emin Vahit Paşa görevi sırasında yaşanan hadiseleri Sakız Vak'ası (*Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*) adlı eserinde ortaya koymuştur. Bu eserde verdiği bilgilere göre Sakız adasını isyancılardan korumak için çeşitli tedbirler almıştır. Orada bulunan gayrimüslim halk da isyancılara katılmış, kale karadan ve denizden kuşatma altına alınmıştır. Böylece Sakız isyanı bütün şiddetiyle başlamıştır. Uzun süren çarpışmalarda adadaki az sayıdaki Türk askeri mukavemet göstererek isyancılara çok zayıyat vermiştir. Bu arada Çeşme taraflarındaki halktan da Sakız'daki Müslüman halka yardımda bulunulmuştur. Bu makalede Mehmet Emin Vahit Paşa'nın Mora isyanının Sakız adasına sıçraması ve burada da bir isyanın meydana gelmesi ile ilgili 1822 tarihinde kaleme aldığı Sakız Vak'ası (*Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*) isimli eser ele alınmaktadır. Mehmet Emin Vahit Paşa'nın bu eseri Kaptan-ı Derya Ali Paşa'ya yardım etmemesi kabahatini örtmek için yazdığı iddia edilmişse de, bu hatırat Mora isyanının Sakız adası bölümüyle ilgili elimizdeki ana kaynaklardan biridir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Yunanistan, Mora İsyanı, Sakız Olayı, Mehmet Emin Vahit Paşa.

* Doç.Dr, Kastamonu Üniversitesi.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8529-9165>

Makale Atf Bilgisi: MADEN Fahri, (2020).

Mora İsyanı Sırasında Sakız ve Mehmet Emin Vahit Paşa'nın Sakız Vak'ası Adlı Eseri, *Avrasya Etüdleri*, 197-223.

Gönderim Tarihi: 19.02.2020 Kabul Tarihi: 30.05.2020

Giriş

Sakız adası çok eski dönemlerden beri yerleşim yeri olarak kullanılan Ege adalarındandır. Bunda bütün Ege adaları ile Asya-Avrupa arasında köprü olmasının, yani coğrafi konumunun büyük bir rolü bulunmaktadır. Sakız bu konumu münasebetiyle tarih boyunca doğu ve batı medeniyetlerinin geçiş güzergâhının kilometre taşlarındandır. Üç yüz elli yıl süren Türk hâkimiyeti sırasında, Sakız halkına hem dinî hem de siyasi olarak birçok ayrıcalık tanınmıştır. Jorga'ya göre her ne kadar Sakız Osmanlı hâkimiyetine geçtiği ilk dönemlerde ticaretteki eski konumunu kaybetmişse de¹, zamanla verilen ayrıcalıklarla ekonomik açıdan olduğu kadar sanat ve edebiyatta da gelişme kaydetmiştir. Seyyahlar buranın yaşam standartlarının yüksekliğine dikkat çekmektedir. Örneğin 1792'de ada kütüphaneleri ve yazılı yayınları ile meşhurdur. Ayrıca bu dönemde adada Cenevizliler döneminden beri var olan ipek böceği üretimi oldukça artmış, hatta Sakızlı tüccarlar Anadoludaki ipek ticaretini de ellerine geçirmişlerdir. Dahası Doğu Akdeniz'in en önemli ticaret ve banka merkezi olan İzmir'e, Avrupa'dan ithal edilen kumaş, keten ve ipeğin ticareti Sakızlıların denetimi altında bulunuyordu². Bu şekilde Türk idaresi altında uzun süre devam eden huzur ve barış Mora isyanı sırasında bozulmuştur.

Bu çalışmada Mora isyanı ile bu isyanın Sakız adasına sıçraması ve adada yaşanan hadiseler Osmanlı arşiv belgeleri ve özellikle o sırada adada muhafızlık görevinde bulunan Mehmet Emin Vahit Paşa'nın *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız* adlı eserindeki bilgiler ışığında değerlendirilmektedir. Mora isyanı ile ilgili şimdiye kadar hatırı sayılır ilmi ve akademik yayın yapılmıştır. Bu makalede isyan sırasında aynı zamanda bölgede icracı devlet görevlisi olan bir görgü şahidinin dilinden Sakız adasında yaşananlar ele alınmaktadır. Bu yönüyle sözü edilen isyanla ilgili az bilinen bir hatırat ve içeriğindeki bilgiler akademik olarak gün yüzüne çıkarılıp literatüre kazandırılmakta, Sakız adası özelinde günümüze kadar sürmekte olan Ege Adaları sorunuyla ilgili tarihten bazı ipuçları çıkartılmaktadır.

Vahit Paşa'nın bu eseri her ne kadar Kaptan-ı Derya Ali Paşa'ya yardım etmemesi kabahatini örtmek için yazdığı iddia edilmişse de³ 1822 Sakız olaylarıyla alakalı önemli bir kaynaktır. Bu eser döneminde Ahmet Cevdet Paşa gibi Osmanlı tarihçilerine kaynaklık ettiği gibi günümüz tarihçilerinin de dikkatini çekmiştir. Elimizdeki *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, Vahit Paşa'nın ölümünden dört ay

1 Nicolae Jorga, *Kanuni ve Dönemi Yenilmez Türk*, (çev: Nilüfer Epçeli), İstanbul 2010, s.230.

2 XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Sakız adasının ticari anlamda bir kavşak noktası olduğuna, adayı ziyaret eden seyyahlar canlı betimlemeleriyle şahitlik etmektedirler. Güner Doğan, İngiliz ve Fransız Seyyahlara Göre 17. ve 18. Yüzyıllarda Ege Adaları (Midilli, Sakız, Sisam, Rodos), Ankara Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s.92-95.

3 Uzunçarşılı, a.g.e, s.132.

öncesine ait (14 Nisan 1828/29 Ramazan 1243) el yazması nüshadır. Adı geçen nüsha Princeton University Digital Library'nin internet sitesinden elde edilmiştir⁴. Bununla birlikte eser 1290 yılında Mekteb-i Sanayi basımevinde basılmıştır⁵. Çalışmamıza kaynaklık eden bu iki nüshalardan el yazması 33 varak (66 sayfa), matbu olan ise 38 varak (74 sayfa) olup ikisi karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

Mora İsyanı'nın Sakız Adasına Sıçraması

Paskalya gecesi başlatılması planlanan Mora isyanı 6 Nisan 1821 tarihinde patlak vermiş, kısa zamanda bütün Mora'ya ve Ege adalarına yayılmıştır. Uzun bir hazırlık ve oluşum süreci yaşayan isyanın temel hedefi Megali İdea yani Büyük Yunanistan'ın kurulmasıdır. Mora isyanı başladıktan bir ay sonra Sakız'da da isyanın belirtileri yavaş yavaş ortaya çıkmıştır. Böylece yukarıda bahsedilen adadaki refah bir defa daha bozulmuştur. XIX. yüzyılın başlarında Rum korsanlarının faaliyetleri pek çok Ege adasında görüldüğü gibi Sakız'ın da Mora isyanından etkilenmesine sebep olmuştur. Ada halkı korsan baskınlarında ve Mora isyanı sırasında Osmanlı idarecilerinin karşısında yer almıştır. Fakat Sakız'da isyana liderlik yapacak bir kişinin çıkmaması burada diğer adalardan farklı bir durum oluşturmuştur. Sakız'a isyanın sıçraması diğer adalardan gelen asilerin kışkırtmalarıyla meydana gelmiştir. Sadece Kolori Adası'ndan 2.500 kadar Rum gemilerle Eskiroz ve Sakız adasına gidip orada taşkınlık ve eşkıyalık yapmışlardır⁶. Nisan 1821'den itibaren isyanın Sakız'a sıçratılması için başka girişimler de olmuştur. Rum denizciler gemilerine farklı bayraklar çekerek Ege denizinde dolaşım önlere çıkan ticaret gemilerine saldırmışlar, bu saldırılarını Sakız'a da yaparak süreci hızlandırmışlardır⁷. Rum denizcilerin bu girişimi üzerine adadaki Müslüman ahalisi kuşkulandırmış, Sakız metropoliti, Sakız kocabaşısı ve 40 kadar Rum tüccar rehin alınarak kaleye hapsedilmiştir⁸. Bu olay adada isyanın ilk ciddi kıvılcımını teşkil etmiştir. Yine Mayıs 1821'de Yakomi Tombazis komutasında çok sayıda gemi Sakız'a gelerek buradaki yerli Rumları ayaklandırmaya çalışmıştır⁹.

Görüldüğü üzere Nisan 1821'de başlayan Rum isyanı Ege ve Akdeniz'de yayılarak genişlerken Sakız adasında da bir takım faaliyetler ortaya çıkmış, bilhassa

4 <http://pudl.princeton.edu/viewer.php?obj=1j92g7522#page/1/mode/2up>, Erişim: 11.11.2012

5 Seyyid Mehmed Emin Vahid Paşa, *Tarih-i Vak'a-i Sakız*, Mekteb-i Sanayi Matbaası, 13 Safer 1290 (12 Nisan 1873).

6 BOA, HAT, 842/37878-T.

7 Vlasto's, 23 Nisan 1821'de yirmi beş Yunan gemisinin aniden Sakız adası önüne çıktığını haber vermektedir. Alexander M. Vlasto's, *A History of the Island of Chios A. D. 70-1822*, London 1913, p.145.

8 Ali Fuat Öreç, "1821 Rum İsyanı Sonrası Sisam Adası'na Verilen Yeni Statü", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı 36, İstanbul 2000, s.337.

9 Filiz Yaşar, *Yunanistan'ın Kuruluşu Sürecinde Sakız Adası (1821-1829)*, Marmara Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004, s.51.

Sisam adası taraflarından buraya isyanın sığraması mevzu bahis olmuştur¹⁰. Sakız tarihin her döneminde stratejik bir ada görünümündedir. Buradaki sakız ağacının dünyanın her yerine ihraç edilen bir madde olmasının yanında Ege deniz yolunda önemli bir mevkideydi. Keza Sakız kalesinin düşman eline geçmesi, Çeşme ve İzmir'in tehlikeye düşmesi anlamına gelmekteydi. Ayrıca ada, Türk hâkimiyetine alındıktan sonra Osmanlı topraklarında Rumların en kalabalık ve yoğun olarak yaşadıkları yerlerden birisiydi¹¹. Bu itibarla Mora isyanının Sakız adasına sığraması jeopolitik ve stratejik açılardan ehemmiyet arz ediyordu. Mora isyanı çıkar çıkmaz Samoslu Logothetis Sisam adasına gelerek Sisamlıları ayaklandırmaya çalışmış¹² ve bunda başarılı olmuştur. Ardından Sisam'daki asiler Sakız isyanına gelerek halkı tahrik etmişler ve Sakız'da isyanın fitini ateşlemişlerdir¹³.

Sisamlıların Sakız'a hücum edecekleriyle ilgili Osmanlı merkezi hükümetine bilgiler gelmiş ve önlemler alınması istenmiştir¹⁴. Bu önlemlerden en önemlisi Mehmet Emin Vahit Paşa'nın Sakız muhafızlığı görevine getirilmesidir. Paşa göreve gelir gelmez olası bir saldırı karşısında önlem olarak Müslüman ahaliyi kaleye koruma altına almıştır. Bir takım askeri önlemler de almasına rağmen Sisamlı asiler 22 Mart 1822 tarihinde 60 küçük 17 büyük gemiyle adaya çıkarak Sakızlı Rumların da yardımıyla kaleye kapanan Türkleri kuşatmışlardır¹⁵. Sakız adasını basan Sisamlılara karşı Sığla mütesellimi İlyaszade İlyas Bey emrinde Aydın ve Saruhan'dan da adaya asker sevk edilmiştir¹⁶. Adada iki saat süren ilk çatışmaların ardından Sakızlı Rumlar da isyan ederek Sisamlı asilerin saflarına katılmışlardır. Bu isyanı Sisam Valisi Lycurgus ve Sakız emekli askeri Burnais organize etmiştir. Burnais birkaç kaçak Sakızlıyı kumanda ederken Lycurgus yaklaşık 200 savaşıyla birlikte 40 gemiye kumanda etmiştir¹⁷.

Sakız köyleri halkının da işin içine dâhil olmasıyla ayaklanma büyümüştür. Çatışmanın dördüncü günü 400 Osmanlı askeri kale dışına çıkıp Rumlara ait kale meydanındaki bina ve dükkânları yakmışlar, asileri etkisiz hale getirdikten sonra tekrar kaleye geri dönmüşlerdir. 28 Mart 1822'de askerler Tophane Kapısı'ndan girip kasaphaneyi tutuşturmuşlar, bu sıra birçok ev ve dükkân yanmıştır. Bu arada Müslüman halk da adada bulunan Türk askerleriyle birlikte mukavemet

10 BOA, HAT, 929/40305-İ; BOA, HAT, 936/40483-B.

11 Yılmaz Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1994, s.157-158.

12 Yaşar, a.g.t, s.52.

13 BOA, HAT, 847/38031.

14 BOA, HAT, 856/38241-B; BOA, HAT, 847/38031.

15 Yaşar, a.g.t, s.63.

16 BOA, HAT, 862/38466; BOA, HAT, 929/40305-K; BOA, HAT, 931/40342; BOA, C.AS, 839/35792.

17 Yaşar, a.g.t, s.64; Vlasto's, a.g.e, s.153, 157.

göstermiştir¹⁸. Rum gemileri adayı ve kaleyi kuşatırken, top ve humbara atışlarıyla 4 gemi batmıştır. 9 Nisan 1822'de bu defa Lapseki'den hareket eden ve ertesi gün ada önüne demir atan yirmi parça izbandit teknesi Sakız'ı tekrar kuşatmıştır. Gayrimüslim ahali Torloti adlı manastıra ve kale etrafındaki evlere toplanarak kaleyi top ateşine tutmuşlardır. Zira manastırın tepesine tabya ve metrisler yapılarak topraklar yerleştirilmiştir¹⁹.

Kaledeki 1500 asker dışarı çıkıp savaştıysa da kesin başarı elde edilememiş, bu durum yirmi gün gece gündüz devam etmiştir. Askerler bazı günler bir iki saat dinlenecek vakti zor bulmuşlardır. Kuşatmanın yirminci günü kasaba ve varoş üzerine top atışı durdurulmuştur. Zira savaş malzemesi giderek tükenmiş, stoklar da azalmıştır. Asker sayısı zaten yetersizdir. Vahit Paşa bu zor durumu İstanbul'a bildirmiş, bir an önce donanmanın gönderilmesini istemiştir. Bunun üzerine Tahir Paşa komutasında bir donanma hazırlanarak gönderilmesi kararı alınmıştır²⁰. Neticede Kaptan-ı Derya Nasuhzâde Ali Paşa kumandasındaki Osmanlı donanması 11 Nisan 1822'de Sakız'a ulaşmıştır²¹. Asiler donanmayı sahile yaklaştırmamak amacıyla yoğun top ve tüfek atışına başlamışlardır. Ardından küçük kayıklarla saldırıp 90 kadar kalyoncunun şehit olmasına neden olmuşlardır. Fakat asilerin küçük gemileri donanma karşısında fazla direnç gösterememiştir²².

Donanma Sakız'a yardıma ulaşmış iken isyanı bir an önce bastırmak için İzmir ve çevresinden tekrar iki-üç bin seçme asker toplanmasına başlanmıştır. Bu askerler Çeşme'den donanma ile adaya geçirilmiştir. Bu arada kale içindeki askerler kale kapılarını açıp hendek ve metrislere çıkmışlar, böylece asiler üzerine donanmadan ve kaleden top atışı 3,5 saat devam etmiştir. Bu arada donanmadan karaya asker çıkarılıp Vahit Paşa'nın kaleden gönderdiği askerlerle birleşip 4.500 kadar asker varoştaki asiler üzerine iki koldan saldırmıştır. Başta Torloti Manastırı tepesi, manastır ve tabyası olmak üzere akşama kadar süren çatışmalarda şehrin önemli bir kısmı ele geçirilmiştir. Fakat asiler manastır ve evlerden ateş açmaya devam etmişlerdir²³.

Tüm asiler 12 Nisan Cuma günü topyekûn kaleye saldırmayı planlamışlarsa da Osmanlı askerinin şiddetli saldırısıyla Rum tekneleri top ve cephanelerini bırakarak kaçmışlardır. Sisamlı asilerden Kostantin, sahilde sıkıştırılarak kayıkları

18 Yaşar, *a.g.t.*, s.64; Kekeç, *a.g.t.*, s.18; Vlasto's bu saldırıyı kast ederek 30 Mart Perşembe gününü "korkunç bir gün" olarak nitelemekte, bütün planlarının altüst olduğunu ve hayal kırıklığı yaşandığını, hatta o hafta Sakız adasının ve halkının yok edildiğini ifade etmektedir. Vlasto's, *a.g.e.*, s.160.

19 Yaşar, *a.g.t.*, s.65.

20 Yaşar, *a.g.t.*, s.66.

21 Zeki Arıkan, "1821 Yunan İsyanının Başlangıcı", *Askerî Tarih Bülteni*, Sayı 22, Ankara, Şubat 1987, s.117.

22 Yaşar, *a.g.t.*, s.66.

23 Yaşar, *a.g.t.*, s.67-68.

zapt ile öldürülmüş kesik başı İstanbul'a gönderilmiştir²⁴. Böylece Sisamlıların adayı terk edişiyile Sakız ve kalesi kuşatmadan kurtarılmış, Sakızlı Rumlar Osmanlı askerleriyle baş başa kalmıştır. Kısa sürede kale varoşu ve kasabanın mahalleleri tamamen Osmanlı askerinin idaresine geçmiştir. Ayrıca dağlara kaçan asiler takip edilip bazı asiler köylerde ele geçirilmiştir. Rum reayayı itaat altına almak için köylere silahtar komutasında asker çıkartılmıştır. 6 Mayıs'ta Abdi Paşa komutasında hareket eden Osmanlı askeri adayı tam anlamıyla kontrol altına almıştır²⁵. Bir ara eşkıyaların ateş gemileri ile donanma üzerine saldırmaya hazırlandıkları haberi alınmışsa da²⁶ böyle bir saldırı gerçekleşmemiştir.

Sakız isyanının bastırılması sırasında donanma askerinden seksen kadar şehit verilmiş, bir o kadar da asker yaralanmıştır. Bununla birlikte Sakız'da meydana gelen muharebede çok sayıda esir ve yüklü miktarda ganimet elde edilmiştir²⁷. Yaklaşık 2 ay süren isyan ve kuşatma Sakızlılar ve Osmanlı yönetimi için zorlu bir dönem olmuş, halk perişan bir hale gelmiştir. Sakız muhafızı Vahit Paşa maiyetindekilerin büyük kısmının yaralı veya şehit olduğunu, geride kalanların savaşamaz hale geldiklerini haber vermiştir. Çatışmalarda ada harap duruma gelmiş, adeta "baykuş yuvasına" dönmüştür²⁸. Sonuçta ayaklanma binlerce Türk'ün katledilmesi ve adanın harap hale sokulması ile sonuçlanmıştır. Sağ kalanların çoğu Sakız adasını terk etmek zorunda kalmıştır. Bugün Nea Moni Manastırı'nda "Türklerin eseri" olarak sergilenen kafatasları aslında Sakız ayaklanması sırasında Rumlar tarafından katledilen Türklere aittir.

Mehmet Emin Vahit Paşa'nın Sakız Muhafızlığı ve Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız Adlı Eseri

Mehmet Emin Vahit Paşa 1821 yılında vezirlik rütbesi ile Sakız adası muhafızlığına atanmıştır²⁹. Bu görevi sırasında Mora isyanının Sakız adasına da sirayet etmesi muhafızlık görevinin önemini artırmıştır. Keza muhafızlık görevi sırasında sahildeki bazı kuvvetlerle³⁰ Sığla sancağı mütesellimi İlyaszâde İlyas Ağa ve iki adet cerrah bir takım ilaçlarla birlikte maiyetine verilmiştir³¹. Ayrıca İstanköy'den de bir miktar asker Vahit Paşa'nın emrine gönderilmiştir³². Sakız naibi 12 Eylül 1821

24 BOA, HAT, 844/37910.

25 Yaşar, a.g.t, s.68-70.

26 Mehmet Emin Vahid Paşa, *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, 29 Ramazan 1243, Princeton University Digital Library, <http://publ.princeton.edu/viewer.php?obj=1j92g7522#page/1/mode/2up>, Erişim: 20.08.2017, s.37.

27 BOA, HAT, 494/24277.

28 Yaşar, a.g.t, s.66, 69; Vlasto's, a.g.e, s.166.

29 BOA, C.AS, 926/40045.

30 BOA, HAT, 885/39134; BOA, HAT, 281/16676; BOA, HAT, 1320/51482.

31 BOA, C.AS, 284/11815; BOA, C.SH, 14/697.

32 BOA, HAT, 928/40297-F.

tarihli yazısında onun adaya gelerek vazifesine başladığını, ancak asker ve cephaneye çok ihtiyaç bulunduğunu bildirmiştir³³. Bu sebeple Vahit Paşa adaya ulaşır ulaşmaz emrine verilmesi vaat edilen asker ve mühimmatın gönderilmesi ricasında bulunmuştur³⁴. Bu arada Kaptan-ı Derya Nasuhzâde Ali Paşa onun hakkında şikâyetçi olmuş, Vahit Paşa'nın sakız muhafızlığından alınıp yerine Abdi Paşa'nın veya bir başkasının tayin edilmesini istemiştir³⁵. Ancak bölgede Vahit Paşa'nın yerine görevlendirilecek münasip birinin olmaması nedeniyle Kaptan Paşa'nın bu isteği kabul edilmemiş, sadece tembihname yazılması uygun görülmüştür³⁶.

Rumların isyan etmeleri üzerine Sakız muhafızı Vahit Paşa'ya hiçbir ferden ecnebi gemileriyle Akdeniz ve Karadeniz tarafına firar etmelerine izin verilmemesi emredilmiştir³⁷. Bu arada İpsara adasında eşkıyanın Sakız'a hücum etmek için hazırlık yaptıkları Vahit Paşa'ya haber verilmiştir³⁸. Bunun üzerine Sakız'a beş bin çakmak taşı, humbara havanı, top ve sair mühimmat gönderilmiş³⁹, İzmir'den Sakız muhafazasına tayin olunan beş yüz neferden yüz neferi Sakız'a gelir gelmez reayadan beş altı kişiyi darp ve idam ettiklerinden bunlar Sakız'dan uzaklaştırılmak zorunda kalmıştır⁴⁰. Ardından Vahit Paşa Sakız etrafında eşkıya gemileri dolaşmakta olduğunu bildirmiş, Aydın ve Saruhan'dan tertip edilecek askerin hemen Çeşme'ye indirilmesini istemiştir⁴¹. Sisamlıların Sakız'ı basmaları üzerine de meydana gelen muharebede düşmanın defi için adaya daha fazla asker, mühimmat ve donanma gönderilmesini talep etmiş⁴², ancak Aydın ve Saruhan'dan emrine askerle yetinmesi söz konusu olmuştur⁴³. Ayrıca Vahit Paşa adadaki kale, lağım ve yolların temizlenmesi için bir halife ve lağımçılar yollanması isteğinde bulunmuştur⁴⁴.

Mora isyanının adaya sıçraması, Sakız'da da bir isyanın meydana gelmesi ve isyan sırasında yaşanan hadiseler Mehmet Emin Vahit Paşa'nın kaleme aldığı *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız* adlı eser ışık tutmaktadır. Yüzyıllar önce adada Perslilerin yaptıkları katliama benzer bir zulüm bu defa Türklere karşı icra edilmiştir. Hâlbuki Babinger, Vahit Paşa'nın Sakız adasını "inatla savunduğunu", Nisan 1822'de ada sakinlerine tatbik edilen "korkunç tenkil işinin sorumlusu"

33 BOA, HAT, 745/35221-A.

34 BOA, HAT, 745/35221; BOA, HAT, 745/35221-C.

35 BOA, HAT, 885/39112.

36 BOA, HAT, 885/39124.

37 BOA, C.DH, 46/2267; BOA, C.AS, 704/29543.

38 BOA, HAT, 867/38587-A.

39 BOA, C.AS, 463/19308.

40 BOA, HAT, 866/38570.

41 BOA, HAT, 883/39048.

42 BOA, HAT, 1559/52.

43 BOA, HAT, 929/40305-K.

44 BOA, C.AS, 856/36631.

olduğunu ve bu yüzden azledilerek sürgün edildiğini iddia etmektedir⁴⁵. Oysa Vahit Paşa'nın eseri adada Müslümanların toptan yok edilmek istendiğini ve katliama uğrayanların Türkler olduğunu ortaya koymaktadır. *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*'a göre Sultan II. Mahmut zamanında müslim gayri-müslim sultanın himayeleri altında her türlü mezalimden korunmuş halde ve nimetlere nail olmuş şekilde yaşarken hatıra gelmedik bir şekilde Rum milleti tarafından 1821 senesinde "fiten u şûr (fitne ve gürültü)" meydana getirilmiştir. Sultan II. Mahmut adanın muhafızlığına görevlendirilen Vahit Paşa'dan isyandan Sakız adasının etkilenmesi ve isyana meydan verilmemesini istemiştir⁴⁶.

Osmanlı memleketinde zuhur eden bu "Rum fitnesi" ehl-i zimmet reaya olan Rumlar tarafından Hazret-i İsa ayinini ihya etmek bahanesiyle çıkartılmıştır. İsyanlılar Rum ve Yunan beldelerinin tasarrufu Hıristiyanların yönetimine girerek serbestçe gezip dolaşabilecekleri fikrini yaymışlar, bu sevda ve hayal uğruna isyan edip bir gece kırk elli yeri ateşe vererek buldukları mahallerde ehl-i İslamı katletmeye başlamışlardır. Bu arada Rumların yaşadıkları diğer yerlerde, İstanbul'da önlemler alınmış, Kalas İskelesi ve havalisinde bulunan Müslümanların mal ve canlarına Boğdan Voyvodası Mihail'in ihanet etmesi ihtimaline karşılık, Rumeli, Eflak ve Boğdan reayalarının harekete geçmemesi için oralar da nazar-ı dikkate alınıp tedbirler düşünülmüştür⁴⁷.

Yine Rum isyanıyla beraber Çamlıca adası gemileri Cezayir-i Bahr-i Sefid'in küffâr gemilerine önderlik ederek hepsi birden yeni bayraklar asıp hacı ve tüccar gemilerini yağmalamaya başlamışlardır. Bu sebeple sahillerde yaşayan Müslümanlar endişeye kapılmışlar, bahsedilen gemilerden yirmi dördü Sakız adasının Paşa Çeşmesi önüne gelip reaya ile ağız kavgasına girişmeleri üzerine galeyana gelen Müslüman ahali Sakız metropoliti ile kocabaşı ve kırk kadar gayri müslim tüccarı kaleye hapsedmişlerdir. Bunun üzerine eşkıya gemileri oradan uzaklaşmışlardır. Ardından Akdeniz'in bu durumu İstanbul'a devlet nezdine haber verilerek Sakız'ın muhafazası için yeterli miktarda asker istenmiştir⁴⁸. Sonrasında Sığla sancağı mütesellimi İlyaszâde Hacı İlyas Ağa Sakız adası muhafazasına ve riyale-i hümayun kaptanı Tömbekzâde Ali Bey'in komutasında beş-on gemi izbandit ismi verilen eşkıya gemilerini takibe görevlendirilmiştir. Ancak İlyas Ağa öteden beri mahallinde ziraat ile meşgul olması, bu sebeple savaş usullerini bilmemesi ve yerinden ayrılmak istememesi sebebiyle istifa etmiştir. İlyas Ağa Çeşme yakasına geldiğinde Sisam adası reayası isyana başlamış, içlerinden kaçıp gelen hâkim ve

45 Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (çev: Coşkun Üçok), Mersin 1992, s.377.

46 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.2.

47 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.2-3.

48 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.4.

voyvoda durumu ihbar etmişlerdir. Bu münasebetle öncelikle Sisam eşkiyasının hakkından gelinmesi, daha sonra diğerlerinin ortadan kaldırılması irade edildiğinden İlyas Ağa Kuşadası'na gönderilip Sisam karşısındaki Çanlı köyüne ferman gereği çok sayıda asker toplanmıştır. İslam askeri Sisam adasına gitmek üzere iken donanmaya dokuz kadar da tüccar gemisi katılmıştır⁴⁹. Bu sırada Mora'da meydana gelen ihtilalin şiddetlenmesi ve donanmanın o tarafa gitmesiyle tüccar gemilerinin donanmadan ayrıldıklarını gören eşkiyalar bu gemilere saldırmışlar, gemilerden yalnızca biri kurtulabilmiş, diğerleri ateşe verilmiştir. Yine Bektaş Kaptan'ın riyasetindeki iki alabandalı, bir büyük kalyon Sığıri Kalesi açıklarında eşkiya tarafından yakılmıştır⁵⁰.

Öte yandan bahsi geçen izbandit gemilerine verilmiş olan ve bazı ileri gelen Rum şahısların imzaları bulunan bir kâğıtta dikkat çeken bilgiler ve iddialar yer almaktaydı. Bu kâğıtta dört yüz seneden beri Rum milletinin köle olarak İslam hükümetinin yönetimi altında esir gibi mahkûm yaşadıkları, artık Mora isyanı ile bu esirlikten kurtuldukları, hepsinin bu uğurda silaha sarıldıkları ifade edilmekteydi. Ayrıca Çamlıca bölgesi yöneticilerinin ve sakinlerinin de savaşa hazır ve amade bir şekilde beklediklerini, Rum milletine hizmet için Müslümanlarla denizde ve karada savaşmak üzere on iki pare top ve sair silahlarla Nikola veledi-i Yorgi'ye izin verdiklerini, özgürlüklerini kazanıncaya kadar Hıristiyan devletlerin kumandanlarının da kendilerine destek olacaklarını, destek olamaz iseler bile işlerine karışmayacaklarını, tek amaçlarının Osmanlı'nın köleliğinden kurtulmak olduğunu yazmışlardı⁵¹.

Vahit Paşa'ya göre Mora isyanında bazı askeri ve politik hatalar yapıldığından kısa sürede başarı elde edilememiş, bu sebeple isyan Sakız'a sığramıştır. Buna göre Mora'ya gönderilen Osmanlı-Mısır ortak donanması İstanköy açıklarında ufak tefek eşkiya gemilerine rastlayıp bunları Bodrum sahilinde sıkıştırmış, helak edilmeleri mümkün iken kaptanlar düşmanın altı kıta ateşli gemilerinden korunmak tedbiriyle ihmalkârlık göstermiş, birkaç gün sonra İstanköy gerisinde ve Çoban adası önünde eşkiyaya rastladıklarında da işi sonraya bırakıp isyancılara serbest hareket etme fırsatı vermişlerdir. Netice olarak adanın muhafazası ve harp için gayret gösterecek tedbir sahibi bir vezir ve birkaç bin asker tayin edilip gönderilmesi söz konusu olmuş, o sırada İstanköy adasında ikamet eden Seyyit Mehmet Emin Vahit Paşa vezir rütbesiyle Sakız'a muhafız tayin edilmiştir. Maiyetine ise dergâh-ı ali topçularından bir orta neferat, humbaracıardan bir miktar nefer ile bir halife, Sığıla sancağı mütesellimi Hacı İlyas Ağa, sancak ahalisinden bin

49 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.5.

50 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.6.

51 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.6-7.

nefer asker verilmiştir. Paşadan maiyetiyle birlikte adaya varıp muhafızlık görevini yerine getirmesi istenmiştir. Bunun üzerine Vahit Paşa önce Bodrum'a, oradan Aydın-İzmir yoluyla Çeşme yakasına geçmiştir; delil, tüfenkçi, sekban ve sair 800 kadar maiyetiyle Eylül 1821 tarihinde Sakız adasına ulaşmıştır⁵². Adanın muhafızlığı görevine getirilen Paşa'ya göre "küfür tek millettir" sözü gereği Hıristiyan devletlerin isyana destek verecekleri hesap edilip deniz gücünün takviyesine bakılmamıştır. Her ne kadar Sakız muhafazasına Aydın, Saruhan ve Sığla sancakları kazalarından 750 asker tayin edilmişse de adada eli ayağı tutan 80.000 gayri mülime karşılık ehl-i İslam nefer sayısı bini bulmamaktaydı⁵³.

Adaya ulaşır ulaşmaz bir divan tertip eden Vahit Paşa ileri gelen ağalar, kale zabitleri ve ilmiye mensuplarını taltif etmiş, Rumî ibare ile hazırlattığı bir yazıyı iki adamı ve şehir kocabaşılıarı vasıtasıyla köylere göndermiştir. Bu yazıda ahali-den devlete ve kanunlara riayet etmeleri halinde eskiden beri gelen imtiyazlarının devam edeceğini ve aksi halde cezalandırılacaklarını haber vermiş, buna karşılık ahali teşekkür ve itaat ettiklerini bildiren cevabi bir yazı göndermişlerdir. Ayrıca muhafız paşanın mutfak masrafını vermek, İlyas Ağa ile gelecek bin neferin kayık parasını dahi eda eylemek gibi başka taahhütlerde de bulunmuşlardır⁵⁴.

Vahit Paşa'nın verdiği bilgilere göre Sakız'da gayrimüslimlerin isyan edinceye kadar hiçbir ferdi rencide edilmeyip, refah ve rahatlarının yerinde olduğu İstanbul'daki vekillerinin ve bezirgânlarının beyanlarının yanı sıra İzmir ve sair mahallerde, dost ve düşman memleketlerde yayınlanan Frenk gazetelerinde de dile getirilmiştir. Böyle olmakla birlikte bunlar fırsat buldukça ehl-i İslam'a hıyanet eden bir kavimdirler. Bu defa da Mahmul, İbsara ve Suluca'daki gemilerin çoğuna hissedar olup milli ittifak gayesiyle maddi ve manevi Mora isyanına ve eşkiyaya yardımda bulunmuşlardır. Bu tehlike karşısında Vahit Paşa ihtiyatlı davranıp gece gündüz rahatını terk ederek halk, yerli nefer ve zabitlerin katkılarıyla kale tamiri, hendeklerin temizlenmesi, metris inşası, top kundaklarının yenilenmesi, siper kazılması ve örtülmesi gibi büyük küçük işleri yaptırmış; siyah barut, top ve humbara gibi levazımatı mahallinde nakit sarfı ile satın alarak veya devlet hazinesinden talep ederek tedarik etmiştir. Bu arada Anadolu'dan Sakız'a gönderilen 750 kişiden firar edenler çoğalmış, geride sadece 150 kişi kalmıştır. Ayrıca İlyas Ağa 26 Ekim 1821 tarihinde reçber ve deveci Türkmenlerden derme çatma 600 şahıs ile geldiğinden askere ihtiyaç ortaya çıkmıştır. Rumeli'den cengâver bir iki bin nefer gönderilmesini talep etmiştir⁵⁵. Ancak İstanbul'da tüccar sıfatıyla her yere

52 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.9-10.

53 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.8-9.

54 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.10.

55 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.11-12.

girip çıkan Sakızlı gayrimüslimlerin; “Sakız reayasının isyanı ve şekaveti meydana gelmez” taahhütleri, hatta “dışardan dahi eşkıyanın hücum etmesi söz konusu olmaz” sözleri, ayrıca metropolit ile itibarlı tüccarlardan kırk elli kadarının rehin olarak kale içine alınmış olması, muhafız paşanın kale ve mühimmata düzen vermesi, halk ve yerli neferat ile İlyas Ağa takımından oluşan iki bin Müslümanın muhafaza için yeterli görülmesi gibi sadrazama yazılar göndermeleri ve başka dedikodular yapılarak ilave asker gönderilmesi engellenmiştir. Oysa Sakız kalesini sarıp almak üzere Çamlıca ve Sisam adalarındaki gayrimüslimlerin de külliyetli hazırlık yaptıkları ortaya çıkmış, Vahit Paşa yeterli miktarda asker gönderilmesi isteğini tekrarlamıştır⁵⁶.

Nitekim İstanbul’da ikamet eden İngiliz elçisinin de bu haberi doğrulamasının ardından Aydın ve Saruhan sancaklarından 1.250 ve İzmir’den 500 asker tertip edilerek hızlıca Sakız’a sevk için mübaşirler tayin edildiği haberi gelmiştir. Fakat sadece 500 kadarı gönderilmiş, onların düzene sokulması işiyle uğraşılırken Sakız muhassıllığına tabi köylerden Perme’ye on sekiz, Birgi’ye otuz nefer silahlı gayrimüslim Arnavut ile iki yabancı papazın geldiği haber verilmiştir. Bunun üzerine meseleyi araştırmak için Tüfenkçibaşı Süleyman Ağa ile Sakız muhassıllı Ahmet Bey 300 kadar askerle köylere gönderilmiştir. Köy ahalipleri “yabancı kimse görmedik, bilmeyiz” cevabını vermişlerse de 22 Mart 1822 Cuma günü Sisam adası tarafından 60 kadar küçük, 17 büyük tekne görünmüştür⁵⁷. Bunların Sakız’a çıkmaları durumunda Sakız gayrimüslimlerinin harekete geçip geçmeyeceklerini inkâr etmeleri üzerine Vahit Paşa öncelikle kale kapılarının muhafazasını ve kale dışındaki çarşıda bulunan Müslümanları kaleye almış, adanın Timyane burnu tarafına karakol yaptırmıştır⁵⁸. Bir taraftan da İzmir, Aydın ve İstanbul’la haberciler göndermiştir.

Ertesi gün sabahleyin top, tüfek ve sair savaş aletleri ile 50.000 kadar Rum ve Arnavut Timyane köyü sahiline yanaşıp karaya çıkmışlardır. Timyane’deki karakol askerleriyle meydana gelen ilk çatışmaların ardından eşkıyanın Kanbuz isimli bahçelik yerden ilerledikleri haberi gelmiştir. Önceden hazırlanan mühimmat askere taksim edilerek kapı halkı, ahali ve sairden 1.000 kadar asker muhafız paşa kethüdası ve Saruhan sancağı askerinin komutanı Molla Ağa eşkıyaya mukabele etmek için gönderilmiştir. İki saat süren muharebede Sakız köyleri reayası da “karabulut” gibi dağları kaplayıp Sakız’ın eski kralının nişanı olan beyaz bez üstüne ortası ejder ve Hıristiyan nişanı bayraklarıyla İslam askeri üzerine hücum etmişlerdir. Başka bir bölükleri ise şehir tarafından İslam askerinin önünü kesmek

56 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.12-13.

57 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.13-15.

58 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.15.

ve şehir reayasından Latin mezhebinden bir-iki bin şahıs evleri üzerine bayraklar dikerek tüfek atmaya başlamışlar ve böylece eşkıyaya katılmışlardır⁵⁹.

Bu ilk çatışmalarda İslam askeri kırk elli kadar şehit vermiştir. Kale tarafındaki gayri Müslimlerin çoğu varoшта bulunan ve her biri çok dayanıklı, kârgir konaklara girmişler, bu binalara kaleden top, tüfek ve humbara yağdırıldığında bir kısmı “biz din-i Mesiha yolunda ölmeye geldik” diye bağırarak Torloki Manastırı tepesine ve diğer bir kısmı kalenin sağ sahil kısmındaki Hızır Baba Türbesi'nin yanından Bede ve Germerek tarafına, değirmenler arasına tabyalar inşa etmişler, metrisler ve top tabyaları kazmaya başlamışlardır. Deniz cihetinden gemilerin muharebeye katıldığı sırada kaledeki ehl-i İslam karadan ve denizden muhasara altında kalmışlardır. Zor durumda kalan İslam askeri ve halkı Peygamberimizin ruhaniyetinden yardım istemişlerdir⁶⁰.

Bu şekilde çatışmalar sürerken dışardan “büyük bir kinle” gelen Sakızlı Antunaki Porina, İpsaralı Kaptan Dimetraki ve Sisamlı Yorgi Ligosti'nin –ki bu kişi Sakız'da yerli gayrimüslimlerden binbaşı, yüzbaşı gibi makamlara kişiler tayin eden, makbul ve mümtaz bir şahıstır- imzasıyla ve Rumî yazıyla kaleme alınmış bir yazı ele geçirilmiştir. Asker ve halkın huzurunda okutturulan bu yazıda Allah'ın emir ve iradesi olmadıkça kimse kimseye zarar veremeyeceği hakikat iken Rum milletinin şimdiye kadar nice senelerden beri Osmanlı'ya esir oldukları, şimdi ise Müslümanların günahkârlığı sebebiyle devlet ve Rum saltanatının kendilerine geri döneceğinin malum olduğu, taraf taraf ayaklanıp nice mahalleri zapt ettikleri, Sakız'da da muratlarına haiz olduklarının görüldüğü, Müslümanların korudukları Sakız kalesinin alınmasının kendilerine “su içmek kadar” kolay geldiği, Sakız kalesini savunanların üç güne kadar silahlarını teslim edilip itaat altına girmeleri durumunda içlerindeki yabancıların silahsız Anadolu tarafına gönderileceği, yerli olanlarının ise yıllık cüz'i bir vergi ile emlak ve mallarının kendilerine bırakılacağı, aksi takdirde muhalefet edenlerin, kalede hapsedilen Rumlara suikast edenlerin çocuklarının öldürüleceği ifade edilmekteydi. Bu moral bozmaya yönelik girişime karşı cevap yazılması yerine bu yazının İstanbul'a gönderilmesi ve düşmana en iyi cevabın top başına geçerek verilmesi kararlaştırılmıştır⁶¹.

Bir taraftan top ve tüfek atılarak isyancılara karşılık verilirken diğer yandan gece gündüz mehter çalınarak İslam askerinin morali yükseltilmiştir. İsyancılar ise gurur kastıyla her hane ve evin kapısı üzerine, sokak başlarına birer kandil yakmışlar, tüccarlar Sakız'da kalpaklı diye tabir edilen kıyafetlerinin üzerine silah kuşanarak metrislere mühimmat nakletmişlerdir. Torloti Manastırı yanına ve

59 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.16.

60 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.16-17.

61 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.18-22.

aşağıdaki mezarlığın önüne koydukları toplardan, kaleye nazır konakların pencerelelerinden, camilerin minarelerinden ve mengenehaneden ateş etmişlerdir. Ayrıca ortalığa dehşet vermek için takım takım tabur gösterileri ile kale meydanında top altında bulunan ve baraka tabir edilen dükkânları metris ittihaz ederek kalenin burçlarındaki asker-i İslamı huzursuz vermişlerdir. İsyancıların bu faaliyetlerine karşılık 24 Mart 1822 tarihinde kale kapısından tekbirler ve gülbanklar okunarak çıkan 400 İslam askeri barakalarda olan asiler ile döğüşe döğüşe kendilerine siper ettikleri dükkânlar yakılmış, böylece kale meydanının önü açılıp burçlarda rahatça durulması temin edilmiştir. Bu çatışma sırasında çarşı ve pazarda üç binden fazla asi öldürülmüş, asker-i İslam altı kadar şehit, dokuz-on kadar yaralı vermiş, ardından kaleye geri dönmüştür. 26-27 Mart 1822 tarihlerinden meydana gelen muharebelerde ise “bre Türkler Müslümanlar burada ne durursunuz, Şam’a gidin Şam’a” diyen asilerin birkaç bini daha helak edilmiştir. Bununla birlikte Garban kapısı karşısındaki konaklardan tabyalara atılan kurşunla beş-on nefer İslam askerinin yaralanması ve bir kaçının şehit olması üzerine oradaki konaklar da ateşe verilmiştir. Tophane kapısından dışarı çıkan İslam askerleri top atışlarının da desteğiyle karşı tarafa varmışlar ve kasaphaneleri tutuşturmuşlardır⁶².

Öte yandan kalenin etrafı ve adanın sahilleri kuşatılmış olduğundan burç ve limandan başka yere kayık yanaşıp asker çıkarılması mümkün değildi. Bu itibarla Anadolu’dan yardım için asker sevk edilse de donanma gelmedikçe bunları adaya dâhil etme imkânı bulunmuyordu. Böyle olmakla birlikte doksan iki nefer kadar yiğit Çeşmeli Ömer Reis’in komutasındaki kayıkla düşman arasına saldırıp Allah’ın lütfuyla gece saat altıda liman burcuna ulaşmışlardı. Bu olay kalede sıkışmış durumda olan asker-i İslam’a büyük bir moral ve sevinç yaşatmıştır. Bahşişler verilerek asker nakline teşvik edilen bu cengâverler geceleri ve seher vakitleri donanma gelinceye değin insan nakline imkân sağlamışlardır⁶³.

29 Mart 1822 tarihi sabahtan akşama kadar karşılıklı top ve tüfek atışıyla geçmiştir. Bu arada asiler liman burcunu kara tarafından tazyik etmek üzere gümrük önüne tabya kurup dokuz çapında bir top yerleştirip burcun duvarını dövmüşler, buradaki İslam askerinin bazılarını yaralamışlardır. Bu topun ortadan kaldırılması için muhafız paşa askeri teşvik etmiş, bu işte başarılı olanlara üç bin kuruş vaat etmiştir⁶⁴. Nitekim 30 Mart 1822’de Delilbaşı Süleyman Ağa’nın maiyetinde dizdar kapısından çıkan üç yüz asker Allah Allah günbankları ile gümrük tarafındaki metrislere doğru yürümüş ve oradaki asileri uzaklaştırmıştır. Yedi şehidin verildiği bu askeri harekât başarıya ulaşmış, oradaki düşman topu kullanılamaz hale

62 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.23-24.

63 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.25-26.

64 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.26.

getirilmiş, ayrıca metrisler tahrip edilip top güllerinin bir kısmı denize atılmış, bir kısmı kaleye nakl edilmiştir. Torloti Manastırı'ndan kaleye saldırı diğer mahallerden daha fazla olduğundan 1 Nisan'da o tarafa bir tabya ile üç top ilave olunmuş, gümrük önüne de iki top yerleştirilmiştir. İki gün durmaksızın manastır tepesi, kale içi, gümrük önü, değirmen önü ve Hızır Baba Türbesi taraflarından liman burcuna top atılmıştır. Bu çatışmalarda liman burcu ve kalede birer asker şehit düşmüştür⁶⁵. Sonraki dört gün ise şehir içerisine atılan humbara ve toplar hayli asinin helak olmasına, üç kadar da şehit verilmesine sebep olmuştur. Ayrıca şehir tarafındaki mazgalların çoğu tarumar olduğundan sandık ve sepet gibi şeylere toprak konularak toplar mümkün merteye siper arkasına alınmıştır⁶⁶.

7 Nisan 1822 gecesı asilerin gemilerini liman burcu üzerine getirip sandallar ile asker indirmeleri üzerine burç top, tüfek ve humbaralarla müdafaa edilmiştir. Kayıkların topa tutulmasıyla asiler kaçıp gitmişlerdir. Bu olayın ardından liman burcuna bir bölük asker ve birkaç gavvas takviye edilmiştir. Ertesi gece asiler saat dokuza kadar kayıkla tahminen 600 miktarı kişiyle tekrar bu burca saldırmışlardır. Yapılan top atışlarıyla kayıkların dördü batırılmış, diğerleri can havliyle geri çekilmişlerdir. Bu başarıları sebebiyle muhafız paşa tarafından topçu neferleri ödüllendirilmiştir⁶⁷. Öte yandan isyan devam ederken Nemçe, İngiliz ve Fransız gemileri birer ikişer Sakız önlerine gelerek kendi vatandaşlarını ve konsoloslarını korumak bahanesiyle mahalle aralarına ikişer üçer kişi salıp reaya ve Franklardan üçer beşer şahıs alıp İzmir taraflarına naklediyorlardı⁶⁸.

9 Nisan 1822 Salı günü kalenin lonca sahili tarafına Fransızların ibrik tabir edilen bir beylik gemisi yanaşmış, Sakız'daki Fransız konsolosu liman ardından top kapısına gelerek muhafız paşayla konuşmak istemiştir. Bunun üzerine top kapısındaki tabyaya normalden fazla asker gönderilip konsolos içeriye alınmıştır. Konsolosu karşılama merasiminden sonra neden geldiği sorulduğunda konsolos, "Sakız eşkiyasıyla birlikte hareket eden izbanditlerin beş bini Sisam'dan, beşer yüzü İpsara ve Çamlıca adalarından geldiğini, asilerin kale etrafının yanı sıra varoş ve şehir mahalleleri sokaklarına inşa ettikleri metrislere 24 top koyduklarını, humbara ve diğer mühimmat için bezirgânlar tarafından Mora'daki sergerdelere 200 kese akçelik poliçe gönderdiklerini ve o mühimmatı alıp getirdiklerini, ada üzerinden esecek batı rüzgârı zuhur ettiği anda hendeklerde çalı yakıp kale içine duman savuracaklarını, bu sırada kaleye çıkmak için merdiven ve sair malzeme tedarik ettiklerini, savaş için 40.000 kadar güzide nefer ve reaya hazırladıklarını"

65 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.27.

66 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.28.

67 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.28-29.

68 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.30.

söyledikten sonra Devlet-i Aliye ile Fransa arasındaki dostluğa dayanarak her ne vakit murat edilirse muhafız paşa ile muhassıl Ahmet Bey, Kapıcıbaşı Hacı İlyas Ağa'yı Fransa kralı gemisinin alıp Anadolu tarafına geçirebileceğini belirtmiştir. Ayrıca ihtiyaç duyulan veya noksan olan mühimmatı temin etmek için devleti tarafından memur edildiğini sözlerine eklemiştir⁶⁹. Muhafız paşa bu sözler üzerine vakarını bozmadan ve İslam padişahının ömr-i devlet ve şevketlerini eda ettikten sonra “bizler Devlet-i Aliye-i ebediyyü'd-devamın bendeleri ve şimdilik şu kale-nin muhafazasına memuruz, hakkımızdaki hüsnü zannınıza teşekkür ederiz, din ve Devlet-i Aliye uğruna canımızı feda etmekten, dünya ve ahirette saadetimize gayret ile savaşmaktan başka gayemiz yoktur. Allah'a şükür padişahımız sayesinde vaktiyle tedarik ettiğimiz zehair ve mühimmatımız çoktur, askerimiz dahi ihtiyacımıza kâfidir. Rüzgâr ile hendeğe düşecek, kaleye üşüşecek köpekler var ise görecekları azap dahi vardır. İnşallah eşkıyanın kahr u perişan edildiğini göreceksiniz, Allah'ın takdiri başımız pek sıkışır ise cephaneleri ateşe vererek ortalığı alt üst edeceğimizi göreceksiniz” cevabını verdiğinde orada hazır olan muhassıl, ağalar ve sair zabitan da onu tasdik etmişlerdir. Konsolos kaleye girdiği kapıdan çıkıp gitmeye mecbur kalmıştır⁷⁰.

Bu hal üzere savaşa devam edilmiş, yirmi gün yirmi gece aralıksız atılan top, tüfek, humbara, barut ve sair mühimmat dar yerlere sığınmış çoluk ve çocuğa dahi zarar verdiğinden ve savaşın gidişatı kestirilemediğinden kaleden atılacak silaha bir sınır getirilmesi ve ara sıra atılması kararlaştırılmıştır. Ancak 10 ve 12 Nisan tarihlerinde asilerin saldırılarını sıklaştırmalarıyla yine sabahtan gece yarlarına değin çatışmalar sürmüştür. Bu şekilde beş on gün daha mücadele olması halinde barutun tükenmesi tehlikesi ortaya çıkmıştır⁷¹. Ahali ve ileri gelen zevat gözyaşları içerisinde Allah'a niyazda buldukları, rahmet-i ilahiyeyi “cuş-ı huruşa” getirdikleri ve mücahid-i alemdar-ı Resulullah Hazret-i Halid (RA) ile Seyyid Abdülkadir Geylani (KS) hazretlerinin ruhaniyetinin Hızır Baba Türbesi tarafına teşrif edip muhafız paşaya “tuğ-ı âlemin kible canibinde filan tabya kenarına sapla paşa” diye işaret ettikleri sırada donanmanın Koyun adaları tarafından görüldüğü haberi gelmiştir⁷².

Donanmanın adaya ulaşması üzerine kale önündeki eşkıya gemileri Sakız ardına çekilmişlerdir. Ardından kale kapıları açılıp 1.500 İslam askeri karşı yakadan gelenlere yol açmak için asilere hücum etmiştir. Bu sırada asiler denizden karaya çıkan askere engel olmak kastıyla top ve tüfeklerini ateşleyip kale ile donanmaya

69 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.30-31.

70 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.31-33.

71 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.34.

72 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.35-36.

mukabelede bulunmuşlardır. Hatta fırkata içindeki 90 kadar kalyoncuyu şehit etmişlerdir. Kaptan-ı Derya Nasuhzâde Ali Paşa'nın donanmadan karaya çıkarılması lazım gelen askeri “bakalım makalım” gibi sözlerle geciktirmesi Vahit Paşa ile aralarında sorun yaşanmasına neden olmuştur. Muhafız paşa “kale askerleri metrislere çıkarılmış bulunduğundan asilerin cesaret bulup metrislerde olan mücahitlere korku vermemesi için karaya askerimizi bugün çıkarınız” şeklinde talebi üzerine 800 asker donanma gemilerinden ve o bir kadarı da Çeşme yakasından gelip hendek metrislerinde muharebe etmekte olan askerlere katılmışlardır⁷³.

Bundan sonra 3,5 saat kale ve donanma taraflarından top, metrislerden tüfek atılmasına rağmen asiler direnmeye devam etmişlerdir. Ancak İslam ordusu savaştan geri durmamış, muhafız paşa dahi asilere ok atmayı sürdürmüştür. Diğer taraftan donanmadan 500 asker daha karaya çıkartılmış, asker-i İslam üç bölük halinde hareket etmiş, bir bölüğü debbaghane değirmenleri tarafından dolaşarak Torloti Manastırı tepesindeki metrislere, bir bölüğü garban kapısı karşısındaki büyük mahalle ağzına ve diğer bölüğü ise ok meydanı semtine doğru yürümüştür. O gün akşama kadar ele geçirdikleri asileri kılıçtan geçirmişlerdir. Geceleyin ise şehir içerisinde kalan asiler tekrar savaşa başlayıp ev ve manastırlarından tüfek atmışlardır. Sonraki Cuma günü Paşa Çeşmesi üstündeki büyük köyde dahi eşkıya bulunduğu haber verilince muhafız paşa kale önünde gerekli mühimmatı tanzim ederek o mahalle asker sevk etmiştir. Adı geçen köydeki asiler kaleyi zapt etmek için hazırladıkları top ve sair mühimmatı terk ederek kaçmışlar, ardından şehir mahalleleri ve varoş tamamıyla zapt edilmiş ve İslam yurdu haline getirilmiştir. Reayadan firar eden ve katledilenlerin emval ve eşyaları asker-i İslam tarafından zapt edilmiştir⁷⁴.

O gün zapt olunan 27 adet top ve sair mühimmatın hemen kaleye nakledilmesi emredilmiş, bu isyana karışmayarak konsoloshanelerine sığınmış oldukları haber verilen Latin reaya asker taarruzundan korunmuş, konsoloshanelerin her birine ikişer üçer gavvas tayin edilmiş, sonra İstanbul'a haberciler gönderilmiştir. Bu esnada şehir ve köylere saldırıp İslam askeriyle savaşan asilerin cesetleri gemi ve kayıklarla Sisam adasına yollanmıştır. Yine 13 Nisan 1822'de adadaki asilerin şehir ve varoş taraflarına geri dönmek üzere bölük bölük toplandıkları haber alınıp, o gün Çeşme'den gelen Aydın askeri kumandanı Ahmet Bey, Aydın ve Saruhan neferatıyla Paşa Çeşmesi tarafına; muhafız paşanın delilbaşısı Süleyman Ağa kendi neferatı, enderun ağaları ve saireden bin kadar askerle Kambuz isimli bahçelik semtinden Timyane'ye; kalyon askeriyle İzmir ve sair taraflardan gönüllü olarak gelen Yeniçeri tüfekçibaşları orta kola sevk edilmiştir. Bunlardan Köçek

73 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.36-37.

74 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.38-40

Ahmet Bey Artis köyündeki asilerle savaşıp adı geçen köyü tahrip etmiş, delilbaşı ağa dahi Timyane köyünü asilerden temizledikten sonra ileri taraftaki Kalamaşa köyü civarında bulunan Ayamanya adındaki büyük manastıra kapanan asileri çıkarmak için hareket etmiştir. Manastırın dört bir tarafı hendekle çevrilmiş ve kapısına asma köprü yapılmış olmakla oraya asker ve mühimmat sevk edilmiş, yiğit askerlerin çabalarıyla elli kadar şehit verilip manastır alınmış, orada bulunan kadın ve çocuklar esir edilmiştir⁷⁵.

Daha sonra Kalamaşa köyündeki büyük kule ve palganın alındığı haberi gelmiştir. Orta kola gönderilen askerler ise birkaç köy basıp tahrip etmişler, önlerine çıkan eşkıyayı kahredip eşkıya başı Ligoştı'nın 10.000 kadar asi ile Aya Yorgi/Mastaki köyünde oturduğu, Kuyamavra ve Sisam adası müdürlerinden zuhur eden kâğıtlarda yüz elli kadar gemiyle külliyetli asker ve mühimmatın gönderildiğinin yazılı olduğu, adı geçen köyün hendekle çevrilmekte bulunduğu bildirilmiştir⁷⁶. Bunun üzerine delilbaşı ağa maiyetiyle oraya varmış, dört beş saat süren mücadelede ele geçirilen asiler idam edilmiş, elebaşı Ligosti yaralı bir şekilde hoyrat kıyafetine girip firar ederek Sisam adası tarafına kaçmıştır. Bu arada Mastaki köylerinden Mesedima, Oksedima ve Keyni isimli üç köy ahalisinin amanla teslim olmak istedikleri haberi gelmiştir. Üç gün içerisinde içlerindeki savaşçı eşkıyayı ve silahlarını teslim etmeleri durumunda aman verileceği muhafız paşa ve kaptan paşa tarafından buyuruldu gönderilip 19 Nisan tarihinde ateş kesmeleri tembih edilmiştir⁷⁷.

Öte yandan muhasarada ihtiyaç duyulan barut ve top güllesi gibi mühimmatın donanmadan kaleye nakline hız verilmiş, bu arada padişah tarafından muhafız paşaya ihsan edilen hediye takdim edilerek isyanın bastırılması resmi bir törenle kutlanmıştır. Daha önce Rum fitnesinde firar etmiş olan Rus konsolosu ertesi gün gelip politika kaidelerine uygun olarak Osmanlı padişahına ihtimam ve teşekkürlerini sunmuş, ardından yeniden konaklarına yerleşmelerine izin verilmiştir. Sakız isyanının bastırılmasıyla ilgili Vasıf Efendizâde Lebib Efendi bir tarih düşürmüştür. Bu tarihte "Vahit Paşa Sakız'da oku attı yayını bastı" ifadeleri yer almaktadır⁷⁸.

Mastaki köyü halkı aman isteklerine karşı gönderilen buyurulduya uygun asileri teslim etmemişler, ancak Mastaki'nin diğer köylerinde okunup kabul edildikten sonra yirmi kadar köyün kocabaşları ve yazıcıları boğazlarında siyah makreme ve ellerinde kırmızı bayraklar ile muhafız paşanın yanına gelmişlerdir.

75 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.41-43.

76 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.43.

77 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.44-45.

78 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.45-46.

Böylece isyan bayraklarını indirip Osmanlı sancağını açarak ellerindeki silahları birkaç gün içerisinde kaleye teslim edeceklerini, içlerinde bulunan yabancı eşkiyayı bulup göndereceklerine söz vermişlerdir⁷⁹. Onların bu durumu kaptan paşaya bildirilmiş, muhafız paşa geldiğinde özel bir divan tertip edilerek ahali ve zabitan huzurunda bir defa daha sorgulamadan geçirilmişlerdir. Neticede kendilerinden cizye vergilerini her sene eda etmelerine, silahlarını ve içlerindeki eşkiyayı teslim etmelerine, bir daha eşkiyaya yardım etmeyeceklerine dair söz alınmıştır. Sığla sancağı mütesellimi Hacı İlyas Ağa emrindeki askerlerle bu köyleri muhafazaya ve gerekirse eşkiya ile muharebeye görevlendirilmiştir. Mastaki mukataası emini Ömer Ağa ise bu köylerin ahalisinin silahlarını toplayıp getirmek üzere vazifelenmiştir⁸⁰. Mastaki kocabaşları bu divanda isyan hallerini itiraf edip zindandan divan huzuruna getirilen Sakız metropoliti ve sair tutuklular “bu olaya sebep olanlar şöyle böyle olsun” diye beddua ettirilmesinin ardından onlar da “şeytana uyduk” şeklinde suçlarını ikrar etmişlerdir⁸¹.

Öte yandan donanmanın Sakız önlerinden ayrılmayıp, asilerin gemilerini uzaktan izlemesi, karadaki asilerin Sakız gerisinde dolaşan gemileriyle istedikleri vakitte gelip gitmeleriyle sonuçlanmıştır. Bu sayede köylerden ve şehir reayasından pişman olup aman dilemeden firar edip kurtulanlar olmuştur. Bu olumsuz durum karşısında muhafız paşanın talebiyle İzmir’den Sakız’a gelen gönüllü askerle Çeşme yakasında bekleyen mir-i mirandan Alaiyeli Abdi Paşa adaya getirilmiştir. Kendisine gerekli levazimat verildikten sonra 23 Nisan 1822’de Abdi Paşa’ya asker başbuğluğu görevi tevdi edilmiştir. Daha önce bu askerler adanın dağ köylerinden Vilis isimli büyük köydeki asileri firara mecbur bırakmışlardır. Hatta reislerine dahi bakmayıp kaçan asilerin peşlerine düşüp dağ eteklerinde onlara yetişmişler, dağlara kaçanların geri dönmeleri ihtimaline karşı da adı geçen köyü tahrip ederek içindeki manastıra Osmanlı bayrağı çekmişlerdir. Ardından Bıçkı köyünde toplanmış bulunan eşkiya üzerine varmışlardır. Bıçkı köyünü de zapt ederek o taraftaki eşkiya reislerinden Sakızlı Antonaki Porina’nın saklandığı Ayamavni isimli büyük manastırı zapt etmişler, vardıkları köyleri denetim altına alıp çok sayıda ganimet elde etmişler, eşkiya başı Antonika’nın kesik başını muhafız paşaya getirmişlerdir⁸².

İsyanın bastırılması sırasında şehir ve köylerde tahribat meydana gelmiştir. Bu tahribatta ada muhafızı Vahit Paşa kabahatli görülerek “keşke hark-ı hasaret meydana gelmeseydi” itirazları olmuştur. Bu itirazlara karşılık Vahit Paşa, “daha

79 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.46.

80 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.46-47.

81 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.47-48.

82 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.48-50.

önce meydana gelen muharebelerimizin hangisinde hark ve hasar olmadan iş görüldü?” diye sormuştur. Vahit Paşa bu konudaki itirazlara dini kaynaklardan İmam Serhası'nın Siyer-i Kebir Şerh-i Natık adlı eserinden, yani Hanefi mezhebinden şer'î cevaplar vermiştir. Hatta Hz. Peygamberin Hısn-ı Sakifi muhasarasında mancınık kullandığını ve bu silahın etkili olduğunu, dahası İmam Muhammed'in harp esnasında tahribat meydana gelmesinin caiz olduğunu ifade ettiğini vurgulamıştır. Yine Hz. Peygamberin gazalarından örnekler vererek Hayber'in fethinde benzer durumlar yaşandığını, Sakız asilerinin dahi Medine münaflıkları gibi ehl-i İslamı karıştırarak kalenin dışında adanın her tarafında Müslümanların emniyetini ortadan kaldırdıklarını, dolayısıyla darül-harb hükmüne girdiklerini, bu asilerin Sakız ile de yetinmeyip İpsara ve Sisam adalarına geçip oraları da tarumar ederek ganimet diye aldıkları şeyleri yok pahasına satmaya çalıştıklarını dile getirmiştir. Bu itibarla geç kalınmadan İpsara'ya gidilmesini kaptan paşaya bildirmiş, kendileri gitmez iseler de donanmadan birkaç gemi tayin edilerek İpsara'ya geçilmesi Vahit Paşa tarafından teklif edilmiştir. Kaptan paşa ise “gurur ve eğlenceye müptela olmak” hasebiyle bu teklife sıcak bakmamış, daha sonra “ben casus göndererek o suları kontrol ettirdim, İpsara ve Sisam adalarının asker dökülecek yerlerinde gayrimüslimlerin istikamata varmış, bu mani olur, esas memuriyetim olan Mora sularına azimetim geri kalır, donanmadan birkaç gemi ayırıp göndermek ise vesveseye neden olur” sözleriyle “mugalata” yaparak Vahit Paşa'nın teklifini reddetmiştir⁸³.

Vahit Paşa ile kaptan paşa arasındaki fikir ayrılığı kale içerisinde hapsedilen Sakız metropoliti ve sairlerin durumlarının ne olacağı konusunda da kendini göstermiştir. Bu kişilerin affedilip salıverilmeleri gündeme gelmiş, Vahit Paşa bu kişilerin yargılanıp cezalandırılmaları gerektiğine kanaat getirerek tutuklu olan 63 kişiyi kadı efendi, müftü efendi, ileri gelenler ve kale zabitanının hazır bulunduğu meclise getirerek sorgulatmış, bunların idam edileceklerini işiten, ancak affedilmeleri fikrinde olan kaptan paşa muhafız paşa hakkında “hezeyana” başlamış, ahali ve askerler “bir gaza etti, Peygamberi hoşnut eyledi” diyerek Vahit Paşa'nın yanında yer almışlardır. Bunun üzerine “fesada” düşen kaptan paşanın kendisine suikast ve ihanetinden endişe eden Vahit Paşa başka bir yere görevlendirilmesi isteğiyle Sakız muhafızlığından istifa etmiştir. Ancak 1 Haziran 1922'de İstanbul'dan emir gelinceye kadar Sakız muhafızlığı görevine devam etmiştir⁸⁴.

Vahit Paşa'nın istifasının ardından da adada bir takım işleri çekip çevirmişti. Mesela Hacı İlyas Ağa aman suretiyle teslim olan köylerde kalan reyanın mal ve canlarının saldırıya uğramaması, firarilerin ve ölenlerin tarlalarında kalan

83 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.50-54.

84 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.54-57.

ekinlerin miri hazine adına biçtirilip kale ambarına teslim edilmesiyle görevlendirilmiştir. Ona nezaret etmek üzere üç dört köye subaşılar tayin etmiştir. Bu sırada Vahit Paşa'nın vezirlik şaniyla Anadolu'ya geçmelerine dair ruhsat ile mir-i miran Abdi Paşa'nın Sakız muhafazasına görevlendirildiğini haber veren iki kıta emir gelmiştir. Fakat adanın muhafazası için ihtiyaten Edirne'de tertip edilen 1.000 nefer sekbanın gelişine kadar Vahit Paşa'nın Sakız'da ikameti istenmiş, bu münasebetle paşa 35 gün daha adada kalmış, kuşatma ve isyanda zarar gören burçların imarıyla meşgul olmuştur. 19 Haziran 1822 tarihi gecesi saat altıda beklenmedik bir hadise yaşanmış, asiler ateşe verdikleri bir gemi vasıtasıyla donanmaya saldırmışlar, Kaptan-ı Derya Ali Paşa'nın da içerisinde bulunduğu gemi ateş almış, olay sırasında kaptan paşa şehit olmuştur⁸⁵.

Bu elim olay üzerine Mastaki köylerine hareket edilip asilerden kalanların tamamen ortadan kaldırılması gündeme gelmiş, ancak sabık muhafız Vahit Paşa yaptırdığı araştırmada olayın bir ihmal sonucu ortaya çıktığını tespit etmiş, yeni kaptan paşa tayin edilinceye kadar Muhtar Bey'i paşa vekilliğine getirmiştir⁸⁶. Kaptan paşanın yüzü kararıp başı tepesinden yarılmış olan cesedi Sakız'ın ok meydanı sahilinde görülüp kaleye getirilmiş, cenaze işlemleri yapılarak defnedilmiştir. İsyan bastırılmışken bu olayın yaşanmasında zabıtlere varıncaya kadar donanma mürettebatının içki içmesiyle ayakta ayık kimsenin kalmamasının ve donanma etrafında dolaşan ecnebi gemilerine dikkat edilmemesinin etkili olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca donanma gemilerinin bir mahalde demir atıp durmasının uygun olmadığı, daima yelken üstünde bulunması gerektiği kaptan paşaya ihtar edilmesine rağmen buna itibar etmemesi, hatta ecnebilerle ilişkilerinde ihmalleri olması, Nemçeli bir ateş gemisi kaptanıyla görüştüktan sonra, "o zararsız gâvurdur bilirim" diyerek tüm bu uyarıları dikkate almaması da bu saldırıya yol açmıştır⁸⁷.

Sakız adasındaki kuşatma ve isyanda asilerin mevcudu asker-i İslamın otuz katı kadardı. Çatışmalar sırasında beş-altı yüz kadar İslam askeri şehit olup bir o kadarı da yaralanmış, eşkıya reayasından papaz, Arnavut sekbanı, kocabaşı, binbaşı ve sair sergerdeleri ele geçirilip etkisiz hale getirilmişler, isyan sırasında 40.000 kadar asiden isyanda suçlu olanlar idam edilmiş, diğerleri ise esir alınmıştır. Ayrıca küçük-büyük 27 top, kırk-elli kadar cephane urbaları ve çok sayıda cephane mühimmatı, tophane edevatı, mal, eşya ve emtia İslam askerinin tasarrufuna geçmiştir. Sakız'da yaşanan bu hadiseler Midilli, Rodos ve Kıbrıs adalarında da duyulmuştur. Vahit Paşa'nın muhafızlığı sırasında Sakız adası reayasının cizyeleri

85 M.Ö. 70-1822 yılları arası Sakız adası tarihini kaleme alan Vlasto's, bu olay sırasında Canaris'in "Türk amiral gemisi ile birlikte Kaptan Paşa ve 2.000 Türkü cehenneme gönderdi (19 Haziran 1822)" ifadelerini kullanmaktadır. Vlasto's, a.g.e, s.164.

86 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.57-60.

87 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.61-63.

11.000 kâğıda maktu olup eda edilmiştir. Tüm bu başarılar adadaki memurların sebat ve gayretleriyle meydana gelmiştir. Yine Sakız adasında yaşanan sıkıntıların ortadan kaldırılmasında Allah'ın yardımı, Bedir savaşının muzaffer komutanı ve gazilerin yardımcısı Resulullah Efendimizin mucizesi, evliya-yı kiramın ruhani imdadıdır. Bu manevi yardımlar sayesinde kuşatma ve isyan sırasında asker-i İslam asilere sayıca çok ve vakur üzere görünmüştür⁸⁸.

Edirne'den gönderilen bin nefer sekbanın adaya ulaşması üzerine Vahit Paşa onları gerekli yerlere yerleştirip adadaki son vazifesini de yerine getirdikten sonra 7 Temmuz 1822'de adadan ayrılmıştır. Vahit Paşa'nın Sakız'dan sonraki ilk durağı Çeşme yakası olmuştur. Oraya ulaştığını İstanbul'a da bildirmiş, ardından Urla kasabasına varmıştır⁸⁹.

Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız'da yer alan bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Vahit Paşa Sakız isyanının bastırılmasında büyük yararlılıklar göstermiştir. Fransız konsolosunun yardım teklifini reddederek metanet ve cesaret göstermiş, yirmi günden fazla süren Sakız isyanı ve asilerin kaleyi kuşatmaları, Kaptan-ı Derya Nasuhzâde Ali Paşa komutasındaki Türk donanmasının yardımıyla bastırılmıştır⁹⁰. Donanmanın gelişyle asiler dağılıp pek çok bandıra ve esir ele geçirilmiş, öldürülen asilerin başları İstanbul'a gönderilmiştir⁹¹. Bu yapılırken Vahit Paşa Sakız reayasına adaya gelen bazı müfsit Hristiyanların işgalatına kapılmamaları ve ellerinde bulunan silahları hükümete teslim etmeleri hakkında Rumca buyuruldu neşretmiştir⁹².

Çatışmalar esnasında Sakız'ın büyük tüccarları İpsara adasına firar etmiştir⁹³. Vahit Paşa, İpsara adasındaki Rumların üzerine de gitmek istemiştir. Fakat bu isteğine Kaptan-ı Derya Nasuhzâde Ali Paşa karşı çıkmış, bunun üzerine zaten araları açık olan iki devlet adamı birbirlerini Bâbıali'ye şikâyet etmişlerdir. Bununla birlikte Vahit Paşa'nın adayı idaresiyle ilgili sorunlar meydana gelmiştir. Bunların ilki emrindeki askerlerin aman vererek teslim olan köylere hücum ederek taarruzda bulunmalarıdır⁹⁴. Ayrıca Vahit Paşa'nın sekban akçesi adıyla para topladığı halde asker beslemediği, bir metropoliti zindana koyup seksen bin kuruş talep ettiği ve bu zulümlerin Rumların isyanına sebep olduğu gibi şikâyetler vaki olmuştur⁹⁵. Dahası etrafa yayılan söylentilere göre Vahit Paşa müşteki köylerin ahalisini katlettirmiştir. Bu hareketin çok fena tesirler yapacağı ifade edilmiştir⁹⁶.

88 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.63-66.

89 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.63-66.

90 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, İstanbul 1932, s.132.

91 BOA, HAT, 938/40536; BOA, HAT, 879/38923.

92 BOA, C.DH, 344/17175.

93 BOA, HAT, 879/38924.

94 BOA, HAT, 884/39067.

95 BOA, HAT, 884/39067-A.

96 BOA, HAT, 853/38209-E.

Bir başka husus elli altmış kıta ızbandit gemisinin İpsara önüne gelmesi, bunlara karşı lüzumu kadar asker bulundurulması gerektiği halde Sakız muhafızı Vahit Paşa'nın hiddeti ve hasedinin asker ağalarını gücendirmiş olmasıdır⁹⁷.

Bütün bu gelişmeler üzerine Sakız Muhafızı Vahit Paşa askerinin ve dairesi halkının hallerinden şikâyetle, rahatsızlığını öne sürüp Sakız'ın havasının kendisine iyi gelmediği bahanesiyle muhafızlıktan istifa etmiş ve Anadolu'da bir mahalle naklini istemiştir⁹⁸. Paşa'nın istifası kabul edilirken Sakız varoşunun zapt olunup kalenin muhasaradan kurtarıldığı, Vahit Paşa'nın cesur ve gayyur bir zat olduğu, ancak harp usulüne aşına olmadığından harbe vakıf birinin adaya gönderilmesi uygun bulunmuştur⁹⁹.

Vahit Paşa'nın özellikle Kaptan-ı Derya Ali Paşa ile aralarında yaşanan sıkıntıların ardından istifa etmesi hakkında şüpheleri artırıyorsa da yerine atanan Abdi Paşa'nın onun sağlık sorunları nedeniyle görevinden ayrıldığını belirtmesi de dikkate değerdir. Nitekim Vahit Paşa'nın ardından 17 Haziran 1822'de yerine Sakız Muhafızlığına Abdi Paşa atanmıştır. Ancak Vahit Paşa, Sakız'ın kuşatma altında olması münasebetiyle Edirne tarafından gönderilen asker adaya ulaşmadan oradan ayrılmaması emredildiği için 35 gün daha burada kalmıştır¹⁰⁰. Vahit Paşa Sakız adasından ayrılmadan Kaptan-ı Derya Ali Paşa düşman saldırısına uğramış, ateş alan kalyonundan kaçarken bir ağaç parçası başına düşerek şehit olmuştur¹⁰¹. Bu olay sırasında Vahit Paşa'nın Ali Paşa'ya kasıtlı olarak yardım etmediğini Ali Paşa'nın torunu Mahrukizâde Cafer Bey ifade etmektedir¹⁰². Neticede Çeşme Muhafızı Abdi Paşa kaptan tayin olunup bir miktar askerle eşkıya üzerine gönderilmiş ve hepsi tenkil edilmiştir¹⁰³. Vahit Paşa durumu İstanbul'a bildirip¹⁰⁴, vefat eden Kaptan Paşa'nın eşyasını zapt için memur tayin etmiş, cenazesini Sakız kalesi içine defnettirmiştir¹⁰⁵.

Sakız Naibi Mehmet Emin Efendi 10 Temmuz 1822 tarihinde hükümete yazdığı bir yazıda Sakız muhafızı Vahit Paşa'nın Sakız'ın muhasarasında son derece gayret ederek Sakız'ı kurtardığını ve kimseden zulmen bir şey almadığını ve kimseye borcu olmadığını bildirmiştir¹⁰⁶. Bunun üzerine Paşa'ya Sakız'daki hizmeti

97 BOA, HAT, 853/38209-C; Vahit Paşa hakkındaki iddialar ve Kaptan-ı Derya Ali Paşa ile arasında yaşanan hadiseler konusunda daha detaylı bilgiler için bkz. Yaşar, *a.g.t.*, 153-160.

98 BOA, HAT, 853/38209-G.

99 BOA, HAT, 938/40536-C.

100 *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, s.44.

101 BOA, HAT, 942/40668-H.

102 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.131.

103 BOA, HAT, 931/40342-K.

104 BOA, HAT, 867/38582-B.

105 BOA, HAT, 867/38582-F; BOA, HAT, 867/38582-K.

106 BOA, HAT, 753/35534-B; BOA, HAT, 753/35534-C.

münasebetiyle 100.000 kuruş ihsan olunmuştur¹⁰⁷. Ancak hakkında olumsuz kanaat belirtip görevden uzaklaştırılmasını isteyenler de olmuş, Bursa mutasarrıfı İbrahim Paşa onu “beceriksizlik”le itham ederek yerine seçilecek kişi hakkında tavsiyelerde bulunmuştur¹⁰⁸. Neticede Sakız adasından ayrılarak Anadolu yakasında Çeşme’ye geçen¹⁰⁹ ve oradan Urla’ya yerleşen Vahit Paşa’nın yerine Abdi Paşa görevlendirilmiş¹¹⁰, bu arada Vahit Paşa İstanbul’dan “beyhude süründürülmemesini”, kendisine uygun bir görev verilmesini istemiştir¹¹¹.

Ali Paşa’ya yardım etmemesi sebep gösterilerek vezirliği elinden alınan Vahit Paşa’nın Haziran 1822’de Alaiye’de oturması emredilmiştir. Ancak hastalığı sebebiyle 20 Eylül 1822’de affedilmesi talebinde bulunarak¹¹², Kütahya ya da Afyonkarahisar’a tayinini istediğinden¹¹³, Afyonkarahisar’da ikamet etmesi kararlaştırılmıştır¹¹⁴. Paşa kendisine ikamet mahalli tayin olunan Afyonkarahisar’a giderken Burdur’a uğramış, orada vefat eden hanımından kendisine miras kalan ve “Hacılar Değirmeni” denilen değirmeni Kütahya’daki kütüphanesi vakfına dâhil etmiştir¹¹⁵. Bir süre Halep¹¹⁶ ve Adana¹¹⁷ valiliği yapan Mehmet Emin Vahit Paşa, Kasım 1826’da görevinde ihmalkârlık gösterdiği ileri sürülerek vezirliği bir kez daha alınıp önce Konya’ya¹¹⁸, ardından Bursa’ya¹¹⁹ sürgün edilmiştir. Aynı yıl vezirliği dördüncü defa iade edilip giderleri kendisi tarafından karşılanmak üzere 500 kişilik bir askeri birlikle İstanbul muhafızlığına getirilmiştir¹²⁰. Çok kısa süren İstanbul muhafızlığını Bosna valiliği tayini izlemişse de¹²¹, bu son görevinin başına gidmeden 14 Ağustos 1828 tarihinde Çanakkale’de vefat etmiştir¹²². Vefat haberi Kethüdası Mehmed Sırrı tarafından hükümete bildirilmiş¹²³, cenazesi Çanakkale’nin Ezine ilçesine bağlı bir bucak merkezi olan Geyikli köyüne defnedilmiştir¹²⁴.

107 BOA, HAT, 860/38353.

108 BOA, HAT, 1275/49512-A.

109 BOA, HAT, 753/35534.

110 BOA, HAT, 750/35435.

111 BOA, HAT, 753/35534-A.

112 BOA, HAT, 1561/3.

113 BOA, HAT, 746/35245.

114 BOA, C.DH, 264/13170.

115 BOA, C.MF, 131/6501.

116 BOA, C.DH, 105/5236; Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih-i Lütfi*, C. II, İstanbul 1290, s.155.

117 BOA, HAT, 703/33790.

118 BOA, HAT, 517/25237; BOA, HAT, 517/25237-A.

119 *Tarih-i Lütfi*, C. II, s.155.

120 BOA, HAT, 637/31425; BOA, HAT, 1038/43011.

121 BOA, C.DH, 13/646; BOA, C.DH, 13/646; BOA, HAT, 481/23583; BOA, HAT, 422/21740.

122 BOA, HAT, 714/34082.

123 BOA, HAT, 714/34082-A.

124 Ahmed Lütfi Efendi, *a.g.e.*, s.154; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.132.

Sonuç

Sakız adası coğrafi konumu ve ticaret yolları üzerinde, stratejik öneme sahip bir bölgede yer aldığından çok eski dönemlerden beri kavim ve medeniyetlerin hâkimiyet alanı içerisinde yer almıştır. 14 Nisan 1566 tarihinde Kaptan-ı Derya Piyale Paşa'nın komutasındaki Osmanlı donanması tarafından fethedilerek Osmanlı yönetimi altına alınmıştır. Böylece adada Balkan savaşlarına kadar devam edecek olan Türk hâkimiyeti başlamıştır. 1821'e gelinceye kadar 1694 işgali haricinde adada uzun yıllar refah ve asayiş hüküm sürmüştür. Üç yüz elli yıl süren Türk hâkimiyeti sırasında, Sakız halkına hem dinî hem de siyasi olarak birçok ayrıcalık tanınmıştır. Jorga'ya göre her ne kadar Sakız Osmanlı hâkimiyetine geçtiği ilk dönemlerde ticaretteki eski konumunu kaybetmişse de, zamanla verilen ayrıcalıklarla ekonomik açıdan olduğu kadar sanat ve edebiyatta da gelişme kaydetmiştir. Seyyahlar buranın yaşam standartlarının yüksekliğine dikkat çekmişlerdir.

Nitekim adadaki bu refah ve huzur 6 Nisan 1821'de Mora isyanının başlamasıyla sona ermiştir. Zira kısa zamanda isyan çevreye yayılmış, Ege'de dolaşan Rum izbandit gemileri isyanı önce Sisam'a ardından Sakız'a taşımışlardır. Mora isyanı sonrası Sakız'ın muhafazası için Mehmet Emin Vahit Paşa görevlendirilmiştir. 22 Mart 1822'de Sisamlı asiler tarafından Sakız'ın kuşatılmaya başlamasıyla adadaki yerli Rum ahali de başkaldırıp onlara katılmışlar, adanın işgalini kolaylaştırıp adadaki Osmanlı yöneticilerini ve Müslüman ahaliyi kaleye kapamak durumunda bırakmışlardır. Bunun üzerine Nisan ve Mayıs ayı başlarında çatışmaların şiddetlendiği kuşatma ve isyan yaklaşık iki ay sürmüştür. Netice Osmanlı donanması yardıma gönderilerek kuşatma kaldırılıp Sakız'daki asiler bertaraf edilmişlerdir. Ancak Mora isyanı dış devletlerin, bilhassa Rusya'nın desteğiyle devam ettiğinden adadaki huzur ve sükûn 1826 yılında yeniden bozulmuş, bu defa 2 yıldan fazla sürecek olan, ilkinden daha şiddetli ve zararlı sonuçları olan ikinci kuşatma ve isyan baş göstermiştir.

1822'de meydana gelen ilk Sakız kuşatması ve isyanında adanın muhafızlığı görevinde Mehmet Emin Vahit Paşa bulunmuştur. Vahit Paşa XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Fransız elçiliği (1806), İngilizlerle barış görüşmeleri ve Kal'e-i Sultaniye Antlaşması Murahhaslığı (1808-1809), Tersane-i Amire emînliği (1812), Teke ve Hamid sancakları mutasarrıflığı (1813), Hanya ve Resmo muhafızlığı (1816), Sakız muhafızlığı (1821-1822), Halep valiliği (1824) ve İstanbul muhafızlığı (1828) gibi önemli resmi görevlerde bulunmuş bürokratlardan biridir. Bu görevleri sırasında tecrübe kazanmış olan Vahit Paşa en son Bosna valiliğine tayin edilmişse de ömrü vefa etmeyerek 14 Ağustos 1828'de Çanakkale'de vefat etmiştir. Zikredilen devlet görevlerinde bulunmuş olan Mehmet Emin Vahit Paşa'nın Sakız isyanında meydana gelen hadiseleri anlattığı *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*

adlı eseri o sırada paşanın adanın muhafızlığı görevinde bulunması cihetiyle hem olayın şahidi olarak hem de isyana bastırmak için gerçekleştirilen harekâtı yürüten en yetkili kişi olması hasebiyle mühimdir.

Mora isyanının adaya sıçraması, eşkıyalar tarafından adanın kuşatma altına alınması ve Sakızlı Rumların isyanı sırasına denk gelen bu görevde Vahit Paşa olayların bizzat tanığı olmuş ve isyanın bastırılması için Sakız'daki askeri birliklere komuta etmiştir. Nitekim yaşanan olayları *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız* adlı eserinde anlatarak tarihe not düşmüştür. Bu eserde Vahit Paşa'nın verdiği bilgilere göre Osmanlı hükümeti Sakız tüccarlarının sözleri doğrultusunda hareket ederek başlangıçta adaya asker gönderilmesi fikrine sıcak bakmamıştır. Oysa Sakız adasında seksen bin Hıristiyan reayaya karşılık bin civarında Türk nüfus bulunmaktaydı ve Rum isyanının adaya sıçraması tehlikesi mevcuttu. Bâb-ı âli, Sığla sancağı mutasarrıfı Hacı İlyas Ağa'nın emrindeki askerlerle beraber adada bulunan askerlerden oluşan toplam iki bin askerin yeterli olacağı ve asker gönderilmesi ihtiyacının olmadığını bildirmiştir. Sisam adası tarafından isyancı teknelerinin gözükmeye üzerine Vahit Paşa, varoşlardaki Türkleri kale içine alarak kalenin korunması için tedbirler almıştır. İsyancılar 6.000 askerle Timyane köyünden adaya çıkarak ilerlemeye başlamışlardır. Adada bulunan gayrimüslim reaya da isyancılara katılmış, kale karadan ve denizden kuşatma altına alınmıştır. Böylece Sakız isyanı bütün şiddetiyle başlamıştır.

Uzun süren çarpışmalarda az sayıdaki Türk askerleri büyük başarılar göstererek düşmana çok zayıf verdirilmiştir. Bu arada Çeşme taraflarındaki halktan da Sakız'a yardımda bulunulmuştur. Mora isyanı Sakız adasına sıçrayınca Vahit Paşa Fransız konsolosunun yardım teklifini “her şeyimiz mükemmeldir” diyerek reddetmiştir. Fransızların yardım teklifini reddetmesinde etkili olan bir husus paşanın daha önce Fransa'ya elçi olarak gittiğinde Napolyon Bonapart'ın aldatıcı siyasetini görmesi ve bu nedenle Fransa'ya karşı olumsuz hisler beslemesidir. Vahit Paşa'nın sürekli İstanbul'dan yardım çağırması üzerine Bâb-ı âli de harekete geçerek Kaptan-ı Derya Nasuhzâde Ali Paşa maiyetinde bir donanmayı adadaki Türklerin yardımına göndermiştir. Donanmanın yardıma gelmesiyle düşman askerlerinde bir tedirginlik oluşmuş, şiddetli muharebe neticesinde düşmanın eline geçen yerler geri alınmıştır. Kaçan düşman askerleri Sisam adasına sığınmış, kaçamayanlar da esir edilmiştir. Sakız'dan kaçmış olan Rus konsolosundan başka adadaki bütün konsoloslar Vahit Paşa'yı tebrik etmişler ve adaya geri dönmüşlerdir. Çeşme taraflarına kaçan eşkıyayı da burada bulunan Alanyalı Abdi Paşa 8.000 kadar askeriyle perişan etmiştir.

Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız'da aktarılan diğer bilgilere göre bu olay sonucunda Türk askeri çok sayıda ganimet elde etmiştir. Ayrıca daha fazlasını elde etmek

ve isyancılara olan desteklerini cezalandırmak için Vahit Paşa'ya İpsara adasını da vurmak istediklerini iletmişler, ancak Kaptan Paşa bunun Mora'daki isyanın bastırılması işine engel olacağı düşüncesiyle karşı çıkmıştır. Bu sebeple Vahit Paşa ile Kaptan Paşa arasında görüş ayrılığı meydana gelmiş, birbirleri aleyhine İstanbul'a şikâyetle bulunmuşlardır. Bölgedeki Osmanlı idarecileri arasında yaşanan bu görüş ayrılığı düşman kuvvetlerin işine yaramıştır. Bu sırada Avusturya bandıralı bir kaç gemi Sakız limanı ile Çeşme arasında demir atmış bulunan Osmanlı donanması üzerine saldırıda bulunmuştur. Olaydan önce tecrübeli bazı subaylar bu gemilerdeki hareketlik sebebiyle durumu Kaptan Paşa'ya söylemelerine karşılık, Ali Paşa onların uyarılarını dikkate almamıştır. Rivayete göre eğlence âleminden sonra sızan Kaptan Paşa, ateşe verilen geminin alevleri arasında uykudan uyanmış, ancak iş işten geçmiştir. Kaçmaya çalışırken geminin cephaneliği ateş alınca Kaptan Paşa, düşen seren direğinin başına isabet etmesi sonucu hayatını kaybetmiştir. Vahit Paşa, Kaptan Paşa ile aralarında meydana gelen sıkıntının ardından Sakız muhafızlığı görevinden ayrılmıştır. *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*'a göre Sakız isyanını başarıyla bastıran Osmanlı güçleri kendi aralarında yaşadıkları görüş ayrılığı ve husumet sebebiyle böyle acı bir tecrübe yaşamıştır.

Görüldüğü üzere XIX. yüzyıl Osmanlı tarihinin bir dönüm noktasını teşkil eden Mora isyanı sırasında Sakız'da yaşanan hadiseler olayın görgü şahidinin anlatımıyla, detaylı bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ancak *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*'da olayla ilgili anlatılan ve bu makale ile literatüre kazandırılan detaylar dönemin Osmanlı idaresi tarafından gerektiği şekilde dikkate alınmamıştır. Hatırat niteliğindeki bu eser devlet idaresindeki kişisel sürtüşmelerin hayati önemdeki memleket meselelerinin gölgede kalmasına neden olduğunu göstermektedir. Bölgeyi Osmanlı'dan koparma planları yapan dış güçlerin aradan dört yıl geçmeden Sakız'da yeni bir isyana yol açmaları ve bu isyanın Türk halkı açısından daha ağır sonuçlar doğurması bunun en açık kanıtıdır.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

- BOA, C.AS, 284/11815; 463/19308; 704/29543; 839/35792; 856/36631; 926/40045.
 BOA, C.DH, 105/5236; 13/646; 264/13170; 344/17175; 46/2267.
 BOA, C.MF, 131/6501.
 BOA, C.SH, 14/697.
 BOA, HAT, 1038/43011; 1275/49512-A; 1320/51482; 1559/52; 1561/3; 281/16676;
 422/21740; 481/23583; 494/24277; 517/25237; 517/25237-A; 637/31425; 703/33790;
 714/34082; 714/34082-A; 745/35221; 745/35221-A-C; 746/35245; 750/35435;
 753/35534; 753/35534-A-B-C; 842/37878-T; 844/37910; 847/38031; 853/38209-C-E-G;
 856/38241-B; 860/38353; 862/38466; 866/38570; 867/38582-B-F-K; 867/38587-A;
 879/38923; 879/38924; 883/39048; 884/39067; 884/39067-A; 885/39112; 885/39124;
 885/39134; 928/40297-F; 929/40305-İ; 929/40305-K; 931/40342; 931/40342-K;
 936/40483-B; 938/40536; 938/40536-C; 942/40668-H.

B. Kaynak Eserler ve Araştırmalar

- Ahmed Lütü Efendi. *Tarih-i Lütüfi*, C. II, İstanbul, 1290.
 Ankan, Z. "1821 Yunan İsyamının Başlangıcı", *Askerî Tarih Bülteni*, Sayı 22, Ankara, Şubat 1987, s.114-118.
 Babinger, F. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (çev: Coşkun Üçök), Mersin, 1992.
 Doğan, G. İngiliz ve Fransız Seyyahlara Göre 17. ve 18. Yüzyıllarda Ege Adaları (Midilli, Sakız, Sisam, Rodos), Ankara Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.
<http://publ.princeton.edu/viewer.php?obj=1j92g7522#page/1/mode/2up>, Erişim: 11.11.2012
 Jorga, N. *Kanuni ve Dönemi Yenilmez Türk*, (çev: Nilüfer Epçeli), İstanbul, 2010.
 Mehmet Emin Vahid Paşa, *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız*, 29 Ramazan 1243, Princeton University Digital Library, <http://publ.princeton.edu/viewer.php?obj=1j92g7522#page/1/mode/2up>, Erişim: 20.08.2017
 Örenç, A. F. "1821 Rum İsyamı Sonrası Sisam Adası'na Verilen Yeni Statü", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı 36, İstanbul 2000, s. 335-346.
 Öztuna, Y. *Büyük Osmanlı Tarihi*, İstanbul, 1994.
 Seyyid Mehmed Emin Vahid Paşa, *Tarih-i Vak'a-i Sakız*, Mekteb-i Sanayi Matbaası, 13 Safer 1290 (12 Nisan 1873).
 Uzunçarşılı, İ. H. *Kütahya Şehri*, İstanbul, 1932.
 Vlasto's, A. M. *A History of the Island of Chios A. D. 70-1822*, London, 1913.
 Yaşar, F. *Yunanistan'ın Kuruluşu Sürecinde Sakız Adası (1821-1829)*, Marmara Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2004.

BERKÛK DÖNEMİ SİYASİ OLAYLARI VE MEMLÛK DEVLETİ'NİN SOSYOPOLİTİK YAPISININ DEĞERLENDİRİLMESİ

POLITICAL EVENTS OF BERKÛK PERIOD AND EVALUATION OF
SOCIOPOLITICAL STRUCTURE OF THE MAMLUK STATE

HASAN ACAR* - ABDULVAHAP KILIÇ**

ABSTRACT

Berkuk was the reign of the Mamluk State in the late 14th century, covering Egypt, the Hejaz and the Syrian region. It is Emir Seyfettin Yelboğa, who gave him the name Berkuk, who was his master and made Berkuk grow up in military schools. Berkuk was exiled to Kerek after the murder of his master Yelboğa. He returned to Cairo during the Saban II. period. During this period he was promoted to the emirate of talbhane and then to the rank of emir-i mie (captain). Berkuk succeeded in showing presence in the face of strong orders and as a result of the struggles with them has been the first order. During this period, Malatya Governor Emir Mintas, who opposed the reign of Berkuk, rebelled in 1387. Berkuk marched on Mintas with the forces he gathered and defeated Mintas with the Shakhbab War. Reigning to the throne in 1390, Berkuk eliminated the rebels one by one to strengthen his power. Timur emerged in the Middle East and Anatolia in 1393 by eliminating the danger by establishing regional alliances. The aim of this article is to evaluate the political developments and socio-political structure of the Mamluk Sultan Berkuk.

Keywords: Mamluk State, Sultan Berkuk, Shakhbab War, Internal Rebellions, Timur State.

ÖZ

Mısır, Hicaz ve Suriye bölgesini kapsayan Memlûk Devleti'nin 14. yüzyılın sonlarında hükümdarlığını Berkuk yürütmüştür. Berkuk ismini kendisine veren, onun efendisi olan ve Berkuk'un askeri okullarda yetişmesini sağlayan Emir Seyfettin Yelboğa'dır. Berkuk, efendisi Yelboğa'nın öldürülmesinden sonra Kerek'e sürgüne gönderilmiş ve II. Şaban döneminde Kahire'ye dönmüştür. Bu dönemde talbhane emirliğine ardından emir-i mie (yüzler başı) rütbesine yükselmiştir. Güçlü emirler karşısında varlık göstermeyi başaran Berkuk, onlarla etmiş olduğu mücadeleler neticesinde birinci dereceden emir olmuştur. Bu süreçte, Berkuk'un saltanatına karşı gelen Malatya Valisi Emir Mintaş, 1387'de isyan etmiştir. Berkuk, bunun üzerine topladığı kuvvetlerle Mintaş'ın üzerine yürümüş ve meydana gelen Şakhbab Savaşı'yla Mintaş'ı yenmiştir. 1390 yılında tekrar tahta çıkan Berkuk, iktidarını sağlamlaştırmak için isyancıları birer birer ortadan kaldırmıştır. 1393'de Ortadoğu ve Anadolu'da beliren Timur tehlikesini bölgesel ittifaklar kurarak bertaraf etmiştir. Bu makalenin amacı, bahsedilen bu sürecin ifadesiyle, Memlûk Sultanı Berkuk döneminde yaşanan siyasi gelişmeleri ve dönemin sosyo-politik yapısını değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Memlûk Devleti, Sultan Berkuk, Şakhbab Savaşı, İç İsyanlar, Timur Devleti.

* Sorumlu yazar, Dr., Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, Işıklar Astsubay Meslek Yüksek Okulu, hasanacar.uludag@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8956-7836>

** Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, Işıklar Astsubay Meslek Yüksek Okulu, vahapkilic@outlook.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8500-4355>

Makale Atf Bilgisi: ACAR Hasan, KILIÇ Abdulvahap (2020). Sultan Berkuk Dönemi Siyasî Olayları ve Memlûk Devleti'nin Sosyopolitik Yapısının Değerlendirilmesi, *Avrasya Etüdleri*, 225-253.

Gönderim Tarihi: 13.01.2020 Kabul Tarihi: 22.05.2020

Giriş

Memlûk kelimesi Arapça'da "meleke" fil kökünden türemiş olup, "efendisinin emri altında bulunan esir" manasını taşır. Kelimenin çoğulu "memlukun" ve "memalik"tir. Memlûk kelimesi, hem kadın hem de erkek köleler için kullanılır. Siyah köleler ev işlerine bakarken memlûklar ise emir ve sultanların muhafız birliklerinde görev yapan askerlerdir. Neticede memlûk, savaşta esir edilmiş veya esir pazarlarından satın alınmış, başta halife olmak üzere halk ve sultanın muhafız birliklerinde görev yapan, belli bir hukuki, sosyal ve ekonomik hakkı olan ücretli askerlere denmiştir.¹

Tacirler memlûk alım satımı ve onların Mısır'a getirilişlerinde önemli bir role sahiptir. Kaynaklarda hoca lakabı ile anılırlar. Esiri alan kişi onun ilk efendisi olur ve artık köle efendisinin ismiyle anılır. Köleler, tacirler tarafından genellikle Kahire'ye getirilirdi. Burada esir çarşısında satışa çıkarılırdı. Kaynaklarda bu esirlerin alındığı kurum, devletin hazinesi olan Beytülmal idi. Bilhassa bir sultan öldüğü zaman henüz azat edilmemiş memlûklar varsa tahta çıkan yeni sultan bu esirleri kendi bütçesinden ayırdığı para ile alırdı. Köle satışı yapıldıktan sonra da bu paranın bir miktarı devletin kasasına yani Beytülmal'e giderdi.²

Sultan veya halk tarafından satın alınan memluk, özel bir okul olan Tibaklara yerleştirilirdi. Burada yetişkinlik çağına gelinceye kadar askeri ve dini bir eğitime tabii tutulurdu. Öğrenimini bitirdikten sonra azat edilir ve teçhizatını alarak sultanın memlûk birliğine dâhil olurdu.³ Memluklar asker kökenli olmalarından dolayı ordu teşkilatında önemli bir role sahiptir. Tibaklar gerek ordu teşkilatının asker ihtiyacını karşılıyor gerekse de idari kadrolara bürokrat yetiştirmek gibi bir göreve haiz bulunuyordu. Bu açıdan bakılırsa farklılıklar olmasına rağmen diğer Türk devletlerinde bulunan Gulam ve Osmanlılardaki Pençik sistemi ile benzerlikleri bulunmaktaydı.⁴ Tibak veya Tabaka diye anılan askeri okul, Kahire kalesinin kışlasında bulunmaktaydı. Tibakların ekserisi büyük olup genelde 1.000 Memlûku barındırabilecek kapasitede olurlardı. Bu tabakaların sayısı 12 idi.

Memlûk, Tabaka'ya yerleştirildikten sonra dini bir eğitim alırdı. Kuran okumayı öğrenir, İslam'ın genel kaideleri hakkında bilgi sahibi olurdu. Yetişkinlik çağına yaklaşıncaya askeri bir eğitime tabii tutulurdu. Bilhassa kılıç sallamayı, mızrak ve yay kullanmayı öğrenirdi. Askeri eğitime ayrılan vakitlerde memlûklar titizlikle ve sert bir disiplin altında eğitim alırlardı. Eğitime ayrılan zamanlarda bir asker

1 İlyas Gökhan, "Memlûk Devletinde Askeri Kölelik Hukuku", *Nevşehir Barosu Dergisi*, (Mart 2014), s.137.

2 David Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV, (1988), s.213.

3 İlyas Gökhan, *Age*, s.137.

4 Abdullah Mesut Ağır, "Memlûk Askeri Teşkilatıyla İlgili Yapılmış Bazı Araştırmalara Dair", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, II/14, 2015.

veya emir okulun öğrencileriyle konuşamaz hatta onlara yaklaşmasına dahi izin verilmezdi. Hadımlar ile reis-i nüvvab bütün davranışlarını gözetler ve disipline ihtilaf olması durumunda öğrencilere sert cezalar verirlerdi.⁵

Eğitimi tamamlayan esirler azat edildikten sonra kendilerine ikta verilir ve sultanın ordusuna katılırlardı. Köle olarak geldikleri Mısır'da ordu ve devlet kademelerinde hızla yükselerek sultanlık makamına kadar çıkarlardı.

Berkûk'un Emirlik Dönemi

Berkuk'un hayatı ve ilk zamanları hakkında kaynaklardaki bilgiler yetersizdir. Çerkezistan'ın yerli halkından olduğu bilinen Berkuk, bir Çerkes kabilesi olan Kasa'ya mensuptur. Babasının adı Enes b. Abdullah el-Osmanî'dir. Enes, oğlunun saltanatta meşruiyetini kabul ettirmesi için İslamiyeti kabul etmiştir. Berkuk'un doğduğu tarih ise 1340 yılına isabet etmektedir. Makrizî'ye göre, Çerkezistan'dan alınarak Kırım'a getirilmiş burada bir hamamcıya satılmıştır. Berkuk'un Kırım'da çalışırken hizmet ettiği müşterilerin, kendisinin yakışıklı olmasından dolayı Berkuk'a duydukları merak nedeniyle onu görmeye geldiklerinden bahsedilmektedir.⁶

Berkuk, Osman b. Müsafir tarafından satın alınarak 764/1362-63'de Mısır'a getirilmiş ve büyük emirlerden olan Seyfeddin Yelboğa el-Ömeri el-Haseki'ye⁷ satılmıştır. Berkuk'un kullandığı el-Osmanî ve el-Yelboğavi lakapları da bu hususa işaret eder. Yelboğa, onu satın aldıktan sonra Yelboğaviye memlûklarının eğitim gördüğü Tıbak'a yerleştirmiştir. Onun yetiştirilmesinde titizlik gösteren bu emir, çok geçmeden Berkuk'u azat etmiştir. Lakin efendisine hep sadık kalmış, 1366'da Yelboğa'nın katli sonrasında Zeyneddin Berke, Altunboğa el-Çobani ve Çerkes el-Halili ile birlikte Kerek'e sürülmüştür. Burada beş yıla yakın hapis hayatı

5 David Ayalon, Age, p.226.

6 Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: İstanbul, 1961, s.40.

7 Berkuk'un efendisi olan Yelboğa el-Ömeri el-Haseki'nin doğum tarihi ve kökeni hakkında kaynaklar tam bilgi vermezler. Tam ismi Yelboğa b. Abdullah el-Haseki en-Nasiri şeklinde kaydedilmiştir. İbn Abdullah nisbesi Sehabi'nin kaydına göre babası bilinmeyen kişiler için kullanılmıştır. Sultan çok sevdiği Yelboğa'yı ödüllendirerek talbhane emirliğine getirmiştir. (1357). 1358'de emir-i mie (yüzler başı) olmuştur. Ardından imretü meclis'e getirilen Yelboğa üstadı Hasan'ı bertaraf ederek tahta Selahaddin Muhammed'i çıkarmıştır. Bu dönemde ise Atabek'ül-asakirliğe getirildi. Selahaddin Muhammed'i de hal ettikten sonra tahta Zeyneddin Şaban'ı çıkarmıştır. (1363). Yelboğa nüfuz kazandıkça fevri davranmış gerek kendi memluklarına gerekse de emirlere sert davranışlar sergilemiştir. Onun bu huylarından dolayı kendi memlukları isyan etmiş, onun nüfuzundan kurtulmak isteyen Sultan'da isyana destek verince Yelboğa çatışmalar sonucunda derdest edilmiştir. 1366 yılında Esendemir ve Akboğa'nın aralarında bulunduğu bir grup Yelboğa'yı hapsedildiği yerden çıkarıp başını kesmişlerdir. Vücudu kılıç darbeleriyle parçalara ayrılan Yelboğa'nın sonu nihayetinde trajik bir şekilde sona ermiştir. Atabekliği döneminde 3.000 civarında memlûka sahip olduğundan bahsedilir. Memlukların isyanı döneminde Berkuk'un efendisine isyan edip etmediğine dair kaynaklar suskundur. Yelboğa el-Ömeri el-Haseki hakkında bkz; Fatih Yahya Ayaz, "Türk Memlûkler Döneminin Büyük Emirlerinden Yelboğa el-Ömeri (ö. 768/1366) ve İdaredeki Nüfuzu", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, XVI/1, 2007, s.82-94.

yaşamıştır. Ardından refiki Berke el-Çobani ile beraber tahliye edilip Dımaşk naibi emir Seyfeddin Muncuk el-Yusufi'nin hizmetine girmiştir.⁸

Suriye'de hüküm süren şiddetli kıtlık sırasında Yelboğaviye memlûklarını affeden el-Melik el-Eşref II. Şaban'ın bunların Mısır'a gelmelerini sağladığı bir sırada arkadaşı Berke ile beraber Kahire'ye gelen Berkuk, sultanın hizmetine girmiştir. Sultanın yanında rütbesi artarak Talbhane emirliğine getirilmiştir. Zeyneddin II. Şaban ile birlikte hac maksadı ile Hicaz'a yapılan sefere katılmıştır. Sultanın maiyetinde, Emir-i Mie (Yüzler Başı)'ye getirilmiştir. Berkuk'un Yelboğa memlûklarının başında aktif bir rol oynadığını görülmektedir. Nitekim Berke, Altunboğa ve el-Halili gibi refiklerinin desteklerini temin etmiş, Seyfeddin Taştımur'un yerine Atabek olan Karatay ile Aynabek el-Bedri'nin mücadelelerine katılmıştır. Bilhassa Yelboğa memlûkları arasındaki Çerkesleri etrafına toplayarak önce Karatay ardından Aynabek'e hizmet etmiştir. Ancak Aynabek'in rakiplerini İskenderiye hapisanesine gönderip Halifeyi Kus'a sürmesi üzerine emirler ile anlaşılan Berkuk, Berke ve Yelboğa en-Nasiri'nin desteğini de arkasına alarak aktif bir rol oynamaya başlamıştır. Kutluboğa'yı mağlup ettikten sonra sırada Aynabek vardır.⁹ Bilhassa nüfuzu artan Aynabek'in saltanatı ele geçirme temayülü Suriye'deki Yelboğa emirleri arasında hoş karşılanmamıştır. Bunlar 1377 yılında Taştımur liderliğinde isyan etmiştir. Aynabek bu konuda Berkuk'a akıl danışınca, o da kendisine Suriye'ye sefere çıkmasını tavsiye etmiştir. Fırsatı değerlendiren Berkuk, arkadaşları ile sefer esnasında iken ordu isyan etmiş ve Berkuk bu rakibinden kurtularak birinci dereceden emir olmuştur.¹⁰

Rakiplerini sırasıyla bertaraf eden Berkuk, bu sırada Yelboğa emirlerinden Atabek seçilen Yelboğa en-Nasiri ve Berke ile birlikte büyük bir nüfuza sahip olmuştur. Berkuk, bu kez Berke ve diğer Türk emirlerinin zaafından istifade etmek istemiştir. Fakat Yelboğa en-Nasiri onun karşısında durarak Dımaşk (Şam) naibi Taştımur'u Mısır'a davet etmiştir. Bu kez yeni Atabek olan Taştımur'a nüfuz eden Berkuk, onu Yelboğa en-Nasiri aleyhine çevirerek büyük emir-ahurluk (emir ahur el-kebir)¹¹ rütbesine yükselmiştir. Bu mühim vazifeye giren Berkük, "Seyf-ed-dünya ved-din" lakabını alarak Yelboğaviye memlûklarının başında İstabl'e yerleşmiştir.¹²

Berkuk'u bizzat gören seyyahlardan Frescobaldi, onun tam bir sultan hasletine sahip olduğunu belirtir. Kaynaklar onun uzun boylu ve geniş omuzlu olup adaleli

8 Şehabeddin Tekindağ, Age, s.43.

9 Şehabeddin Tekindağ, Age, s. 45.

10 K. Yaşar Koprıman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s.11.

11 Vezirlik makamından önceki son rütbedir.

12 Şehabeddin Tekindağ, Age, s.46.

bir vücudu olduğunu söyler. Kaynaklar umumiyetle iyi bir binicilik vasfı yanında mahir bir mızrak atıcısı olarak tarif ettikleri Berkuk'un her sene Nil'in taşması şerefine Meydan el-Kebir'de tertip edilen merasimlere iştirak edip halkı ile birlikte İslam âleminde ağır beden hareketleri arasında sayılan kürre oyununu oynadığını ifade eder.¹³

Adil, vakar sahibi, iyi niyetli ve yumuşak huylu bir sultan olarak tanıtılan Berkuk, İbn Haldun'a göre tüm halkın gönlünü kazanmıştı. Gönülleri ona karşı sevgiyle doluydu. İhtiyatı elden bırakmaz, devlet idaresiyle ilgili işleri çok yakından kontrol ederdi. Haftanın iki günü İstabl-ı Sultani'de icra edilen adli duruşmaları bizzat yöneten Berkuk, fıkhi dirayeti sayesinde davaları kolaylıkla neticeye bağlardı. Ulemaya saygı gösterir, huzuruna giren fakihleri ayakta karşılardı.¹⁴

Berkuk, bunun yanında Kahire'deki birçok cami ve türbelere para tahsis edip kıtlık senelerinde de fukaraya yardımda bulunmuştur. Ayrıca o güne dek mühmel kalan Türkçeyi devletin resmi dili olarak kabul etmiş ve pek çok eseri Türkçeye tercüme ettirerek bu dile hizmet etmiştir.¹⁵

Berkuk'un Atabekliği ve Tahta Çıkışı

Mevkisini kuvvetlendiren Berkuk, Berke ile beraber bir süre Taştımur'u desteklemiştir. Onun sayesinde reis-i nebelik makamına geldikten sonra daha bağımsız bir hale gelebilmek için Yelboğaviye memlûklarından ayrı yeni bir memlûk grubu olan ez-Zahiriyye'yi ihdas etmek üzere teşebbüse girişmiştir. Han-Masrur'dan çok sayıda Çerkes memlûk satın almıştır. Öte yandan emir-i meclis olan Berke'de kendi grubunu kurmaya karar vermiştir. O da ez-Zeyniyye memlûklarını özellikle Türklerden seçerek kurmuştur. Bu faaliyetler her ikisinin de ileride birbirleriyle çatışma ihtimalini güçlendiren emarelerdir.

Berke'nin kendi grubunu kurmasının üzerinden çok geçmeden Berkuk, Türk grubunu tamamen imha etmeye karar vermiştir. Başta Berke'nin kardeşi Karatimurtaş olmak üzere pek çok Türk halkını tevkif etmiştir. Bu sırada Zahiriye memlûkları da Zeyniyelere karşı harekete geçmiştir.¹⁶ İlk fiili çatışmalar 1380 yılında başlamıştır.¹⁷

İki grup arasındaki çatışmalar devam ederken Yelboğa en-Nasiri ve Ahmet b. Umur et-Türkmani başta olmak üzere Berke'nin destekçileri Kal'atü'l-Cebel'e

13 Age, s.114.

14 İsmail Yiğit, *Memlûkler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2008, s.105.

15 Şehabeddin Tekindağ, Age, s.116.

16 Şehabeddin Tekindağ, Age, s.46.

17 K. Yaşar Koprıman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, s.12.

saldırıp kaleyi zorlamaya başlamıştır. Kahire muhtesibinin¹⁸ Berkuk destekçileri tarafından tutuklanmasıyla beraber halkın desteğini de arkasına alan Berkuk, taş ve sopalarla girişilen müdahale ile bu girişimi durdurabildi. Kaleden atılan mancınık ve sair silahlarla iki ateş arasında kalan Yelboğa en-Nasiri ve Berke'nin memlûkları püskürtülmüş ve bunların pek çoğu halkın eline düşmüştür. Yelboğa ve Berke geri çekilmek zorunda kalmıştır. Vaziyete hâkim olan Berkuk, Karati-murtaş ve Yelboğa'yı tevkif ettirmiştir. Önde gelen Türk halkının da tutuklanması üzerine Mısır'da Türk hâkimiyeti sona ermeye başlamıştır.

Sultan Ali'nin 1381'de vefat etmesinin ardından harekete geçen Berkuk, sultan olmak için harekete geçmiştir. Fakat halktan yeterli desteği alamayınca el-Melik el-Eşref Şaban'ın oğullarından birini seçmelerini istemiştir. Meclis teklifi kabul ederek sultanın en büyük oğlu Zeyneddin II. Hacı'yı sultan ilan etmiştir.¹⁹

Meclis tarafından 11 yaşında bir çocuk olan Sultan Zeyneddin II. Hacı'nın devlet işlerini tek başına yürütemeyeceği değerlendirilerek devleti Berkuk ile birlikte yönetmesi kararlaştırılmıştır. Bu ise artık Berkuk'un atabeklik ile yetinmeyip saltanat naibi olması demektir. Bundan istifade ile Berkuk, büyük görevleri kendi memlûkları ve arkadaşları arasında paylaştırdı. Öte yandan bazı vergileri kaldırıp parayı düzenleyerek iktisadi durumu canlandırdı. Bu icraatlarla halkın kalbini kazanmaya çalıştı. Hariçte ise Türkmenlerin Halep'e yaptıkları akını defedip ülkeyi korumak ve kollamak kudretinde olan adam görünümü verdi.

Türkler ise Berkuk'un saltanata temayülünü endişe ile takip ediyorlardı. Berkuk'un saltanata çıkarması durumunda Türklere zarar vereceğine inanıyorlardı. Bu yüzden ona bir suikast düzenlediler. Fakat Berkuk bunu önceden haber alıp saldırının liderlerini ele geçirerek sürgüne gönderdi. Bu teşebbüsün başarısızlığı artık Çerkes memlûkları devletinin kuruluşu anlamına geliyordu. Aynı zamanda Berkuk, Çerkes memlûklarının arasındaki rekabeti de iyi biliyordu. Buna rağmen Berkuk, halkın ileri gelenlerinin kendisinin karşısına dikileceği korkusu ile bu adımı atmaktan çekiniyordu. Etrafındaki emirlerin büyükleri onun bu halini görüp onu tahta çıkaracak adımları atma yolunda kendisine teminat verdiler. Bu sırada Berkuk'un korktuğu iki emirin ölmesi de ona fırsat verdi. Sonunda Berkuk'un yardımcılarının ikisi Sultan II. Hacı'yı saltanat odasından alıp bir eve götürdüler.²⁰ Böylelikle sultanın otoritesi sarsılmış ve sultanlık makamı Berkuk'a kalmış oluyordu.

18 Muhtesib: İslâm hukûkunda bir kasaba veya şehir halkının şer'î emir ve yasaklara uymasını sağlamakla görevli olarak çarşı ve pazarı kontrol eden, ticârî dâvâlara ve bâzı amme dâvâlarına bakan belediye zâbita memuru, ihtisap ağası, ihtisap emîni, şehremîni, Erişim: 29.11.2019, <http://www.lugatim.com/s/muhtesip>.

19 Şehabeddin Tekindağ, Age, s.50.

20 K. Yaşar Koprıman, Age, s.12.

Halife Mütevekkil tarafından 'el-Melik ez-Zahir' unvanı verilen Berkuk, Kal'atü'l-Cebel'de devletin ileri gelenleri tarafından biat aldıktan sonra nihayet sultanlık tahtına 26 Kasım 1382 yılında oturdu.²¹ Berkuk'un aldığı ez-Zahir lakabının ise öğle vakti tahta çıkmasından dolayı verildiği belirtilmiştir.²²

Sultan Berkuk Dönemi Siyasi Olayları

Sultan Berkuk'un Birinci Saltanat Dönemi (1382-1389)

Burci Memlûk devrinin ilk sultanı olan Berkuk, saltanat alametlerini giyerek Istabl es-Sultani'de atına binip merasimle Kal'atül-Cebel'e girdi. Bu suretle Katib üs-Sır, vezir, Nazır'ül-Ceyş gibi ileri gelen halk ve Dar'ül-Adl müftüleri onu karşıladılar. Sultanlığı şerefine Kahire donatıldı, edipler bu günün şerefine kasideler kaleme aldılar. Kal'atül-Cebel'e yerleşen Berkuk, kendisini destekleyen Hanefileri olduğu gibi Şafi kadılarına da iltifat etti, onların teveccühlerine mazhar olarak Kanatır es-Sıba'yı ziyaret etti.²³

Berkuk Döneminde İç İsyanlar

Sultan Berkuk, ilk iş olarak kendi taraftarlarını önemli mevkilere getirmeye başladı. Bunun üzerine bazı naiblerin nümayişi ile karşılaştı. Gazze Naibi Abd'ül-vahid memlûklarıyla beraber kaleyi terk etti. Öte yandan Elbistan Naibi Altunboğa es-Sultani'de Dulkadiroğulları ile anlaşarak Darend'e'yi muhasara altına aldı. Nitekim Sultan, kendi destekçisi olan Yelboğa en-Nasırı ve taraftarlarının desteğiyle bu isyanı bastırmaya muvaffak oldu.²⁴

Berkuk, bu ihtilaftan sonra, 1383 ilkbaharında bir suikastla karşılaştı. Kahire'de Türk halkı ve Halife el-Mütevekkil'in başını çektiği bu hareketin hedefi, Sultanı bertaraf ederek Halifeyi hükümdar ilan etmektir. Muhalifler, Türkmenler, Kürtler ve Said bölgesinde yaşayan bedevi Arapların desteğini de sağlayan isyancılar, Berkuk'un aldığı tedbirlerle hezimete uğratıldılar.²⁵ Sultan bu girişimleri kırdıktan sonra halifeyi şiddetle kınayıp baskı altına aldı. Hatta onu öldürtmek istediye de karşı çıkan dört mezhep kadıları ve müftülerin bunu reddetmesi üzerine onu zincire vurdurtabildi.

Aleyhinde tertiplenen suikast teşebbüslerini önleyen Berkuk, bir müddet sonra Yakınoğ'u'ya gelen Timur'un Memlûk Sultanlığı'nın nüfuz sahasına yakın olan Karakoyunlu Türkmenlerinin Beyi Kara Mehmed'i mağlup edip Malatya'ya

21 İsmail Yiğit, *Memlûkler*, s.99.

22 Murat Zengin, *XIV. Yüzyılda Malatya*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015, s.144.

23 Şehabeddin Tekindağ, *Age*, s.54.

24 *Age*, s.55.

25 İsmail Yiğit, *Memlûkler*, s.100.

kaçırdığını öğrendi. Daha evvel Moğol, bu kez de Tatarların arz ettiği tehdidi gören Sultan, 1387 yılında Kal'atü'l-Cebel'de topladığı ulema meclisinde bu tehlikeyi ifade ederek yeniden asker toplayıp vakıflardan toplanan paranın bu hususta kullanılmasını talep etti. Mecliste bulunan din büyükleri önce bu teklifi reddetseler de tehlikenin ehemmiyetini göz önünde bulunduran ulema heyeti, bir yıllık iradın bu hususta kullanılmasını kabul etti.

Vakıf paralarına böylelikle el koyan Sultan Berkuk, tüccarlardan büyük itirazlara sebep olan bir vergi de tahsil ettiği gibi halka ilave vergiler getirdi. Diğer yandan Timur kuvvetlerinin Müslüman olduğuna inanmayan Berkuk, sefere dini bir misyon vermeye çalıştı. Kahire'de teçhiz edilen kuvvetler Halep'e giderek bu şehrin Naibliğinde bulunan kalelere dağıldı. Memlûk devletinin hizmetinde bulunan Türkmenler ve Arap aşiretleri de sınır Naiblerinin maiyetine girdiler. Sefer hazırlıklarının yanında gerek Celayir Sultanı Ahmed ve gerekse de Altın Ordu Hanı ile anlaşmaya çalıştı. Berkuk'un bu faaliyetlerinden endişelenen Timur, bu mıntıkada kalmayı tehlikeli bularak Toktamış Han'ın üzerine yürüdü.²⁶

Emir Mintaş İsyanı

Tam adı Timurboğa bin Abdullah el-efdali el-Mintaş el-emir Seyfeddin olan Mintaş, Memlûk sultanı el-Melik el-Eşref Şaban'ın memalikinden idi. Bu sultanın hasekilerinden olan Mintaş, onun döneminde emir-i aşere (onlar başı) rütbesine yükselmişti. Eşref Şaban'ın 1377'de öldürülmesinin ardından diğer Eşrefiye memaliki gibi Mintaş'ta sürgün edildi ve Bilad-ı Şam'a sürülerek Behisni Niyabeti'ne atandı. Malatya Naibi Altunboğa es-Sultani'nin görevi Elbistan'a kaydırılınca Malatya'ya nakledilen Mintaş, görev yerine ulaşamamıştı.²⁷

Mintaş, Ekim 1387'de başta el-Bire Naibi el-Emir Yelboğa el-Menceki, İlyas el-Macari, el-Emir Altunboğa el-Eşrefi ve el-Emir Esendemir eş-Şerif bin Yakub Şah olmak üzere Eşrefiye memalikinden yaklaşık beş yüz memlûk ile ittifak ederek Malatya'da isyan etti. İttifaka o sırada Malatya'da olan Kara Mehmed ve Türkmenleri de dâhil etmeyi başardı. Kadı Burhaneddin Ahmed'i de ittifaka davet etmeye çalıştı. Kadı Burhaneddin bu sırada Erzincan üzerine sefer hazırlığında idi.²⁸

Mintaş, Timur tehlikesi ortadan kalkar kalkmaz Berkuk'un Suriye'de toplanan Memluk ordusunu üzerine göndereceğini biliyordu. Bu yüzden Sivas hükümdarı ile dostluk bağları kurmaya çalıştı. Mısır ordusunun harekete geçtikleri sırada Malatya'yı teslim etme teklifinde bulundu. Kadı Burhaneddin onun bu teklifini olumlu karşılayarak Erzincan seferini erteledi. Ayrıca Mintaş, Şam emirlerinin de

26 Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı*, s.56.

27 Murat Zengin, *İlhanlılar-Eratnalılar-Memlûkler Dönemi Malatya (1295-1401)*, Malatya Kitaplığı, İstanbul, s.105.

28 Age, s.105.

kendisiyle ittifak halinde olduğunu, onların Berkuk'tan kaçarak Malatya'ya sığındığını ve gün geçtikçe ordularındaki asker sayısının arttığını söyleyerek onunla anlaşmaya çalışıyordu. Bunun üzerine Sivas hükümdarının Malatya'ya olan ilgisi daha da arttı.²⁹

Kadı Burhaneddin bu dönemde bölgedeki varlığını korumak ve topraklarını genişletmek istiyordu. Memlûklara karşı Dulkadiroğullarını destekliyordu. Şam halkıyla da ihtilaf halindeydi. Eretnalı Alâeddin Ali Bey tarafından Suriye'ye gönderilen tüccar, Ali Bey'in ölümü üzerine geri dönmeyerek Suriye'de yerleşmişti. Kadı Burhaneddin malların iadesini talep etmiş fakat bu reddedilmişti. Sivas hükümdarı buna misilleme olarak Berkuk adına Sivas'ta ticaret yapan bir kafilenin mallarına el koymuştu. Ayrıca Sivas, ortaçağ köle ticaretinin merkezlerinden biriydi. Tüm bunlar ilişkilerin nezaketini arttıran başlıca hususlardı.³⁰

Kadı Burhaneddin durumu değerlendirerek Mintaş'tan gelen teklifi kabul etti. Malatya'ya gitmek için hazırlıklara başladı. Bir taraftan Mintaş Sivas'a devadarını yollayarak şehri teslim etmeye hazır olduğunu bildiriyordu. Fakat Mintaş'ın tutumsuz siyasetinden dolayı Kadı Burhaneddin herhangi bir netice elde edemeden Sivas'a döndü. Mintaş yaptıklarından dolayı özür dileyip şehri teslim etmeyi bir kez daha teklif etti. Durumu hassasiyetle okumaya çalışan Kadı Burhaneddin, Malatya'yı ikinci kez teslim alma girişiminde bulundu.³¹

Mintaş ile yaptığı görüşmede şehri bu kez sorunsuz bir şekilde kendisine teslim ederse ona askerleri ve mallarıyla beraber Niksar'ı vereceğini söyledi.³² Mintaş'ın devadarı bu esnada Malatya kapılarını kapatarak şehri teslim almak için gelen Kadı Burhaneddin'in adamlarını tutukladı. Bunun üzerine Sivas hükümdarı Mintaş ve adamlarını esir alarak Sivas'a döndü. Gelişmeleri yakından takip eden Berkuk ise 9 Mart 1388'de Mintaş'ı Malatya Niyabeti'nden azlederek şehir kapılarını kapatan devadarı yeni Naib tayin etti.³³

Sultan Berkuk, Mintaş isyanını bastırmak üzere Halep Naibi Yelboğa en-Nasırı'yi Mayıs 1388'de Sivas üzerine yolladı. Yelboğa kumandasındaki Memlûk kuvvetleri önce Malatya, ardından 28 Mayıs'ta Sivas önlerine gidip şehri muhasaraya başladı. Tatar desteğindeki Kadı Burhaneddin'in ordusu ise 60.000 kişiye ulaşmıştı.³⁴

29 Aziz B. Erdeşir-i Esterabâdî, *Bezm u Rezm*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara, 2014, s.331.

30 Murat Zengin, "Kadı Burhaneddin Ahmed'in Malatya Politikası", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. VIII/38, Haziran 2015, s.452.

31 Murat Zengin, *İlhanlılar-Eretnalılar-Memlûkler Dönemi, Malatya, (1295-1401)*, s.105.

32 Aziz B. Erdeşir-i Esterabâdî, *Bezm u Rezm*, s.338.

33 Murat Zengin, *Age*, s.105

34 *Age*, s.109.

Ancak Kadı Burhaneddin'e muhalif emirlerin önde geleni olan Seyyidi Hüsam'ın bazı vaatlerde bulunması üzerine Moğollar savaş meydanını terk ettiler. Bunun üzerine Memlûklar Sivas'ın Kayseri kapısına kadar sokuldu. Kadı Burhaneddin zor anlar yaşarken bir taraftan Memlûk kuvvetlerini oyalamak maksadıyla Yelboğa'ya aman dileyen bir mektup gönderip Sultan'a itaat bildirirken diğer taraftan ordusunda başlayan bozulmayı önlemek için tedbirler aldı. Çok geçmeden Memlûklar Kadı Burhaneddin'in direnmesi karşısında barış teklifinde bulundular. Mintaş'ın teslim edilmesi halinde Sivas'ı terk edeceklerini bildirdiler. Fakat Kadı Burhaneddin bunu kabul etmedi. Barışın imza edileceği sırada şehirden kaçan birisinin Yelboğa'ya gelip Sivas'ın zor bir durumda olduğunu bildirmesi üzerine görüşmeler kesildi. Memlûklar barış için yine Mintaş'ın teslim edilmesini şart koştular. Berkuk'un Mintaş konusundaki hassasiyeti Yelboğa'nın bu tavrında etkendi. Görüşmelerden sonuç alınmayınca çatışmalar tekrar başladı. Ancak zaferin gecikmesi ve çekilen erzak sıkıntısı üzerine Mısır ordusu yeniden görüşme istedi. Nihayet ordu savaş meydanından çekilerek Suriye'ye yöneldi. Bırakılan cephane, erzak ve savaş gereçleri Kadı Burhaneddin'in ordusuna ganimet oldu.³⁵

Ardından Yelboğa Halep'e avdet etti. Halep'e ulaşan Yelboğa, Berkuk'a "Sultan benim kadar Mintaş'ı tanıyamaz. Onunla savaşa devam etmeliyiz" şeklinde bir mesaj gönderdi. Sultan, Yelboğa'nın hareketlerini takip ederek ondan şüphelenmeye başladı. Yelboğa'nın Mintaş ile ittifak halinde olabileceğini düşündü.³⁶ Bu şüpheler üzerine Yelboğa'nın çâşnigirini³⁷ kullanarak onu zehirletmek istediysede başarılı olamadı.³⁸

Berkuk bir taraftan Gümüşboğa el-Hamevi ve Emir Altunboğa el-Çobani'yi İskenderiye'de hapsedtirirken diğer taraftan da Yelboğa'yı Halep Niyabeti görevinden azlederek Dımaşk Niyabetine atadı. Tutuklanma ve görev yerlerinin değiştirilmesine karşı kendini güvende hissedemeyen Yelboğa, Mintaş'a gizlice haber yollayarak itaat altına girmesini bildirdi. Mintaş ise Kadı Burhaneddin'den kurtularak gelip Yelboğa'ya katıldı. Ocak 1389'da Yelboğa'da isyan etti.³⁹

Mintaş, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Dulkadiroğlu Suli Bey'e haber göndererek onların desteğini almaya çalıştı. Kendisini tevkif etmek için gelen Halep Atabek'i Sudun el-Muzafferi ile Halep halkını bertaraf ederek şehri ele geçirdi.

35 Kürşat Solak, *Memluk Devletinin Anadolu Beylikleriyle Münasebetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2011, s.155-156.

36 Murat Zengin, *Age*, s.109.

37 Farsça çâşnî (lezzet) ve gîr (tutan) kelimelerinden oluşmuştur. "Ekâbir-i hâs" denilen saray büyükleri arasında yer alan çâşnigîrin esas görevi, maiyetindekilerle birlikte sultanın sofrasını hazırlamak ve sofraya konulan yemekleri sultandan önce tatmak suretiyle onun zehirlenme ihtimalini önlemektir, <https://islamansiklopedisi.org.tr/casnigir>. Erişim: 29.11.2019,

38 Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı*, s.58.

39 Murat Zengin, *Age*, s.111.

Berkuk ise Dulkadirîlilerin Yelboğa ile birleşmesini önlemek için Kahire'deki Dulkadirli hanedanına mensup kardeşleri salıverse de herhangi bir başarı elde edemedi. Suli Bey ise Mintaş ile birlikte hareket ederek Elbistan Naibliğini yeniden elde etti. Berkuk, isyanı bastırmak için Türkmen ve emirlere kendisine sadık kalmaları için yemin ettirdiği gibi bu sırada isminden sık sık bahsedilen Halife'yi de mahpus bulunduğu yerden çıkarıp kale kapısının üstündeki burca nakletti. Bir taraftan Yelboğa Mısır'da halifeye yapılan hakaret ve muameleleri yayıp halkın desteğini kazanırken diğer taraftan Suli ve Nu'ayr beylerinin de yardımlarını arkasına alarak gücünü arttırdı. Berkuk bu ortamda gerginliği azaltmak için halife ile barışmaya karar verdi. Ayrıca Suriye üzerine çıkaracağı ordusuna günün belli saatlerinde gözdağı vermek için sancaklarıyla beraber yürüyüş yapmasını emretti.⁴⁰

Zeyneddin II. Hacci'nin Sultanlığı ve Berkuk

Mısır'da hazırlanan ordu, Suriye'ye gönderildi. Ancak Memlûk ordusu Lâçin Hanı civarında Yelboğa'nın ordusuna mağlup oldu. Bu muvaffakiyet üzerine Dımaşk'a giren Yelboğa bütün Suriye Naiblerine haber göndererek memluklarıyla beraber bu şehre gelmelerini istedi. Memluk ordusunun yenilgi haberi Kahire'ye ulaşınca büyük bir infial ortaya çıktı. Bir grup isyancı bu ortamdan istifade edip dükkânları yağmaya çıksa da Berkuk asayişî sağlamayı başardı. Bu arada Sultan, istihkâmları takviye ettiği gibi burçlara zahire yığmak suretiyle müdafaaya hazırlandı. Ayrıca Havvara Araplarını Kal'atü'l-Cebel eteğine yerleştirip Darfil kapısı ile Cebel kapısı arasına da yeni bir duvar ördürdü.⁴¹ Bir taraftan da halkın gönlünü kazanmak için bazı vergileri kaldırdığını ilan etti. Yaklaşık altı yıl sonra Mütevekkil'i tekrar halifelige getirdiği bildirdi. Fakat bunlar onu bu zor durumdan kurtaramadı.⁴²

Yelboğa, kendisine katılan Mintaş, Suli Bey'in kuvvetleri, Suriye Naibliklerinde mevcut Ecnadü'l-Halka ve yardımcı Türkmen, Kürt ve Arap askeriyeye yürüyüşe geçerek önce Katıba ardından Salihîye ve nihayet Bibli's'e geldikten sonra Kahire'ye girdiler. Bu sırada şehirde karışıklıklar çıktı. Berkuk, Burc el-Ahmar'a sığınıp sükûneti sağlamaya çalışsa da başarılı olamadı. Nihayet teslim olmaya karar veren Berkuk, ortalık yatıştıktan sonra Kal'atü'l-Cebel'e çıkan Yelboğa'nın topladığı ulema meclisinin ısrarına rağmen akıbetinden endişe ettiği saltanata çıkmayı reddetti. Atabekliği tercih etti. Bunun üzerine tekrar toplanan meclis II. Hacı'yı 1389'da tekrar sultan ilan etti. Henüz genç bir çocuk olan II. Hacı, Yelboğa'yı Atabek'ül-Asakir (Ordular Başı) ve Naib el-Hükema tayin ettiği gibi eski

40 Şehabeddin Tekindağ, Age, s.58.

41 Age, s.60.

42 İsmail Yiğit, *Memlûkler*, s.101.

Kahire valisi İbn el-Gürani'yi de vazifesine iade etti.⁴³ Berkuk'a gelince, kendisine zarar verildiği takdirde Çerkes memlûkların intikam alacaklarından korkulduğu için 1389 yılında Kerek'e sürülmesi ile yetinildi.⁴⁴

Yelboğa, Çerkesleri Dımaşk askeri arasına dağıtmış, Berkuk taraftarı halkı ise tevkif ettirmişti. Fakat yeni nizam fazla sürmedi. İttifaklar bozulmaya başladı. Yelboğa, Berkuk'u teslim aldıktan sonra kendisine taraftar olan Emir Hüsameddin Hasan el-Kuckuni idaresindeki Kerek'e göndermişti. Bu durum Mintaş-Yelboğa ihtilafını ortaya çıkardı. Mintaş Yelboğa'ya karşı Türkmenleri kendi safına çekmeye başladı. Desteklerini aldıktan sonra Sultan Hasan Medresesini işgal etti. İki taraf arasındaki çatışmalar sonunda⁴⁵ Mintaş rakibi Yelboğa'yı bertaraf ederek onu ve taraftarlarını İskenderiye'ye sürdü. II. Hacı tarafından yeni Atabek tayin edilen Mintaş, Kerek'te sürgünde bulunan Berkuk'a karşı da acımasızdı. Kerek Naibine Berkuk'un öldürülmesini emretti. Fakat Naib onun bu emrini dinlemedi. Bu sırada Mintaş'a karşı isyana teşebbüs eden Dımaşk naibi de ona bağlı emirler tarafından tutuklandı.⁴⁶

Şakhab Savaşı

Kerek'te hapsedilen Berkuk, tahta yeniden çıkmak için teşebbüslere girişti. Kerek ve Şevbeklilerin desteklerini alan sultan, eski arkadaşları Yelboğavilerle anlaştığı gibi bedevi ve Cuzam Araplarıyla da anlaştı. Bilhassa Kerek ve Şevbekli Hıristiyanlardan 100.000 dinar temin eden Berkuk, gitgide artan ordusuyla Dımaşk üzerine yürüdü.⁴⁷

Berkuk, 500 Türk ve 1.000 Arap süvarisi ile yardımcı destek kuvvetlerinin katıldığı ordusuyla Dımaşk'ı zorlamaya başladı. Bu savaş uzun müddet devam etti. Savaş esnasında birçok Dımaşk halkı öldürüldü. Gelişmeleri yakından takip eden Mintaş, Dımaşk'a yardım götürmek amacıyla sefer hazırlıklarına başladı ve ulemadan bu konuda fetva aldı. Yanına Sultan II. Hacı, Halife el-Mütevekkil, Şeyhülislam Saracaddin Ömer el-Bulkini gibi kadı ve fakihleri de alarak yola çıktı. 1390 senesi Ocak ayının 22'sinde Ridaniyye'den hareket eden Memlûk ordusu, seri bir yürüyüşle Dımaşk'a gelip kendilerini şehrin civarındaki Şakhab köyünde bekleyen Berkuk'un ordusuyla savaşa girişti. Savaş esnasında Berkuk'un ordusu büyük zayıat vermesine rağmen Sultan Hacı'nın bayraklarının dalgalandığı mevkiye hücum etti ve Sultanı korumaya çalışan mezhep kadılarını dağıttı.

43 Şehabeddin Tekindağ, *Age*, s.60.

44 K. Yaşar Koprıman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, s.13.

45 Şehabeddin Tekindağ, *Age*, s.63.

46 İsmail Yiğit, *Memlûkler*, s.102.

47 Şehabeddin Tekindağ, *Age*, s.64.

Berkuk'un 30 kişilik bir kuvvetle Sultan Hacı'yı mağlup ederek bayrağını elde etmesi Mintaş kuvvetlerinin moralini bozmuştu. Berkuk, bunun yanında Halife mezhep kadıları ve müftüleri de esir aldı. Bu esnada yeni bir merasim yapıldı ve II. Hacı, Berkuk lehine tahttan feragat ettiğini açıkladı. Halife ve ileri gelen halk Berkuk'un sultanlığına biat etti. Savaş esnasında ricat eden Mintaş ise yeniden Berkuk üzerine yürüdüysede mağlup oldu ve bölgeden hızla uzaklaştı. Berkuk, Mintaş'ın yeni hazırlıklarını haber alır almaz yanında Hacı, Halife ve mezhep kadıları ile Mısır'a gitti.

Kahire'ye yönelen Berkuk, halkın katıldığı müthiş bir kalabalık tarafından karşılandı. Sevgi tezahüratları arasından şehre girdi ve ikinci kez biat merasimi yapılarak tahta çıktı.⁴⁸ II. Hacı ise cariyelerinden birisi tarafından zehirlenerek öldürüldü.⁴⁹

Sultan Berkuk'un İkinci Saltanat Dönemi (1390-1399)

Memlûk Sultanlığı'nın tahtına ikinci kez çıkan Berkuk, ilk iş olarak Mintaş-Yelboğa ittifakınca oluşturulan devlet kadrolarını değiştirme yolunda gitti. Halk desteğini arkasına alan Sultan, devr-i sabık⁵⁰ ile kadrolarda geniş kapsamlı değişiklikler yaptı.

Yelboğa'ya ise Mintaş'a karşı sefere gidecek olan ordunun komutası verildi. Mintaş'ın Suriye havalisindeki faaliyetlerine son vermek amacıyla yola çıkan Memlûk ordusu, Dımaşk'a ani bir baskın verdi. Mintaş bu sırada Dımaşk'ı terk ederek el-Murra emirinin yanına sığındı. Tekrar kuvvetlerini toplayan Mintaş bir kez daha Dımaşk önlerine gelerek Yelboğa en-Nasiri'nin emrindeki Memlûk ordusunu mağlup etti. Bunun üzerine Dımaşk'a çekilen Yelboğa mukavemete devam ederek Mintaş'ı şehre sokmadı. Ardından Halep'i muhasaraya alan Mintaş muvaffak olamayınca Suli Bey'in yanına çekilmek zorunda kaldı. Sultan ise Mintaş taraftarlarını kendi yanına çekmeye başladı. Suli Bey'de Berkuk'un intikam alacağından korktuğu için bir amanname talebinde bulundu. Öte yandan Şam Türkmenlerinin desteğini alan Mintaş, Yelboğa'nın göz yummasıyla Baalbek'i ele geçirmişti. Buradan hareket ederek Dımaşk önüne gelmiş ve Yelboğa ile girdiği savaştan herhangi bir netice elde edemeyip şehri terk etmişti.

Suriye'deki karışıklıklara son vermek isteyen Berkuk, ordunun başında bizat sefere çıktı. Ridaniyye'den hareket ederek Dımaşk'a gitti. Ardından Barza'ya hareket etti. Bu sırada Mintaş'a destek veren Urban ve Türkmenler barış dile-diler. Yürüyüşüne devam eden Berkuk Halep'e dâhil oldu. Bu esnada Mintaş'ı

48 Şehabeddin Tekindağ, *Age*, s.65.

49 K. Yaşar Koprıman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, s.15.

50 Bir önceki hükümet, geçmiş devir, <https://www.luggat.com/devr-i%20sab%20C4%B1k/1/1>. Erişim: 29.11.2019

gizliden gizliye destekleyen Yelboğa en-Nasiri⁵¹ ve Halep Naibi Karademirtaş, Mintaş'ın nakli esnasında onu ellerinden kaçırdılar. Sultan hadiseyi tahkik edince Mintaş-Yelboğa ve Karademirtaş arasında ittifak kurulduğunu öğrendi. Yelboğa Ekim 1391'de Halep'te, müttefikleri diğer emirler ise 11 Kasım 1391'de Dımaşk'ta öldürüldüler.⁵²

Berkuk'un seferi üzerine Salim el-Rudkari ile beraber Sincar'a çekilen Mintaş bir müddet orada ikamet etti ve o sırada evlendi. Ardından etrafına topladığı kuvvetlerle yeniden Fırat boylarına indi. Bu muntıkadaki Türkmenlerden destek alarak 1393 yılında Salamiya önünde Memluk ordusuyla tekrar savaşa girişti ve onları hezimete uğrattı. Onun bu faaliyetlerini haber alan Sultan, Dımaşk emirlerine haber göndererek askerleriyle beraber Hama ve çevresini kollamalarını ve halkın hasadı kaldırana kadar bölgede kalmalarını emretti. İlerleyişine devam eden Mintaş, Hama ve Halep kuvvetlerini hezimete uğrattıktan sonra Halep'teki malları ve sürüleri yağmaladı, geriye kalanları ateşe verdi. Sultan Mintaş'ın faaliyetlerine son vermek ve onu ele geçirmek için çeşitli emirlerini görevlendirdi ve onların kumandasına süvari ve piyade askerler verdi.⁵³ Diğer taraftan Mintaş'ı müttefiklerinden ayırmak isteyen Berkuk Halep naibi vasıtasıyla Nuayr'ın mallarına el koydu. Bu teşebbüsler üzerine zor durumda kalan Nu'ayr Mintaş'ı Halep naibi Çolpan'a teslim etti ve bir müddet Halep kalesinde hapsedildi. Berkuk, Kahire'den bir emiri görevlendirerek onu, başını kesmek suretiyle katletti. Naası Şam memleketlerinde dolaştırıldıktan sonra Kahire'ye gönderildi. Kahire'de dolaştırılan Mintaş'ın cesedi halka teşhir maksadıyla Züveyle kapısına asıldı. Ardından ailesine teslim edilen Mintaş'ın naşı, Küçük Karafa civarındaki Mankutamur Abd el-Ganiy türbesine gömüldü.⁵⁴

Memlük-Timurlu Münasebetleri

1393 yılı kışında Mazenderan'ı ele geçiren Timur, buradan Irak içlerine doğru ilerlemeye devam etmişti. Ordugâhını Mazenderan çevresinde kuran Timur, gönderdiği akıncı kuvvetlerle Kazvin ve Sultaniye'yi ele geçirmiş, kendisi de bizzat Luristan ve Huzistan üzerine yürüyerek bu kentleri işgal etmişti. Çok geçmeden Şiraz üzerine yürüyerek bağlılıklarını bildirmesine rağmen bütün Muzafferiye sülalesi başkanlarını öldürmüş, ardından bağlılığını bildirerek adına para bastırılmış olan Ahmed Celayir'i cezalandırmaya karar vermişti.⁵⁵

51 Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı*, s.72.

52 Murat Zengin, *İlhanlılar-Eratnalılar-Memlükler Dönemi Malatya (1295-1401)*, s.116.

53 İbn Haldun, *Kitâbü'l İber ve Divanü'l Mübteda ve'l Haber V*, s.490.

54 İbn Haldun, *el-İber V*, s.491; Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı*, s.72.

55 Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.39.

Timur'un bizzat idare ettiği ordu, 29 Ağustos 1393'te Bağdat önlerine vardı. Bu süratli yürüyüşü geç haber alan Ahmed Celayir, gerekli tedbirleri alamadan şehri hızla terk etti. Timur ordusu ise şehrin çevresini yağmalamaya başladı. Timur, Bağdat'ta iki ay kaldıktan sonra Celayir sarayından ilim adamları, sanatçılar ve bir miktar savaş esirini beraberinde alarak 31 Ekim 1393 tarihinde Bağdat'ı terk etti. Ahmed Celayir ise 300 askeri ile birlikte Sultan Berkuk'un himayesine girmek için batıya yöneldi. Buradan Halep'e giren Ahmed, Berkuk'a elçi göndererek Timur'a karşı kendisinden yardım istedi. Berkuk ona gereken yardımı vereceğini söyleyerek Halep Naibine, Ahmed'e izzet-i ikramda bulunarak gereken ilgiyi göstermesini emretti. Bu esnada Berkuk büyük emirlerini toplayarak Ahmed Celayir meselesini görüştü. Toplantıya katılan halk, Ahmed'in Kahire'ye gelmesine izin vermesini ve burada topraklarını geri alabilmek için rahat bir şekilde hazırlık yapmasına yardım edilmesi konusunda mutabık kaldı.⁵⁶

Diğer taraftan Sultan, Timur'a karşı Osmanlı desteğini almak için el-Emir Hasan el-İzzi el-Koçgini'den oluşan bir elçilik heyetini Bursa'ya yolladı. Bu heyette Yıldırım Bayezid'i tedavi etmek için Kahire'nin meşhur tabipleri de yer alıyordu. Yıldırım Bayezid, Berkuk'un birleşme teklifine 200 bin dinar nakit para ve askeri yardımla karşılık verdi.⁵⁷

Ahmed Celayir'in Mısır'a Gelmesi ve Sefer Hazırlıkları

Ahmed, Kahire'de bulunduğu süre içerisinde büyük bir ilgi gördü. Kendisi zaman zaman Sultan'ın konuğu olarak devlet toplantılarına katıldı.⁵⁸ Sultan, Ahmed'e olduğu gibi sair Celayirli halka da büyük bir yakınlık gösterdi. Çok geçmeden Ahmed'le birlikte Mısır'a gelen Döndü Hatun (bint Husayn b. Üveys) ile evlenen Berkuk, aradaki ilişkiyi daha da kuvvetlendirdi.⁵⁹

Berkuk'un Timur'a karşı komşu devletçikleri sahiplenmesi, onun her türlü tehdiye hazır olduğunu göstermekteydi. Timur ise bundan sonra nasıl bir siyaset izleyeceğini belirlemeye başladı. 1393 yılında, Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin'e mektup gönderen Timur, kendisinden ona itaat etmesini istedi. Kadı Burhaneddin ise bu mektubun bir nüshasını Berkuk'a diğer nüshasını Yıldırım Bayezid'e göndererek yardım talep etti. Berkuk bunu memnuniyetle karşılayarak cevabi mektubunda her türlü yardımın yapılacağını bildirdi.

Sultan, bölgesel savunma ittifakının oluşturulmasına Kadı Burhaneddin'in uyarılarından sonra başladı. Bu uyarıdan sonra Yıldırım Bayezid ve Toktamış'tan

56 Cüneyt Kanat, *Memlûk-Timurlu Münasebetleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1996, s.52.

57 Murat Zengin, *İlhanlılar-Eratnalılar-Memlûkler Dönemi, Malatya, (1295-1401)*, s.115.

58 Cüneyt Kanat, *Memlûk-Timurlu Münasebetleri*, s.54.

59 Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı*, s.78.

bu ittifakın kurulmasını isteyen elçiler Kahire'ye gelerek, Mısır-Memlûk Devleti ile Kayseri-Sivas hâkimi Kadı Burhaneddin arasında çok sıkı diplomatik ilişkiler kurmuştur. Fakat Kadı Burhaneddin'in iyi niyetli çağrularına rağmen Berkuk ona güvenemiyordu. Bu durum daha önce taraflar arasındaki husumetten kaynaklanıyordu. Hâlbuki Kadı Burhaneddin, Timur tarafından Sivas'a gönderilen elçiyi şehirde oturmaya mecbur etmişti. Nihayet Sivas hükümdarı yeni bir elçilik heyetini Kahire'ye gönderdi. Berkuk'a tehlikenin gittikçe büyüdüğünü kendisinin hiçbir şekilde Timur'la dostluk kuramayacağını ifade ederek bunun kesinlikle bilinmesini istiyordu. Ayrıca Berkuk'tan bölgesel müdafaa ittifakı için olumlu teşebbüslerde bulunmasını isteyerek Timur'a karşı birlikte durmak gerektiğini belirtti. Bu talebi olumlu karşılayan Berkuk, bir mektupla beraber elçilik heyetini Sivas'a gönderdi. Mektupta ittifakın sağlanacağı ancak bu ittifakın sağlam bir güvencesi olarak Timur'un elçisi Kutluşah'ın Kahire'ye gönderilmesi istenmekteydi. Lakin Kadı Burhaneddin bu konuda uzun bir süre tereddüt etmiş, güven duygusunun sağlanması uğruna Kutluşah'ı kendi elçisi ile birlikte Kahire'ye gönderip bu dostluğu daha da kuvvetlendirmiştir.⁶⁰

Ortadoğu ile Anadolu'da bu gelişmeler yaşanırken Timur aynı yıl içinde (Ekim 1393) henüz Bağdat'tan ayrılmadan Berkuk'a başlarında becerikli ve kudret sahibi bir şahıs olan Şeyh Sade'nin bulunduğu elçilik heyetini Mısır'a gönderdi. Elçilerin yanında Sultan'a verilmek üzere gönderilen makbul hediyelerle birlikte bir mektup vardı. Timur'un elçilik heyeti Memlûk Devleti'nin doğu sınırındaki Rahbe'ye ulaştığı zaman o bölgenin valisi Sultan'a heyetin ülkeye girebilmesi için izin istedi. Sultan onların tevkif edilmesini, yanlarındaki hediye ve mektubun kendisine gönderilmesini emretti. Timur'un Sultana gönderdiği hediyeler, çeşitli kürk ve kadifelerle beraber dokuz cariye ve dokuz memlûk idi. Ancak gönderilen memlûklar içinde bir tanesi gerçekte köle idi. Diğerleri ise Bağdat vezirinin, Kadı'nın ve devlet ileri gelenlerinin esir edilmiş oğullarıydı. Sultan bunu öğrenince esirleri serbest bıraktı. Timur, elçisi vasıtasıyla Berkuk'tan Ahmed Celayir'i ülkesinden çıkarmasını talep etti. Timur, göndermiş olduğu mektubunda bu durumu şöyle ifade etmiştir:⁶¹

“Bundan önce Cengiz Han soyundan gelen padişahlar onlara düşmanlık sergiler, bu yüzden Şam halkına ve oradaki şehirlere zarar verirlermiş. Ama sonunda barış sağlanmış ve şehirler güvenliğe kavuşmuş. Sultan Said Han vefat edince İran'da Cengiz Han soyundan gelen padişah kalmadı. Her vilayetten bir kişi müstakil hareket ederek ülkeyi harap etmişti. Böyle bir dönemde Tanrı'nın inayetiyle Turan, İran ve Irak-ı

60 Cüneyt Kanat, Age, s.57.

61 Şerefüddin Ali Yazdı, *Zafername*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s.223.

Arap'a kadar olan topraklar bizim hâkimiyetimiz altına girdi. Şimdi Müslümanların iyiliği açısından birbirimizle temasta bulunalım. İnsanlar rahat bir şekilde gelip gitsinler, sürekli elçiler karşılıklı gelip gitsin. Birbirimizden haberdar olalım ki yollar güvenlik içinde olsun, Müslümanlar huzur içinde seyahat etsinler. Halk asayiş içinde yaşasın. Selam doğru yolda yürüyenlere olsun, Âlemlerin Rabbi Allah'a Hamdolsun"

Mektubun sonunda bahsedilen olumlu sözler dışındakiler Berkuk'un pek hoşuna gitmedi. Sultan bu mektuba ve devletlerarası hukuka aykırı olmasına rağmen Timur'un elçilerini katlederek açık bir şekilde savaş ilan etti.⁶²

Berkuk, Timur'a gönderdiği cevabi mektubunda ise besmele ile başladıktan sonra gönderilmiş olan her şeyin teslim alındığını bildiriyor ve bu gönderilenlerin içerisinde bulunan kılıç ve ok'a anlam veremediğini, bu iki şeyi kabul etmeyip reddettiğini ifade ediyordu. Eğer bu iki şeyi kendisini korkutmak için göndermişse yanıldığını, aksine bunlardan korkmadığını belirtiyordu. Sultan, göndermiş olduğu mektubunda Timur'un yaptığı kötü işleri arka arkaya sıraladıktan sonra bunların hepsinin yanlış olduğunu bildirerek onun elçilerini neden katlettiğini de izah ile Ahmed Celayir'i teslim etmesinin mümkün olmadığını bildiriyor, Timur'a karşı açıkça meydan okuyordu. Böylece 1394 senesinde Ortadoğu'daki güçler, Memluk-Osmanlı-Altın Ordu ve Kadı Burhaneddin devletleri arasında Timurlu tehlikesine karşı gerçek bir yardımlaşma ve ittifakın başladığı tam anlamıyla ortaya çıktı. Bu dörtlü ittifaka daha sonra katılacak olan bir diğer kişi ise Karakoyunlu Türkmenlerinin reisi olan Kara Yusuf'tur.⁶³

Timur'un Gürcistan ve Toktamış üzerine yürüdüğü esnada Karakoyunlu Beyi Kara Yusuf, Erciş'i geri aldı. Küçük çarpışmalar sırasında Çağataylılara yardıma gelen Avnik emiri Atlamış, kalesine avdet ederken Erciş ovasında Kara Yusuf ve kardeşi Yar Ali'nin bir gece baskınına uğradı, esir düştü. Atlamış, Timur'un yakın adamı ve en çok sevdiği emirlerinden biri idi. Kara Yusuf bu emiri 1395 yılında Berkuk'a göndermiş ve emir, sultan tarafından hapse atılmıştır.⁶⁴

Timur'u çok kızdırmış olan bu harekettten sonra Berkuk, Kadı Burhaneddin ve Yıldırım Bayezid, Timur'a her fırsatta açıkça meydan okumuşlardı. Olaylar bu şekilde gelişince Timur, mezkûr devletlerden birine saldırırsa dahi diğerlerinin de üzerine geleceğinden korktuğu için harekete geçemedi.⁶⁵

62 Cüneyt Kanat, *Memlük-Timurlu Münasebetleri*, s.59.

63 Age.

64 Faruk Sümer, *Kara Koyunlular I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984, s.59.

65 Cüneyt Kanat, Age, s.59-62.

Berkūk'un Timur Seferi

Timur, Memluk Devleti'nin doğu sınırlarına doğru yaklaştığı bir sırada Berkuk'un Suriye'deki Naibleri de boş durmadı. Halep Naibi ile Malatya Naibi, Urfa civarındaki Timur'un öncü kuvvetleriyle çarpışmaya girdi. Bu iki Naibin ordusu Çağataylıları hezimete uğrattı onlardan birçoğunu öldürdü. Bir kısmını ise esir aldı. Sayısı yüzü bulan bu esirler Halep'e getirildi. Haberin 1394 yılının Ocak ayında Kahire'ye ulaşması üzerine, Timur'un bunu fırsat bilip Suriye'ye yürüyeceğini düşünen Berkuk, bizzat kendisinin bulunduğu büyük bir ordu hazırlamaya karar verdi. Bu sırada Timur'dan Sultan'a bir mektup daha geldi. Timur bu mektubunda, Berkuk'u tehdit ederek karşısına çıkmamasını ve kendisine tabi olmasını istiyordu. Eğer bunu kabul etmezse kendisini helak etmekle tehdit ediyordu. Onu halkına zulmetmek ve rüşvet almakla suçlayıp önceki elçilerini katletmekle itham ederek mektubuna acilen cevap yazılmasını istiyor, Ahmed'in ise derhal teslim edilmesini talep ediyordu.⁶⁶

Berkuk, Timur'a göndermiş olduğu cevabi mektubunda Timur'un aksine besmele ile başladıktan sonra kendisine yöneltilen suçlamaları eleştirerek onu kâfirlikle suçluyor, aksine ondan korkmadığını, İslam'ın hamisi olarak mukavemet etmeye hazır olduğunu bildiriyordu. Sultan tüm bu olanlardan sonra hazırlıklarını hızlandırarak ordusunun başına bizzat kendisi geçti. Sefer masrafları için Kahire tüccarlarından büyük bir miktarda borç para aldı. 1394 yılı 13 Şubat'ta hazırlıklar tamamlandıktan sonra yanına Halife el-Mütevekkil, Şeyhülislam, Katib üs-sırr ve halkı ile yola çıktı. Ridaniyye'ye giderek ordugâh kurdu. Sultan, Ridaniyye'de 13 gün kaldıktan sonra ayın 26'sında ordusuyla birlikte yola çıktı. Berkuk, Suriye'ye doğru ilerlerken Erzurum'a kadar gelmiş olan Timur'un, birden bire geriye dönmekte olduğu haberi alınmıştı. Timur, Toktamış üzerine yönelmişti. Görünüşe göre Timur, Berkuk ile çarpışmayı uygun bulmamıştı.⁶⁷ Şayet Suriye'ye incek olursa aynı hareketin bu kez de Kadı Burhaneddin ve Yıldırım Bayezid ikilisi tarafından gelebileceğini, Anadolu ve Suriye'yi ele geçirme işinin planlı, güçlü ve dinlenmiş bir ordu ile gerçekleşebileceğine inanmasının yanında ülkesindeki otorite boşluğu onun bu düşünceden vazgeçmesinde etkili olmuştu.⁶⁸

Sultan, Timur'un uzaklaştığını bilmesine rağmen yürüyüşüne devam ederek Dımaşk'a ilerledi. Dımaşk'ta bulunduğu sırada Timur'un geri çekildiğini haber alarak onun ani bir taarruzuna karşı kuvvetlerini doğu ve kuzeydoğu hudutlarına gönderdi. Dımaşk'ta dört buçuk ay kalan Berkuk, Ağustos ayı başlarında Halep'e

66 Cüneyt Kanat, *Memlûk-Timurlu Münasebetleri*, s.62-67.

67 Age, s.68.

68 Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s.33.

gitti. Burada 1395 yılı Ocak ayına kadar ikamet etti. Timur'un bölgeden ayrılmasıyla beraber Timur kalıntılarını temizlemeye başladı. Suriye'de onunla işbirliği halinde olan Eşrefiye memlûkları ve bazı emirleri tevkif ederek hapsedirdi.⁶⁹ Karamanoğulları'nı Osmanlılara karşı koruma politikasını bıraktığını açıklayarak Dulkadirli Suli Bey'i cezalandırmaya karar verdi.⁷⁰

Timur, Avnik kalesini kuşattığı sırada ona elçiler göndererek Suriye'yi işgal etmeye teşvik etmişti. Berkuk sınırları için tehlike arz eden bu beyi ortadan kaldırmaya kararlıydı. Sultanın talimatı üzerine Suli'nin oğlu Sadaka'nın maiyetinden Ali Han, Mayıs 1398'de Suli Bey'i eşiyle birlikte çadırında uyuduğu sırada hançerleyerek öldürdü. Cinayeti müteakip Kaçmayı başaran Ali Han, Sultan tarafından hediyelerle mükâfatlandırılarak Antakya'da emir-i aşere (onlar başı) görevine tayin edildi.⁷¹

Berkuk, Suriye'ye yöneldiğinde ittifak yapmış olduğu devletlerin elçilik heyetleri de gelmiş ve Sultana yardım teklifinde bulunmuşlardı. İlk önce Toktamış'ın elçileri gelerek Timur'la olan mücadelesinde Berkuk'un yanında olduklarını bildirmişlerdi. Arkasından Yıldırım Bayezid'in elçisi gelmiş Berkuk'a Sultan'ın yardımını için 100 bin asker hazırladığını ve harekete geçmek için Berkuk'un cevabını beklediğini bildirmişti. En son olarak Kadı Burhaneddin Ahmed'in elçisi gelerek kendisine belirleyeceği yöne doğru harekete geçmeye hazır olduğunu ifade etmişti. Berkuk bunların her birine ayrı ayrı mektup göndererek yardım tekliflerinden dolayı teşekkür etti. Bunun dışında onlarla hususi bir irtibata geçmedi ve çok önemli olan Bağdat'ın alınması şerefi de Memlûkların oldu.⁷²

Berkuk'un Suriye'ye yönelmesindeki bir diğer neden Ahmed Celayir'e topraklarını yeniden ele geçirmek için yardım sözü vermesiydi. Sultan, Dımaşk'a geldikten sonra birtakım düzenlemeler yaptı. Bağdat'a Ahmed Celayir ile gönderilecek olan askerlerin hazırlıklara başlamasını emretti. Ahmed'e 500 bin dirhem nakit para ile silah, deve, yük hayvanları ile çok sayıda askerlerden oluşan bir ordu ve başında Suriye Naibi gibi bazı büyük emirler bulunduğu halde ona destek olarak verdi. Ayrıca Ahmed'e Memlûk Sultanı adına saltanat Naibi olduğuna dair bir yazı yazdı. Nihayetinde 13 Haziran 1394'te yanındaki kalabalık halk ile yola çıkan Ahmed Celayir, yanındaki kuvvetlerle 10 Temmuz 1394 yılında Bağdat'a girdi. Güçlük çekmeden yeniden tahtına oturdu. Ayrıca Bağdat'ta Memlûk

69 Cüneyt Kanat, Age, s.74.

70 Saadettin Baştürk, "Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri Bu Seferlere Karşı Koyma Çabaları ve Sonuçları", *History Studies-Ortadoğu Özel Sayısı*, 2010, s.19.

71 Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.32.

72 Cüneyt Kanat, *Memlûk-Timurlu Münasebetleri*, 76.

devleti adına sikke kestirip hutbe okuttu. Diğer taraftan Memlûklara komşu olan Türkmen hâkimleri de Memlûk Sultanına itaatlerini ilan ettiler.⁷³

Berkuk'un Mısır'a Dönmesi

Berkuk, Halep'te bulunduğu sırada Timur'un uzaklaştığına bir türlü inanmak istemiyor ve aslında onunla karşılaşmak istiyordu. Timur ise daha önce bölgeyi terk etmişti. Sultan nihayetinde Timur'la karşılaşamayacağını anladığında, 2 Kasım 1394 tarihinde Halep'ten Dımaşk'a gitti. Bir müddet burada kaldıktan sonra Dımaşk'tan ayrılarak Kahire'ye yöneldi. 6 Aralık 1394'te Kahire'ye ulaştı. Berkuk Kahire'ye büyük bir ihtişamla girdi. Timur ise Hind seferine çıkmadan önce Berkuk'a bir mektup daha gönderdi. Timur'un elçisi Suriye sınırına vardığında Sultan elçinin orda tutulmasını ve mektubun ise kendisine gönderilmesini emretti. Timur bu mektubunda Kara Yusuf'un Kahire'ye gönderdiği elçisi Atlamış ve ismi zikredilmeyen bir esirin serbest bırakılıp kendisine gönderilmesini istiyordu. Berkuk, bunun üzerine meclisi toplayarak Atlamış meselesini görüştü. Timur'a gönderdiği cevabi mektupta Atlamış'ın iyi olduğunu belirten bir mektup gönderdi. Ayrıca Timur'a Memlûklara ait esirleri bırakması halinde kendisinin de Atlamış ve diğer esirleri bırakacağını söyledi. Bununla beraber Sultan, Timur'un ani bir taarruzundan endişe ettiği için onu yakından takip ettiriyordu.⁷⁴

Timur'un Hint seferine çıkmasından istifade eden ittifak üyeleri aradaki rabı-tayı daha da kuvvetlendirmek için yeni münasebetlere giriştiler. Bundan hareketle Yıldırım Bayezid, 1395-96'da Kahire'ye önemli miktarda hediyelerle birlikte Zeyneddin Sefer Şah önderliğinde bir elçilik heyeti gönderdi. 1394'de kurulan bölgesel ittifakın yürürlükte olduğunu göstermek istedi. Berkuk ise Tolumin Ali Şah'ı Osmanlı başkentine göndererek karşılık verdi.⁷⁵

Bu gelişmeler olurken 1397 yılında Suriye Naibleri, Timur'un oğlunun Erzincan'ı ele geçirdiğini haber verdiler. Bunun üzerine bütün Suriye Naiblerine haber gönderilerek askerlerini hazırlayıp Malatya'ya ardından Erzincan'a gitmeleri hususunda bir emir çıkarıldı. Halep Naibi bu emir üzerine Erzincan'a gittiği zaman Timurlu kuvvetlerinin bölgeden uzaklaştığını öğrendi. Dımaşk Naibi ise düşmanın uzaklaştığını haber alınca Malatya'da kaldı. Berkuk'a düşmanın avdet ettiği bildirilince sultan her iki Naibin de tekrar Suriye'ye dönmelerini emretti. Böylece bu kez de Memlûk-Timur kuvvetleri arasında bir çarpışma olmadı. Haziran 1398'de Berkuk'un itibarını arttıracak bir hadise daha oldu. Timur, yanında tuttuğu esiri Mardin Hâkimi Meceddin İsa'yı Berkuk'a bir daha itaat etmeyeceğine

73 Age.

74 Age, s.80.

75 Saadettin Baştürk, "Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri Bu Seferlere Karşı Koyma Çabaları ve Sonuçları", s.19.

dair söz vermesinden dolayı serbest bırakmıştı. Fakat Meceddin İsa Mardin'e geldikten sonra göndermiş olduğu elçi ile yeniden Berkuk'a itaatini bildirdi. Bu suretle Sultan'dan teşrif talebinde bulundu. Memlûk sultanı talebi kabul ederek onun Mardin Naibi olduğunu gösteren bir teşrif ile 30 bin dinar gönderdi. Böylece Bağdat'tan Mardin'e kadar olan bölgeye hükmederek Ortadoğu'da iyice genişleyip Anadolu içlerine kadar uzanan bu sınırları ile Memluk Sultanlığı bölgenin en güçlü devleti oldu.⁷⁶

Berkuk Devrinde Beyliklerle İlişkiler

Berkuk'un Anadolu Beylikleriyle olan münasebetleri bu beylikleri kontrol altında tutmak veya tamamen ele geçirmek siyasetine dayanıyordu. Maraş ve Elbistan havalisinde kurulan Dulkadir Beyliği ile bu dönemde çeşitli mücadeleler yaşanmıştır. Memlûkların himayesi altında 1337'de temeli atılan bu beylik, Memlukların dâhilde yaşadıkları kargaşa sırasında zaman zaman bağımsızlığa temayül etti. Berkuk'un emirliği döneminde Dulkadir Türkmenlerinin civar bölgelere akınları ilişkileri tekrar gerginleştirmeye başladı. Dulkadirli Halil Bey'in memluklara bağlı olduğu halde Harput üzerindeki baskısı ve burayı ele geçirmesi Berkuk'u öfkelenirdi. Berkuk çıkardığı bir emirname ile Halil Beyi azlederek Memluk kumandanı Mübarekşah Tazi'yi Elbistan'a yerleştirmek istedi. Fakat Memluklar yenildi ve Mübarekşah çarpışmalar sırasında öldürüldü. Memluklar bunun üzerine tekrar saldırıya geçeler de her seferinde yenilgiye uğradılar. Üçok Türkmenlerinin de desteklerini alan Dulkadirliiler müşterek saldırılarla Memluk kuvvetlerini 1379'da Ayaş'da (Yumurtalık) tamamen imha ettiler.

Memlûklar ile Ramazanoğulları arasında da bu dönemde çatışmalar yaşanmıştır. Ramazanoğulları, 1381 yılında Dulkadiroğulları ile birlikte Memluklara isyan etmişlerdi. 1382 yılında ise Karamanlılar ile birlikte hareket etmişlerdi. 1382'de Ramazanoğlu İbrahim Bey'in Memluk sınırlarına yönelik saldırılarını durdurmak için Dımaşk, Trablus, Hama ve Halep naiblikleri ile iktalı Türkmenler ve Kürtler, Sis'te isyan eden Türkmenlere karşı harekete geçmiş ve Amik'e (Antakya) yönelmiştir.⁷⁷

İbrahim Bey dışında Özeroğulları ve Üçok topluluğundan Murnasoğulları da savaşmak için Sis'e yönelmişlerdi. Halep Naibi Yelboğa en-Nasiri de ordusuyla harekete geçerek Misis'e vardı, Bagras köprüsünü ele geçiren Türkmenlerden dolayı daha fazla ilerleyemedi. Bunun üzerine Sis'e varmak için Ceyhan nehrinden geçen Memluk ordusu, yapılan çarpışmalarda Türkmenleri hezimete uğrattı. Bu esnada savaş alanından kaçan İbrahim Bey, Bayat Türkmenlerinin yanına sığındı.

76 Cüneyt Kanat, *Memlûk-Timurlu Münasebetleri*, s.84.

77 Nihal Gezen, *Ramazanoğulları-Memlûkler Devleti İlişkileri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2014, s.34.

Yelboğa ve ordusu onu takip ederek Bayatlıların yanında olan İbrahim Bey'e saldırdılar. Onu ve ailesini esir alan Memluklar bu çarpışmalar sonucunda Türkmenlerden pek çok ganimet elde ettiler. Sis'e dönen Memlûk ordusu, yanında getirdikleri İbrahim Bey ve kardeşi Kara Mehmed'i Yelboğa'nın emri üzerine katlettiler.⁷⁸ Böylelikle İbrahim Bey, Memluk hâkimiyetinden çıkarak Türkmenleri bağımsızlığına kavuşturmak istemiş fakat bunu canıyla ödemiştir.

Berkuk Döneminde Memluk Devleti'nin Siyasi, Sosyal, İdari ve İktisadi Yapısı

Memluk Devleti Dış Politikası

Berkuk, geleneksel Memluk-Altın Ordu dostluğunu devam ettirmişti. 1261 yılında Baybars'la Berke Han arasında kurulan ittifak kesintisiz devam etmiştir. Önceden İlhanlılara karşı olan dayanışma bu dönemde Timur'a karşı işbirliğine dönüşmüştü. Seleflerinin geleneksel siyasetini devam ettiren Berkuk, Toktamış ile ilişkilere önem veriyordu. Berkuk, Akkoyunlu, Karakoyunlular ve Kadı Burhannedin devletleriyle de Timur tehlikesinden dolayı iyi ilişkiler kurmuştu.

Berkuk, Tunus Sultanlarıyla da iyi ilişkiler içindeydi. Nitekim Tunus sultanı, Zahir Berkuk'un 1389'da tahtı ikinci kez ele geçirmesine çok sevinmiş ve onu tebrik için elçiler ve onlarla beraber hediyeler göndermişti. Aralarında mektup ve hediye teatisi devam etmiştir.⁷⁹

Avrupalı ülkelerle olan ilişkisi ise ekseriyetle iyi geçinmek siyasetine dayanıyordu. Kastilya kralı I. Jean ile dostlukta bulunan Sultan, onun kefaleti ile Kahire'de esir bulunan son Ermeni kralı VI. Leon'u serbest bırakmıştı. Venediklilerin Memluk sultanlığındaki durumlarını göz önünde bulundurarak Suriye sahillerinde ve Reşid'e saldıran Cenevizlilere karşı sıkı tedbirler almıştı. Bu arada Hıristiyanlar (Yakubi, Melkiler) ile yabancıları kontrol eden sıkı kanunlar çıkararak 1389'da Hac maksadıyla Suriye'ye gelen Comte d'Eu ile Marechal Boucicaud'u bir süre tutuklamıştı.⁸⁰

Vezaret Makamı ve Diğer İdari Müesseseler

Memluklar döneminde vezaretin pek bir önemi kalmamış ve vezirler mülki amir konumuna gelmişlerdir. Bilhassa Çerkes memluklar döneminde vezirlik sıradan bir memuriyet halini almıştı. Bunun en önemli sebebi, Berkuk'un şahsına ait memlukların ihtiyacını gidermek için kurulan Divanül-Müfred isimli

78 İbn İyas, "Bedâi ez-Zuhur fı Vekâi ed-Duhûr", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/14, 2007, s.164.

79 İsmail Yiğit, *Memlûkler*, s.105.

80 Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı*, s.22.

müesseseyi ihdas etmesidir. Vezirin elinde kalan ve önemli görevlerden olan sultan memluklarının maaşlarını ödeme ve ihtiyaçlarını gidermesi de artık bu divanın başında bulunan Üstâdârın⁸¹ eline geçti.

Berkuk döneminde vezirliğin en canlı ve parlak olduğu dönem Katibü Arlan diye bilinen meşhur Şemseddin İbrahim b. Abdullah el-Kıbtî'nin vezaretin başına geçtiği dönemdir. Şemseddin el-Kıbtî, Mart 1383'te vezarete getirildi. Berkuk ona büyük yetkiler verdi. Görevinde başarılı olduğu gibi maaşları zamanında ödedi, ambarları hububatla doldurup hazineyi düzene koydu. Vezaret divanına müşir olan emirin divanla ilişkisini keserek vezirliği tek başına idare etti. Vezirliğin dışında bir görev kabul etmemiş, Nazırü'l-has olarak atanma teklifini reddetmişti. Eylül 1387'de vefat etmiştir. Onun dışında gelen diğer vezirler döneminde bu müessese yeniden canlılığını yitirmiştir.⁸²

İktisadi Yapı

Berkuk adına devletin muhtelif para atölyelerinde basılan paraların ilki, 1382 yılında Halep'te basılmış olup, 1387'den itibaren ez-Zahiriye ismini alacak olan bu paralardan ikincisi, 1383'de Kahire'de basılmıştır. 1385-86'da Halep'te basılmış altın sikkesi olmakla beraber değişik tarihlerde darp edilen sikkelerin bazen fulus (bakır para) bazen gümüş oldukları görülmektedir.⁸³

1387 yılında Sultanın aldığı mali tedbirler yanında yukarıda mezkûr kendi adına bastırılmış olduğu paralar bulunmaktadır. Fakat Timur tehlikesi ülkeyi mali bakımdan tahrip ettiğinden 1403'de oğlu Ferec yeni düzenlemeler yapmıştır. Ayrıca Zahir Berkuk, el-fulus el-cudud denilen paraları kestirmiştir.⁸⁴

XIV. asrın göze çarpan özelliği, Mısır ve Suriye'nin ekonomik hayatında gümüş paraların ortadan kaybolmasıdır. 1380 yılından itibaren dirhemdeki gümüş oranı gittikçe azalmış sonraki dönemlerde dirhem, dinar (altın para) karşısında 1/30'lara varan oranda değer kaybetmiştir. Bazı müellifler gümüşün mücevherat için eritildiğini söyleseler dahi, yaşanan gümüş kıtlığı Yakın Şark'tan Avrupa'ya kadar gümüş ithal eden İtalya'da bu madenin talep fazlalığından kaynaklanan fiyat artışına bağlıydı. Berkuk devrinden itibaren ise piyasada fulus ve bakır dirhemler yerini aldı. XV. Yüzyılda ise dirhem tamamen ortadan kalktı.⁸⁵

81 Üstâdârlık yâda diğer adıyla Saray Ağalığı, Türkiye Selçukluları, Harezşahları, Abbasiler ve Eyyübiler devletleri teşkilatında da görülmektedir. Üstâdâr hakkında Bkz; Fatih Yahya, Ayaz, "Çerkez Memlükler Döneminde Üstâdârlık", Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, XXII/1, 2013, s.300.

82 Fatih Yahya Ayaz, *Memlükler Döneminde Vezirlik (1250-1517)*, (İsam: İstanbul, 2009, s.99.

83 Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı*, s.122.

84 Altan Çetin, "Memlükler Devrinde Kullanılan Meskûkâta Bir Bakış" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIX/1, Temmuz 2004, s.42.

85 Abdullah Mesut Ağır, *Memlüklarda Ticaret, Çizgi Kitabevi*, Konya, 2015, s.83.

Tedavüldeki fulusun bu devirde kullanımı giderek yaygınlaşmaya başladı. Bu dönemde Avrupadan kırmızı bakır ithal edilerek paranın alaşımına karıştırılmış ve fulus denilen paralar Mısır pazarlarında dolaşıma girmişti. Bunun nedeni yaşanan gümüş kıtlığı ve yabancı paraların piyasaya girmesiydi. 1384-85 yılında 1 dinar, 20 dirheme tekabül ederken 1389'da 1 dinar, 32 dirheme tekabül etmiştir.⁸⁶

Memluklarda buğday ve ekmek fiyatları ise zaman zaman çok yükselmiştir. Devlet eliyle yüksek fiyatlardan zorunlu satış politikasının hububatta da tatbik edildiğine tesadüf ettiğimiz 1389 yılı Kahire'sinde bu durum, tahıl fiyatlarında düşüş yaparken ekmek fiyatlarının yükselmesine neden olmuştur. Burciler döneminde hububat fiyatları Bahriiler devrine kıyasla %20 oranında artış gösterirken, ekmek fiyatları ise % 66 oranında artış göstermiştir. Berkük'un Yelboğa ile Mintaş arasındaki mücadelesi yüzünden Kahire halkı endişeye kapılmış çarşılarda tüccarlar yağma korkusuyla dükkân kapatmış, halk ekmek almak için birbiriyle yarışmıştı. Bu kargaşa ortamında pek çok tüccarın malı da yağma edilmişti. Berkük döneminin en önemli özelliği, ekmek ve diğer gıda maddelerinin fiyatlarının oldukça yüksek olmasıdır. Ekmek nadir bulunurdu. Bu yüzden Sultan belirli zamanlarda 5.000 fakire sıcak yemek ve ekmek dağıtmıştı. Bu dönemde hububatın irdeb⁸⁷ fiyatı 2 dinar, ekmeğin rıtlı⁸⁸ ise 2 dirhemden satılmıştır.⁸⁹

İnşa Edilen Eserler

Berkük'un Mısır'da inşa ettirdiği eserler arasında kendi namıyla anılan ez-Zahiriye Medresesi bulunmaktadır. Binanın yapısı Sultan Hasan Medresesi şeklinde tertib edilmekle beraber avluya bakan dört büyük kemere sahiptir. Kırmızı ve beyaz taşla inşa edilen medresenin içerisindeki aile mezarlığı kuzeydoğu cephesinde bulunmaktadır. Kapısı ise bronzdan mamul olup gümüşle işlenmiştir. Makrizi'nin kayıtlarına göre talebeler ikindi namazından sonra ders görüyor, her gün ekmek ve pişmiş et, ayda bir defaya mahsus tatlı, zeytinyağı, sabun ve bir miktar para alıyorlardı. Bu medresede yedi ders yapılıyordu ki bunlar arasında tefsir, hadis ve kıraat yer alıyordu. Dımaşk'ta ise tüccar mallarının muhafazası için bir kervansaray tahsis edilmişti. 1432'de Dımaşk'ı ziyaret eden meşhur Fransız seyahatçisi Bertrandon de la Broquiere de bu yapı üzerinde gözlemlerde bulunmuştur.

Ürdün'de Şeri'a Nehri üzerine Dımaşk yolunu kapayan suların hücumuna mani olmak için bir köprü yaptırmıştır. Çağdaş müellifler tarafından devrin en mükemmel yapılarından biri olarak zikredilen bu yapının uzunluğu 120 ve

86 Abdullah Mesut Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, s.223.

87 Çağdaş Farsça kaynaklarda "kuru maddelerin ölçümünde kullanılan eski bir İran hacim ölçüsü" şeklinde tanımlanmıştır, <https://islamansiklopedisi.org.tr/irdeb>, Erişim: 29.11.2019

88 Bir ağırlık ölçüsü birimi, <https://www.luggat.com/r%C4%B1tl/1/1>, Erişim: 29.11.2019

89 Abdullah Mesut Ağır, *Memlûklarda Ticaret*, s.236.

genişliğinin 20 zira⁹⁰ olduğu zikredilir. Ayrıca Cezire ile Ravza arasındaki mahalde bir köprü daha inşa ettirdiği görülmektedir. 1382'de Çerkes el-Halili tarafından tamamlanmıştır. Bunlar dışında hudut boylarında İtalyan denizciler ile Cenevizlilerin taarruzlarına karşı İskenderiye başta olmak üzere Dimyat Kalesi burçlarını tamir ettirmişti. Damanhur kalesinin surlarını onarmış, Baalbek kalesini de müstahkem hale getirmişti. Ayrıca Kal'atül-Cebel'de büyük bir meydan yaptırmış, biri kale altında diğeri İstabl civarında bulunan iki havuzu yeniden inşa ettirmiştir. Kahire camileri onarılmış, Halep'te bir kısım tamiratlar dışında Hicaz yolunda bir fiskeyle Kudüs suyunu yeniden yaptırmıştır.⁹¹

Sonuç

Berkuk, Mısır'a getirildikten sonra Yelboğa tarafından satın alınmış ve Yelboğaviye memlukları arasında yetiştirilmiştir. Efendisi Yelboğa'nın öldürülmesinden sonra sürgüne gönderilen Berkuk, Kahire'ye döndükten sonra devletin siyasi kaderinde etkinlik göstermeye başlamıştır. II. Şaban döneminde talbhane emirliğine, Alâeddin Ali döneminde ise yüzler emirliğine getirilmiştir. Güçlü emirler karşısında faal bir rol oynayan Berkuk, onları birer birer ortadan kaldırmıştır. Tahta çıkmadan önce kendisine en büyük engel olarak gördüğü yöneticileri tasfiye etmek için girişimlerde bulunmuştur. Bu yüzden Çerkes asıllı olan memlukları etrafına toplayarak onlardan yeni bir grup kurmuş ve ez-Zahiriyye memluklarını ihdas etmiştir. 1380-81 yılında Türk memluklara karşı harekete geçen Emir Berkuk, nihayetinde Türk memlukları bertaraf etmeyi başarmış, Mısır'da onların nüfuzunu büyük ölçüde kırmıştır. O güne dek görülmemiş bu girişim, Memluk Devleti'nin siyasi karakterini tamamen değiştirmiştir.

1382 yılında tahta çıkmayı başaran Berkuk, kendisinin hükümdarlığına karşı girişilen en büyük faaliyetlerden biri olan Malatya Valisi Emir Mintaş İsyanı'yla karşı karşıya kalmıştı. Mintaş'ın bu tepkisi sıradan bir isyan olmasının ötesinde 1389 yılında Berkuk'un tahttan indirilmesiyle neticelenmiştir. Berkuk, tahttan indirilmesine rağmen 1390 yılında bir kez daha tahta çıkmayı başarmış ve bu kez Burcileri devlet yönetiminde hâkim bir konuma getirmiştir. Bu durum devletin siyasetinde yeni güç alanlarının oluşmasına neden olmuştur.

Berkuk, dâhilde aleyhine karşı olan tüm girişimleri ortadan kaldırmayı başardıktan sonra bu kez Timur gibi büyük bir tehlike ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Timur'un yakın doğudaki güçlü hâkimiyeti karşısında 1387'de çeşitli ittifak arayışlarına girmiştir. Berkuk'un izlediği bu siyasetten dolayı Timur bu bölgeden uzaklaşmak durumunda kalmıştır. 1393'de tekrar Memluk hudutlarında

90 Bir uzunluk birimidir. 1 zira yaklaşık 50 cm. eder.

91 Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı*, s.117-122.

görünen Timur'a karşı güttüğü siyaseti anlayışı ile Berkuk, bu tehdidi yeniden bertaraf etmiştir. Berkuk, hem bölgesel bir ittifakın kurulmasında öncülük etmiş hem de böyle kritik bir zamanda Memluk Devleti'nin topraklarını kuzey ve doğu hudutlarında genişletme imkânı bulmuştur. Böylece Memluklar, dönemin en güçlü devletlerinden biri haline gelmiştir.

Berkuk dönemindeki iktisadi yapı ise pek parlak değildir. Ekmek ve diğer gıda ürünlerinin yüksek fiyatlardan satıldığı bu dönem, ileride meydana gelen ekonomik bunalımların bir göstergesini teşkil etmektedir. Bu dönemde Dirhem'deki ayar gittikçe düşürülmüş, bakır fülüsler piyasada yaygınlık kazanmıştır.

Berkuk, memluk edinme konusuna ağırlık vermiş ve ülkesini diğer sultanların aksine merkeziyetçi bir yapıya sokarak devlet yönetimindeki otoritesini arttırmıştır. Bunun yanında Türkçeyi devletin resmi dili olarak kabul etmiştir. Ayrıca çeşitli mimari eserlerin kurulmasında öncülük etmiştir. Kahire'de önemli eğitim kurumları arasında sayılan ve kendi adına nispetle ez-Zahiriyye Medresesi'ni kurdurmuştur.

Berkuk, Memluk topraklarını Suriye'nin kuzeyi, Güney Anadolu toprakları ile Bağdat'a kadar genişletme imkânı bulmuştur. Berkuk, ittifakına dâhil ettiği güçlerle tampon devletler meydana getirmiş ve böylece hem Memluk Devleti'nin hem de Anadolu'nun güvenliğini sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Ağır, Abdullah Mesut, *Memlûklarda Ticaret*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, 2015.
- Ağır, Abdullah Mesut, Memlûk Askeri Teşkilatıyla İlgili Yapılmış Bazı Araştırmalara Dair, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, II/14, 2015.
- Ayalon, David, "Memluk Devletinde Kölelik Sistemi" (nşr. Samira Kortantamer), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV, 1988.
- Ayaz, Fatih Yahya, "Türk Memlûkler Döneminin Büyük Emirlerinden Yelboğa el-Ömeri (ö. 768/1366) ve İdaredeki Nüfuzu", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XVI/1, 2007.
- Ayaz, Fatih Yahya, *Memlûkler Döneminde Vezirlik (1250-1517)*, İsam Yayınları, İstanbul, 2009.
- Ayaz, Fatih Yahya, "Çerkez Memlûkler Döneminde Üstâdarlık", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XXII/1, 2013.
- Baştürk, Saadetin, "Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Bu Seferlere Karşı Koyma Çabaları ve Sonuçları", *History Studies-Ortadoğu Özel Sayısı*, 2010.

- Çetin, Altan, “Memlûkler Devrinde Kullanılan Meskûkâta Bir Bakış”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIX/1, 2004.
- Esterabâdî, Aziz B. Erdeşir, *Bezme u Rezm*, (nşr. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Gezen, Nihal, *Ramazanoğulları-Memlûkler Devleti İlişkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Gökhan, İlyas, “Memlûk Devletinde Askeri Kölelik Hukuku”, *Nevşehir Barosu Dergisi*, 2014.
- İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber ve Divanü'l Mübteda ve'l Haber V*, Beyrut, 1988.
- Kanat, Cüneyt, *Memlûk-Timurlu Münasebetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1996.
- Koprıman, Kazım Yaşar, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
- Solak, Kürşat, *Memlûk Devletinin Anadolu Beylikleriyle Münasebetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2011.
- Sümer, Faruk, *Kara Koyunlular I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984.
- Şerefüddin, Ali Yezdi, *Zafername*, (nşr. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.
- Tekindağ, Şehabeddin, “XIV. Asrın Sonunda Memlûk Ordusu”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 1960.
- Tekindağ, Şehabeddin, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1961.
- Tekindağ, Şehabeddin, “Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 25, 1971.
- Yiğit, İsmail, *Memlûkler*, Kayhan Yayınları, İstanbul, 2008.
- Yınanç, Refet, *Dulkadir Beyliği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- Yücel, Yaşar, *Timur'un Ortadoğu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- Zengin, Murat, “Kadı Burhaneddin Ahmed'in Malatya Politikası”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VIII/38, Haziran 2015.
- Zengin, Murat, *İlhanlılar-Eratnalılar-Memlûkler Dönemi Malatya (1295-1401)*, Malatya Kitaplığı, İstanbul, 2017.
- Zengin, Murat, *XIV. Yüzyılda Malatya*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015.

İnternet Kaynakları

- <http://www.lugatim.com/s/muhtesip>, Erişim: 29.11.2019
- <https://www.davidmus.dk/en/collections/islamic/dynasties/mamluks>, Erişim: 01.11. 2018
- <https://islamsansiklopedisi.org.tr/casnigir>, Erişim: 29.11.2019
- <https://www.islamiccoins.com.tr>, Erişim: 04.11.2018.
- <https://www.luggat.com/devr-i%20sab%C4%B1k/1/1>, Erişim: 29.11.2019

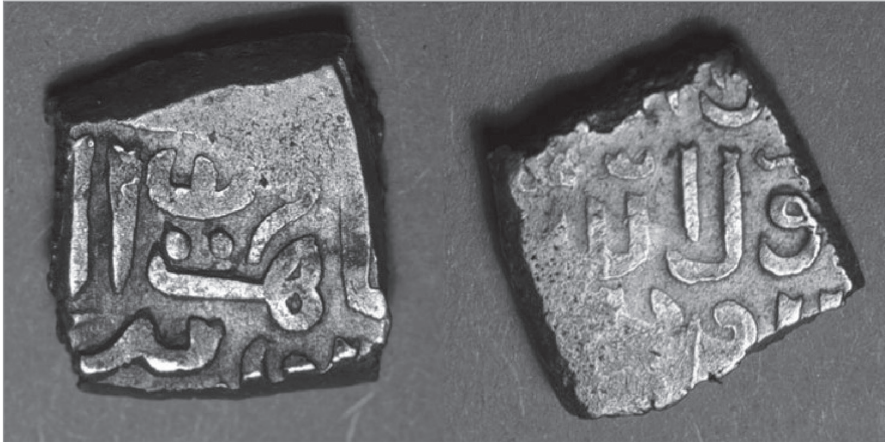
EKLER

EK 1- Sikkeler

Resim 1. Zahir Berkük Dönemindeki Altın Dinar. Ağırlık: 5.83 gr. Tarih: 1382-83
Darp Yeri: Dimaşk

Kaynak: Erişim: 01.11.2018, <https://www.davidmus.dk/en/collections/islamic/dynasties/mamluks>.

Resim 2. Zahir Berkük Dönemindeki Dirhem. Ağırlık 2.83 gr.

Kaynak: Erişim: 04.11.2018, <https://www.islamiccoins.com.tr>.

EK 2- Mimari Eserler

Resim 3. Ez-Zahiriye Medresesi ve Türbesi (Kahire)

Resim 4. Melik Sunullah Camii Duvar Kitabesi (Malatya)

Kaynak: Erişim: 01.11.2018, <https://www.davidmus.dk/en/collections/islamic/dynasties/mamluks>.

TİKA / UZMANLIK TEZLERİ

GÜNEY AFRIKA ÜLKELERİNİN (GÜNEY AFRIKA CUMHURİYETİ, NAMİBYA, BOTSVANA, ESVATİNİ VE LESOTHO) KALKINMA GÜNDEMİNİN İNCELENMESİ VE TİKA'YA ÖNERİLER

ABDULKADİR ABUKAN*

Güney Afrika, TİKA'nın faaliyet sahasına en son dâhil olan bölgelerden biridir. Bölgedeki ilk TİKA Program Koordinasyon Ofisi 2014 yılında Namibya'nın başkenti Windhoek'ta açılmış, bunu 2017 yılında Güney Afrika Cumhuriyeti'nde açılan Pretoria Program Koordinasyon Ofisi takip etmiştir. Bu iki ofis merkezinde beş Güney Afrika ülkesinin (Güney Afrika Cumhuriyeti, Namibya, Botswana, Esvatini ve Lesotho) kalkınma gündemlerinin analizi ve bu doğrultuda TİKA'nın bölgede gerçekleştireceği faaliyetler için önerilerde bulunmak bu çalışmanın temel amacını teşkil etmektedir.

Tezde “kalkınma gündemi” kavramı, “ülkelerin kalkınmaya ilişkin resmi raporlarında öne çıkan unsurlar” olarak kabul edilmektedir. Bu doğrultuda, ülkelerin Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları kapsamında hazırladıkları Gönüllü Ulusal İnceleme Raporları çerçeve kabul edilerek, güncel kalkınma planları ve vizyon belgeleri incelenmektedir. Kalkınma gündemlerine ek olarak; ülkelerin ABD, Almanya ve Japonya başta olmak üzere farklı donör ülkelerden aldıkları kalkınma yardımları da değerlendirilmektedir. Böylece, ana hatları ile birbirine benzeyen kalkınma programlarına farklı donörlerin yaklaşımları değerlendirilerek alternatif bir bakış açısı sunulması amaçlanmaktadır.

Gerçekleştirilen inceleme neticesinde yüksek yoksulluk, işsizlik ve eşitsizlik oranlarının beş ülkenin de en önemli sorunları arasında olduğu saptanmıştır. Ayrıca, HIV/AIDS'in en yoğun görüldüğü beş ülke de çalışmaya konu ülkelerdir. Coğrafi konumlarından ötürü tamamı küresel ısınmadan en fazla etkilenen ülkeler arasında yer alıp; kuraklık sorunu ile karşı karşıyadırlar. Kuraklığın en fazla etkilediği sektör ise yoksulluk, eşitsizlik ve işsizlik sorunları için çözüm potansiyeli taşıyan tarım sektörüdür. Bunların dışında insan kaynağı yetersizliği kalkınmaya yönelik hamlelerin istenilen sonucu vermesine engel olmaktadır. Botswana, Esvatini ve Lesotho'nun zayıflamış; Güney Afrika Cumhuriyeti'nin ise zayıflamakta

* Abdülkadir ABUKAN, TİKA Uzmanı, a.abukan@tika.gov.tr

olan özel sektörü de işsizliğin ve bu vesile ile eşitsizlik ve yoksulluğun azaltılmasına engel olmaktadır.

Bu ortak problemlerin yanında belirgin farklılıklar da mevcuttur. Güney Afrika Cumhuriyeti, bölgenin en gelişmiş ekonomisidir ve kendisini donör ülke olarak konumlandırma gayreti içerisinde. Botswana'nın da 2030 yılı itibari ile yeterli gelişmişliği sağlayarak Resmi Kalkınma Yardımları alabilen ülkeler sınırından çıkması beklenmektedir. Lesotho'nun kalkınma hedeflerine ulaşmasının önündeki en büyük engeller arasında politik belirsizlik ve darbe süreçleri zikredilmektedir. Namibya ise nüfusu en seyrek ülkeler arasında yer almaktadır ve bu durum da toprakların kullanımı için farklı alternatifleri mümkün kılan bir avantaj olmakla birlikte ölçek ekonomisine müsaade etmemesi açısından önemli bir sorun yaratmaktadır.

Tüm bu ortak ve özgün durumlar ile kalkınma raporları göz önünde bulundurularak gerçekleştirilen analize, bölgenin tarihi ve sosyo-ekonomik açılardan bütüncül bir değerlendirmesi ile başlanmaktadır. Akabinde beş ülke sırası ile tetkik edilmekte ve son bölümde öneriler sunulmaktadır. Öneriler genel olarak tarım ve insan kapasitesi geliştirme alanlarına yoğunlaşmaktadır. Ancak ülkelerin özgün durumlarına göre yöntem değişiklik arz etmektedir.

Bölgesel analizin sunulduğu ilk bölümde tüm ülkeler için ortak sorunlar olan HIV/AIDS ile yüksek yoksulluk, işsizlik ve eşitsizlik oranları değerlendirilmektedir. Akabinde bölge ülkelerinin tamamının kalkınma dinamiklerini de etkileyen Güney Afrika Gümrük Birliği (SACU), Ortak Para Alanı (CMA) ve Güney Afrika Kalkınma Topluluğu (SADC) gibi kurumlar özel olarak ele alınmaktadır.

Ülkelerin analiz edildiği her bir bölüm ana hatları ile ülkenin genel tanıtımı, ekonomisi, kalkınma gündemi ve kalkınma yardımları alt bölümlerinden oluşmaktadır. Öncelikle ilgili ülkenin coğrafyası, kısa tarihi, politik durumu, mevcut ise sosyal problemleri belirtilmektedir. Akabinde makroekonomik durum ve önemli sektörler değerlendirilmektedir. Ekonomi kapsamında dış ticareti ve Türkiye Cumhuriyeti ile ekonomik ilişkileri özel olarak ele alınmaktadır. Kalkınma gündemine ayrılan bölümde ise kalkınma gündeminin temel metinleri tanıtılmakta ve Gönüllü Ulusal İnceleme Raporları çerçevesinde analiz edilmektedir. Ülke analizi, alınan kalkınma yardımlarının incelenmesi ile son bulmaktadır.

SAHRA ALTI AFRIKA'DA TEKNİK VE MESLEKİ EĞİTİM ÜZERİNE BİR İNCELEME: USAID - GIZ VE TİKA ÖRNEKLERİ

GAMZE ATAK ABUKAN*

Kalkınma, II. Dünya Savaşı sonrası dönemden günümüze değin hem bu alanda entelektüel çaba gösterenler hem de saha çalışanları tarafından üzerine düşünülen, sorgulanan, yorumlanan ve bu yolla (yeniden) üretilen kavramlardan biri olmuştur. 20. yüzyıl sonlarında ise küresel gündemin önemli/öncelikli maddelerinden biri haline gelmiştir.

Birleşmiş Milletler tarafından 2000 yılında ilan edilen Milenyum Kalkınma Hedefleri ile küresel kalkınma gündeminin yeni rotası çizilmiştir. Bu hedeflerin 2015 yılında değerlendirilmesi neticesinde, kalkınmanın sürdürülebilirliği gündemin en üst sırasına yükselmiş ve 2030 yılına dek gerçekleştirilmesi öngörülen 17 amaç, *Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları* olarak ortaya konulmuştur. Bu amaçlar; yoksulluk ve açlıkla mücadele edilmesi, cinsiyet eşitliğinin sağlanması, insan onuruna yakışır iş imkânlarının yaratılması, ekonomik büyüme ve iklim değişikliği konusunda atılacak adımlara kadar geniş bir yelpazede pek çok hususu içermektedir. Küresel bir eylem çağrısı olarak ortaya konulan amaçlardan dördüncüsünü *“kapsayıcı ve hakkaniyete dayanan nitelikli eğitimin sağlanmasını ve herkes için yaşam boyu öğrenim fırsatlarının teşvik edilmesini”* temel alan *“nitelikli eğitim”* oluşturmaktadır. Teknik ve mesleki eğitim ise hem eğitim amacı altında ve hem de diğer amaçlara etki eden doğası ile sürdürülebilir kalkınma gündeminin önemli başlıklarından biri olarak dikkat çekmektedir.

Dünyanın pek çok coğrafyasında görüldüğü üzere, Sahra Altı Afrika'da da iş gücü talebi hızla büyüyen iş gücü arzı için istihdam imkânları sunma konusunda yetersiz kalmaktadır. Mevcut istihdam olanakları ise insan onuruna yakışır iş koşullarını sağlamaktan yoksundur. Sahra Altı Afrika açısından sorunun derinliğini ve çözüm önerilerinin aciliyetini dünyanın diğer bölgelerine nazaran artıran unsurlardan biri de nüfus projeksiyonlarıdır. Milyonlarca yeni katılımcıya iş yaratma göreviyle başa çıkmak için mücadele eden bölge ekonomileri için her geçen gün

* Gamze ATAK ABUKAN, TİKA Uzmanı, g.atak@tika.gov.tr

artan iş gücü, söz konusu ülkelerin sürdürülebilir kalkınmasının sağlanmasında dikkate alınması gereken önemli parametrelerdendir. Bu çerçevede teknik ve mesleki eğitim, nitelikli iş gücünün yetiştirilmesi ve istihdamı noktasında kilit alanlardan biri olarak ön plana çıkmaktadır.

Sahra Altı Afrika'da sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında, *eğitim hususunda sağlanacak başarı ve bu bağlamda teknik ve mesleki eğitim alanında kaydedilecek ilerlemenin, ekonomik-toplumsal ve çevresel hayatın diğer alanlarına da sirayet ederek kalkınmanın gerçek anlam ve amaçlarına ulaşmasına katkı sunacağı bu tezin ana savını* oluşturmaktadır. Bu kapsamda, küresel kalkınma gündeminin belkemiğini oluşturan sürdürülebilir kalkınma amaçları ekseninde, Sahra Altı Afrika açısından teknik ve mesleki eğitimin önemi ortaya konulmaktadır.

Tezin birinci bölümü, kalkınma ve eğitim arasındaki ilişkiye öncelikle genel ardından teorik bir bakış açısı sağlamak gayesindedir. Bu bölümde, anlam, içerik ve kapsamı zaman içinde farklılaşan kalkınma gündemlerinde ağırlığını ve önemini koruyan hususlardan biri olan eğitim ile kurulan güçlü bağa dikkat çekilmektedir. Bu çerçevede, teknik ve mesleki eğitim ile kalkınma arasındaki ilişki, genel teori ve yaklaşımlardan hareket ve çıkarım ile ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

İkinci bölüm, öncelikle tarihsel olarak ana hatlar üzerinden kalkınma kavramının geçirdiği değişimin/dönüşümün tartışılması ve 2015 sonrası dönemde küresel kalkınma gündeminin öne çıkan başlığını oluşturan sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin temel tanımları içeren kavramsal bir çerçevenin sunulmasına yöneliktir. Ardından teknik ve mesleki eğitimin sürdürülebilir kalkınma amaçları bağlamındaki yeri ve önemine ışık tutulması amaçlanmaktadır. Bölümün devamı teknik ve mesleki eğitimin tarihsel olarak gün yüzüne çıkışı ve bu durumun nedenleri ile gelişimine dair bütüncül bir resmin ortaya konulması, akabinde ise kavramsal çerçevenin sunulmasını içermektedir.

Tezin üçüncü bölümü, Sahra Altı Afrika'da teknik ve mesleki eğitime ilişkin öncelikle sömürge dönemi ve sömürge sonrası dönemi içeren tarihsel bir bakış açısı sunulmasına, akabinde teknik ve mesleki eğitimin konumlandırılışı ve özelliklerine yer verilmesine yöneliktir. Bölümün devamında teknik ve mesleki eğitimin Sahra Altı Afrika özelindeki belirleyici nitelikleri, temel dinamikleri, sağlayıcıları, finansmanı ve sektörel özellikleri incelenmektedir. Ardından, Afrika Birliği bağlamında teknik ve mesleki eğitim ele alınarak örgütün konuya ilişkin stratejileri ortaya konulmaktadır. Bu bölüm kapsamında pek çok boyutuyla değerlendirilen teknik ve mesleki eğitimin Sahra Altı Afrika'ya özgü özelliklerinin ve sorun alanlarının izi sürülmektedir. Söz konusu bölüm elde edilen veriler ve değerlendirmeler ışığında teknik ve mesleki eğitimin sürdürülebilir kalkınma açısından taşıdığı anlam ve önemin tartışılması ile sonlandırılmaktadır.

Dördüncü bölüm, Amerika Birleşik Devletleri Uluslararası Kalkınma Ajansı (USAID), Alman Uluslararası İşbirliği Kurumu (GIZ) ve Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı'nın (TİKA) eğitim sektöründeki proje ve faaliyetlerine ilişkin genel bir değerlendirmenin yapılması, ardından teknik ve mesleki eğitime yönelik yaklaşım ve politikalarının ele alınmasına yöneliktir. Teknik ve mesleki eğitim alanında Kenya ve Senegal özelindeki faaliyetlerinin incelenmesi ile de konuya ilişkin mevcut bulguların iki ülke özelinde nasıl billurlaştığının ortaya konulması hedeflenmektedir. Tez, teknik ve mesleki eğitim alanında TİKA için Sahra Altı Afrika'ya yönelik öneriler sunulması ile sonlandırılmaktadır.

Bu tez, zihin dünyalarında açlık, yoksulluk, işsizlik gibi negatif imgelerle yansıma bulan Sahra Altı Afrika'nın teknik ve mesleki eğitim alanındaki gerçeğini anlama/anlamlandırma gayretinin bir ürünüdür. Bu doğrultuda, küresel kalkınma gündemi bağlamında Sahra Altı Afrika'da teknik ve mesleki eğitim konusunu, nitel veri analizi yöntemleri kullanılarak gerçekçi ve bütüncül bir yaklaşımla incelemektedir. Bu kapsamda tez, Sahra Altı Afrika'nın sürdürülebilir kalkınması için gerekli becerilerin düşük maliyetli ve optimum fayda sağlayacak biçimde geliştirilmesi, iş gücü arz ve talep piyasaları arasında denge kurulması üzerinde temellenmektedir. Tüm bu hususlar ışığında *tezin temel amacı, bölgeye dair bütüncül bir resmin ortaya konularak sağlıklı bir değerlendirme ve analiz yapılması, bölge gerçekliği ile örtüşen öneriler ve TİKA için bir yol haritası sunulmasıdır.*

KİTAP / TANITIM YAZISI

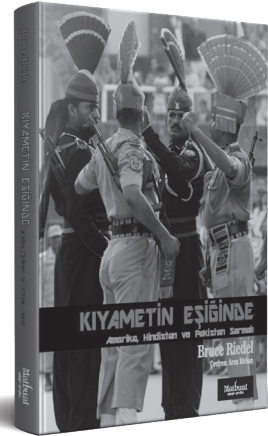
KIYAMETİN EŞİĞİNDE ABD, HİNDİSTAN VE PAKİSTAN SARMALI*

ÖMER GÜNDOĞDU**

Güney Asya dünya tarihindeki önemli yerini hep muhafaza eden bölgelerin başında gelmektedir. 16. Yüzyıla dek Çin ile beraber bu bölge, dünya ticaretinde ana üretici konumunda idi. Bu tarihten itibaren denizyolu ile Güney Asya'ya ulaşan Avrupalıların askeri ve diplomatik yollarla bölgedeki zenginliği elde etmeye başlamasıyla Güney Asya için yeni bir sayfa açılrsa da dünya tarihi açısından bu bölge öneminden bir şey kaybetmedi. Avrupalıların sistematik sömürgeleştirme politikasından nasibini Amerika kıtasıyla yakın zamanlarda almaya başlayan Güney Asya'nın siyasi bağımsızlığını kazanması bir hayli geç oldu. 1947 yılında Birleşik Krallık'tan bağımsızlığını elde eden Hindistan ve Pakistan (Başlangıçta bugünkü Bangladeş de Pakistan'ın parçasıydı) için başka bir hikâye başladı. Son 70 yılda siyasi, iktisadi ve sosyolojik açıdan önemli değişimleri tecrübe eden bu ülkelerin benzer geçmişleri olduğu gibi pek çok güncel gündemleri de ortak olacaktı.

ABD'nin önde gelen anti-terör ve dış politika uzmanlarından Bruce Riedel Kiyamet'in Eşiğinde: ABD, Hindistan ve Pakistan Sarmalı kitabında ABD-Hindistan ilişkisini, özellikle bu ilişkinin ayrılmaz parçası olarak gördüğü Pakistan'ı merkeze alarak anlatıyor. 30 yıllık CIA görevinin ardından hâlihazırda Brookings Institute İstihbarat Projesi Direktörü olan Riedel, devlet kademelerindeki çeşitli üst düzey görevlerinin yanı sıra 4 ABD başkanı ile Beyaz Saray'da Güney Asya politikaları alanında çalışması sebebiyle bu ilişkinin yakın tanıklarından, hatta aktörlerinden biridir.

Kiyamet'in Eşiğinde, 2008 yılında Hindistan'da gerçekleşen Mumbai saldırılarının analizi ile

* Bruce Riedel (2014) Kiyamet'in Eşiğinde ABD, Hindistan ve Pakistan Sarmalı (Birinci basım), (Çev. Arzu Birkan), Matbuat Yayın Grubu, İstanbul. (ISBN: 978-605-65524-3-4, 226 sayfa).

** TİKA İslamabad PKO Koordinatör Yardımcısı, o.gundogdu@tika.gov.tr

başlıyor. Bu bölümü 1500'li yıllardan itibaren Barrack Obama dönemine kadar ABD-Güney Asya ilişkisini anlatan ve kronolojik ilerleyen 6 bölüm takip ediyor. 8. ve son bölümde ise Riedel'in, Güney Asya'daki sorunların çözümlerine ilişkin görüşlerine yer veriliyor.

Birinci bölümde Hindistan'ın Mumbai şehrinde 26-29 Kasım 2008 tarihlerinde Leşker-i Tayyibe (Temiz Ordu) isimli terör örgütü tarafından gerçekleştirilen saldırılar ve bölgeye etkisi ele alınmaktadır. 164 kişinin öldüğü bu saldırılar üzerinden Riedel, Leşker-i Tayyibe, El-Kaide ve Pakistan İstihbarat Servisi'nin beraber çalıştığı iddiası ile Pakistan-Hindistan gerilimini anlatmaktadır.

Kitabın ikinci bölümünde Riedel, bölgenin 1500'lerden itibaren olan tarihine kısaca değinerek Britanya Rajı'nın 1947 yılındaki bölünmesine ve bunda ABD'nin payına odaklanıyor. Sömürge faaliyetlerinin başlangıcından, Hindistan ve Pakistan'ın bağımsızlığına uzanan süreçte ABD yönetiminin Britanya'ya siyasi baskısı bölümün ana eksenini oluşturuyor. Burada ifade edilen Winston Churchill'in yönlendirmesi ile Pakistan fikrinin hayata geçirildiği iddiası, bölge tarihi için önemli bir noktayı teşkil etmektedir.

Üçüncü bölümde bağımsızlığını kazanan devletlerin ilk günden bugüne dek süregelen çatışmasının ana gündem maddesi olan Keşmir meselesinin başlangıcı konu ediliyor. Hindistan ve Pakistan'ın siyasi maceralarının da anlatıldığı bu bölümde, ABD'nin bu iki devlet arasında denge kurma çabalarının 1975'e kadarki kısmı değerlendiriliyor. Bangladeş'in bağımsızlığı, 1971'de başlayan Pakistan-Hindistan savaşı ve Çin-Pakistan ilişkisi bölümde ele alınan önemli konuların başında geliyor.

Riedel dördüncü bölümde ABD başkanları Carter ve Reagan dönemlerini ele alarak bölgedeki siyasi değişimleri değerlendiriyor. 1977'de darbe ile Pakistan'da yönetime gelen Ziya ül Hak ve ABD ilişkisi kötü başlasa da, 1979'da başlayan Afgan-Sovyet Savaşı bu ilişkiyi hızla iyileştirdi. Pakistan'ın Afganlara desteği Pakistan-ABD ilişkisini, dönem dönem gerilimler yaşansa da, uzun yıllar boyunca çok iyi seviyelerde tuttu. Bölümde ayrıca Ziya ül Hak'ın Pakistan'da başlattığı dönüşümün dünyaya etkileri de tartışılmaktadır.

George Bush ve halefi Bill Clinton dönemlerinin değerlendirildiği beşinci bölümde, Pakistan'daki Butto-Şerif rekabeti üzerinden Pakistan'ın siyasi durumu anlatılmaktadır. 1989 yılında Keşmir'deki isyan ile Pakistan-Hindistan ilişkisi tekrar gerildi. 1992'de göreve başlayan Clinton döneminin en önemli özelliği ABD'nin müttefiki Pakistan yerine Hindistan ile yakınlaşması idi. Ancak bu ilişkiler 11 Mayıs 1998'de Hindistan'ın, 28 Mayıs 1998 tarihinde Pakistan'ın yaptığı nükleer denemelerle yeni bir sürece girdi. Bölümde ayrıca, dünyada önemli değişimlere sebep olacak El-Kaide örgütü ve Pakistan-Hindistan arasındaki Kargil Savaşı da ele alınmaktadır.

Altıncı bölümde George W. Bush, Pervez Müşerref ve Sonia Gandhi ilişkisi anlatılmaktadır. Bu ilişkinin merkezinde 11 Eylül saldırısı sonrası Pakistan-ABD gerilimi, 2001'de Hindistan Parlamentosuna düzenlenen saldırı ve ABD-Hindistan yakınlaşması vardır. Pakistan, ABD ve Hindistan tarafından terör örgütlerine destek olmakla suçlandı. Pakistan İstihbarat Servisi'nin Taliban'a destek olduğu iddiaları gündemdeki yerini hep korudu. Bu dönemdeki önemli diğer gelişmeler de ABD-Hindistan arasında Sivil Nükleer Enerji Anlaşması'nın imzalanması ve Pakistan'da Benazir Butto'nun 2007 yılında suikaste kurban gitmesidir.

Yedinci bölüm Barack Obama'nın Güney Asya politikasını ele almaktadır. Obama, döneminin Güney Asya hedefini El-Kaide'nin Pakistan'da yok edilmesi olarak belirledi ve bunun için güvensizlik duyduğu Pakistan'dan bağımsız operasyonlar yürüttü. Bu durum Pakistan-ABD ilişkisini bir hayli kötü seviyelere gerilettilti. Uşame bin Ladin'in Pakistan'da Pakistan yönetiminden habersiz olarak ABD ordusu tarafından öldürölüp Afganistan'a kaçırılması bu dönemi özetleyen olaydır. ABD-Hindistan ilişkisi de bu dönemde tarihinin en iyi seviyesine ulaştı. ABD yönetimi zenginleşen Hindistan'daki rüzgardan en üst seviyede faydalanmak istiyordu.

Sekizinci ve son bölüm Riedel'in bölgedeki olası sorunların çözümüne ilişkin önerilerini içeriyor. Bu önerilerin başında Keşmir meselesinin kalıcı bir çözüme kavuşturulması geliyor. Bunun için de yazarın tavsiyesi, Keşmir'in ortak geçiş noktası olarak kullanılması ve Pakistan-Hindistan arasında ticari ilişkilerin kuvvetlendirilmesidir.

Riedel her ne kadar kitabının tamamen kendi görüşlerini yansıttığını ifade etse de, ABD'nin Güney Asya politikasının önemli aktörlerinden biri olması sebebiyle Kıyametin Eşiğinde, ABD'nin yakın gelecekteki politikası hakkında da fikir verir niteliktedir. ABD'nin benzer konularda dahi (nükleer enerji, insan hakları gibi) iki ülkeye yönelik farklı uygulamalarından anlaşılacağı üzere Pakistan, ABD için ana görevini tamamlamış ve terör örgütleri ile kol kola bir devlettir. Bunda Pakistan-Çin ilişkisinin de elbette payı vardır. Ancak Hindistan özellikle ekonomik gücü ve bölgedeki konumu sebebiyle Çin'e karşı ABD için önemli bir müttefik olma potansiyeline sahiptir. Yazar eserinde Pakistan'ı Hindistan'a rakip olma konusunda takılıp kalmak ile suçlayıp bundan kurtulması gerektiğini söylerken, benzer bir tavsiyeyi Hindistan'a vermemiştir. Ayrıca ABD-Hindistan ilişkisini neredeyse sadece "kötü oyuncu" Pakistan üzerinden anlatması, Mumbai saldırısını 11 Eylül'den sonraki en acı terör saldırısı olarak nitelendirmesi ve Hindistan'daki iç meselelerin önemine (Müslümanlara yönelik uygulamalar, Sihlerin bağımsız devlet talebi) çok az yer vermesi kitabı değerlendirirken atlanmaması gereken hususlardır. Ancak eksikliklerine rağmen Kıyametin Eşiğinde, ABD'nin Güney Asya politikasının ardındaki uzun vadeli gündem maddelerine değinmesi ve karar mekanizmaları hakkında ipuçları vermesi sebebi ile okuyucuya ufuk açıcı bir tecrübe sunmaktadır.

YAYIN İLKELERİ

1. Avrasya Etüdleri Dergisi öncelikle TİKA'nın çalışmalarını yürüttüğü coğrafya ile ilgili siyaset, dış politika, toplumsal sorunlar, ekonomi, kültür, dil, din, milliyetler, çevre, medya ve askeri konularda makale, inceleme ve kitap tahlillerini yayımlar. Dergi, güncel uluslararası normlar ve bölgesel konular üzerine vurgu yapan, tanımlayıcı olmaktan ziyade analitik ve özgün çalışmaları tercih eder. Dergide Türkçe ve İngilizce makalelere yer verilir.
2. Makaleler 12 punto, Arial / Times New Roman yazım karakterinde, tek aralıkla yazılmalıdır.
3. Makaleler için standart bir uzunluk olmamakla birlikte son notlarla beraber kelime sayısı 6.000 -9.000 arası tercih edilmektedir.
4. Makalelerde yer alacak bütün diyagramlar, tablolar ve grafikler düzenli olarak numaralandırılmalıdır.
5. Makalenin başında makalenin adı, yazar(lar)ının ad(lar)ı, çalıştıkları yeri gösteren bilgi, elektronik ve posta adresleri, telefonları, TC kimlik ve banka hesap numaraları bulunan bir kapak sayfası olmalıdır.
6. Metnin başında, makalenin, Türkçe ve İngilizce olarak, adı, özü ve anahtar kelimeleri yer almalıdır.

7. Dipnot standardı:

Dipnotlar, sayfa altında numara sıralı dipnotlama sistemiyle yapılmalıdır. Dipnotlar, bilgisayarda "ekle" komutuyla verilmeli ve 10 punto büyüklüğünde olmalıdır. Dipnotta verilen makaleler tırnak içinde, kitaplar italik yazılmalıdır. Kitapların, makalelerin ve dokümanların başlıkları orijinal metne uygun olmalıdır. Yabancı dilde yayımlanmış çalışmalarda bağlaçlar ve kısaltmalar metin dili ile uyumlu

olmalıdır. Kaynaklar, ilk kullanımda tam künye halinde (yayınevi, basım yeri, basım tarihi dahil), izleyen dipnotlarda 'Age, s...' şeklinde verilmelidir. Sonraki kullanımlarında tam künye verilebileceği gibi sadece yazar ve kaynak adı ile sayfa numarası da kullanılabilir. İnternette ulaşılan kaynaklarda erişim tarihi bulunmalıdır.

Kitaplar için örnek:

Ergün Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1990, s.20.

Makaleler için örnek:

Güngör Turan, "10 Yıllık Süreç İçinde Türkmenistan'ın İnsan Kaynakları Gelişiminde Yaşanan Sorunlar ve 2002 Yılı İçin Olasılıklar", *Avrasya Etüdüleri*, no 18 (Yaz 2001, Özel Sayı), s.141.

İnternette indirilen kaynaklar için örnek:

Enver Bozkurt, "Uluslararası Hukuk Bakımından Yeni Devletlerin Ortaya Çıkışı", 21.2.2008, <http://www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=600>, Erişim: 26.3.2008.

8. Kaynakça Standardı:

Yararlanılan kaynakların listesi "Kaynakça" başlığı altında makalenin sonuna eklenmelidir. Kaynakça, yazar soyadlarına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir. Birden çok yazar bulunması halinde birinci yazarın soyadı esas alınmalı, diğer yazarlar ise (adı soyadı) biçiminde yazılmalıdır. Yazar adları açık olmalıdır.

Kitaplar için örnek:

Özbudun, Ergün. *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1990.

Çalış, Şaban, Birol Akgün ve Önder Kutlu. *Uluslararası Örgütler ve Türkiye*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2006.

Holbrooke, Richard. *Bir Savaşı Bitirmek*, (çev: Belkıs Çorakçı Dişbudak), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999.

Makaleler için örnek:

Turan, Güngör. "10 Yıllık Süreç İçinde Türkmenistan'ın İnsan Kaynakları Gelişiminde Yaşanan Sorunlar ve 2002 Yılı İçin Olasılıklar", *Avrasya Etüdüleri*, 19, (Yaz 2001, Özel Sayı), s.141 -162.

Aydın, Mustafa. "Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler", (Ed. Baskın Oran), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.366-439.

Kaiser, Robert and Elena Nikiforova. "Borderland Spaces of Identification and Dis/location: Multiscalar Narratives and Enactments of Seto Identity and Place in the Estonian-Russian Borderlands", *Ethnic and Racial Studies*, vol. 29, no 5, September 2006, pp. 928-958.

İnternetten indirilen kaynaklar için örnek:

Bozkurt, Enver. "Uluslararası Hukuk Bakımından Yeni Devletlerin Ortaya Çıkışı", 21.2.2008, <http://www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=600>, Erişim: 26.3.2008.

9. Gönderilecek makaleler başka bir yerde yayınlanmamış veya yayınlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır.

10. Belirtilen formatta gönderilmeyen makaleler değerlendirmeye alınmaz; gönderilen makaleler yayımlansın veya yayımlanmasın geri iade edilmez.

11. Makaleler **avrasyaetudleri@tika.gov.tr** elektronik adresine gönderilmelidir.

12. Avrasya Etüdlere Dergisi hakemli bir dergidir. Yayın Kurulu hakemlerin görüşlerini dikkate alarak yazıları yayımlama ya da yayımlamama hakkına sahiptir. Yayın Kurulu, dergide yayımlanacak makalelerin TİKA yayın politikası ile çelişmesi durumunda, yazılarda yazarın görüşleri de dikkate alınarak düzeltme ya da çıkarma yapmaya yetkilidir.

13. Yazı sahiplerine TİKA Yayın Yönetmeliği'nin 9. maddesine uygun olarak belirlenecek telif ücreti, derginin yayınından sonra ödenir.

14. Bu dergide yayımlanan makale ve yazılar kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.

EDITORIAL PRINCIPLES

1. “Eurasian Studies” Journal primarily composed of articles, reviews and analysis on politics, foreign policies, social problems, economy, culture, language, religion, nationality, environment and military topics covering the TİKA’s landscape of interests. While focusing on recent international norms and regional subjects, Journal prefers analytical and authentic works rather than being descriptive.

2. Articles must be written in 12 points, with Arial / Times New Roman fonts, single line spacing.

3. Though there is not an exact standard for the length, articles around 6000 to 9000 words (including postscripts) are preferred.

4. All diagrams, tables and graphics in an article must be organized and numbered in a proper manner.

5. Sender must provide a cover page in the beginning of the article, including details like; the title of the text, name(s) of the authors, information about the places they are working for, mail and e-mail addresses, phone number, ID number and bank accounts.

6. There must be an abstract, the title of the text and keywords in English and Turkish in the beginning of the text.

7. Post scripting:

Post scripting should be created electronically in numbered form with direct references at the end of the page through the use of “Add” function in Microsoft Word and must be in size of 10pts. The articles provided in this section must be written in quoted form in italics. Names of the books, articles and documents

must be relevant to the original text. In texts written in foreign languages, connectors and abbreviations must be consistent. References must be written in full form when they are mentioned for the first time (including Publication, Place of Publication, and Publication Date), then following postscripts it can be referred as “ibid, p...” As it can be referenced in full form each time, further use of same material can also just include author, title, and page number. Internet-based references must be provided with the dates of retrieval.

Example Reference of a Book

David M. Kotz and Fred Weir, *Revolution From Above: the Demise of the Soviet System*, London, Rout ledge, 1997.

Example Reference of an Article

Thomas G. Weiss, “The Illusion of UN Security Council Reform”, *The Washington Quarterly*, Vol. 26, No. 4, Autumn 2003, p.150.

Example Reference of an Internet Resource

Akira Uegaki, “Russian Federation’s Foreign Economic Relations”, March 2001, <http://www.esri.go.jp/en/tie/russia/russia5-e.pdf>. Accessed: 14.8.2009.

8. Referencing Standards

An alphabetical surname ordered “References” section must be included in the end of the text. If there are multiple authors, first of the authors surname must be considered, the rest of the authors must be written in (Name Surname) form. Author names must be clear.

9. Sent articles can’t be published before, or sent to be published to other publications.

10. Articles in other forms than clearly stated here will not be evaluated and published, and no matter it is published or not, articles cannot be returned.

11. Articles must be sent to e-mail addresses: avrasyaetudleri@tika.gov.tr

12. Eurasian Studies is a refereed journal. Publication committee has rights to publish or unpublished a text, considering the ideas of referees. Publication committee is authorised to revise the texts, in the light of author’s information if the articles is not compatible with the TİKA’s publication policies.

13. Authors of the texts are paid accordingly to the TİKA’s Publication Regulations Article 9, after the publication of the journal.

14. The articles and texts in this journal can be cited and/or quoted, as long as they are correctly referenced.